МИХАЙЛО СТАРИЦЬКИЙ

1

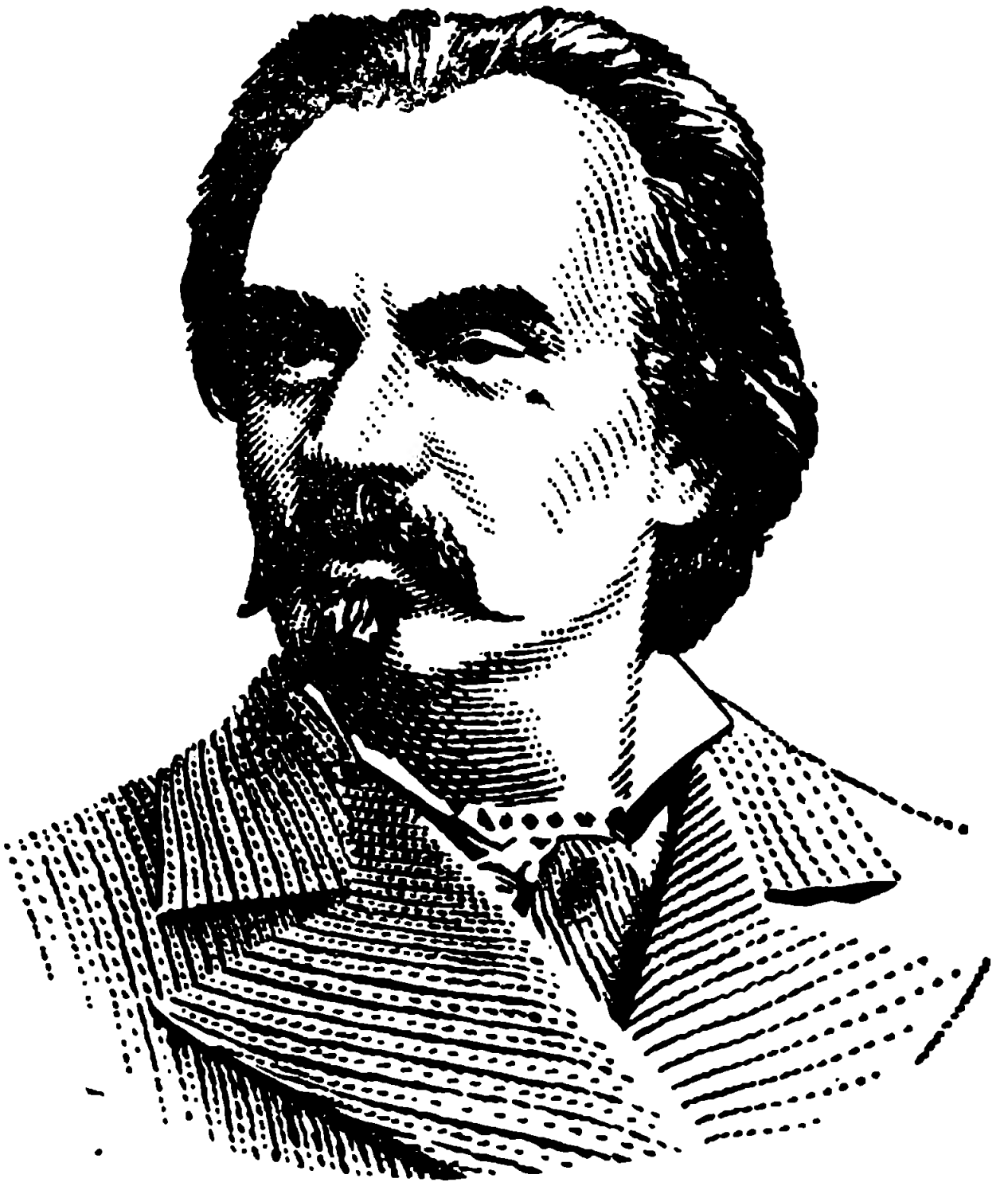

МИХАЙЛО СТАРИЦЬКИЙ

1840-1904

ТВОРИ

В ШЕСТИ ТОМАХ

МИХАЙЛО СТАРИЦЬКИЙ

ТВОРИ
В ШЕСТИ ТОМАХ

НАДВІРНЯНСЬКА
ЦЕНТРАЛІЗОВАНА
БІБЛІОТЕЧНА СИСТЕМА

Київ
1989

МИХАЙЛО СТАРИЦЬКИЙ

ТОМ ПЕРШИЙ

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

ОРИГІНАЛЬНІ ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

ПЕРЕКЛАДИ ТА ПЕРЕСПІВИ

1.98

Видавництво
художньої літератури «Дніпро»

ББК 84Укі
С77

До першого тому
творів письменника входять
оригінальні поезії і поема,
переспіви і переклади з Гете,
Крилова, Жуковського, Байрона,
Міцкевича, Пушкіна, Лермонтова,
Некрасова та ін., а також більшість
його перекладів сербських
народних дум та пісень.

В первый том
произведений писателя вошли
оригинальные стихотворения и поэма,
перепевы и переводы с Гете,
Крылова, Жуковского, Байрона,
Мицкевича, Пушкина, Лермонтова,
Некрасова и др., а также большинство
его переводов сербских
народных дум и песен.

Упорядник та автор приміток
О. І. Гончар

Автор передмови
Л. С. Дем'янівська

С $\frac{4702640102—229}{M205(04)-89}$ передплатне
ISBN 5-308-00301-7 (т. 1)
ISBN 5-308-00305-X

© Упорядкування, передмова,
примітки, художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1989.

МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ СТАРИЦЬКИЙ

Коли йдеться про досягнення української класичної літератури, серед імен найвидатніших письменників і культурних діячів передреволюційної доби називається й ім'я Михайла Старицького. Він по праву займає місце поряд з І. Франком і М. Коцюбинським, І. Карпенком-Карим і М. Кропивницьким, Лесею Українкою та Ольгою Кобилянською.

Михайло Старицький увійшов у літературу і утверджувався в ній в складну і буремну епоху другої половини XIX — поч. XX ст. З цим періодом пов'язані його творчі шукання в усіх літературних жанрах поезії, прози й драматургії, обумовлена вся широка культурно-громадська діяльність: театральна, перекладацька, видавнича.

Часи, на які припадає становлення митця, були епохою гострих соціальних суперечностей, коли кожна хвиля піднесення в суспільному житті супроводжувалась розгулом реакції. В особливо несприятливих, важких умовах принизливих заборон і утисків розвивалася українська культура. Суспільне пожвавлення, викликане реформою 1861 р., швидко змінилося жорстоким придушенням всіх і всяких прогресивних починань, репресіями й утисками. В 1863 р. опубліковано горезвісний Валуєвський циркуляр, що забороняв друкувати та видавати оригінальні твори і переклади на «малоросійському наріччі».

«Ся доба,— писав І. Франко.— зазначила себе в укр[аїнському] письменстві пам'ятним антрактом 1862—1872, десятиліттям страшного і фатального затишку і застою, млявості в публічнім і літературнім житті, продукуванням не для друку, а для власного бюрка, загальним занепадом, а в найліпшім разі збиранням сирих етнографічних матеріалів» *.

Та вже наприкінці 60-х — на початку 70-х рр. намітилося революційне піднесення в країні. На арену суспільної боротьби виступило революційне народництво, діяльність якого об'єктивно відбивала прагнення селянства ліквідувати залишки кріпосницької системи.

---

* Франко І. Твори: В 50 т.— К., 1986.— Т. 33.— С. 236.

В. І. Ленін зазначав, що історична заслуга народників полягала в героїчній спробі «підняти селянство на соціалістичну революцію проти основ сучасного суспільства» *.

Народницький рух на Україні висував завдання боротьби не тільки проти соціального, а й проти національного гноблення. Поряд з революційними демократами народники вели боротьбу проти самодержавства, проти цькування української культури, проти народного безправ'я. Під впливом таких ідей і відбувалося значною мірою становлення Михайла Старицького.

Михайло Петрович Старицький народився 14 (2 за ст. ст.) грудня 1840 р. в селі Кліщенцях Золотоніського повіту на Полтавщині у дрібнопоміщицькій дворянській родині. Батько, Петро Іванович, відставний ротмістр, помер, коли хлопцеві було вісім років. Невабаром, у 1852 р., померла і мати, Анастасія Захарівна. Вона походила з родини Лисенків, яку знали на Полтавщині (та й за її межами) як людей освічених, гуманних, мистецьки обдарованих. У їхньому маєтку була чудова бібліотека, саме тут минули дитячі роки Михайла під опікою діда, людини широко освіченої, від якого він одержав і початкову освіту.

З 1851 р. хлопець навчається у Полтавській гімназії, що на той час була одним з кращих середніх учбових закладів на Україні. Гімназисти не тільки діставали грунтовні знання з предметів загальноосвітніх, а й мали змогу виробити прогресивні погляди на життя суспільне. Терпимим — всупереч забороні — було й ставлення до української мови. В одному з листів до І. Франка М. Старицький згадував: «В гімназії теж панувала тоді, поза класи та майже і в класах, українська, і я на їй пробував тоді віршувати» **. Сам І. Франко відзначав, що «любов до українського слова і потреба висловлювати ним свої думки була у нього (Старицького.— *Л. Д.*) розбуджена дуже рано, а може, й виніс він її з батьківської хати» ***. Одержані в гімназії знання грунтовно розширював і поглиблював М. Старицький самотужки, читаючи вітчизняну і світову літератури. У гімназичні роки прийшло і захоплення театром, яке тривало все життя.

У 1858 р. М. Старицький разом з М. Лисенком вступають до Харківського університету, а трохи згодом, у 1860 р., переходять до Київського, де Михайло Петрович навчається спочатку на фізико-математичному, а потім на юридичному факультетах.

Це був час зрушень в суспільно-політичному житті країни. Загострюється криза кріпосницької системи, і царський уряд зму-

---

* Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 1.— С. 253—254.
** Старицький М. Твори: У 8 т.— К., 1965.— Т. 8.— С. 636.
*** Франко І. Твори: В 50 т.— Т. 33.— С. 240.

шений стати на шлях селянської реформи. Студентська молодь жваво відгукувалась на політичні події часу.

На Україні під впливом революційно-демократичних ідей М. Чернишевського, М. Добролюбова, О. Герцена, Т. Шевченка розвивається і міцніє демократичний рух. У ряді міст — Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові та ін.— виникають революційні організації і поряд з ними буржуазно-ліберальні культурно-освітні товариства української інтелігенції, так звані громади. Відкривались численні недільні школи, народні бібліотеки тощо. Про культурно-освітній рух у Києві М. Старицький писав: «Помимо школьных деятелей, образовалось тогда еще много кружков, преследовавших те или другие просветительские цели: одни занимались этнографией — записыванием преданий, сказок, пословиц, загадок, суеверий, обрядов и т. п.; другие стали собирать материалы будущего малорусского словаря; третьи принялись за составление популярных книг для народа; четвертые стали для этого изучать малорусский язык; иные пошли в народ...» * В цей період політичного і культурного підпесення М. Старицький перебуває у вирі громадського життя: відвідує студентські збори й мітинги, на яких обговорюються соціальні і національні проблеми, активно працює в недільних школах і народних бібліотеках, бере участь в роботі театральних, етнографічних, хорових гуртків, нарешті, включається в діяльність київської Громади, провідна роль у якій належала М. П. Драгоманову — визначному соціологу і публіцисту, історикові, літературному критику й фольклористу.

У 1861 р. М. Старицький повернувся до рідного села, щоб вступити у володіння батьківською спадщиною. В 1862-му — одружився з сестрою композитора М. Лисенка — Софією Віталіївною. Це ще більше зміцнило дружбу ентузіастів української культури.

Тим часом атмосфера громадського життя різко погіршилася. Зазнали переслідувань і демократи-різночинці, і діячі ліберально-культурницького напряму. Досить сказати, що вже в 1864 р., коли М. Старицький повернувся до Києва, щоб продовжити навчання, він застав там, за його ж словами, «уже майже безнадійну зневіру». І, незважаючи на це,— а може, саме завдяки цьому,— Старицький працює з величезною енергією: опановує англійську, німецьку і французьку мови, пише, перекладає, публікує свої перші оригінальні поезії (під псевдонімом Гетьманець) у львівських часописах «Нива» і «Правда». В 1865 р. було закінчено навчання в університеті, а в 1868 р. М. Старицький купує невеликий маєток в с. Карпівці на Поділлі, куди й перебирається з родиною.

---

* Старицький М. Твори: У 8 т.— К., 1965.— Т. 8.— С. 410.

Та широкі творчі задуми, бурхливий громадський темперамент кличуть його знову до міста, до осередків культури і літературного життя.

В 1871 р. М. Старицький повертається до Києва і захоплено віддається літературній і громадсько-культурній діяльності. Разом з М. Лисенком він організовує Товариство українських акторів, зусиллями якого було поставлено чимало п'єс, опер і оперет, зокрема, створену ними за мотивами М. Гоголя оперу «Різдвяна ніч», що мала великий успіх і стала справжньою культурною подією. У перекладі М. Старицького виходять українською мовою «Казки Андерсена» (1873), «Байки Крилова» (1874), «Пісня про купця Калашникова» М. Ю. Лермонтова (1875), «Сербські народні думи та пісні» (1876). В цей період були створені й оригінальні ліричні поезії громадського звучання, в яких виразно відбилися настрої часу. Поновлюється робота М. Старицького в Громаді.

Про київську Громаду доби розквіту її діяльності І. Франко висловився із захопленням: «З початком 70-х років XIX в. зложилася в Києві громадка людей, українців, якій у історії нашого духовного розвою не легко підшукати пару. Переважно люди з немалими, деякі між ними з першорядними талантами, високоосвічені, оживлені найкращими ідеями свого часу, пройняті запалом до чесної праці для рідного краю, вони внесли всі свої великі духовні засоби, свій запал і енергію в діло двигання українського народу» *.

Тим часом реакція в країні поглиблювалась. Емським указом 1876 р. була підтверджена в більш категоричній формі заборона української мови в друкові і на сцені, заборонена і діяльність громад, що нібито сприяли поширенню сепаратистських поглядів. Частина громадівців емігрувала за кордон, в тому числі й М. Драгоманов. І водночас з середини 70-х рр. наростає нова хвиля революційної боротьби робітничого класу Східної України й Галичини.

Відбуваються прогресивні зрушення в ідеологічному та культурному житті. Ніби у відповідь на принизливі заборони й утиски посилюється потреба у вільному й сміливому рідному слові, яке зазвучало б зі сторінок часописів та літературних творів і зі сцен театрів. М. Старицький на початку 80-х рр. активно займається видавничою справою, добивається відкриття літературно-художнього журналу. Підготувати і випустити пощастило лише альманах «Рада» (перше видання — у 1883 р., друге — 1884 р.) Та й це було громадською подією. Вихід альманаху став, за словами

---

* Франко І. Твори: В 50 т.— Т. 33.— С. 237.

І. Франка, «...мов перший весняний грім по довгих місяцях морозу, сльоти і занепаду».

На початку 80-х рр. склалася під керівництвом М. Старицького і перша українська професійна трупа, до якої ввійшли такі видатні митці, як М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський, І. Карпенко-Карий, В. Грицай, Г. Затиркевич-Карпинська, М. Садовська-Барілотті, О. Вірина та ін. Відбулося, по суті, становлення українського професійного театру, одним із фундаторів якого був Михайло Петрович Старицький. У швидкім часі театр набуває величезної популярності,— і не тільки на Україні, а і в Росії, Молдавії, Криму, Польщі — скрізь, куди виїжджав на гастролі.

З болем розповідаючи про застій театральної справи у Галичині, І. Франко у статті «Українсько-руська література» відзначав: «Тим часом на Україні сталося щось таке, що, з боку дивлячись, могло б видатися неможливим, неправдоподібним. Як звісно, там 16 мая 1876 р. вийшла заборона українського слова в друку; в публічнім житті воно й перед тим ніде не було допущено. І нараз, у 80-х роках, там постає український театр і стає відразу в такій висоті, про яку в Галичині довго ще навіть снити не можна. Як се сталося,— не місце тут оповідати. Головна заслуга належить трьом людям: Михайлові Старицькому, Маркові Кропивницькому і Івану Тобілевичу (Карпенкові-Карому)» *.

Театральна трупа, очолювана М. Старицьким, вела творчу роботу у вкрай складних, несприятливих умовах. Київський генерал-губернатор заборонив трупі корифеїв (так незабаром почали називати чудовий колектив талановитих акторів) виступати на території свого генерал-губернаторства, тобто Київської, Волинської, Кам'янець-Подільської, Полтавської і Чернігівської губерній. Можна уявити, наскільки складною в таких умовах була роль М. Старицького — керівника великого колективу акторів. Та облишити цю справу він не хотів і не міг. В листі до І. Франка він писав про виняткові виховні можливості театру, про те, що сцена — «могутній орудок до розвиття самопізнання народного». Багаторічна робота М. Старицького в театрі — самовіддана, справдітаки подвижницька, гідна подиву. Перш за все він зміцнив театр організаційно, створив новий хор і оркестр, обновив декорації, костюми і реквізит, поліпшив умови життя всіх працівників (великою мірою за власний кошт, продавши маєток у Карпівці). Постійно дбав про розширення та поглиблення репертуару.

Відбувалися вистави на високому художньому рівні, різноманітний репертуар приваблював глядачів, справляв на них велике враження, примушував думати, співпереживати, хвилюватися.

---

* Франко І. Про театр і драматургію.— К., 1957.— С. 109.

Незабаром зрóсла трупа розділилася на два колективи, один із яких очолив М. Кропивницький, а другий — переважно молодь — М. Старицький. Під його вдумливою режисурою скоро постав новий злагоджений ансамбль, про який голосно заговорила російська періодична преса. Восени 1876 р. актори з успіхом гастролювали в Москві, а на початку наступного року — в Петербурзі. Обидві трупи — Старицького і Кропивницького — приїжджали на гастролі до Москви і Петербурга з високою місією: по-перше, показати, що в умовах заборон і переслідувань «живе ще слово українське», а по-друге, засвідчити вічно живу дружбу двох братніх народів — російського і українського.

Видатний актор Панас Саксаганський у своїй книзі спогадів «Життя на сцені» наводить цікавий факт воістину братнього взаєморозуміння, підтримки, високої поваги з боку російських колег-акторів. Він пише: «Всі найкращі артисти російських театрів... зачаровувалися нами і часто бували на виставах. Коли, наприклад, ішла п'єса «По ревізії», то з каси надходило прохання від артистів по телефону: «Затримати трохи ревізію, розгримуємося — приїдемо».

Закінчилися тріумфальні гастролі у Москві і Петербурзі. Трупа М. Старицького виступає у Варшаві, Мінську, Вільнюсі, Астрахані, Тифлісі та інших містах, де високий рівень вистав забезпечує їй постійний успіх. Та, крім радощів спілкування з глядачем, були й принизливі сутички з місцевими властями різних рангів — від губернаторів до поліцейських, важкі умови життя і праці, втомлюючі переїзди, непристосовані для роботи актора театральні приміщення. Незважаючи на все це, вистави вражали глядачів. Про роль у підготовці їх Старицького-режисера писав рецензент газети «Минский листок» (1883): «Народний театр — справа надзвичайно важка, і багато людей на ній провалилось. Потрібно було знати народне життя в такій мірі, щоб на сцені показувати його в правдивому, а не в спотвореному вигляді. Михайло Петрович вірно розумів, як треба показувати життя. Сам він не грав, але постановка кожної нової п'єси у нього завжди була чудово відшліфована,— все це наслідок саме його старання і турбот».

До краю напружена, виснажлива праця підірвала здоров'я М. Старицького. В 1893 р. він залишає трупу і цілком віддається літературній творчості. У 1894 р. прогресивні українські кола відзначають тридцятиліття літературної і громадської діяльності М. Старицького, а Російська Академія наук призначає йому персональну пенсію «За літературні праці на рідній мові».

М. Старицький був одним з організаторів Всеросійського театрального товариства, яке у 1897 р. скликало Перший Всеросійський з'їзд діячів сцени. В ньому взяли участь такі видатні актори, як

В. Немирович-Данченко, М. Єрмолова, М. Савіна, О. Ленський, О. Южин, І. Москвін та ін. Поява на трибуні М. Старицького викликала овацію, що довго не вщухала. Драматург розповів учасникам з'їзду про надзвичайно складні умови розвитку театрального мистецтва на Україні, висловив протест проти переслідування українського слова царизмом. Виступ гаряче підтримали передові діячі російської культури.

У Києві М. Старицький керує драматичним гуртком Літературно-артистичного товариства, продовжує видавничу діяльність і літературну творчість, незважаючи на тяжку недугу, а також на шалене цькування його буржуазними націоналістами. На захист М. Старицького виступили видатні діячі культури, письменники і вчені — Д. Багалій, І. Франко, О. Потебня, М. Сумцов. І. Франко у статті «Михайло П. Старицький» дав глибокий розгорнутий аналіз творчості письменника, підкреслив його видатну роль у загальнокультурному, громадському і літературному житті.

1903 р. М. Старицький почав готувати видання альманаху «Нова рада» і запросив до участі в ньому багатьох письменників, серед них і молодого М. Коцюбинського, але вже не зміг цей намір завершити.

Повне самовідданої праці, творчого горіння, боротьби за утвердження високих ідеалів життя М. Старицького обірвалося 27 квітня 1904 р. Він похований у Києві на Байковому кладовищі.

Композитор Микола Віталійович Лисенко у промові над труною друга і побратима проголосив: «...Хоч ти тілом мертвий, так заслуги твої невмирущі. Те діло, якому ти чесно служив, росте, і ти немало втішився б, коли б побачив, як несла тебе на своїх раменах оця молодь, що віддала шану твоїм думкам і твоїй праці і що понесе і в життя віру в те діло, якому служив і віддав сили й ти, брате Михайле» *.

М. Старицький був діячем загальноросійського літературного і культурного процесу, людиною прогресивного світогляду і великого самобутнього таланту.

Його творчість передає всю складність суспільного життя, породжену епохою «голодної волі» — розоренням, пролетаризацією трудящих мас, загостренням класової диференціації в місті й на селі, трагедією відчуження людини від суспільства в умовах капіталізму. Передає вона і героїчний порив народних мас до волі, невгасимий дух боротьби за свої людські права.

Загальний напрям і характер поезії М. Старицького чітко окреслив І. Франко. «Тут російський інтелігент,— писав він,— пробув

---

* «Киевская старина».— 1904.— Кн. 5.— С. 70.

українською мовою, в поетичній формі говорити до інтелігентів про справи, близькі тим інтелігентам, про те, що всіх мучило і всіх боліло, говорити ясно, без афектації, без конвенціональної маски «мужицького поета» *.

Поетичний світ М. Старицького включає в себе і традиційні мотиви (роль митця й мистецтва в народному житті, відтворення краси природи та інтимних почуттів людини), і політично злободенні (боротьба трудящих мас за соціальне й національне визволення в умовах кризи капіталізму, передгроззя революції 1905 р., посилення національно-визвольного руху слов'янства). В другій половині 70-х рр. серби й болгари повстали проти турецького ярма, і демократично настроєна молодь Росії взяла активну участь у цій боротьбі. Це надихнуло поета на твори, де стверджувалась необхідність політичної свободи для всіх поневолених царизмом народів.

На поезію М. Старицький дивився як на трибуну, на поета — як на оборонця покривджених, виразника дум пригнічених трудових мас, борця за права людини проти насильства, наруги. Про високе покликання поета-громадянина, його роль поборника справедливості і правди йдеться у віршах «До Шевченка (Сповідь перед поетом)», «На спомин Т. Г. Шевченка», «Хай тепера рида в мене кобза сумна...», «Ой знущались з мого слова...». У М. Старицького поет — «найвищий судія» довколишнього світу, речник народних дум і сподівань. Викриваючи сучасне лихоліття, весь ворожий народові лад урядового визиску, поет іде до Шевченка, який «вік страждав, гірку пив чашу» і вмер з надією на «слушний час» боротьби і визволення. З гірким сарказмом М. Старицький вигукує: «Так отакої, батьку, волі ми дочекались від царя!..» Гнівною інвективою проти світу експлуатації людини-трудівника звучить і вірш «На роковини Шевченку (До поновлення могили)». Геній Шевченка для М. Старицького — символ нерозривної єдності поета з народом. Шевченко не вмер і не вмре, поки живий народ, живе його слово:

І заповіт братерства і любові,
Що він нам дав, як стяг, на боротьбу,
Перелетить луною в інші мови
І правдою подужає злобу!

Думки ці М. Старицький розвиває і в своєрідному циклі з 4 сонетів під назвою «Поету» — декларації поета-громадянина. Перший сонет — алегорична розповідь про човен серед бурхливого моря, плавця, що бореться зі сліпою стихією: чи переможе? Другий — роздуми про власний шлях. Перед поетом дилема: боротися, на-

---

* Франко І. Твори: В 50 т.— Т. 33.— С. 242.

ражати себе на небезпеку чи замкнутися у власній господі «серед буяння в світі зла». У сонеті третьому, що починається енергійним «Ні, тричі ні!», експресія думки й почуття дедалі наростає, і в четвертому увиразнюється художнє і життєве credo митця:

Не бійся вражої наруги;
З святим вогнем лини туди,
Де панування скрути, туги
Та віковічної біди...

Поет повинен усвідомлювати своє громадянське покликання, бути готовим замість лаврового — терновий вінець узяти на чоло: «І за таку тільки любов, співець, ти жити будеш знов!» Дещо абстрактно-романтична, ця поезія, проте, цілком виразно окреслює погляди автора на завдання митця і мистецтва в суспільстві.

З глибоким ліричним почуттям написано низку поезій про трудівників міста і села, про долю дітей бідноти в умовах капіталістичного визиску («Швачка», «Сумно й темряво...», «Весна», «Край коминка», «Перед труною», «Сльоза», «Ніч. У хаті зимно, темно...», «І гвалт, і кров...», «Місто спить...» та ін.).

На розгорнутому контрасті (розкішне життя природи — нужденне життя заробітчанок) побудовано вірш «Весна», який своїм образним ладом сягає у поетичний світ Т. Шевченка. Ще дужчий вплив музи Кобзаря в іншій «Весні» («Світить сонце...»), де на тлі пишної природи подано контрастні малюнки: панські діти, що забавляються в саду, і дівчинка-жебрачка, гірко ображена паненятами. Ця проста, сказати б, буденна сценка, забарвлена щирим співчуттям автора, викликає глибокий відгук у читача. Багатозначно звучать останні рядки поезії:

Світять сонце, хоч тепла ще
Певного немає...

Виразні й конкретні у М. Старицького описи людської нужди, недолі, приниження; всі деталі, помічені пильним оком художника, викликають біль за людину, співпереживання. Ось юна дівчина-швачка, змальована в типових для неї пролетарських обставинах:

Довгий кашель в довгі ночі,
Вітру стогін під вікном...
І червоні завжди очі,
Незнайомі з тихим сном.
Спина, зігнута в роботі,
Зверху латаний платок...
Не смашний, мабуть, голоті
Загорьований шматок!

Не нова тема по-новому хвилює завдяки щирості авторського почуття, проникливо-стриманій ніжності поетичної інтонації.

Поет пристрасно вболіває над долею своєї батьківщини. Образ України постає з поезій «Нема правди», «Що не день, то гірша мир трухлявий», «Серце моє нудне...», «За лихими владарями», «До І. Білика», «Нива», «Хай тепер рида...», «В грудях вогонь, холодне повівання...», «До молоді», «До України» та ін. Глибока синівська любов до рідного краю, замилування багатою і прекрасною природою супроводжується повсякчас гірким почуттям поета, що бачить злиденне життя трудящих, страждання бідняків, які ледь животіють серед цієї краси. Похмурі картини, створені авторською уявою, відзначаються точністю малюнка і сприймаються як грізний обвинувальний акт буржуазному суспільству. З рядків цих поезій постають конкретні, зримі, яскраві деталі, що надають глибокої достовірності опису («За лихими владарями»). М. Старицький закликає молодь не покладати рук у боротьбі за поліпшення долі трудящих, не гаяти й хвилини марно, «поки ще стогне менший брат»:

Хай всяк жене, а ви любіть
Свою знесилену родину —
Й за неї сили до загину
І навіть душу положіть!
(«До молоді», 1876)

Боротися за добробут і волю народу, за просвіту, за право на культурний розвиток, орати рідну ниву, що розляглась «од Карпат аж до Дону», щоб вона, «лихом збита, потом, кровію полита», ожила, забуяла,— ось яким має бути завдання свідомих громадян:

...Додамо до праці руки:
Хоч не ми, то діти, внуки,—
А таки дождуться жнива!
(«Нива», 1877)

Незважаючи на болісні втрати — арешти, репресії, на похмурий стан суспільного буття, на зраду високих громадянських ідеалів частиною інтелігенції, поет-громадянин не залишає високої місії: будити народ до активної роботи-боротьби, піднімати його свідомість, не думаючи про втому, пригніченість, «припалений морозом волос». Вся громадянська лірика М. Старицького має програмний характер, в ній якнайкраще підтверджуються слова Герцена: «У народу, позбавленого суспільної свободи, література — єдина трибуна, з висоти якої він змушує почути крик свого обурення і своєї совісті».

Гнівний протест проти спекуляції іменем народу в імперіалістичних війнах висловлює поет у вірші «Редакторові» (1879). Звертаючись до буржуазного редактора — «наймита, продажного лихослова», який запевняє читача, нібито народ у війнах, розв'язаних царизмом, прагне слави, поет гнівно вигукує:

Чи ти вбачав оті хати подерті,
Де з сліз людських аж вогкість полягла,
Де голод — пан, де своєволя смерті,
Де кубляться з віків неволя й мла?

Навіщо ж «рабу обшарпаному слава,— щоб нею ще засіяти рілю?» — запитує поет. І. Франко у статті про Старицького наводить вірш повністю, підкреслюючи його актуальність і щирість: «Можна сміло сказати, що в ту пору на Україні не було поета, що міг би був здобутися на таке сильне та енергічне слово і не взяти в нім ані одної фальшивої ноти» (С. 257).

Водночас виступи балканських слов'ян проти турецького гніту в Болгарії, Боснії та Герцеговині, факти участі у визвольній боротьбі російських та українських добровольців знайшли в поета палку підтримку, пробудили надії на звільнення від соціального й національного гніту свого народу. В поезіях «До броні», «Смерть слов'янина», «На прю!», «До слов'ян» М. Старицький прославляє боротьбу народних мас проти поневолювачів, підносить ідею братерської згоди між народами. Деякі з цих поезій у нових редакціях втрачали свій суто «балканський» колорит і звучали як політичні заклики до боротьби за новий, справедливий суспільний лад:

Геть набік всі чвари й змагання бридке,
З'єднаймось у братському гроні,
Всі разом повстанем за право людське...
До броні, слов'яни, до броні!

(«До броні», 1902)

Саме цей вірш дав підстави М. Рильському стверджувати: «Не було, може, після Шевченка українського письменника, котрий так глибоко розумів і так палко обстоював ідею єднання слов'янських народів, як Михайло Старицький...»*

Криза самодержавства загострювалась. Відчуття краху в панівних верствах напередодні революції 1905 р. стало особливо виразним і привело до політики терору. Цей страшний «бенкет під час чуми», коли «брат карає брата залізом та вогнем», змальовується поетом у пристрасних рядках поезії-інвективи «І гвалт, і кров... Справляє бенкет сила» (1902). В дещо іншій поетичній тональності — суворостриманій, але від того ще більш трагічній — морок переддня революції, показано і в поезії «Місто спить. Млою густо повиті...» (1902). Місто — цей страшний капіталістичний Молох, цей содом — змальовано з нещадною силою викриття: в кам'яницях жахних сплять сіті й розбещені, сплять пристанища розпусти і

---

* Рильський М. Зібр. творів: У 20 т.— К., 1986.— Т. 15.— С. 85.

жаги, безжальності й п'яних утіх, сплять розторгані нерви «дочок щербатої долі», забулися у тяжкім сні безталанні, трудженні,—

Стихло горе велике, і болі
На хвилину забуло життя...

Темрява згущається, апокаліптичною темною силою придавлює все — душі людей, душу поета: «всюди ніч — хоч виколи ти око». Та важка темрява, задушлива ніч, що присипляє все живе,— не вічні. Зірветься «борвій» (буревій) — і пробудить силу й надію народні, підніме людей зі сну, розвіє чорне хмарище, омиє і відродить землю. Бурі, борвію не треба боятися, а йти їм назустріч:

Сміло глянемо в вічі борвію.
Та зміркуємо усе розумом,
Може, зірвемо ще й порадоньку
Від бунтовника навіженого?..
Після борвію гляне сонечко
І огріє всіх рівним променем,
Вороги життя згинуть пропадом,
А повітря скрізь оздоровшає:
Після борвію легше дихати,—
Із заліз думки вириваються,
Серце в грудях рве якось сміливо,
І скриляється знов надіянка,
Що й окривдженим правда станеться!

(«Борвій», 1902)

Ніби билинний герой постав серед занепаду й зневіри, покликав до нового життя. Цій новій силі відповідає билинно-речитативний, стримано-мужній тон поезії. Своїм образним ладом, прозорою алегоричністю, уславленням оновлюючих революційних змін, що безумовно грядуть, вірш асоціюється з відомою поезією «Гримить» І. Франка, «Піснею про Буревісника» (1901) М. Горького. Тема пробудження, рушення на боротьбу з тими, «хто панує», розгортається і у вірші «Занадто вже! Чим дихати нема!» (1902).

Надійся лиш на себе і свій дух
Скріпляй, зміцняй в братерськім поєднанні,
Аби вогонь у грудях не потух,
А ще збуяв на лютім катуванні,—

закликає поет своїх сучасників і ніби передає естафету боротьби майбутнім поколінням, сповненим завзяття й сили:

Вітаю я коханих спадщиків!
Ростіть, цвітіть і добувайтесь долі,
Аби не знать ні гвалту, ні неволі,
Які й тепер іще гнітять батьків...

(«На рідній попелищі», 1902)

Минає ніч — і вже «ранок пахощами віє», а з ним «ждеш і сам якогось чуда, Визволенного життя». Оживають надії, окриляються в «дивні згуки»,—

І огнисте слово лине,
Пробива задублі груди,
І добро для всіх єдине —
Волю й правду сіє всюди...

Не можна не відзначити, що М. Старицький вперше в українській поезії створив образ жінки-революціонерки («Зіходить місяць, гаснуть зорі...»).

Нетлінними є духовні цінності народу, вічною потреба у вільному розвитку творчого людського духу,— говорить поет у вірші «На спомин Котляревського».

Поетичні заклики до молоді підняти «світоч правди і науки» вище, понести його далі за батьків хвилюють нас і сьогодні як чистий і сильний вияв любові до людини праці і ненависті до її визискувачів, до всього, що гнітить, спотворює людську душу.

Вперед же, юна́ки! Угору наш стяг,
До правди — там сяйво звитяг!
(«На спомин Котляревського», 1903)

З думками про сумний сучасний стан батьківщини переплітаються роздуми про її історичне минуле. У вірші «Хрещенська ніч» (1903) перед читачем постає образ гетьмана Богдана Хмельницького. Використавши оригінальний поетичний прийом та інтонацію відомого вірша М. Лермонтова «Воздушный корабль» (полководець піднімається з могили), М. Старицький також з'єднує минуле й сучасне за допомогою фантастичного пробудження гетьмана. В ніч водохреща встає він, обходить Україну, бачить залізниці і палаци, бачить знедолений народ — голоту, «якій і просвітку нема».

Вбача він обдерті хатини,
Дівчат по сахарпях — вбача...

Від невеселих картин «горить його серце нудьгою, а очі палають стидом...» Хмельницький кличе побратимів, козачество славне — Богуна, Кривоноса, «свого безталанного сина», та вони не чують:

Одні полягли на могилах,
Других повкладали кати,

А треті сього відцурались,
Чим перше святили слова...

Саме вони, ці «треті», нагадують гетьману гіркі історичні помилки — те, як «у давню годину» запродано було голоту старшині.

Останнє звертання гетьмана до пригнобленого, запроданого власть імущим трудового народу, «поспільства»:

Вставайте, сини мої, квіти!
Не гніть перед катом спини,
Клянусь, розіб'ю ваші пута,
Свої поквітую вини...

Саме він, цей повсякчас гноблений і зраджуваний народ,— справжній творець історії. Такий висновок випливає з поеми 1903 р. «Morituri», в якій ідеться про події визвольної війни проти польської шляхти, зокрема про криваву битву під Берестечком у 1651 р.

Багаті поетичні інтопації лірики М. Старицького здатні передати найширшу гаму людських почуттів: гнів і лагідність, нудьгу і бадьорість, кохання й ненависть.

Справжніми перлинами інтимної лірики стали поезії «Ждання», «На озері», «В садку», «Виклик» («Ніч яка, господи! Місячна, зоряна...»). Ці поезії, що відповідають духові української народної пісні, перейняті щирим і радісним почуттям світлого кохання, єднання людини з природою. «Виклик», покладений на музику М. Лисенком (як серенада Левка з «Утопленої»), став широковідомою, улюбленою народною піснею.

Слід відзначити і версифікаційну майстерність М. Старицького. Багатству поетичних тем, художніх мотивів і образів відповідає різноманітна композиція, метрика, стилістика. У поезії М. Старицького виражальні прийоми надзвичайно точні. Ми зустрічаємо у нього вірш-заклик і поетичну медитацію, гнівні інвективи і живописні образки з життя, сатиричний і ліричний вірш, романс, вірш-посвяту, поему, романтичну баладу. Багатогранності віршових форм відповідає різноманітна метрика — від ямба до анапеста; різні способи римування. Це була справжня школа майстерності.

Яскравою сторінкою в поетичній творчості М. Старицького та в українській поезії в цілому були переклади і переспіви зі світових літератур. Власне перекладами він і почав свою літературну діяльність, розширюючи тематичні обрії, збагачуючи жанрово-виражальні можливості української поезії. Він перекладав твори В. Шекспіра і Дж.-Г. Байрона, Й.-В. Гете і Г. Гейне, В. Гюго й А. Міцкевича, Ю. Словацького, Г.-Х. Андерсена, сербських поетів, з російської — О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Некрасова, І. Крилова, М. Огарьова, В. Жуковського. Одночасно для російських читачів поет перекладав вірші Є. Гребінки, А. Кримського, Лесі Українки. Перші переклади друкувалися (1865) в основному у львівських часописах «Правда» та «Нива», а також виходили окремими виданнями.

Перекладацький доробок М. Старицького величезний — понад 200 творів. Це — вважав поет — «найцінніший труд у добу виховання мови», джерело поширення однієї національної культури на інші, росту і зміцнення культури власної. Та в складну пору переслідування й гоніння української культури російським самодержавним урядом перекладацька діяльність виконувала набагато серйозніше завдання громадянської, патріотичної ваги: збереження й розвитку своєї національної культури в час, коли саме її існування було під загрозою.

«Я думаю, що моя сила найбільша у драмі»,— писав М. Старицький І. Франкові. Це справді так. Інтенсивній роботі митця в галузі драматургії сприяли суспільні й особисті обставини. Ставши на чолі української професійної трупи в 1883 р., М. Старицький послідовно боровся за справді народний реалістичний театр. Будучи не лише режисером і антрепренером, а й художнім керівником нового театру, він добре розумів потребу розширення репертуару. Разом з І. Карпенком-Карим, М. Кропивницьким М. Старицький закладав міцні основи реалістичної драматургії, не цураючись і романтичного письма (особливо у творах на історичну тематику).

Драматург написав близько 30 п'єс — оригінальні, на запозичені сюжети популярних прозових творів та грунтовні переробки малосценічних драм інших авторів. Почавши з інсценізацій творів М. Гоголя (оперета «Різдвяна ніч»; п'єса «Сорочинський ярмарок»; трохи згодом лібретто опери і драма «Тарас Бульба»; лібретто опери «Утоплена», музика М. Лисенка), М. Старицький невтомно шукає сюжети для інсценізацій і переробок: театр відчував постійний репертуарний голод. На відомі сюжети були написані оперета «Чорноморці» (музика М. Лисенка) за «Чорноморським побитом на Кубані» Я. Кухаренка; комедія «За двома зайцями» на сюжет малосценічної п'єси І. Нечуя-Левицького «На Кожум'яках»; «Крути, та не перекручуй» на сюжет п'єси «Перемудрив» Панаса Мирного. Оповідання польської письменниці Е. Ожешко «Зимовий вечір» дає матеріал для однойменної п'єси, а повість польського письменника Ю. Крашевського «Хата за селом» лягла в основу конфлікту драми «Циганка Аза». За романом австрійського письменника К. Е. Франсоза була створена драма «Юрко Довбиш». Важливо те, що драматург не тільки робив свої п'єси яскраво сценічними, а й поглиблював соціальну основу першотвору.

Твори в переробках М. Старицького зажили новим життям — театральним. Справді невмирущими стали «Циганка Аза», «Чорноморці», «За двома зайцями», «Різдвяна ніч». І річ не в мелодра-

матичних ефектах, як іноді зауважують критики (тим більше, що в сучасних постановках вони ослаблюються або й зовсім знімаються), а в міцній життєвій основі, у винятковому вмінні автора заволодіти увагою глядача від початку до кінця, зробити конфлікт глибоко переконливим, психологічно достовірним на сцені, перед очима глядача.

В усіх перероблених М. Старицьким творах (навіть при деякому тяжінні до зовнішньої театральної афектації) глядач завжди відчуває драматургію життя, бачить повноцінні людські характери, що діють у конкретних, добре знаних автором і яскраво змальованих обставинах. До речі, саме тут, у зовнішній обстановці дії, в побуті нерідко шукає митець додаткові психологічні нюанси для розкриття характерів дійових осіб. Це ж надає персонажам п'єс історичної та національної визначеності, локальної конкретності і, отже, робить твори життєвішими. Так, наприклад, у численних сценках розваг молоді, вечорниць, сватань і весіль, введених драматургом у дію, бачимо, з одного боку, виразне тло для розкриття кожного індивідуального характеру, а з іншого — ритуальні народні дійства, любовно і пластично відтворені драматургом, що допомагають краще розкрити побут, звичаї українського народу, його історію, його моральні та етичні погляди.

Серед оригінальних творів письменника особливої уваги заслуговують соціально-психологічні драми «Не судилось», «Талан», «У темряві», «Крест жизни», соціально-побутова — «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», історичні — «Богдан Хмельницький», «Оборона Буші», «Маруся Богуславка», драматична поема «Остання ніч».

Актуальна, вагома проблематика, психологічна достовірність характерів, що водночас є й виразними соціальними типами доби, природність конфлікту, викінчена форма кожної сцени, п'єси в цілому — все це ставить на перше місце у спадщині митця драму «Не судилось» (1881), засновану на дійсних фактах. «Факт, що послугував темою у моїй драмі,— зазначав М. Старицький,— факт правдивий, з щирого життя, з сусіднього нашого села, якому я був свідком... У драмі навіть всі фамілії з малими одмінами,— так замість Ілляшенків — Ляшенки, а решта ті ж самі».

Під первісною назвою «Панське болото» п'єсу не дозволили виставляти. Висновок Петербурзького цензурного комітету був такий: «Через усю п'єсу проходить та думка, що пани безкарно можуть глумитися над чесними селянськими дівчатами, а потім бездоганно залишати їх. Зважаючи на ще не зміцнілі моральні відносини між селянами і колишніми їх власниками, здається, на думку комітету, несвоєчасним і незручним виводити на сцену ті сумні моменти з минулого селянського побуту, які можуть поро-

дити або підтримати пристрасну упередженість між вищими і нижчими станами» *.

Драма побудована на контрастному зіставленні світоглядних позицій інтелігента-демократа (Павло Чубань) і ліберала з поміщиків (Михайло Ляшенко), а ширше — українського панства і трудового народу. У п'єсі тісно, в межах одного дому введено представників різних соціальних груп, виразників різних життєвих принципів. І це була не художня умовність, а відображення тогочасного життя, коли зруйнувався феодально-патріархальний лад, але лишилися в силі його визначальні засади — велике землеволодіння, приватновласницька ідеологія і мораль, коли почало виразно вимальовуватись огидне лице капіталізму. Ця доба позначена змішуванням станів і класів, ширшим їхнім взаємопроникненням. Класові, кастово-дворянські межі були порушені, а нові ще не чітко окреслені. Побачити за ліберальною фразою обличчя нового класового ворога, викрити його — таке було завдання демократичного мистецтва. Це високе завдання часу виконували І. Карпенко-Карий, І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка, інші талановиті митці. З успіхом виконував його і М. Старицький — у першу чергу в тому літературному роді, в якому був найсильніший і який мав найширшу аудиторію, тобто у своїй драматургії.

Дія драми починається природно, конфлікт виникає і розвивається цілком вмотивовано, логічно, без жодних натяжок і умовностей. На вакаціях у селі, в панському маєтку, відпочивають два юнаки, студенти університету — поміщицький син Михайло Ляшенко та його приятель із різночинців Павло. Панич Михайло, «чистюк і джигун», під впливом ліберально-культурних ідей пробує слідом за Павлом у своєму маєтку збирати і вчити сільських дітей грамоти, але вистачає його запалу ненадовго. З більшою охотою він відвідує сільські вечорниці. Вже на початку п'єси, в першій ремарці і фразах, ми бачимо неприховану авторську іронію щодо його «великодушних поривань» і праці на користь народу. Михайло, «розкішно по-українськи одягнений», лежить без жупана у садку і курить сигару, розмірковуючи: «...Чорт його зна, якісь мене лінощі обсіли: сьогодні уже й до школи не пішов. *(Потягається)*. Та з цією дрібнотою нудно й воловодитись... Тільки Павло й зможе!»

«Програма», яку він проголошує в розмові з дядьком, запеклим ретроградом, кріпосником і монархістом Бєлохвостовим, досить-таки розпливчаста і невиразна. Тож недаремно з приводу всіх

---

* ЦДІАЛ.— Ф. 776.— Оп. 26.— 1883.— Од. зб. 2.— Арк. 50.

«ідейних» тирад Михайла, його заклику: «Ні од кого не залежать, а працювати там, де мені мило,— на користь народові!» — Белохвостов насмішкувато зауважує: «Очень укорительно, но не вразумительно!» І, розуміючи, що запальні промови Михайла не більше як поза, данина моді, він зневажливо-іронічно кидає: «Мы еще на эти темы почешем языки. Вот костюм этот в деревне — одобряю». В кінці п'єси відбувається повне примирення молодого «демократа» з Белохвостовим, що належно прокоментував Павло Чубань: «Одним ви миром мазані. Обтешетесь зверху культурою, приберетесь у ідеальні химороди та й красуєтесь; а дмухни тільки на вас, подряпай трішки,— то такі ж жироїди у грунті!»

Обидва конфлікти — ширший, класовий (поміщики і селянська маса), і вужчий, світоглядного і морально-етичного планів (Михайло і Павло),— завершуються остаточним розходженням сторін. Випробування життя, потреба активно діяти, ствердити свої слова вчинками зробили наявними те, що з певних міркувань приховувалося, затушовувалося. Особливо огидно розкриває своє нутро панство у ставленні до селян (сцена у маєтку, куди Катря приходить побачитися і поговорити з Михайлом).

Представником нової демократичної інтелігенції є Павло Чубань — натура послідовна, дійова, рішуча. Цей образ споріднений з образами Тимофія Жука («Лихі люди» Панаса Мирного), Рахметова («Что делать?» Чернишевського), низкою постатей «нових людей» у російській та українській прозі кінця XIX — початку XX ст. Але драматургія таких героїв на той час ще не показувала (образ Мирона Серпокрила з'явився у драмі І. Карпенка-Карого «Понад Дніпром» у 1897 р.). Отже, Старицький виступив тут у повній мірі новатором. Новим було для української драматургії і таке точне, виразне змалювання підпанків, людців з лакейською психологією — огидного породження панської розтлінної моралі. Добровільні шпигуни, доносщики, пліткарі й злодії, істоти, що втратили людську душу,— мабуть, найстрашніший результат лицемірства, розбещеності, що панують у цьому середовищі, прикриті чемною фразою і респектабельною, про людське око, поведінкою. З такою силою, як зобразив О. Островський купецтво (через докладний показ середовища, в якому воно діє й живе, їх повсякденний побут й поведінку),— М. Старицький показав українських поміщиків і їх ближче оточення.

Реалістично відтворив драматург і наростання селянського протесту проти панської сваволі,— так само, як і гостре незадоволення трудових мас реформою 1861 р., що, по суті, нічого не змінила у становищі народу. Як і раніше, селянство у рабській залежності від панів. Чого вартий вигук пані Ляшенкової на адресу Катрі, яка «посягнула» на її сина: «Раскатать ее!»?!

Драма «Не судилось» є вершиною критичного реалізму в творчості М. Старицького. Автор «Очерков истории украинской литературы XIX в.» М. Петров вважав, що п'єса є етапною у творчості письменника, як і в українській літературі загалом. «Прегарною» вважав драму й І. Франко.

Яскраво, виразно індивідуалізовано змальовано постаті селян і їхніх визискувачів — куркулів, старшини — в драмах «У темряві», «Ой не ходи, Грицю...» (1892). Зокрема, в останній, на відміну від інших літературних трактовок народно-пісенного сюжету, посилено соціальну мотивацію конфлікту: щастю Марусі й Гриця перешкоджає не зрадливість натури хлопця, а підступи сільського глитая Хоми, що закохався у Марусю і обплутує інтригами молоду пару, вдаючись до підкупів, а згодом призводить Марусю до злочину й загибелі.

Переконливо показано драматургом, як підстаркуватий жених з типовим для багатія почуттям «вседозволеності» хоче відбити у молодого парубка дівчину. «І невже я її не дістану?.. Невже розум і гроші не можуть поборотись з красою?! Ні, поборемось ще!» — у запалі вигукує він. Ці слова, ці думки нагадують нам Михайла Михайловича («Бурлака» І. Карпенка-Карого), Микиту Гальчука («Доки сонце зійде, роса очі виїсть» М. Кропивницького) та інших подібних типів. Заможність, багатство як дозвіл нехтувати трудівничу мораль у сільських чумазих українська класична література показала широко і переконливо, і належне місце в цьому викритті займає й драматургія М. Старицького. Дещо знижує вартість п'єси слабо індивідуалізований, малооригінальний образ Марусі, мелодраматичний характер кінцівки твору.

В обох сильний етнографічно-фольклорний елемент, що надає дії мальовничості, увиразнює драматизм конфлікту, робить яскравішим його сценічне втілення.

Яскраву сторінку творчості М. Старицького і вітчизняної драматургії в цілому становлять його п'єси на історичні теми: «Богдан Хмельницький» (1897, перша редакція — 1887 р.), «Маруся Богуславка» (1897), «Оборона Буші» (1898), «Юрко Довбиш» (1898), «Остання ніч» (1899), ряд творів, які за життя автора з цензурних міркувань не публікувалися і йшли на сцені під іншими прізвищами — «Осада Дубна», «Гаркуша» та ін.

Зацікавленість історичним минулим, людськими долями в складний героїчний час надихнуло драматурга написати ряд п'єс у виразно романтичному стилі. Тут долі героїв злиті з великими історичними реаліями: з долею вітчизни, долею народу.

У драмі «Богдан Хмельницький» широко відображено боротьбу українського народу проти польської шляхти, в якій брали участь селяни, ремісники, козаки, голота, а також всю складність цієї

боротьби, зіткнення в ній різноманітних інтересів, зокрема, зрадницьку роль певної частини козацької старшини. Переконливо, хоча дещо й надміру романтизовано зображено гетьмана Богдана Хмельницького. Це справжній народний герой, мудрий полководець і політик. Усвідомлюючи становище батьківщини, він зумів разом зі своїми однодумцями, захисниками інтересів широких трудових мас Богуном, Кривоносом, Чарнотою знайти єдиний історично правильний шлях — возз'єднання України з Росією. Як апофеоз миру і дружби двох великих слов'янських народів звучить прикінцевий монолог Богдана:

Настане час, і брат обніме брата,
Без каменя у пазусі, без лжі,
Без утиску душі його святині,
А з любою сльозою на очах
Вчуватиме і нашу пісню-тугу,
Широкую, безкраю, як степи,
І нашу мову голосну, правдиву,
Та, взявшися за руки, піде раз
Широкою дорогою до слави!

Історично правдиво і художньо переконливо показуючи роль і значення Переяславської ради, як і всієї визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., митець створив високопатріотичні, яскраві драматичні полотна, що не втратили свого значення і сьогодні. Героїчні й трагічні події цього періоду становлять і основу драми «Оборона Буші» (1898).

Події «Марусі Богуславки», написаної за мотивами народної думи, відносяться до XVII ст., коли татарсько-турецькі людолови нападали на українські землі. Тут розкривається мужність козаків, які терплять муки в неволі, але не зраджують вітчизни.

Маруся Богуславка постає жертвою винятково складних життєвих обставин, на тлі яких особливо яскраво виступає її патріотизм. Трагічна неможливість поєднати любов до «краю коханого», рідного люду з любов'ю до дітей і чоловіка змушують її накласти на себе руки. Розуміють цю безвихідність і мати Марусі, і її колишній наречений козак Сохрон. У своїй клятві над мертвою Марусею він поєднує те, що не змогла поєднати нещасна жінка:

...О мій підбитий квіте!
Клянусь ховать твій заповіт повік,
Твоїх дітей любить, як найрідніших.
Украйні й їм — віддати все життя!!!

Романтична піднесеність характеризує і драматичну поему «Остання ніч» (1899). В основу сюжету твору ліг історичний факт: страта 1702 р. в Луцьку польською королівською владою шляхтича Степана Братковського. Сам автор у примітці зазначає: «В ті часи шляхта уже була вкоренилася і дбала про зневолення селян, а Брат-

ковський, навпаки, пішов проти шляхти за голоту; він знався і з гуртком правобережних лицарів — Палієм, Самусею, Іскрою,— які тяглися до Лівобережної України і хотилі одбитись од Польщі і злучитися з Лівобережною Україною. Братковський хотів підняти на Волині повстання селян; його піймали з маніфестаціями і покарали на горло... Жону і єдиного сина не допустили навіть на побачення».

В ніч перед стратою особливо виразно розкривається сила духу і краса внутрішнього світу героя. Вірність і відданість революціонера високим ідеалам випробовується найвищою мірою — життям. Незважаючи на всі муки і випробування, герой поеми не припустив навіть думки про відступ чи зраду. Братковський іде з життя не тільки не зломлений, але ще й здатний підтримувати в інших віру у перемогу справи, за яку боровся, в те, що «замає стяг братерства, правди, волі». Його смерть — апофеоз героїчного духу. Стверджується думка, що життя, віддане за свій народ, хоч як би рано воно обірвалося,— прожите вповні:

Не нарікай, що ламлеться життя,
Що мало втіх зажив на цьому світі,—
Ти вип'єш ківш завчасний забуття,
Не сплямивши ясного щастя й миті.

Такі життя й смерть вводять людину в безсмертя.

Трагічна колізія поеми не перешкоджає авторові знайти теплі емоційні фарби, глибоко людську тональність для змалювання любові подружжя Братковських — Тасі й Степана. Цим знімається надмірна пафосність образу, герой стає ближчий і зрозуміліший читачеві.

В історичних драмах (всі вони віршовані) варто підкреслити два моменти: сильний ліричний струмінь, зумовлений романтичним спрямуванням творів, що надає їм особливої поетичної чарівності, полегшує сприйняття суворих подій давнини, наближує до нас цю далеку минувщину, а також зосередження уваги на розкритті внутрішнього, духовного світу героїв, які утверджують себе в боротьбі з ворожими народові силами. Звідси багатство високих почуттів, що виливаються в палких монологах персонажів, пафосні кінцівки. Герої цих творів — що дуже характерно — завжди мають право вибору своєї долі (Богдан Хмельницький, Маруся Богуславка з однойменних творів, Мар'яна Завісна з драми «Оборона Буші»), і вибір їх глибоко усвідомлений.

Характери героїв в історичних драмах Старицького цілісні, викінчені, чітко визначені в основній своїй суті, але не однозначні. Це багатогранні людські особистості. Визначальною рисою їх є полум'яний патріотизм, відданість до останнього подиху рідному

народові, батьківщині. Вони можуть гірко помилятися, на певний час скорятися своїм пристрастям, особистим почуттям, але ніколи не йдуть на компроміс із совістю, не виборюють долі негідним шляхом. Обираючи шлях випробувань і боротьби, безтрепетно йдучи на смерть в ім'я вітчизни, народу, високих гуманістичних переконань, вони утверджують велич людського духу.

Окрему сторінку драматургії М. Старицького становлять твори з життя інтелігенції — «Розбите серце» (1891), «Талан» (1893), «Крест жизни» (1901).

У психологічній драмі «Розбите серце» показано відносини між станами, класами, суспільними прошарками у сучасному письменникові буржуазному місті (діється у Львові). Конфлікт драми побудовано довкола морально-етичних проблем, але глибша основа його — соціальна. Саме соціальна нерівність (класова і майнова) не дають можливості з'єднати долі закоханим — паничеві Костю Яворовському, студентові університету, і чарівній, розумній та сердечній Теклі Недольській — дочці бідного сторожа.

Найбільша вартість п'єси — у багатій, різноманітній палітрі докладно змальованого міського життя. Кожен виведений тут образ — навіть епізодичний,— як, наприклад, праля-білешниця, пан Голембицький, сирітка Фроська,— виразно індивідуалізовані людські характери, породжені певним часом і обставинами. П'єса має природну інтригу, глибоко сценічна, як, зрештою, всі драматичні твори письменника.

Наступним кроком у показі життя інтелігенції була драма «Талан», в якій змальовувалось таке близьке письменникові акторське середовище, боротьба передових митців за справді народний театр, за високоідейне й високохудожнє мистецтво. П'єса присвячена видатній українській актрисі М. Заньковецькій, яка й стала прототипом головної героїні — Марії Лучицької. Твір приваблює глибоким психологізмом. Творчою удачею письменника можна по праву вважати яскравий, повнокровний образ центральної героїні. Марія Лучицька не тільки видатний талант, а й цілісний, багатий характер, глибокоемоційна, вразлива натура. Її убиває не так відверте зло — інтриги нездари Квятковської, що діє спільно з нікчемою антрепренером Котенком, як приховане: глузливе, зневажливе ставлення панського, «респектабельного» середовища до актриси. Щиро покохавши панича з багатої родини у відповідь на його таке ж щире й палке кохання, ставши його нешлюбною дружиною (в тому, що героїня не захотіла брати шлюб з поміщиком Квіткою, виявилась виняткова делікатність натури, сила її саможертовного кохання, яке не хоче ніяких «застав» — становища в суспільстві, матеріальних благ тощо), Лучицька дуже скоро переконалась, що у так званому «вищому колі» її завжди будуть зневажати.

Зацькована поміщицьким середовищем, ображена недовірою чоловіка, Лучицька покидає маєток. Звертаючись до єдиної відданої їй людини, вона говорить: «Пішки піду! Туча, няню, не така жорстока, як люде: буря порве все, та хоч серця не займе. Грім одразу уб'є, та катувати не буде... А тут катують і не докатовують. Ходім!»

Повернення на сцену приносить актрисі ще більший успіх, гучнішу славу, ніж раніше. Та сила, здоров'я її підірвані. Повсякчас тамуючи душевну муку, грає вона з винятковою емоційною силою, піднімається до вершин майстерності, але це, по суті, агонія, перебування на грані між життям і смертю. Підточують її сили і невгасима, але зневажена любов, і дрібні залаштункові інтриги, заздрість нездар, яких величезний хист актриси змусив відійти в тінь, на другорядні ролі. Влаштований ними огидний скандал призводить Лучицьку до непритомності, хвороби, повного занепаду сил. Остання сцена — апофеоз актриси. Її оточують щире співчуття і любов друзів, каяття заздрісних, повертається навіть кохання, але все це надто пізно. Молоде життя, великий талант гинуть.

Вистава п'єси вимагала величезного напруження сил від виконавиці головної ролі. З успіхом виконувала її М. Заньковецька, хоч їй давалося це нелегко,— на неї впливали ще й фактори особистого порядку. Ось чому, як відзначав її біограф, «роль Лучицької була чи не найважчою в репертуарі актриси. Марія Костянтинівна уникала її. На запитання, чого вона не любить цієї ролі, Заньковецька відповідала: «Я не можу, я не хочу грати саму себе». Для неї найважче було грати п'ятий акт, де доводиться брати участь у власному апофеозі. Коли це від неї залежало, Марія Костянтинівна не включала «Талан» у свій репертуар і нарешті назавжди відмовилась від ролі» *.

Атмосфера суспільно-політичного життя країни особливо виразно відбилася в драмі М. Старицького «Крест жизни», написаній російською мовою. Опрацьовуючи нову тему, автор шукає і нові драматургічні форми та композиційні прийоми. Зберігаючи побутову інтригу, він дедалі глибше проникає у сферу соціального і психологічного життя, віднаходячи і розкриваючи справжні мотиви людських дій і вчинків, джерела життєвих конфліктів.

У драмі представлені протилежні табори інтелігенції — революційно-демократичний і ліберально-буржуазний, консервативний. Перший представляє Володимир Наумов — амністований політичний засланець, «господин революционер и социалист», як називають його супротивники. Повернувшись додому смертельно хворим,

---

* Дурилін С. М. Марія Заньковецька. Життя і творчість.— К., 1965.— С. 321—322.

він не втратив волі до боротьби, не став ренегатом, подібним до його колишнього товариша, а нині ворога Станіслава Сумкевича, який запопадливо прислужується мільйонеру барону Гольштейну, запродуючи свої знання (він юрист, як і Наумов). Сумкевич, як з прихованою іронією відзначає автор, «держит себя с достоинством и во всем корректен». Але за цим криється зовсім інше: він вманює за кордон молоденьку сестру Наумова Любочку — наївне, чарівне дівча, обплутує байками її простосерду матір, стару Наумову, підказує вдалі махінації Гольштейну, за що барон і його коханка, в свою чергу, сприяють планам Сумкевича.

Всі хитросплетіння руйнує поява Володимира Наумова. Барон, намагаючись його підкупити, пропонує за добру платню «з'ясувати» заплутану справу з арендою селянських земель — і, безперечно, витлумачити його на користь. Та Володимир не виправдовує вияв-
леного «довір'я», відмовляється від високого гонорару.

Закінчується драма моральною перемогою Наумова — його правоту визвано, на його бік стають і Славінська, і Сумкевич, який під впливом колишнього побратима «розкаявся». Ця драматургічна умовність продиктована залишками ліберально-народницьких ілюзій письменника. Але тут точно передано розстановку суспільних сил, боротьбу прогресивних і реакційних тенденцій в середовищі інтелігенції.

Надзвичайно цікавим і важливим розділом творчості М. Старицького є його проза.

І. Франко у «Нарисі історії української літератури» називав ім'я М. Старицького в числі талановитих письменників-прозаїків Наддніпрянщини, творчість яких припадає на кінець 60-х — 90-і рр.

М. Старицький-прозаїк увійшов у літературу насамперед як автор історичних романів і повістей, в яких натхненно оспівано славну героїчну боротьбу українського народу за волю і незалежність. Усі вони, за винятком повісті «Облога Буші», написані російською мовою. Найбільша серед них історична трилогія «Богдан Хмельницький» — «Перед бурей. Исторический роман из времен Хмельниччины» (1894), «Буря» (1896), «У пристани» (1897) *. Темою цієї монументальної епопеї є визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. проти польської шляхти під проводом Богдана Хмельницького. Роман тривалий час оцінювався по-різному. Здебільшого увага приділялась історичній основі твору, яка справді вражає своєю широтою і грунтовністю. Але сьогодні, коли після тривалого часу перевидані твори видатного польського романіста

---

* Трилогія видана окремо в 1987 і 1988 рр. і не входить до даного видання.

Г. Сенкевича, коли вперше перекладено й опубліковано невідомий досі нашому читачеві роман «Богдан Хмельницький» талановитого французького письменника П. Меріме, роман М. Старицького оцінюється перш за все як визначне художнє явище, високе досягнення історичної романістики XIX ст. В романі психологічно достовірно і глибоко розкрито образи самого Богдана Хмельницького, його ближче оточення з козацької старшини: Івана Богуна і Максима Кривоноса, Данила Нечая та Михайла Чарноти, молодого Олекси Морозенка і Станіслава Кречовського, Івана Золотаренка, його сестри Ганни. Все це яскраві індивідуальності, люди зі складними, часто трагічними долями. Та водночас — це люди, яких єднає високий патріотичний обов'язок перед своїм народом, батьківщиною, відважні воїни, незрадливі друзі гетьмана і справи, яку він очолює.

Менш докладно, та не менш виразно змальовано в романі образи зрадників українського народу — запроданців Барабаша і Пешту, воєводу київського Адама Киселя, Тетерю, Гурського, Виговського та деяких ін. Апологети польської шляхти, вони в ході визвольної війни українського народу — на боці його ворогів; обороняючи інтереси магнатів і свої власні, борються проти звільнення селян від феодальної залежності і,— особливо запекло,— проти політики возз'єднання України з Росією. Серед них виділяється особливо тонкими єзуїтськими прийомами, підступністю і жорстокістю генеральний писар Іван Виговський. (Згодом, після смерті Хмельницького, він, стоячи на тих же прошляхетських позиціях, боротиметься за гетьманську булаву).

При створенні образу лукавої красуні Марильки — Єлени автор дещо згущує романтичні барви: починаючи від фантастичної історії знайомства Хмельницького з юною чарівницею і до її загибелі від руки Богданового сина Тимоша, вона невпинно міняється. Ми бачимо її ніжною і підступною, палкою і жорстокою, відданою і зрадливою, слабкою і сильною... Упокорений гетьман так і не може розгадати цю хистку, мінливу душу, на формування якої діяли, внаслідок дивовижної долі дівчини, найрізноманітніші, часто протилежні, фактори. Неоднозначним є ставлення до героїні й самого автора: він і милується нею, і співчуває їй, і обурюється. Наприкінці твору Марилька дедалі більше заявляє про себе як властолюбна «гетьманша», прихильниця шляхетсько-магнатських кіл, з яких вона вийшла, дедалі сильніше проймається великопанською мораллю й етикою. З великим художнім тактом розповідає автор про пристрасть Богдана до підступної красуні, показує це як людську трагедію, що здатна викликати співчуття й жаль.

Зображено в романі і народні маси України: селянство і козацтво, ремісників, духовенство, дрібу шляхту. Письменник до

деталей знає їх життя і побут, звичаї і вірування, міжстанові стосунки,— в цьому плані роман є справжньою енциклопедією того часу.

Змальовуючи родину Хмельницьких на хуторі Суботів, автор підкреслює, що її життя зв'язане з життям селянства: сам Богдан прекрасний пасічник, господар і разом з дружиною та небогою Ганною Золотаренко допомагає довколишнім селянам; людям, які прибули з розорених Потоцьким та іншими магнатами країв, дає лісу на будівництво, огріває й годує.

Жорстоким катом народу показаний в романі Ярема (Ієремія) Вишневецький. Сцена нелюдської розправи над родиною (жінкою і дітьми) Максима Кривоноса лишає в пам'яті пекучий біль і ненависть до всіх і всіляких гнобителів. Блискуче розкриті в романі й інші образи представників шляхти — властолюбної і марнославної, жорстокої до «бидла» — людей праці. І народ відповідає їй такою ж ненавистю.

У М. Старицького саме народ — творець історії, і в тому, що Богдан Хмельницький керується в своїй діяльності інтересами трудового народу України,— сила його, запорука перемог, з яких історично й політично найбільшою була Переяславська рада 1654 р. В романі-трилогії М. Старицький показав себе і як видатний письменник-баталіст. Вражаючі описи битв під Жовтими Водами й Корсунем, Зборовом і Жванцем, Збаражем і Берестечком, Корцем і Пилявою передають загальну монументальну картину і уважно спостережені окремі деталі, відзначаються героїко-романтичною піднесеністю й історичною точністю. Ці величні картини боротьби наших предків за волю і незалежність лишаються в пам'яті як високі вияви краси й величі людського духу, це наша вікопомна історія.

Патріотом вітчизни, мудрим й далекоглядним політиком, просвітителем показав письменник у романі Київського митрополита Петра Могилу. Саме він у романі надихає й спрямовує на боротьбу Хмельницького, закликає його підняти народні маси («пастухов» і «пахарей»), обіцяє свою допомогу. Він застерігає Богдана від честолюбства і гордині («Горе тебе, если в победе своей ты забудешь народ и веру...»). З ним у важкі хвилини прагне порадитися гетьман. Можливо (і таки напевне) М. Старицький тут дещо ідеалізував Могилу, перебільшив його роль як активного учасника визвольної війни, її ідеолога, та перебільшення лежить в основі історико-романтичної прози як один з наріжних каменів її поетики.

Полум'яний патріотизм, який пронизує всю трилогію, любов письменника до народу, до простої людини-трудівника, до кращих людей минулого, почуття історичної перспективи, гаряча віра в світле майбутнє вітчизни, захоплююча фабула і мовне багатство,

чудові пейзажні зарисовки — все це робить роман-епопею визначним творчим досягненням української історичної прози.

Темі визвольної війни, а також гайдамацькому руху під керівництвом Залізняка і Гонти присвячені й такі епічні полотна Старицького, як романи «Руина» і «Последние орлы» (1900), «Гайдамаки» та повість «Облога Буші». В романі «Разбойник Кармелюк» (1902) * на широкому соціально-політичному тлі епохи письменник відобразив численні антикріпосницькі виступи на Поділлі в першій половині XIX ст. під проводом Устима Кармелюка.

У гостросюжетних повістях «Черный дьявол» (1898) і «Первые коршуны» (1900) письменник звертається до такої малодослідженої, художньо майже зовсім неопрацьованої теми, як життя Києва у XVI—XVII ст. Широко змальовуючи староміський побут і станову боротьбу, виступи цехових ремісників і міщан проти засилля феодалів, поширення уніатства на Україні і, як протидію цій експансії, утворення церковних братств, покликаних відстоювати православ'я і ширше — національну самобутність,— М. Старицький досягає високої майстерності. Послуговуючись т. зв. «вальтер-скоттівською» манерою у написанні історичних творів (початок їй на Україні поклав П. Куліш своїм романом «Чорна рада»), М. Старицький пригодницьку фабулу з любовними перипетіями подає на широко виписаному історичному фоні. Твори із захопленням читаються, вводячи нас у складний і багатий світ середньовічного Києва.

У легендарно-романтичній повісті «Заклятий скарб. Подільська легенда» (1892) яскраво, знову ж таки за допомогою захоплюючої пригодницької фабули, зображені картини життя польської шляхти, політичні зміни у Речі Посполитій XVII ст., сцени жорстоких розправ магнатів з непокірними, грабежів і здирств, що чинилися над населенням.

Історичні романи й повісті М. Старицького позначені широтою охоплення й показу соціально-економічних умов життя, глибиною проникнення в суть історичних і політичних подій, психологізмом, динамічним, гострим сюжетом, точністю побутових, етнографічних реалій.

У прозі М. Старицького на історичну тему органічно поєднуються романтичний і реалістичний струмені. Романтична любовна інтрига, ідеалізовані почуття центральної пари молодих героїв, як правило, змальовуються на тлі розгорнутих реалістично точних, до найдрібніших деталей виписаних картин тогочасного життя широких суспільних верств: ремісництва, козацтва, урядовців, духовенства. Чимало взяв письменник і від фольклору — дум,

---

* Випущено окремо в 1988 р. і до даного видання не входить.

пісень, балад, легенд. Усе це надає історичній прозі Старицького неповторного колориту, нев'янучої чарівності.

Широкий пласт прози письменника становлять соціально-психологічні повісті «Розсудили» і «Безбатченко» (поч. XX ст.), більшість оповідань і нарисів кінця XIX — поч. XX ст. В цих творах у суворо реалістичній манері змальовано тогочасне життя українського селянства, його безправ'я, відсталість, темноту; процеси обезземелювання і поглиблення класової диференціації на селі; непримиренну війну між біднотою і куркульськими верствами; сваволю, шахрайства і здирства старшини, земських діячів та поліції і породжені усім цим побутові, сімейні, особисті драми.

Реалістичні твори Старицького своїм характером, стильовою манерою є ніби своєрідною ланкою між епічним живописом І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Б. Грінченка з їх докладним змалюванням історичного й побутового тла подій і психологічною прозою М. Коцюбинського, В. Стефаника, О. Кобилянської та інших митців, що творили на зламі століть.

Один з кращих творів М. Старицького — повість «Розсудили». Глитаї верховодять усіма справами на селі, експлуатують, обдурюють сірому. Головну роль у цьому відіграють писар, шинкар, старшина, куркулька Коломийчиха. Боротьбу проти глитаїв веде Степан Петраш — зять Коломийчихи. Йому співчуває сільська біднота, наймити Левоптій і Наталка, але, по суті, він бореться один. Докладно змальовує письменник історію привласнення купкою шахраїв громадського хліба в голодний, посушливий рік. Всілякими способами — підкупами, могоричуванням, залякуванням, оббріхуванням, лихварством — приборкують вони непокірних. Проти цієї жорстокої зграї, позбавленої будь-яких моральних засад, боротися важко. Глитаї використовують селянську темноту і забобони, щоб добитися свого. Суперечності чимраз ускладнюються.

Вражають суворим реалізмом, глибоким знанням системи куркульських утисків сцени у шинкаря, де зароджується підступний, злочинний задум пограбувати дощенту селян, у сільській управі (діалог між писарем і старшиною), на подвір'ї Коломийчихи, жахлива картина самосуду над Степаном та ін. Ось ініціатор великого «гешефту» — шинкар — роз'яснює писареві всі вигоди заміни громадського зерна, що зберігається в гамазеї, прілим із пашенних ям Коломийчихи. Готують вони цим і дармову робочу силу. «Буде голод,— цинічно пояснює писар,— то, очевидно, селяни не сплачуватимуть податків, а відбирати в них нічого буде, то, очевидячки, вони муситимуть свою недоїмку відпрацювати; а тому, що начальство відповідає, то йому й треба буде підшукати їм роботу...» Писар вдається до старшини, щоб прикрити злочин «законом»,

причому найбільш прибуткові моменти «гешефту» приховує від обмеженого, тупуватого партнера на свою користь; хижак обдирає хижака, видирає у нього здобич,— і на цьому теж позначаються закони вовчого світу, де панує капітал.

Одіозна постать у повісті — стара Коломийчиха. Жадібність, важерливість поступово витравили в ній усе людське, перетворили її на хижачку, здатну на злочин. Видавши з розрахунку свою красуню дочку Домаху за незаконного поміщицького сина Степана Петраша, вона несамовито лютиться, коли пан, несподівано померши, не лишив Степанові спадку. Коломийчиха всіляко тероризує, їсть поїдом, а далі труїть ненависного зятя-бідняка, хоч її дочка-одиначка щиро покохала справедливого і добросердого Степана. Охоче, з радістю бере Коломийчиха участь у підступній афері, спрямованій на одурення й пограбування селян. Вона краде ключ від гамазею у Степана, коли той лежить хворий після отруєння.

Брутальність жорстокої і тупої натури Коломийчихи, що добре розуміє свою безкарність, розкривається в жахливій сцені катування нею беззахисної сироти наймички Наталки. «Коломийчиха сп'яніла від люті, паче хижий звір, що покуштував свіжої крові,— виривала з голови цілі пасма волосся й почала бити беззахисну дитину по лицях, а коли ж Наталка скривавіла й упала на землю і в нестямі від пекучого болю почала цілувати їй ноги, то Коломийчиха ще вдарила її що є сили черевиком в обличчя. Наталка скрикнула не своїм голосом й почала качатися по траві». Образ Коломийчихи близький до образів Кабанихи («Гроза» О. Островського), Шкандибихи («Лимерівна» Панаса Мирного). Жадібність, прагнення визиску перетворює Коломийчиху на здичавілу істоту, позбавлену не тільки жіночих, материнських, а й звичайних людських рис.

Цікава і досить суперечлива постать Степана Петраша. Він виростав на панському дворищі, товаришував з дівчинкою-одноліткою Маринкою, не відаючи, що вона його зведена сестра. Згодом дитяча дружба переросла в кохання. Під впливом своєї ніжної і лагідної подруги, доброї панночки, що вчить обох дітей грамоти, Степанова душа наповнюється світлом тепла і справедливості, прагненням чистих, гуманних взаємин між людьми. Сприйнявши ідеї народництва, він говорить про просвіту як панацею од усіх бід, в міру сил допомагає селянам у голодний рік. Але наївність мрій і сподівань героя, усіх його заходів дають відчути, що сам письменник не вірив у народницькі ідеали, їх дійовість, організаторську реальну силу. Це найвиразніше засвідчують думки героя: «...Ось він іде до мирового клопотатися за цю юрбу, але чи скаже ж йому хоч хто спасибі, якщо вдасться йому захистити люд від

кігтів їх же шулік? А може, ці слинці духом вважатимуть його собі за ворога, а шулік за доброчинців?»

І в особистому, і в громадському житті Степана Петраша далі тугіше затягується вузол суперечностей, наростають конфлікти.

Суперечливість характеру і непослідовність прагнень Степана виявляються в його ставленні й до дружини та Маринки, і до селян (співчуття до них і водночас зневага).

Останній акт трагедії Степана — спалення ним ненависної садиби Коломийчихи, де у вогні гинуть не лише потвора мати, але й ні в чому не винна дочка,— це вибух стихійної ненависті, помста за всі кривди і наругу.

Змальовуючи в образі Петраша безкомпромісно чесного, чулого до людської біди оборонця покривджених, письменник, проте, не приховує його слабості. Це лише стихійний бунтар-одинак, неспроможний протистояти організованій ворожій силі.

Селянська маса зображена у Старицького темною, затуркапою, вкрай забитою голодом, усіляким здирством, сваволею куркулів і сільського начальства. Безпросвітність, дикість, власницькі інтереси, егоїзм роз'єднують селян Левихівки. І все ж автор показує, що свідомість народу не зовсім заснула, кожну хвилину вона ладна прокинутися і повернутися проти справжніх кривдників. Так, під час самосуду над Степаном селяни, хоч і групповно підготовлені брехнею старшини й писаря та горілчаним частуванням Коломийчихи, пробуджуються від палких і справедливих слів діда: «Невже ми власними руками будемо віддавати на знущання своїх захисників і самі будемо плутатись в тенетах гнобителів наших?.. Може, й голод ти, господи, посилаєш на нас тому, що нема поміж нас ні братерства, ні правди, що лише кривда панує у нас...

І юрбу було завойовано. Після хвилинної мертвої тиші залунали майже одностайні вигуки:

— Спасибі за правду! Не дамо Степана!»

Творчим досягненням Старицького в його соціально-побутовій повісті є жіночі образи. Особливо виділяється образ сильної, палкої характером Степанової дружини. Чарує пластичність зовнішнього малюнка образу, а також життєва правдивість кожного вчинку героїні. Прагнення щастя, як і її страждання через неподілену любов до чоловіка, ревнощі, спалахи люті і безмежна самовідданість психологічно вмотивовані і творять в цілому неординарну постать. Сміливим, сонячним променем — і для Степана, і для читача — постає в повісті ніжна, лагідна Маринка. Навіть мала сирота Наталка наділена задатками свідомості й саможертовності,— адже це вона, повсякчас катована наймичка, розпові-

дає дідусеві, її оборонцеві, про страшну небезпеку, яка загрожує підступно ув'язненому і хворому Степанові.

У повісті письменник ще не показав, де і як шукати виходу з тяжкого становища, де та соціальна сила, на яку слід спиратися трудящому селянству в боротьбі за свої права. Степан Петраш, незважаючи на його вищі порівняно з оточенням моральні засади, відданість громадським інтересам, прагнення до науки (розмова з мировим про необхідність заснування школи на селі), завершується бунтом гірко скривдженого одинака. Але письменник дуже виразно показав — і в цьому найбільша його заслуга,— що існуючий суспільний лад прогнив і вимагає докорінних змін, образно кажучи, повного випалення, як стара, заразна оселя, що сіє муки, деморалізацію, злочинне знущання над слабшим, нещадну експлуатацію. Лишаючись вірним художній правді, Старицький показав (через стосунки Степана з селянською масою) крах народницьких ілюзій.

Правдиве відображення в повісті тогочасної дійсності близьке своїм суворим реалізмом до кращих зразків української і російської класики — творів Г. Успенського, А. Тесленка, В. Стефаника.

Майстерними зарисовками сільського побуту, життя різних верств і прошарків, що в цілому дають досить виразну картину суспільних відносин, відзначається і незакінчена повість «Безбатченко» (1902). Найвиразнішими тут постають образи Антона Хруща і його дружини Докії. Особливо приваблює образ колишньої наймички, матері-покритки Докії, наділеної величезною силою духу, невгасимою ніжністю і душевністю. Працьовитістю, вірністю і відданістю сім'ї виборює Докія своє гірке щастя — і не так своє, як щастя своїх дітей. Добром, приязню і увагою відповідає вона на жорстокі кпини і пересуди, на зневагу і грубість оточення. Її ніжність і безмежна жіноча лагідність, повсякчасне бажання допомогти скривдженим — це найглибший, найсокровенніший вияв її душі, зболілої, спраглої людського тепла, здатної розуміти високі, щирі людські поривання. Симпатію викликає і Антін — зацальний, неврівноважений, але справедливий і щирий. Нелегко йому дається подружнє життя з Докією — мучать підозри, плітки, неперетлілі ревнощі.

Розгорнутий план повісті свідчить, що письменник мав намір показати далі Антона не оборонцем громади, а «пропащою силою». Причиною трагедії Антона і Докії стало прокляте панське дворище. Тут М. Старицький, як і Панас Мирний у романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», повістях «Голодна воля», «Лихо давне і сьогочасне», І. Нечуй-Левицький у повісті «Бурлачка», продовжує і розвиває традиції, започатковані Т. Шевченком.

Кращими зразками української класики є більшість оповідань М. Старицького. Як правило, вони засновані на дійсних фактах, що збільшує їх емоційний вплив на читача. Написані переважно російською мовою, друкувалися в російських газетах; деякі з них письменник переклав українською для зарубіжних українських видань, здебільшого львівських.

Чиновницьку сваволю щодо селян, яка межує із садизмом, описано у сповненому гіркої іронії оповіданні «Остроумие урядника». У корчмі несподівано помер невідомий селянин, і виявилося це тоді, коли відвідувачі вже розійшлися. Можливі наслідки цієї події сповнюють жахом корчмаря: «Одна только мысль неотвязно вертелась в его мозгу, что это ужасное несчастье, разорение: старшина, становой, лекарь, урядник... главное, урядник!» Виявляється, страхи недаремні: урядник вигадує такі випробування усьому селу, що від нього не знають, як і чим відкупитися, віддають останнє. Сваволя цього знахабнілого п'яниці дійшла до того, що за його наказом напіврозкладений труп возять від хати до хати і, під загрозою тримати три дні в кожній з них (до поховання «за християнським звичаєм»), вимагають відкупного. «Поезжане делали визиты до самых сумерек со странным гостем. Даней набралось достаточно... Поработавши день, наш остроумный урядник стал табором посреди улицы на ночь и послал сотрудников по горилку. Устроилась пирушка. Поздно уже совершенно пьяный заснул он, мечтая о завтрашнем дне, сколько соберет он с другой половины села...» В епіграфі до оповідання наводиться газетна замітка про цю подію — дійсний факт.

Жорстока тупість сільських властей, віковічний страх мужика перед усяким освіченим панством призводять до загибелі єдиного сина у селянській родині («Дохторит»). На відчайдушні благання батька викликати до хворої дитини лікаря п'яні староста і дяк відповідають, що «земський врач может приехать только для пидемии». Побачивши дитину на лаві у чистій сорочці зі складеними на грудях ручками, староста мимрить:

«— А, уже!.. Ну, вот порадок... Теперь видно, что пидемия, стало быть, можно и беспокоить начальство...»

Страшна дійсність дореволюційного села увиразнюється змалюванням подій у сухій протокольній манері, де діалоги заміню-ють мову автора, а лаконічний опис зосереджений на суттєвому, головному.

Трагічна історія дівчинки-напівсироти розкривається в оповіданні «Лихо», яке своїм суворим реалізмом, яскравим показом селянських злиднів, як і образом маленької героїні Прісі, стоїть врівні з кращими творами класичної вітчизняної новелістики В. Стефаника, А. Тесленка, М. Коцюбинського. На очах у ніжної

і вразливої, а до того ще й хворої дитини відбувається дика сцена: забобонна, фанатична юрба живцем закопує у землю єдину годувальницю сім'ї — корову, визнавши її за скажену (мати не мала чим заплатити знахареві). Дівчинка кидається в яму вслід за коровою і гине.

У цій вражаючій своїм трагізмом картині розорення сім'ї з втратою батька-годувальника, загибелі дитини і жебрацтва напівбожевільної матері відбито тяжке, безправне становище селянства в умовах злиднів, жорстокого визиску і породженого ними ідіотизму сільського життя.

Показуючи страждання маленьких героїнь і героїв, здебільшого сиріт, письменник з особливою силою викриває світ гноблення і жорстокості, які повсякчас спричиняють страшні у своїй буденності трагедії. Талановито переданий жах наймички Орисі перед господинею-панночкою, яка вдає із себе освічену, «передову» і разом з тим залякує дівчинку в'язницею, безпідставним звинуваченням у крадіжці, доводить її до самогубства. У згадках Орисі про доброго тата, якого теж колись забрали у в'язницю за несплату податків, де він і помер, її «злочин» — дала дві котлети з панського столу голодуючій матері, яка зайшла її навідати,— передають безмірне людське горе, а водночас нерозтрачену духовну красу трудящої людини. Розкриваючи світ ніжних, чулих дитячих сердець, їхніх уявлень і переживань, не по-дитячому раннє відчуття справедливості, добра і зла, М. Старицький переконливо доводить необхідність гуманних людських відносин. Високі поняття честі і гідності, оберігання незаплямованого сумління — навіть ціною життєвого добробуту — притаманне і робітнику Степану Петренку з оповідання «Будочник (Рассказ из железнодорожной жизни)». Оповідач починає історію про Степана такими словами: «Я сам долго служил следователем по железнодорожным делам и к простому народу присмотрелся: верить-то можно и слову его, и преданности, а разгадать иной раз его трудновато; меришь его по своей мерке, признаться, таки гниловатой, а она-то к его здоровой натуре и не подходит...»

В ряді оповідань виведено не лише жертви суспільної несправедливості, а й протестантів, бунтарів. Яскравий, колоритний образ «последнего защитника несчастной сиромы» зустрічаємо в оповіданні «Пан капитан». В іронічно-саркастичному оповіданні «Верба» парубки на чолі з мужнім і запальним Лукою, що відстоює свою честь, а також честь і щастя своєї нареченої, дошкульно провчили розбещеного папа.

Є в М. Старицького і образи «нових людей» — свідомих, ідейних борців за справедливий суспільний лад. Але він ще не показує чіткої перспективи цієї боротьби. Такі герої здебільшого

виступають у нього як зломлена передчасно сила, але сама поява таких людей — знамення часу. Це дворянська дочка Анета-Галя з оповідання «Зарница». Вона порвала зі своїм середовищем, пішла на медичні курси, де зблизилась з революційною молоддю і цілковито присвятила себе праці для блага народу.

Тему життя трудової інтелігепції (зокрема, побуту акторів), якій Старицький присвятив ряд поетичних і драматичних творів, він продовжував розробляти в оповіданнях «Горькая правда» (1901), «Неудачница» (1901), «Копилка» (1903), показуючи її принижене і злиденне становище, її повну залежність від грошового мішка буржуазії.

Гостроіронічно змальовує письменник іншу буржуазну інтелігенцію в оповіданні «Благодетель» (1892). Фальшива гра земським лікарем ролі благодійника бідних уривається, коли жертва його розбещеності юна красуня Наталя накладає на себе руки. Цинічно звучать слова цього «народолюбця»: «Нет! Бежать отсюда, и моментально! Тут очумеешь от этой глуши, без света и воздуха!»

Цікаве відгомоном ідейних шукань тогочасної інтелігенції є і глибоко психологічне оповідання «Над пропастью».

Багатогранна творчість Старицького має неминуще значення. Письменник сприяв подальшому розвитку української літературної мови і красного письменства в цілому. Твори його відзначаються широким діапазоном мовностилістичних пластів — від розмовно-побутового до романтично-піднесеного, від ніжно-інтимного до іронічно-саркастичного, засобами якого гнівно таврується «свинцева мерзота» капіталістичного світу. Багато письменник «викував» слів-неологізмів. Відомі його словотвори — «мрія», «нестяма», «байдужість», «страдниця», «приємність», «чарівливий», «пестливий» та інші — увійшли в мовний актив народу, вживаються і нині, «втративши» свого автора.

Мистецтво і література минулих епох — це і джерело нашого духовного розвитку, і неповторні пам'ятки минулих часів, і могутній стимул творення нової культури. Велика розмаїта мистецька спадщина М. Старицького живе повним життям і сьогодні, вона активно впливає на наших сучасників, зберігаючи не тільки історико-пізнавальну цінність, а й виховну та естетичну. Співець трудової людини, письменник у своїх творах утверджував її високу мораль і етику, волелюбність і високий патріотизм, немеркнучу красу народної душі, яку не могли знівечити віки визиску, жорстокості, наруги. Творчість М. Старицького стала органічною предтечею радянського соціалістичного мистецтва.

ЛЮДМИЛА ДЕМ'ЯНІВСЬКА

ОРИГІНАЛЬНІ ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

ЖДАННЯ

За гай скотилось сонце ясне,
Хмарок рожевих цілий рій
В безодні синій тане, гасне,
Мов злотосяйне пасмо мрій;
Вітрець упав; з садочка лине
Струмком живущим пишний дух,
З черемх убрання лебедине
Часами ронить срібний пух;
Вже гомін стих, туман над ставом
Серпанком хвилявим ляга;
Темніша небо... і небавом
В садочок зірка дорога
Увійде легкою ходою...
Я жду і краюся нудьгою,
Шукаю скрізь палких очей...
Ось тьохнув щасно соловей —
Її ж нема! Ідуть хвилини,
Земля, здається, аж горить...
А все нема, нема зорини!
Я жду — і віком стала мить!
Вже ніч зліта крилом імлявим,
Осяйна безліччю лампад...
Ген місяць видом величавим
З-поза тополь зирнув у сад —
Її ж нема... Я муку чую:
Холоне серце... голова,
Мов кру́тінь в бурю навісную,
Мене жадоба порива...
Її ж нема!.. І враз, раптово
Рученьки білі, запашні
Лягли на ра́мена мені...
Зайнявся дух... урвалось слово...
Вуста з вустами ізлились,
І ми над зорі понеслись,
В очах палких втопивши очі...

О ніч! О любощі співочі!
О чародійні в яві сни
На святі першої весни!

1865

В САДКУ

(О. П. Д-вій)

Сядьмо тут, рибчино, під кущами,—
В холодку так славно одпочити...
Подивись, яким шатром над нами
Явір цей розкинув пишні віти;

Цвітом геть укрита вся пахучим
Край його ген вишенька біліє;
Лист аж гра під променем блискучим
Та в якійсь дрімоті ледве мліє;

Проти нас, мов батько між синами,
Дуб підняв своє погорде чоло,
Мов отаман, між тими дубками,
Що ростуть і шепотять навколо.

А вгорі ж нема блакиті міри,
В тій безодні потопає око...
Тихо скрізь, на серці більше віри,
І думки здіймаються високо.

1866

ІЗНОВ НУДЬГА

Ізнов нудьга, непрохана кума!
І серце буцім жде якоїсь-то отрути...
Мовчи, бездольнее! Недовго нам тягнути,—
Доплентались, що й світла вже нема!

Чого чекать? — Одурено гадкий,
Оббрехано псальми моєї віри,

Знесилено кайданами заміри
І стоптано найкращії квітки...

Була доба, надія розцвіла —
І багатир пізнав сірому брата,
І працею заворушилась хата
На користь рідного села.

Була доба — минулися святки,
І хуртовиною розкидана отара:
Так над садок збіжить північна хмара —
І цвіт приб'є, й порозкида листки!

[*1868*]

ДО ПОДРУГИ

Не руш, о подруго, не руш моєї врази,
Бо хоч твоя рука тендітна й молода,
А все ж поворухне і муки ті, і сльози,
Від котрих ти сама б відскочила бліда!

Не заглядай в мою отруєнную душу,
Не ворушн пережитих хвилин:
Нащо те пам'ятать, що я забути мушу,
Що полягло давно під попелом руїн.

Невже-таки юрбі, холодній і зрадливій,
Я звірив би нудьгу і жаль мій голосний,
Невже на регіт їх, на регіт їх кривдивий,
Я показав би враз моїх отрутих гній?!

Там є багато сліз — і не моїх єдиних,—
Багато сліз чужих, гірких і тяжких дум,
Багато крові є... Е, ні, моя дитино,
Не видам скарбу я мого людям на глум!

Ти, доню, і сама ще молода душею,
І повна гадок ти і радісних надій;
Нащо тобі знайомитись з нудьгою
І куштувати слізний трунок мій?..

В твоїх очах тепер кохання тихе сяє,—
Тобі не пережить сердечних, тяжких мук:
Он гілочка, дивись,— зелена, а всихає,
Бо бурею переламало сук.

[*1868*]

ВЕЧІРНЯ

Ніч насунулась, на небі
Зоря засвітила.
Людські сльози і турботи
Соном оповила.
Люди сплять; усюди тиша,
Тиша та темрява...
Тільки в церкві нашій вбогій
Ще іде відправа.
Заверну лишень туди я,
На святу вечірню,
Та розважу свою душу,
Душу незагійню.
В церкві сумно; ледве сяють
Променем тлумливим
Де-не-де свічки воскові,
Голосом журливим
Дяк прочитує молитви;
Слухають їх мовчки,
Кладучи хрести на груди,
Два діди в куточку;
Перед образом святої
Матері цариці
Тихо плаче навколішках
Одна молодиця...
І в очах такая віра
І таке благання,
Мов остання та молитва —
Першее бажання!
Чи ти молишся так палко
За свою дружину?
Чи вже мати,— то прохаєш
За рідного сина,
За сокола вродливого,

Прохану дитину?
Далеко він, не вернеться,—
Марно на чужину
Гадками ти літатимеш...
Або, може, діти
Від холоду та голоду
Плачуть, неповиті;
Малесенькі, дрібнесенькі —
Нема запомоги,
Й за їх дрібними сльозами
Ти благаєш бога?
Або, може?.. Хто загляне
В те чуже горе?
І німе воно й глибоке,
Як те синє море.
По щоках тільки по блідих
В тебе ллються сльози,
Та від туги гнеться стан твій,
Мов од вітру лози!

[*1868*]

ДУМКА

Хвилями котиться голос,
Мов розлягається луг;
Тихо та гарно в садочку,
Цвіту вишневого дух.

В темряві неба, високо,
Променем зірка мигтить;
Хворую душу моторно
Світом вечірнім зорить.

В серці таємничі дії,
Згага кохання і сліз;
Гадки за гадками линуть,—
Дум заповітних послід:

Стежка потрачених марно
Праці і літ молодих,
Зблідлі, прихильні надії,
Людський ущипливий сміх...

В лузі ж співа соловейко,—
Пісня захоплює дух;
Хвилями котиться голос,
Аж розлягається луг!

[*1868*]

НА ОЗЕРІ

Як пишно тут! Покинув я весло,
Нехай пливе мій човен за водою...
Мов зайнялось вогняною стягою
На заході розтопленеє скло.

Ані дихне... Ген-ген туман густий
Вже огорта наміткою діброви;
З чола твого мов хвилі ті шовкові
Розсипались під промінь золотий.

Не ворушись! Твій образ у воді,
Мов намальований, хороший, як те небо,
Гойдається і зваджує до себе
У глибінь ту, в безкраїни бліді...

О дівчино! Кохаю і люблю!
Спинить себе не маю більше сили,—
Хоч пригорни, хоч у прозорі хвилі
Я кинуся і лихо потоплю!

1869

ВЕСНА

Весна іде. Сніги чорніють;
З-під них пожовклі та бліді
Виходять руна; скрізь леліють
Озера талої води.
На плеса з вирію ключами
Високо линуть журавлі...
А з сел шляхами чи річками

Бредуть уже старі й малі
Шукать у городі придоби:
Прохарчувала їх зима,—
Позбулись хліба і худоби,
До того й пошесть, мов чума,
Забрала геть робочих з хати...
І довелось тепер шукати
Дочці і матері шага...
Плуганять босі; з холоднечі
Немов сап'янці на ногах:
Марцьовий смалить вид і плечі.
Латка́ми грав по свитка́х.

Прийшли і стали, босі й голі,
Купця чекають край стіни...
Гай, гай! Не трібні тут мозолі:
Шукають іншого пани
Неситим оком... Промінь гасне
На позолочених хрестах;
Кругом розкішне та прекрасне,
Убране, мовби на святках,
Гуляє панство, зустрічає
Собі на втіхоньку весну...
Хто ж вас, дівчатка, привітає?
Хто пустить на ніч? Чи без сну
Й без хліба вам отут стояти?
Либонь... Байдужі пишні шати...
Або здеруть тяжку ціну...
Весна їм шле гадки крилаті
На всяку втіху навісну...

1870

ВИКЛИК

Ніч яка, господи, місячна, зоряна!
Ясно, хоч голки збирай.
Вийди, коханая, працею зморена,
Хоч на хвилиночку в гай!

Сядемо вкупі ми тут під калиною —
І над панами я пан!

Глянь, моя рибонько,— хвилею срібною
Стелиться полем туман.

Гай чарівний, ніби променем всипаний,
Чи загадався, чи спить;
Он на струнків та високій осичині
Листя жагою тремтить.

Небо незміряне всипане зорями,—
Що то за божа краса!
Перлами ясними он під тополями
Грає краплиста роса.

Ти не лякайся-бо, що свої ніженьки
Вмочиш у срібну росу;
Я тебе, вірная, аж до хатиноньки
Сам на руках однесу.

Ти не лякайся, що змерзнеш, лебедонько:
Тепло — ні вітру, ні хмар...
Я пригорну тебе щиро до серденька,
А воно гріє, як жар.

Ти не лякайся, щоб злобба підслухала
Тиху розмову твою:
Нічка приспала всіх, соном окутала —
Ані шелесне в гаю!

Сплять вороги твої, знуджені працею,—
Нас не сполохає сміх...
Чи ж нам, окраденим долею нашою,
Й хвиля кохання — за гріх?

1872

ДО СЛОВ'ЯН

Чи довго ще будуть нас кривдить на світі
Напасті та злоба кривава?
Чи ми ж не одної пак матері діти?
Чи жити не маємо права?

За віщо ж розрада? Для чого не милі
Братам наші щирі жадання?
Кого ми чіпали, кому причинили
Неволю, біду, руйнування?

Ми тільки боролись за власную хату,
За те, що нам дорого й нині;
Бажаємо ми і тепер небагато —
Розвою й освіти родині:

Щоб правда, свій розум і слово співоче
Та щастя — ширіли в народі!
Ми всіх пригорнули б до серця охоче,
У власній та вільній господі!

Чому не ймеш віри ти, брате-москалю,
Невже ти лякаєшся зради?
З тобою недолі нас кревно з'єднали —
Не буде між нами розради!

А ти, брате-ляше,— невже пак до суду
Між нами розлад бідолашний?!
Ой скинь-бо з очей ти колишню полуду
Та праведно глянь, необачний:

Якби єзуїти не стали між нами,
Не знали б ми вкупі недолі;
Бо ми не кували других кайданами,
Чужої не нищили волі!

Хай чех оповіда, чи ми не стояли
За справу братерню горою?
Та з Жижкою вкупі ж діди наші дбали
Й здобули козацького строю!

Хай сербин розкаже, чи ми не братались
Оружно у щасті і горі;
За віру, за волю чи ми ж не рубались
На полі, на горах, на морі?

Спитайте словака — і той не згадає
Од нас коли-небудь образи:
Злоби не було в нашім серці й немає —
Ми хтіли б загоїти врази!

До згоди ж, до гурту, до купи, слов'яне,
Забудьмо старезнії чвари!
Вгамуймо, братове, розладдя погане:
Встають-бо на заході хмари!..

Спізнаймося сами, вважаймо на брата —
Тоді усміхнеться нам доля;
Тоді не дамо ми німоті урвати
Ні кроку слов'янського поля!

Подаймо ж ми руки на вічне кохання
І крикнім на бенкеті згоди:
«Ми цілому світу бажаєм — братання,
Поради, освіти й свободи!»

1872

ДО АЛЬБОМУ

(О. П. К-ч)

Хай нагада себе в цім слові
Здавен прихильний вам піїт:
— Не скривдив він святій любові
І поривання давніх літ!
Колись байдужими перстами
Перекидаючи листки,
Ви спогадаєте і самі
Свої колишнії гадки,
Давно промучені хвилини
Рожевих образів та мрій...
Так часом пісні згук єдиний
Зрива нам згадок цілий рій!

1873

* * *

Як часом у тебе заграє
Ухмилка на ясних вустах,
Мене мимохіть огортає
Якийсь несподіваний страх:

В очах твоїх одблиск блакиті,
А в серці сумир'я святе...
Чи зможеш боротися в світі,
Чи снігом твій шлях замете?

Чи ти між тієї пишноти
Розкішних осяяних заль
До рідного краю й голоти
Сховаєш на серденьку жаль?

А чи на єдвабі, на злоті
Забудеш найкращу мету
Та в тім запанілім болоті
Потопиш і душу святу?

1874

МІЙ РАЙ

Чого свої очі, чого свої милі
Вмиваєш гіркими слізьми?
Хіба ж ти не знаєш, що люди, як хвилі,
Байдужі, холодні, німі!

Кепкують над краєм твоїм сиротливим,
Ти крушишся серцем сама...
Хіба ж ти не знаєш, що в світі кривдивім
Ні ради, ні правди нема!

Якщо мене вірно, зозуле, кохаєш,
То ти на людей не вважай;
Хіба ж ти не бачиш, хіба ж ти не знаєш,
Що ти моє щастя, мій рай!

1874

* * *

Зіходить місяць, гаснуть зорі,
З-за гаю спів несе луна...
А у минулім, як у морі,

Усе кохане порина,
Мене лишаючи з нудьгою...
Мій крине, скроплений росою!
З тобою ледве ми зійшлись
На ту хвилину — й розійшлись
До віку вічного, до суду;
Але твій образ дорогий,
Мов промінь сонячний, благий,
Зігнав з очей моїх полуду
І хоч на мить, а освітив
Пітьму моїх похмурих днів.
Де ти єси, кохана мрієв?
Чи й досі очі чарівні?
Чи й досі в серці звага тліє?
Чи, може, літа дошкульні
Покрали все,— ухмилку милу,
Красу, відвагу непохилу,
І в душу змучену, німу
Уже навіяли зиму?
Чи й то... обридли бідкування,
І ти з-за хліба, з-за тепла
Якомусь пану продала
Свої найкращі поривання
Та серед розкоші й пишнот
Забула скорбний свій народ?
Ні, ні! Пробач, мій квіте красний,
За слово марне та старе:
У тебе в серці пломінь ясний
Повік, я вірю, не замре,
Бо все, що малось в ній святого,
Було не з голосу чужого,
А перемучене своє...
Ти, певно, ціле життє
За брата прикро покладала,
Йому, як добрая сестра,
Усі скарби свого добра
Ти без жалю офірувала...
І за високий той учин
Вінок заробиш ти з тернин!

[*1882*]

ПРОЩАННЯ

Бувай здоров, мій рідний краю,
В останній раз я спозираю
Твою довічную красу!
Прощай усе: поля, діброви,
Дніпро широкий, бір сосновий,
Убраний в раннюю росу!
Прощай, садочок, мій будинок,
Де після праці одпочинок
І я, бездольний, мав колись;
Де дні точилися щасливі
І де бажання полюхливі
У ритми голосно плелись;
Де ти, голубко сизокрила,
Своїм коханням освітила
Стежки життя мого сумні,
Де ти піснями серед стуми
Збудила сонні мої думи
І душу зрушила мені.
А кільки малость тоді віри,
Які величнії заміри
Пестив і в серці я кохав —
На користь рідній Україні,
На благо їй, моїй святині,
Своє життя заповідав!
А сталось що? Зламались крила,
І я сиджу біля могили
Й питаю долю навісну:
Нащо ти серце ошукала
І замість слави дарувала
Мені заранню сю труну?
За віщо вас, мої надії,
Минулі сни, поблідлі мрії,
Окрив той морок і мана?
Невже мирська біда — облуда,
Невже на посміх тільки люду
Здалась сльоза моя сумна?
І не спом'яне ні єдине,
Як я кохав мою родину,
Як я пестив її краси?
Як вболівав було душею
Над сиротиною своєю,
Тривав на кращії часи!

Погасло світло... час спочити
І в тій безодні потопити
Розбитий серця мого рай...
Прощай же, кревная родино,
Щаслива будь — і свого сина
Лихим ти словом не згадай!

1875 року, 1 серпня

ДО И. Я. Р-А

Оце переглядав колишнії листи...
Яка безодня вже лягла між тим минулим!
Давно пак діялось? А серце сном нечулим,
Мов павутиною, устиг час оплести...
І де та міць моя, надії парубочі —
Розбуркати співочим словом край,
Скропить цілющою незрячим людям очі
Й навіяти сподіванку на рай?
Нема уже юнацьких мрій ущир'я,
Затемрилось душі моєї скло,
Підкралося плазком бліде зневір'я
І холодом надії сповило...
Де ж ви тепер, товариші-братове?
Чи привітала доля вас в житті?
Чи гинете в снігах за слово нове?
Чи продали свої гадки святі?
Невже у вас припало серце гниллю
І не вража сльоза бідот людських?
Невже-таки суспільному зусиллю
Не влагодить законів обчеських?
Невже усі сердечні наші муки
Не надихнуть бодай хороших снів,
І над сльозами страдників дідів
Ще насміються знівечені внуки?

1875

НЕМА ПРАВДИ

Україно, моя рідна нене!
Ой тяжке життя твоє й мерзенне!
Що як гляну на гаї темряві —
Тільки вбачу річеньки криваві,
Що як гляну на степи широкі —
Тільки вбачу могилки високі,
Що як гляну на поля-долини —
Усе рідне пропадає, гине...
Ох ти люду, нещасливий люду!
Як і перше, твою кров п'ють всюди —
П'ють жиди й панів частують в дяку;
Бач, усім прийшлась вона до смаку,
І охочих розвелось до ката —
Гріють добре й свої свого брата!
Тільки слава, що ти маєш волю,
А і досі проклинаєш долю;
Бо з твоєї багатіють праці
Ті, що мають цукерні й палаци,
А у тебе все старі ще латки,
Лиш щороку більшають податки.
А податки б на громадські треби —
Тільки, брате, певно не для тебе;
Ти роби і плати гроші всюди,
Не тобі знать, хто там порать буде!
Плати більш, щоб менше було лишку,
Бо одно — їх понесеш до шинку..,
І у кухлі отої отрути
Там затопиш своє горе й скрути!
Ой не спиться, не лежиться в хаті,
А на серці якийсь тяжкий нуд:
Мені б хтілось помолитись, брате,
За наш темний, всетерплячий люд;
За той люд, що полягав кістками,
Що наш край від ляха боронив —
І за те зробився кріпаками
У своєї старшини — панів;
За той люд, що незлічимі роки
Нам робив сутужно під ярмом
Та з нужди, з натуги, з замороки
Помарнів і перевівсь гуртом;
Що тепера без освіти й віри

Йде з клеймом догани на лиці,
Мов заблуда в пущі неомрій
В глупу ніч без світла у руці.

[1876]

* * *

Ох і серце нудне, серце моє трудне,
Стукотиш у грудях, дзвониш, як на трумпе,
День і ніч від тебе не діжду спочину,
Дай же хоч забутись на малу хвилину!
Хоч на мить позбудусь гва́лту навісного,
Хоч у сні не вчую стогону людського,—
Бо той гвалт, і стогін, і ворожі гуки
Завдають щоденно нерозважні муки!

1876

ЗА ЛИХИМИ ВЛАДАРЯМИ

Ой коли б з тісно́ї хати
Повставали ви, чубаті,
Та зиркули геть навколо —
В вас би серце похололо,
Не пізнали б навіть мами...
За лихими владаря́ми!

Де ліси були темря́ві —
Там тепер пеньки коряві
Бовваніють лишаями:
Наче вугіль на пожежі
Без зеленої одежі...
За лихими владаря́ми!

Де паслися вільно коні
По зеленій оболоні,
Геть оточений лутами,—
Там тепер жидівські кози
Об'їдають хирні лози...
За лихими владаря́ми!

Де родючих нив по полю
Селянину було вволю,
Тільки впорався б руками,—
Там тепер такі напасті,
Що й худоби ніде пасти...
За лихими владаря́ми!

Де плеса́ ясні, чималі
З очерету виглядали,
Мов свічада з тії рями,—
Там тепер по кочковипі
Шпацірують лише свині...
За лихими владаря́ми!

Де в садках, немов віночки,
Мріли всюди хуторочки
З островерхими хата́ми —
Там смердять тепера тільки
Броварі й льохи горілки...
За лихими владаря́ми!

Де Дніпра-Славути хвилі
Наші предки непохилі
Рвали вільними чайками —
Там тепер або калюжі,
Або мілі й виспи дужі...
За лихими владаря́ми!

Де народ був рослий, сильний,
І моторний, і прихильний,
Як сміхо́м, так і пісня́ми,—
Там тепер слабі, понурі
Люди ледве носять шкури...
За лихими владаря́ми!

1876

* * *

Не сумуй, моя зоре кохана,
Нишком сліз не втирай рукавом:
Чи ж я винен, що скрутонька зрана
Опрягла нас тяженним ярмом?

Не помисли, моя ти порадо,—
Що до тебе я став не таким,
Що се вичахле серце не радо
Й милуванням коханим твоїм.

Що й тебе, як колись, не милую...
Не до того, сердешна, мені!
Подивись на цю руку худую —
Ой, пала вона вся у вогні.

На щоках моїх жовтих, запалих
Мов та пляма червона горить,
А у грудях, надірваних, в'ялих,
Щось рухливо стиска і щемить.

І не здужаю знять уже руки,
Щоб тебе захистить од нужди...
Прийняли вони лиха і муки,
А таки не зломили біди.

Вона нас з своїх лап не пускає,
Не дає розігнути й спини...
Вже й тепер доробився до краю,
До снаги, до німої труни!

То й всміхнутись не маю я зваги
На твій усміх коханий, ясний,
Не шукай у тім серці розваги,
Де завівся робак навісний!

Так воно, як і перше, кохає,
А одповіді ласці не дасть,
Бо запевно, натруджене, знає,
Що недовго топтатиме ряст.

Що зостанешся ти сиротою
Та дізнаєшся горя-біди;
Пройде марно тяжкою тропою
В лихолітті твій вік молодий.

Полиняють ці брови, ці очі,
Помарніє личе́нько твоє,—
І ніхто пожаліти не схоче,
Бо у всякого лихо своє!

Тим-то серце у мене аж в'яне,
Як рука мене лащить твоя...
Не подумай же, серце кохане,
Що до тебе байдужим став я!

1876

НЕ ЗГАДУЙ

Не згадуй, мій друже, мій милий,
Не жур мого серця ти вкрай:
Давно занесли уже хвилі
У море безоднє наш рай:

Несила, немога, коханий,
Минуле вернути назад —
Ми тільки здратуємо рани,
Що кожен загоїти б рад.

Розстатись не зважимо духу,
А щастя зламали самі...
Не треба ж ні слова, ні руху —
Ми будьмо, як камінь, німі;

Бо й серце розбите, недуже,
Мов камінь, у грудях, лежить...
Не згадуй же, голубе-друже,
Того, що не може ожить!

1876

МАРУСІ

Не плач, моя доле кохана,
Шануй оченята-зірки:
Тебе оганьбила догана,
Образили пані бридкі;

Із тебе сміялися знову
На гу́лянці майській в гаю,—
За одіж селянську, крайову,
За мову питиму твою...

Утри свої сльози сріблянi,
Глузуй з непутящих сама:
Хіба ж хто не знає, що в пані
Сумління на серці нема?

Яке їй, скажи мені, діло
До нас, роботящих людей?
Вона убира своє тіло
Для спещених, заздрих очей;

Ще змалку брехнею повита,
Вона тільки знає одно,
Щоб блиском свого оксамита
Других затопити в багно...

Душі її скарб ради злота
Бруднився чималі рази...
Чи ж варт ота панська пусто́та
Й одної твоєї сльози?!

1876

ДО ШЕВЧЕНКА

Читаю знов тяжкі глаголи,
Ридання, мучення співця;
Такої муки ще ніколи
Не спочував на серці я!

Ти вік страждав, гірку пив чашу,
Та хоч з надією умер
На слушний час, на волю нашу!..
А от устав би ти тепер
Та подивився на ту волю,
Які ми стали козаки!
Либонь, з невитерпного болю

Твої б розпалися й кістки!
Усюди здирство, плач і стогін,
Одні жиріють лиш жиди,
Опріч панів, тепер з нас кожен
Досхочу вточує руди.
Працюй на всіх, роби до поту,
Не розгинаючи спини,
Бо все запродане деспóту,
Все в пана, жида й старшини.
Плати за все: за суд неправий,
За зроблений на тебе ж бич,
За військо те, що в час кривавий
Зідре три шкури з твоїх пліч,
За шмат землі ще предківськóї,
За хату вбогую твою,
За сіль, за чарку ту гіркої,
За жінку та дрібну сім'ю,
За те, що молишся, за бога,
За душу грішну заплати,
А як дійде кінця дорога,
Без плати й в землю не лягти!
Хирій, здихай в хліві, в полові,
Поки зрабують, і той гній...
Навіть на рідній своїй мові
Сказати слова не посмій!
Забудь її, і пісню тую,
Що мати скорбная вела,
Щоби на спогадку лихую
Вона тебе не навела!
Забудь і ймення України,
Зречись дідів своїх, батьків,
Всієї кревної родини,
Пошийся в шкуру ворогів,
Начни душить свойого ж брата;
Тоді ще, може, як-не-як
Від трапези лихого ката
Й тобі дістанеться кістяк!..

Не то — штемпований і голий
Блукай, поки зійде зоря...
Так отакої, батьку, волі
Ми дочекали від царя!

[*1876*]

ДО МОЛОДІ

На вас, завзятці юнаки,
Що возлюбили Україну,
Кладу найкращії гадки,
Мою сподіванку єдину:

В вас молода ще грає кров,
В думках у вас немає бруду,
І в серці гріється любов
До обездоленого люду.

Ховайте ж ви її собі,
Не розмантачуючи всує,
Нехай ваш дух вона гартує
В житті, у чесній боротьбі.

Не забувайте рідних хат,
Де лихо гіршає щоднини...
Не можна гаяти й хвилини,
Поки ще стогне менший брат;

Поки живий, мерщій несіть
Сліпому світиво просвіти,
І в серце, смертію сповите,
Живу надію закрошіть!

Вшануйте, друзі, рідну річ,
Назвіте голосно своєю
Та розженіте над землею
Непереможну, темну ніч!

Хай всяк жене, а ви любіть
Свою знесилену родину —
Й за неї сили до загину
І навіть душу положіть!!

1876

НА ПРОВОДИ

(М. П. Драгоманову)

Чи доведеться, милий друже,
З тобою стрінутись, чи ні?
Чи серце труднє, недуже
Й поляже в іншій стороні?

В тяжку хвилину розставання,
Здавалось,— весело пили,
Ширококрилі сподівання
Тобі на проводи несли;

Але в речах тремтів наш голос,
Схилявся кожен над столом,—
Немов тяжкий, достиглий колос,
Підбитий в корені серпом...

Так горе нишком підкрадалось.
Хтось пісню весело завів;
Але ж і в пісні тій, здавалось,
Гучав, мов з похорону, спів...

І час настав,— ми обнялися:
«Прощай, апостоле, прощай!»
Ти сполотнів, і полилися
У тебе сльози невзначай...

«Прощай,— нена́довго!» Надія
Нас ошукала, брате мій:
І досі тішиться й радіє
Наш лютий ворог навісний,

І досі ніч, нема просвіти,
Рука спускається слаба,
Мовчать одуренії діти
Здавен забитого раба...

Цілують руку того ката,
Що їх окручує гуртом,
І свого мученя-собрата
На чужину женуть. З сміхо́м...

Коли ж ми стрінемось з тобою,
Скажи, мій друже, ти мені?
Коли втнемо ми не такої
На нашій рідній чужині?

1876

ДО БРОНІ

До броні! Настала година слушна
Повстати за край в обороні,
Бо вже доконала неволя страшна,
До броні, слов'яни, до броні!

Ми тягар срамотних, тяжких кайданів
Носили так довго в полоні,
Що більше несила стерпіти катів.
До бропі, слов'яни, до броні!

Вже села палають, мов чорний той плат,
Закутує дим оболоні,
Як звір скаженіє ненатлий наш кат...
До броні, слов'яни, до броні!

Геть набік всі чвари й змагання бридке,
З'єднаймось у братському гроні,
Всі разом повстаньмо за право людське...
До броні, слов'яни, до броні!

Нехай загориться одвагою кров,
Хай вихорем зірвуться коні
І в січу славетну нас винесуть знов...
До броні, слов'яни, до броні!

Чи слави доскочим, чи всі без снаги
Поляжем на материім лоні,—
Розбуркали лева,— тремтіть, вороги!
До броні, слов'яни, до броні!

[1882]

НА НОВИЙ РІК

Минає рік... нудний, окритий млою...
Без радощів, без ясних навіть днів...
Мов каганець, засвічений без лою,
Він не горів, а тільки-но чадів.
І чадом тим давив нам серце кволе,
Окраював сподіванкам крило...
Незчулися, як рідне наше поле
Скував мороз і снігом замело...
Але дарма! Чарки піднімем вгору,
Щоб пережить цю безпросвітню пору!

Минає рік... Ступінь знов до могили
І ще на рік постарівсь білий світ!
Підбились ми, дастьбі булої сили,
Розгублена в дорозі зниклих літ...
Проте, хоч наш припав морозом волос,
Хоч тугою пригнічене чоло,
А все ж, поки тремтить у грудях голос,
Ми крикнемо, як в давні дні було:
«За розвиток на рідній мові твору,
За слово те чарки піднімем вгору!»

Ми чесно йшли, любили щиро брата,
Кохалися в добрі його душі
І вірили, що прийдуть швидко свята,
Прогляне світ у цій німій глуші...
Що ж? Хоч думкам не сталося простору,
Але за них чарки піднімем вгору!

Минає рік... і в темряві безодні
Несе людських багато сліз і мук...
І рідшають, знай, сіячі народні,
На труд тяжкий не вистачає рук,
І не рясне зібралося нас коло:
Одні лягли в труні дочасовій,
Другі за те, щоб вище дерти чоло,
За ласощі, великопанський гній —
Запродали свою святую віру...
. . . . . .
Але знайшлись і куті з криці груди,
З яких біда кресала-но вогонь;

Вони несли без ляку світло всюди
І в боротьбі не стали осторонь...
Розкидані по нетрях несходимих,
На чужині, в тяжкій самотині,
Вони болять лиш за братів родимих,
Вони скорблять по рідній стороні
Й вітають нас думками в цю пору,
Підіймемо ж за них чарки ми вгору!

1877

* * *

Коли засну навіки в домовині
Й сира земля поляже на мені,
Чи хто згада поета на родині,
Чи прийде хто на гроб сумний, чи ні?

Кому прийти? Свої я думи-муки
Співав собі в святій самотині:
Злобителі мені в'язали руки,
А друзяки не рятували, ні!

Удвох лишень з дружиною-нудьгою
Ми плентались невідомим шляхом:
Життя пішло на боротьбу з бідою,
Не вславившись ухваленим трудом.

І от стою я край могили нині,
Під тяжею переболілих літ...
Так без роси, на спеці, у пустині
І хиріє, і в'яне вутлий цвіт!

1877

НА ПРЮ!

На прю! Без ляку і зневіри —
За правду, волю й рідний край!
Бо завзялися бузувіри
Народ наш винищити вкрай.

Повсюди чад, а ворог лютий
Пекельні бенкети справля,
Гнітить наш мозок неокутий
І точить сили, наче тля!

Хоч мало нас, та наша сила
Росте у правді наших дум —
Понесемо ж ми гордо, сміло
На вражий регіт і на глум

Новий псалом живого слова:
В йому не пагуба стара,
А світло лагоди, любові,
Братерства, волі та добра.

Угору стяг! Най кат шаліє,
Най тисне нас, та се ж на мить!
Бо іскру ту святу, що тліє,
Несила ворогу згасить:

Вона з'єдна слов'ян докупи,
Дасть силу серцю, голові —
І через скошенії трупи
Перейдуть страдники нові!

На прю ж! До смерті, до загину —
Другого викруту нема!
І хто уникне й на хвилину —
Хай буде проклятий всіма!

[1882]

СМЕРТЬ СЛОВ'ЯНИНА

Лежав він у крові, пронизаний ножем...
В останній боротьбі його здіймались руки,
І падали з непам'ятної муки
За груди, спечені вогнем.

В очах іще немов життя було,
Але вже смерть йому вкривала чóло...
А тут вогонь аж гоготів навколо
Та злизував пожежею село.

Крізь чад і дим, немов у пеклі тім,
Мигтіли де-не-де озвірені катюги;
Мішався крик і регіт од наруги,
Що коїлась невольникам святим...

А він лежав, безсилий помогти
Своїм братам, що гинули за волю,
І в голові, змордованій од болю,
Мутнилися думок, гадок крихти;

Похмурі дні мигтіли в очах сном,—
Гірке життя під канчуком ворожим,
Заплямлене покором тим негожим,
Зневажене невільницьким ярмом...

Єдина мить просвіту у ночі —
Кохання запальне, садок, гілля крушини,
І очі лагідні голубоньки дівчини,
Та хвилі кіс на пишному плечі...

І скрута знов — невільна праця, нуд,
Наруга над святим того невіри-пана,
Ображена звірюкою кохана,
І збурений повстанням рідний люд...

Аж ось учувсь йому знайомий глас.
Він долинув крізь темряву бурхливу...
Востанне зір борця зайнявся з гніву
І з стогоном в несилі тяжкій згас.

1877

НИВА

— Гей ти, ниво,— в тебе гону
Од Карпату аж до Дону!
Та широка ж; як погляну,
Геть укрилась килимами,
Огорнулася лугами,
Простяглася до Лиману.

Що ж то, ниво, лихом збита,
Потом, кровію полита,

Нипьки сталося з тобою?
Не красуєшся стогами,
Не пишаєшся скиртáми,
А глушишся лободою?

— Ой ви, жалібники-діти,
Та не вам би й говорити,
Як самі байдуже спали!
Де ж були ви? Інші руки
Завдавали рідній муки,
Реп'яхами засівали!

Колись добре я родила:
Виростала з мене сила
Ворогам на страх і горе!
А тепер я геть дичаю
І не бачу скруті краю,
Бо ніхто мене не оре!

— Правда, ниво! За сльозами
Не рушали ми з ралами...
Гайда ж в поле! Гине нива!
Додамо до праці руки:
Хоч не ми, то діти, внуки —
А таки діждуться жнива!

1877

ПАМ'ЯТІ М. Ф. Л.

Душа болить од поривання,
Німіють з туги почуття...
Яке урвалося дихання,
Яке погасло знов життя!
Не стало друга в нас, не стало,
Підбита сила ще одна —
А їх без того так замало...
О доле, доле навісна!
Чого ненатло ти лютуєш
І душу чисту, як роса,
Від нас береш, а не квітуєш
Того, хто каменем звиса?

1878

* * *

В грудя́х вогонь, холодне повівання
Вже чую смерті над чолом...
І знов зрина пекучеє питання,
Яким заснути маю сном?

Чи в ту страшну, сподівану хвилину,
Коли перерветься життя,
Все, що любив, і сам цілком я згину?
Погаснуть враз всі почуття?

Чи та любов переживе могилу,
І буде знов моя душа страждать
За свій народ, за Україну милу,
Про неї думати, гадать?

Над селами обдертими літати
І люду, в темрявім кутку,
На боротьбу відвагу надихати
Й будити силу в сповитку?

О, коли так,— в обіймища холодні
Хоч зараз ляжу у труну,
І без жалю́, у бе́звісті безодні
На віки вічнії пірну!

1878

РЕДАКТОРОВІ

Війна, війна! Часописи лукаві
Розпалюють, розносять скрізь брехню.
Що наш народ жадає, прагне слави,
Що на страшну, кривавую стерню

В отчизні все живе нести готове
І голову, й останній шаг, і труд...
О наймите, продажний лихослове!
Чи ти ж питав, що дума скорбний люд?

Чи ти вбачав оті хати подерті,
Де з сліз людських аж вогкість полягла,

Де голод — пан, де своєволя смерті,
Де кублиться з віків неволя й мла?

Чи ти знавав, як точить доля ржава
Ще змолоду робітничу сім'ю?
На що ж рабу обшарпаному слава,—
Щоб нею ще засіяти ріллю?

Похнюпившись, бідак одно вчуває,
Що шле господь нове нещастя знов,
І тим, де хоч, байдуже смерть стрічає,
Що точиться і дома його кров!

1879

НА СТРАСТЯХ

Голосить дзвін... В церквах сумна одправа...
Кадильний дим, осяяний вогнем,
І ницем люд...— Кому співаєш — «слава»?
Чиїм ти молишся «страстям»?

Чи відаєш: ти справді був голоті
Найщирший бог, бог мученів-рабів,
Розіп'ятий, забитий на Голготі
За слово те, що зняв проти панів...

Чого ж стоять невіри і пронози,
Чого сюди на поминки прийшли
Оті, що господа, борця за людські сльози,
Самі на смерть, як бунтаря, зняли?

Не відаєш, мій люде темний, голий...
Ти молишся, щоб душу одвести,
І в розум твій не западе ніколи,
Що тешеш ти на себе сам хрести...

Як в оний час, так і тепер на муки
Віддав би ти апостолів своїх...
О господи! Коли ж той світ науки
Опросвітить твоїх дітей сліпих?

1879

* * *

Тяжко, важко по світу нудитись
Із срамотним тавром на чолі,
А ще тяжче на брата дивитись,
Як бідує на власній землі,
Як принизивсь у рабській покорі,
Відцуравшись нарешті й себе...
Бачить все й не здолать у тім горі
Помогти, бо й само ти слабе...
Ой, вся жовч закипить, заклекоче,
Здавить горло, що ледве дихнуть,
І, закривши свій вид, свої очі,—
Проклянеш ти себе й свою путь!

1879

* * *

Де мені подітись з лютою нудьгою,
Чим мені розбити злую тугу-муку?
Ох, давно я зняв би вже на себе руку,
Тільки груди давить жалість за тобою:
Що на тебе гляну, зіронько єдина,—
Мов з хреста ти знята, біла, наче глина,
Хилишся од вітру, руки мовчки ломиш
І, як перли, сльози без ридання ронишп...
Ох, печуть ті сльози полум'ям неситим
Серце моє хворе на́двоє розбите:
Що одна, бездольна,— ледве душа втрима,
А друга, байдужа,— все перед очима!

1879

КРАЙ КОМИНКА

В моїй хатині тепло, сухо,
Палають весело дрова;
Надворі ж оха завірюха,
Мов звір голодний завива,
І наддає пергу гризоті

Та каламуття голові...
Ох, як тепер отій голоті
Сидіть в нетопленім хліві?
Стирчить в заметах-горах хатка,
Подертий дах геть набік зліг,
Замісто шкла з паперу латка,
Крізь стіни скрізь пробився сніг;
Над піччю капає із стелі —
І глина ляпає на піл;
У хаті лава тільки й стіл,
Нема й заводу чи постелі,
Чи подушо́к посагови́х,—
Лиш двоє ряден старових
Та оберемочок соломи...
Дрібнята матері-сіроми
На їй, посинівши, лежать...
А мати, їх сердешна мати,
Немов з хреста сьогодні знята,
Не буде цілу нічку спать,
Бо треба хліба заробити:
Сидить бліда, немов мара,
Іще, здається, й не стара,
А тільки, видко, лихом бита,—
Сидить і шиє в самоті
Та на сиріток поглядає...
Каганчик ледве-ледве сяє;
Над ним спує туман густий,
В кутках горбатих аж чорніє,
Немов діди які стоять...
Дитинка стала щось стогнать
Та кашлять... в неньки серце мліє:
Звелася, нишком підійшла,
Зняла остатнюю свитину,
Укрила хворую дитину
І знов робити почала...
Тільки на віях замигтіла
Сльоза гірка та накипіла...

Так от кому страшна зима,
А нам байдуже завірюха:
В моїй хатині тепло, сухо
Й палають весело дрова́!

1879

ПРОЩАННЯ

(Олені Пчілці)

Прощаємось ми на́довго з тобою...
Кохання — глум, в невольничій пітьмі:
В своїм краю ти будеш вік рабою,
Я буду теж в рабському вік ярмі.

Не бачиться тобі, мій квіте милий,
Темницею ця про́сторінь степів,
Але мені... знести не маю сили —
Над думкою, над серцем кайданів.

У слушний час знемігся я нудьгою...
Відколи храм святих надій запавсь,—
Окрилося все темрявою, млою,
І воздух свій мені задушним ставсь.

І дивлячись тобі у ясні очі,
Я чую гірш публіку і ганьбу,—
Що, як страхун, тікаю серед ночі,
Знесилений, лишивши боротьбу...

Прощай, прощай! Упав і час прощання...
О, пригорни і руку щиро дай!
Я повернусь, як стихнуть тут ридання,
Коли зітхне вільніше рідний край.

1879

ПЕРЕД ТРУНОЮ

Яка манісінька лежиш ти у труні,
Моя зориночко досвітня, ясна зоре,
На заході блиснула ти мені
На жаль тяжкий, на невимовне горе!
Як квітонька, підрізана серпом,
Ти полягла зарання в домовині...
Ти світові несла новий псалом,
Хотіла стать проти його гордині;
Але та гадина — могуща і жива...
І ось твої схрестились руки білі,
Заквітчана барвінком голова,

А з-під вінка шовкові темні хвилі
Розсипались на подушці кругóм:
Між них чоло мов мрамором біліє,
Склепилися очиці тихим сном,
Отемрили їх пишні, довгі вії,
І тінь од них стрілками полягла,
Якась-то думонька таємна підвела,
Мов з подиву, твої тоненькі брови...
Про що вона? Скажи мені, промови!
Чи не сподіялась такого ти кінця?
Чи жаль життя — тернового вінця,
Який тобі дістався од злої долі?
Чи й там нема ні щастя, ані волі,
За що боролася, серденна, на землі.
Подай хоч словонько єдине ти мені,
Розваж нудьгу остатньої надії!
Але мовчать твої уста блідії,
Смертельная байдужість на виду...
А я стою, знеможений од горя,
Мов камінь той серед німого моря,—
І від тебе очей не одведу!

1880

* * *

— Чом не весел, мій соболю,
Чи й мені журби не знять?
Хоч у шахи я з тобою
Буду сміливо гулять?

— Ох, то туга незбавима,—
Я боровся кільки крат:
Вже давно мені очима
Ти дала і шах і мат!

1880

НЕПЕВНІСТЬ

На́вкруг нас ходили грізні хмари,
Крили сонце, гнали світло вріч;
Із багно́вищ од чумної пари
Морок слався, наче глупа ніч.

Геть шляху не видко стало, йдучи,
В тиску всяк простався наздогад;
Груди всім гнітив туман смердючий,
Мозок всім труїв пекельний чад.

А в пітьмі тій, наче пси скажені,
Лиходії кидались на всіх,
Щоб набить чужим добром кишені,
Підживить себе з бідот людськи́х.

Правда, совість, щирість, труд і зна́ння —
З реготом топтались у багні;
Розлягались-но псарів гукання
Та розпусти вигуки гучні...

Гвалт стояв. Попавши в тя́жку скруту,
Близивсь люд до прорви навмання...
Та господь, що нам наслав покуту,
Ще не дав погинути до дня:

Проміж хмар пробився проміть божий
І осяяв певну стежку нам,—
Розточаться став туман негожий,
І вбачавсь уже кінець бідам...

Але знов зненацька грім ударив,—
Свиснув бич — і заніміла річ...
Чи остання то гримо́та з хмари,
Чи ще гірша наступає ніч?

1880

* * *

Зорі, зорі, ясні очі
В темній, смутній глибині,
І по синіх шатах ночі
Роєм сиплються вогні...

Мріють, тонуть в темнім морі,
На незмірних глибинах...

І на серці в тебе зорі,
І ухмилка на вустах...

Ти зориш на небо щасна
І раюєш ним сама;
Але ця природа красна
І байдужа, і німа.

Невпросима, невмолима,
Як пекельний той Харон!
Їй одно перед очима,
Щоб справдити свій закон...

Де не глянь по світу — горе,
Пан тут — гвалт і тиск заліз...
Чи не більше б вийшло море
Із пролитих миром сліз?

1880

* * *

Як з тобою ми спізнались,
Нам і зорі усміхались,
Як рядком сиділи щасно,
То цвіли садочки рясно,
А коли поцілувались —
Соловейки заливались,
Та й в усіх людей взагалі
Очі радістю блищали...

А як час настав розлуки,
Лист пожовк і впав з розпуки,
Й над садком осиротілим
Звис мороз серпанком білим;
Соловейко втік у вирій,
Люди стали, наче звірі...
Та і в серці — з туги-муки
Завелись мені гадюки!

1880

ТЕМРЯВА

Наче ніч на серці біднім,
Думи чорні, як ті хмари...
В краї милім, в краї рідним,
Де не глянь — страшенні чвари.

Чом не крикнеш, правдо-мати?
В пущі дикій рідні діти
Поставали... як не стати?
Довше так несила й жити!

Краще вмерти: у могилі
Відпочить на кладовищі...
Тут же стогнуть грізні хвилі
Та зростають вище й вище...

То не паводь і не море,
Де рибалка гине в човні:
Топить нас глибоке горе,—
Ним до краю душі повні,

І проз край воно вже ллється...
Тіло ниє, мозок в'яне...
З нас, глузуючи, сміється
Щось суворе та погане!

Гей, колись братам в нещасті
Поміч ми давали гоже,
А тепер в тяжкій напасті
Нам ніхто вже не поможе...

Гей, юнацтво, чесний люде!
Тяжко слову у неволі!
Ой, коли ж то інше буде,
Ой, коли ми діждем долі,—

Щоб вона, брати, засяла
Ясним сонцем понад нами,
Люте лихо одігнала,—
Тугу, змочену сльозами!

Добувайте ж, браття, сили,
Гойте знанням темні очі...
То й подасть нам бог наш милий
Світлий ранок після ночі...

1880

ВЕСНА

Світить сонце; хоч тепла ще
Певного немає.
А в садочку стало краще —
Травка видибає,
Зацвітуть от-от черешні,
Агрус і порічки;
По стежках гуляють гречні,
Видно, панські дітки,—
У саєти розубрані,
Мов квітки пишають;
А за ними панни й пані
Оком назирають,
Щоб спинить яку пустоту;
Та дітки і сáми
Стережуть свою пишноту,
Не положуть плями:
У ясненьких рукавичках
Граються в опуку...
Під барканом, у порічках,
Простягає руку,
Хліба просить дівчинятко,
Долею забуте,
Босе, вдягнене в дранятко,
Колючками взуте.
Змерзла бідна сиротина,
Цокотить зубами,
Та, звичайно, як дитина,
Позира очами
На забаву паненяток —
Ой, вона так мила...
Хоч би раз оте їй свято!
Й руку опустила...
Аж це враз,— чи то случаєм,—

Ми того не знаєм,—
Чи умисно,— а з наскоку
Пуць! Опука в щоку!
. . . . . .
Дітвора зареготалась...
А старча-сирітка,
Хоч і дуже налякалась,
Хоч в болоті щічка,
Хоч під оком, як запаска,
Синя стала пляма,
А й така їй мила ласка —
Не пести́ла мама!
Усміхнулась,— хіп у руку
Дорогу опуку,
Та назад її з розгону
Й кинула до кону...
. . . . . .
Діти — врозтіч що є сили...
Панії ж одразу,
Наче мак, почервоніли;
За таку образу,
Погукнули на сторожу —
Доведуть уряду...
Й вмить сирітку тую божу
Виштовхали з саду:
За барканом босим краще!
Чути, як ридає...
Світить сонце, хоч тепла ще
Певного немає!

1880

* * *

Сиділи ми, каганчик миготів,
Дві тіні, тремтячи, сягали аж до мура,
А у вікно дивилась ніч понура,
А вітер вив, мов зграя пугачів.

Як поминки холодні та німі,
Сиділи ми без слова і без думи,
Іще чорніш тієї ночі-стуми,
Маріло нам прийдешнє у пітьмі,—

Без просвітку, без жодної мети,
Як мертвий шлях в опаленій пустині;
В минулому лише пімі руїни
Та зламані сподіванки святі...

Чого ж чекать? Боління тільки мить...
Але ми все сиділи біля мура,
Дивилась ніч через вікно понура,
І не втихав зловісно вітер вить.

1880

БАЖАННЯ

Ой, брати, мені надайте
Крила соколині:
Облечу я край свій рідний
Об одній годині;
Пошукаю, чи лишилась
Хоч одна місцина,
Де було б не знати лапи
Крамарського сина;
Де б дуби широкочолі
Гордо красували,
Де б гаї густі піснями
Весело лунали;
Де б степи, неначе море,
Хвилями котили;
Де б річки й ясні озера
Рибою кишіли;
Де б лани свої, не панські,
Слались килимами,
Красували б житом, збіжжям,
А не буряками;
Де б не бачив на сахарнях
Змученого брата,
Де б не гинули в багні тім
Зірочки-дівчата,
Де б з голодного не драли
Рваної одежі,
Де б здалеку не вбачались
Скрізь відомі вежі...

1880

* * *

Останні сили дарма трачу,
Зникає марно день по дню...
Сріблиться волос, а ледачу
Сльозу ніяк я не спиню.
Поки ще стука серце кволе,
Вона на око наліта:
У їй зневажені симво́ли
І перемучені літа!

1881

* * *

Сумно і тьмяно. У вікна заплакані
Лине холодний туман;
Хмарою грають галки перелякані;
Мчиться гринджолами пан.

В хутрі ведмежому тепло вельможному;
Огир басує шляхо́м,
Страх наганяючи люду проходному,
Кидає сніг копито́м.

Огиря пан підганяє ще віжками...
Супроти його бреде
Геть через вулицю босими ніжками
Хворе дівчатко, бліде...

«Набік!»— пан крикнув, розлігшися козирем,
Ронючи бризки кругом;
Трохи не збив тії дівчинки огирем,—
З серця стебнув батогом...

Ляско на тільці худому та хворому
Влип межи плечі батіг,
Крикнуло бідне від болю — не сорому
Й ляпнуло в паводі з ніг.

Хтось засміявся, а двірник під брамою
Крикнув: «Добряче, бігме!
Я б окропив ще не так тебе з мамою:
Блудить по шляху саме,

Ще хтось роздавить ік бісому батькові,—
З вас тільки людям напасть!»
Вибіг я з хати на поміч дівчаткові:
Труситься, гласу не дасть,

В'ється гадюкою, в кризі скобзається;
Ручки порепані скрізь,
Мокра сорочка на тілі змерзається;
Очі червоні від сліз...

Взяв її в хату, накрив кожушиною,
Чаєм гарячим зігрів...
Стихло окривджене злою годиною
Й блима з-під зморщених брів...

Тільки на очах, охмарених віями,
Сяють ще перли ясні;
Але й ті оченьки тихими крилами
Янгол склепив уві сні.

В холоді, голоді вік тобі матися,
Жить старцюванням одним;
З реготом будуть катюги знущатися
Над твоїм тілом слабим.

Зв'яне краса твоя десь під барканами,
Ще доконає зима,
І незабаром, покрашена ранами,
Згинеш під тином сама,

Жертва непрохана кривди могучої,
Що нездолана в злобі...
Краще б, не знаючи долі пекучої,
Вмерти тут зараз тобі!

1881

НА СПОМИН Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Красувала весна, розцвітали садки,
Як ми батька востанне стрічали;
Коли нам, молодим, серце рвало в шматки
Од великої туги-печалі.

Між квіток і вінків ясеневу труну
Ми несли від Дніпра на могилу,
І спустили з плачем у оселю сумну
Найдорожчу, утрачену силу.

Скільки ока — Дніпро перед нами лелів
І байду́же котив свої хвилі;
А нас, бідних сиріт, товари́шів-братів,
Обнімали все думи безсилі...

І клялись ми ховать в серці твій заповіт,
Возлюбить щирим серцем голоту:
Сподівалися ми, що словес твоїх світ
Незабаром осяє темноту...

Двадцять років пройшло, вже й посивіли ми,
А усе ще ховаєм надії,
Що спадуть кайдани вікової зими,
І тоді здіймуть слово німії.

Заспівають гуртом братолюбний псалом,
В спільній праці зміцнять свої руки...
І засяє тоді над убогим селом
Світло правди, любові, науки;

І пророків своїх, що терновий вінок
Понесли за сльозу ту криваву,
Порозшукує люд між німих могилбк,
І воздасть своїм страдникам славу...

В той час ймення твоє пролуна з краю в край
І Тараса пізна всяка хата;
А поки над Дніпром, батьку наш, спочивай
Та чекай того славного свята!..

1881

* * *

Ночі темряві з завірюхами,
Окували ви землю кригою,
Вкрили геть її білим саваном,
Приоздобили в срібло-паморозь...

Розпустили скрізь своє військо ви,
Військо грізнеє та нежалісне —
На утіху тьмі, на користь біді
І на бенкет злий горю лютому...
Ох, і в військо тім — темінь — перший бич,
Другий — кривда, гвалт від подужого,
А що третій вже — голод, вбожество
В спілці з неміччю та хворобами.
Не пускайте ж ви, ночі темряві,
Хоч до бідних сел вояків своїх,
А воюйте-но з містом крамарним,
Сильним дуками та заможними:
Тут поміряйтесь боєм з дужими,
Похизуйтеся міццю-силою,—
А завзяття й ми вам покажемо!
А то щó за честь, щó за славонька,
Бить безсилого, беззаступного,
Грабить бідного та убогого,—
На гробки нести дітей вдовиних,
Сиротить вдову безталанную,
Зоставлять її вік самісеньку
Лише з тугою непросвітньою!

1881

НА МОРІ

Я знову тут, прикований красою
Твоїх розкóш, безкраїн чарівних,
І знов твоїм простором вільним гою
Вогонь душі, отруту ран чумни́х...

Там: у краю далекім — хуртовини
Ще кригою заковують плеса;
Там з холоду та лютої години
Дубіє люд по селах, по лісах...

А тут весна: в блакиті око гине...
Мов чаєчка, щось грає вдалині,
За хвилею з полу́дня хвиля плине
І плескотом гамує біль мені.

Небес шатро схилило в сині води
Незміряне приполів своє;
Покірливий в час лагідної згоди
Буйнесенький лиш стиха заграє.

Куди не глянь — просторо й ясно всюди,
Страшних мурів не видко навкруги;
Не чуть плачу: далеко хижі люди,
Що й на братів готують ланцюги...

Але й тебе, вільнесеньке, у снози
Взять не здола зажера чоловік,
Дарма́ тобі й північні ті морози —
Не закувать їм дужого повік!!

1881

ДОЧКА ІЄФАЯ

Якщо доля велить полягти за свій край
В несподівану, ранню могилу,
Ти, мій батьку святий, серце скорбне втримай:
Смерть моя дасть одвагу і силу!

В нетремтячій руці поведе мене сам
На майдан, до катів, до сокири...
І без жа́лю, без сліз похилюся я там,
З серцем, повним надії та віри:

Що одужа народ, не знесе більш ярма
І розправить натруджені груди,
Що на рідній землі зникне, щезне пітьма,
Сонце правди засяє повсюди,

І на вільних полях, в ниву власну рата́й
Кине зерна добірного жита,
І красуня дочка той збере урожай,
Не даю́чи напаснику мита.

Вас, діброви, гаї, у одежі рясній
Не побачу я в щасну годину;
Але кревний нарід, в своїй згадці ясній,
Пом'яне і мою домовину...

Задави ж, батьку мій, ти сльозу на очах,
За вітчизну прийми мою плату:
Подивись, я сама, зацуравши той страх,
Сміло йду з ясним оком на страту!

1881

ДО УКРАЇНИ

Моя Україно! Як я тебе любив!
Твої луги, твої степи розлогі,
Дніпра ревучого славетнії пороги
І хвилі золоті твоїх шовкових нив!

Як я любив у хмарах вишняку
Твої білесенькі, немов хустини, хати,
Поважну річ старих дідів чубатих
І плескіт дітвори веселий на ставку.

Як я любив у нічку весняну
Жабиний гвалт, а часом тихий стогін,
Гукання парубків, дівчат веселий гомін
І пісню з-за лугів розкішну, голосну!

Як я любив уосени в стіжках
Хліб коло хат, а ранками ясними
Селян за працею хапливою між ними
І стукіт говіркий ціпів по всіх токах.

Як я любив зимової доби
При каганці і веретін сюрчання,
І бесіди, і пісню чи ридання
Тихесеньке жіночої журби.

Як я люблю безрадісно тебе,
Народе мій, убожеством прибитий,
Знеможений і темністю сповитий,
Що вже забув і поважать себе,
Потративши свої колишні сили...
Як я люблю твої сумні могили,
Україно! Як я люблю тебе!

І ось тепер та мучена любов
Мене жене в далекую чужину...

. . . . . .
. . . . . .

[*1878*]

УЧТА

Сіяє палац. У світлиці
По стінах, стелі, тут і там,
Горять вогні, мов ті зірниці,
На втіху спещеним очам.

Біліють обруси стягою,
Гра скло веселкою на них,
Столи аж гнуться під вагою
Потрав розкішних, дорогих.

Кругом пани святково вбрані,
Між них, мов квітник чарівний,
Тонкі панни і ситі пані —
Зійшлись на бенкет голосний.

Їдять і п'ють, що прагнуть тільки,
Аж похилилися кряжі;
Дзвенять склянки, шурпать тарілки
І цокотять по них ножі.

Музика гра, лоскоче вуха,
Палають очі від вина...
А в мене й тут ледача скруха
Зі дна душі таки зрина.

І виклика другі картини:
Степи й чернігівські бори,
Зими лихої хуртовини,
В заметах хати і двори.

Голодний люд без хліба, солі,
В своїх нетоплених хлівах,

Де не прогляне світ ніколи,
Де глупа ніч, де рабський страх;

Похилі голови від туги
Під непоборную біду,
І од старезної наруги
Тупа покора на виду.

І скрізь обличчя смерті бліде,
Рядок новеньких могилок...
Та як же й в пельку мені піде
Цей ласий, вкрадений шматок?

1882

НА РОКОВИНИ ШЕВЧЕНКУ

(До поновлення могили)

За Каневом, на горах, аж на чóлі,
Де унизу Дніпро щось гомонить,—
Могила єсть; її дощі поволі
Розмили вкрай: дубовий хрест лежить;

І щовесни з гори рвуть хвилі глину,
Обвалюють у воду береги,
Щоб вирвати в недбальців домовину
Й на дні сховать останки дорогі...

Хто ж там лежить? Кобзар наш незабутній,
Що возприяв «терновий» за любов;
На чужині зітхнув він дух славутній
І тліном лиш вернувсь додому знов...

Ні, він не вмер! Поки ще наше слово
Лунатиме серед степів, лугів,
Його пісень розіллється чудово
Мелодія по сизій млі віків.

І заповіт братерства та любові,
Що він нам дав, як стяг, на боротьбу,
Перелетить луною в інші мови
І правдою подужає злобу.

Настане час, і з тим новим псаломом
Ми підемо по стогнах городів,
І воздамо з тимпанами та дзвоном
Хвалу йому, заступнику рабів.

Настане час... Хоч і зима панує
І в глупу ніч мовчить ще правди дзвін,—
А темний люд і поночі простує
На гору ту, де мученика тлін.

1882

ДО М. ЛИСЕНКА

Жалібно́го на струнах не грай,
Мій єдиний, коханий мій друже!
І серде́нька мого не вражай,
Бо воно і без того недуже.

А утни мені пісню одну,
І широку, й веселу, як воля,—
Щоб, почувши співочу струну,
Усміхнулась і мачуха доля!

Щоб спалахнув огонь у крові
І забилося се́рденько мляве,
Щоб роїлись заміри нові —
Стать до праці за чесне, за праве!

Сльози — неміч жіноча, слаба,
А нам треба розбуркати сили,
Щоб піднять того брата з могили,
Просвітить вікового раба.

Так не грай же сумного, не грай,
А таку вдар-но пісню завзяту,
Щоб долинула й в темную хату
І там жовч зворушила украй!

1882

ЗАБУТЛИВІ ЛЮДИ

Забутливі люди... Чи ви ж мені змала
Колись не казали щоденно, бувало,
Що нам заповідав господь розіп'ятий,
Щоб люди любились, як друзі й співбрати?
Я вчув вас... і серцем недужим радію,
Сховав заповіт той, як кращую мрію,
Ховав, і ховаю, і буду ховати...
За віщо ж докорі на мене вставати?
Невже пак за теє, що вірю слухняно,
Що слово справдиться і час той настане?

Забутливі люди... а в школі ж ви самі
Мене наставляли якими речами?
Що всі ми єдиної матері чада,
Що чесність і щирість — найперша засада...
Чого ж ви з посміхом мовляєте нині,
Що я розумінням подобен дитині?
Чого ж мене гонить повсюди догана,
Що я захищаю бездольця від пана?
Що я не боюся ворожого миру,
А руку здіймаю за правду, за щиру?

Забутливі люди... те слово гаряче
Й натхнуло відвагу у серце хлоп'яче,
Що тра пильнувать і кохати родину,
Нехибно за неї стоять до загину,
Хоч би й довелося в заранню могилу
Зложити юнацьку надломану силу!
За віщо ж тепера ту саму любову
Звете ви зрадецтвом і гоните знову
Мене, коли ціле життя я складаю
За щастя, за волю питимого краю?

Забутливі люди... а ти ж, моя мила,
Зозуле кохана моя сизокрила,—
Чи ти ж не ділила зо мною надії,
Чи ти ж не пестила коханої мрії,
Чи ти ж не спаляла юнацькую волю
На ворога встати за люд свій, за долю?
Чого ж, як бездольця схопили карати,

Ти так безнадійно схилилась на грати,
Не скажеш поради, як винести муки,
А тільки ридаєш, ламаючи руки?!.

1882

* * *

У пишному салоні,
Круг чайного стола,
Розмова йшла про коні,
Про цукрові діла;
Хтось кинув тут про молодь...
І загули гуртом:
«Вона здіймає колоть,
Не учиться цілком,
Вельможних не шанує,
Не ходить по церквах:
Освіта нам руйнує
Всі скрепи й божий страх...
В заліза взять ідеї
І молодь всю, дотла!»
Я глянув тут на неї:
Вона як сніг була,
Горіли йно шалене
Їй очі-зіроньки...
Я знаю, що про мене
Не ті в тебе думки!

1882

ПОЕТУ

Як ніч, насовується туча
І небо млою окрива,
Гуркоче грім, а буря злюча
Дуби з корінням вирива,
Здіймає-гонить хвилі-гори
На почорнілім, лютім морі
І човна бідного гойда
Понад безоднею хисткою...
Погинеш, пловче, в боротьбі!

Куди й боротися тобі
З тією силою сліпою?
Не одного борця вона
Уже поринула до дна!

Під завірюху та негоду,
Серед буяння в світі зла,
Чи не піти в свою господу,
Чи не зложить і нам весла?
Замкнути серце потай миру
Й наладнувати в себе ліру
Для власних мук, для власних сліз,
Для потайних лише погріз,
Бо там, на шарварку людському,
Де брат на брата гострить ніж,
Де повселюдно йде рабіж,—
Там не чутно уже нікому
Серед гармидеру й турбот
Моїх пісень, моїх скорбот!

Ні, тричі ні! Хай краще струни
Порве мій лемент навісний!
Коли кругом у ранні труни
Борців лягає гурт тісний,
Коли юнацька сила в'яне,
А там сміється щось погане,—
Не про кохання, не про рай,
Поете, голосно співай!
Але розваж словами брата,
Що й не виходить із заліз;
Скропи росою твоїх сліз
Ті рани від ударів ката
Й душі замученій, слабій,
Відвагу піснею навій!

Не бійся вражої наруги;
З святим вогнем лети туди,
Де панування скрути, туги
Та віковічної біди...
Співай, ридай і будь готовий
Замість лаврового — терновий
Вінець узяти на чоло...
Нехай тебе роздавить зло,
Але що смерть? Хвилинна страта,

А далі — слава голосна...
Той умирать щасливо зна,
Хто зна свого любити брата,—
А за таку липе любов,
Співець, ти жити будеш знов!

1882

МОНОЛОГ БЕЗДОЛЬЦЯ

Холод... вільготь... Мов сопілки
Завелись у грудях враз...
Швидко край... Давай горілки,
Вип'єм, друже, на цей раз!
Бач,— надворі мряка, сльота,
Тіло пухне гірш та гірш...
А на серці ж то нудота...
Ет, сповняй по вінця ківш!
Пам'ятаєш, завірюха
Била нам в піддашнє скло,
Як мене давила скруха
І рятунку не було?
Одібрав листа я з дому:
Ненька хвора, без шага,
Все-то жде мого диплому,
Цілі ночі сновига:
Всі достатки положила,
Віддала й життя мені...
Ну і жде, що юна сила
Їй скрасить останні дні:
«Син, мовляв, покриє втрату,
Осягне ще важний чин...»
А мене — щелесть! — із штату,
Не вказуючи причин!
Оголомшений, мов громом,
Я сікнувся до ножа...
Дав мені ти пляшку з ромом
І промовив: «Не вважай!
Захопи оцет в руку
Та в горлянку перекинь...
Набік геть безсилу муку
Ради вищих, брат, святинь,
Та й не падать же без бою,

А лягти по боротьбі!»
А залегкою рукою
Я налив тобі й собі...
Ну і став аж до знемоги
Борюкатись за життя:
Помозолив руки й ноги,
А намарно, без пуття...
Мов тавrованого, гнали
Від роботи і труда:
Дні безрадісно спливали,
Як осінняя вода.
Голод, холод, безпорада,
За грядуще скритий страх,
А до того ще ізрада
Товаришів по думках —
Довели мене до краю,
І я ждав лише часу...
Але в мент того одчаю
Стрів я дівчину-красу:
Очі — зорі, личко — гоже,
Рай — ухмилка, срібло — сміх...
Як кохав її, мій боже,
Як бажав їй щастя, втіх!
Щó при їй і кривда, й скруха?
Але щастя тут не нам:
Бідним доля — зла свекруха,
Рідна ж мати — дукарям!
Ну й кохана... що ж пак? — Скрута,
Шкода пишної краси:
Все живе — і квітка, й рута
Прагне сонця та роси...
А навкруг іще звірюки...
Із отарою прониз...
Ех, не витримав я муки:
Він і з місця не поліз...
Ну, мене й взяли з оселі
До гратчастого вікна...
Там упевнився я, що в хмелі
Йно порадонька одна...
Що ж, сліпої сили криця
Нас зламала взагалі...
Ех, мій друже,— все дурниця
На запроданій землі...
Тільки в пляшці цій порада —

Є на дні багато мрій...
Хоч мені вона і вада,
Та дарма! Повніше лий!

1882

* * *

Ніч згори зорить очима,
Всюди тиша млява...
Тільки в церкві світло блима,
Бо ще йде одправа.

Ой піду, щоб збутись суму,
Я на ту вечірню,
Та свою розважу думу —
Тугу неомірню...

Подивлюсь на ту голоту,
Як вона зітхає,
Як свою німу скорботу
Слізьми виливає;

Подивлюся, власні болі
Вирву геть із лона,
Та за скривджених од долі
Положу поклона!

[*1882*]

* * *

Дивлюсь на тебе, і минуле
Знов вирина зі дна нечуле
І будить в хворім серці рій
Колишніх образів та мрій;
З тебе, красо, очей не зрушу...
В мою пустелю темну, душу,
За кілька мученицьких літ
Прилинув знов вечірній світ
І всяяв променем руїну;
Давно пере́житу хвилину

Я в хворих грудях чую; знов
Вогнем знайомим грає кров,
Тріпоче маревом натхнення.
Вуста шепочуть мертве ймення,
Надія зноситься слаба,
На серці тихшає злоба...
І знов жага на світі жити,
Чинить добро, людей любити
Й оддать душі надбитий хист
Країні рідній на користь...
. . . . . .
Так в сивім попелі руїни
Таяться довго ще жарини
І ждуть на бурю день за днем,
Щоб знов спалахнути вогнем.

[*1882*]

ВЕЧІР

Вечір. Тихо, ясно...
Зірочка зоріє...
Із садочка красно
Пахощами віє;
Стеляться сутіні,
Тумани лягають;
Кетяги жесміні
В вікна зазирають.
Щось гуде струною
Над бузком жвавенько;
В лузі над водою
Тьохнув соловейко;
Пісня одгукнулась
З темрявого гаю...
Серце стрепенулось,
Змучене до краю:
Знов зрина жадання
Тихої розмови,
Щирого братання,
Вірної любови!

[*1882*]

ШВАЧКА

Нахилилася головка,
Пасмо звисло на щоці...
І мелька невпинно голка
У худесенькій руці.

Шитво панське на коліні,
Каганець і світ дньовий...
І тремтять легкі сутіні
З-під стріластих темних вій.

Довгий кашель в довгі ночі,
Вітру стогін під вікном...
І червоні завжди очі,
Не знайомі з тихим сном.

Спина зігнута в роботі,
Зверху латаний платок...
Не смачний, мабуть, голоті
Загорьований шматок!

[1882]

* * *

Коли від ненáтлої муки
Огорне сумний тебе ляк,
І ти свої стомлені руки
Не здіймеш до праці ніяк;

Тоді, у ту скрутну годину,
Ти, зірко, мене пом'яни,
І я на пораду прилину
До тебе з південь-сторони:

Закохапим словом зігрію,
Розважу на серденьку сум,
Скрилю полохливу надію
На розвій святих наших дум;

Своєю міцною рукою
Піддержу тебе у пітьмах,
І ми тоді вкупі з тобою
Таки проверстаєм свій шлях!

[1882]

СЛЬОЗА

Чи пам'ятаєш, як з тобою
Прощавсь я пізньою добою?
Вечірня зіронька зійшла
В безодні синій над горою;
Понад дібровою німою
Якась пташина проплила;
На сході геть чорніла хмара...
А ти бліда, як та примара,
Стояла з смутком на чолі,
Ламала рученьки малі
В німій скорботі — і розваги
Тобі подать не мав я зваги...
Майнула хвиля, час настав,
І блискавицею спалав
В твоїх очах огонь од муки;
Свої знеможенії руки
Кругом мене ти обвила
І тяжко, тяжко заридала...
Моя ти зоре! Чи ти знала,
Як та сльоза мене пекла?
Минули роки, сивий волос
Морозить голову, а я
Все гину, зіронька моя,
І чую твій надбитий голос,
І досі тяжко й гаряче
Твоя сльоза мене пече!

1882

СЛОВ'ЯНСЬКА ДОЛЯ

Ой злиденна ти, слов'янська доле:
Де не глянь, усе то босе й голе!
Скинеш оком на луги темряві —

Тільки вбачиш річеньки криваві;
Скинеш оком на степи широкі,—
Тільки вбачиш могилки високі!
Породила нас єдина мати,
Та не вміла щастя й долі дати.
Браття менші завжди точать звади,
А що старші не дають поради...

[*1882*]

ДО ДУНАЮ

Дунаю, Дунаю! Наш діду старезний, коханий!
Чого каламутний? Чи кров'ю упився ти п'яний?
Ревеш, скаженієш, аж горами хвилі повстали,
Шумують, гвалтують, зірвати силкуються скали.
Віки пролітають, а скали ворожі, понурі
Тіснять тебе, діду,— не ймуть їх ні хвилі, ні бурі...
І марно ти стогнеш, як діти твої у неволі,
Не знаючи правди, не знаючи щасної долі.

[*1882*]

ОСТАННЯ НІЧ

Ніч остання, без кінця і краю,
Як же довго плинеш, наче п'яна.
Ой, хутчій неси мене з аркана
В інший край, де сліз нема й одчаю,
Де нема ні гвалту, ні знущання,
Де усі гамуються страждання.

Краю рідний, мій коханий краю,
Як кохав тебе я щиро змалку,
Все віддав! І кров'ю наостанку
Я догану прадідів змиваю,
І за люд свій, за його недолю
Віддаю життя своє без болю.

Гей, надіє! Серце ниє з нуду:
Освіти хоч раз мою темницю,

Віри дай, що згин мій хоч на глицю
Прискорить прийдешнє щастя люду.
Ох, мовчиш... навколо тиша й стума...
Та і довга ж ти, остання дума!

[1882]

БОРЦЮ

Скінчилася мука твоя...
Тепер зійде щастя зоря!
І в пісні зелених дібров
Воскреснеш ти, велетню, знов,
І образ за волю борця
У їй буде жить без кінця.

І поки-но волі — нарід
Ховатиме в серці твій слід:
Ти згинув, але твоя кров
Натхнула до брата любов —
І в серце, прибите зголá,
Одвагу і силу влила.

Ми в сі̂чі підіймем твій стяг
І пройдемо пасмо звитяг,
І доні розкішних долин
Прославлять в піснях твій загин;
Але без сльози на очах,
Аби не зневажить твій прах!

[1882]

* * *

Ох, і де ти, зіронько
Та вечірняя,
Ох, і де ти, дівчино,
Щире-вірная?
Чи кому зорять тепер
Ясні очепьки
У садочку пишному

Серед ноченьки?
Чи кому всміхаються
Пишні вустоньки,
Чи гаптують рученьки
Білі хустоньки?
Пам'ятаєш, серденько,
Як ти нищечки
Одчиняла повагом
Двері в сінечки,
А сама тремтиш уся,
Як осиченька,
Тільки паше полум'я
З твого личенька;
З палу кинусь я було
До коханої
Й занімію з любощі
Тії п'яної...
Затаївши дух у млі,
Тільки слухали,
Як то наші серденька
В міру стукали;
Як лічили час отой
Цілуваннями,
Розмовляли па́лкими
Притисканнями,
А другого дня було
В юрбі стрінемось,
То і словом ласкавим
Не обмінимось,—
Мов чужі ми змалечку,
Ані гадоньки...
Тільки в очах за́йметься
Часом правдонька:
Із-під вій зирнуть вони
Якось лагідно —
І на серці ревному
Стане радісно:
Усміхнуся в вус собі —
Зрозумілися...
Ох, коли б ті ніченьки
Та барилися!

[*1882*]

* * *

(Посвята моїй дочці Людмилі)

Тихо плине нічка дружа,
Одбива сріблóм вода,
І ласкаво хвиля дужа
В міру човник наш гойда.

З нас ніхто не заговоре,—
Мов завмерли, чарівні...
Ген край неба пишне море
Ніби жевріє в огні;

І у млі отій рожевій
Онде щогла огрядна,
Наче лебідь ясноперий,
То зрина, то порина.

Берег зник в тумані сизім,
Ширше стало моря скло...
І в гаданні мовчазливім
Я забув своє весло...

1883

ЖАРТ

— Грицю, Грицю! Йди до тина,
Підсоби на перелаз!
«Ет: не хочу: не дитина!»
— Та послухай-бо хоч раз:
Я собі сколола ногу...
«Байдуже!» — Ось глянь, плече
Мов опухло, їй же богу!
«Ану де?» — Тут боляче,
І палає права щічка...
Дай її я притулю
До твого, мій квіте, личка?!
«Та тули вже!..» — От люблю,
Що слухняний... Ще ружанка
Ось на шийці — поміркуй!
«О?! Отут, моя коханко?»
— Ой, боюся! Не жартуй,—

Серце в мене заслабеньке...
«Ану-ну! Я до щоки...
Ох, яке ж воно любеньке,
Не візьму себе й втямки!»
— А не віриш, як я муки
Відбуваю щочасу?
«Та сідай уже на руки —
Світ за очі попесу!»

1889

* * *

Що не день, то гірша мир трухлявий,
Все кона у безпробуднім сні,
І нема чим дихать правді млявій
Під ярмом розпусти у багні;

Над усим панує язва люта,
Братолюбства висхло джерело,
Розум дба про кари і про пута,
Серце вкрай злобою прогнило;

У льохах за засувами слово,
По торгах у куряві любов,
І нема, хто б гуконув раптово
На круків, що точуть людську кров.

Люд погруз у грабіжах, у крамі,
Пада ниць перед бичем магог...
Спорожніли віковічні храми,
І забутий милосердя бог!

Гей, з'явися ж, визволитель, слову,
І глаголом розбуди людей,—
Щоб забилось серце пухле знову,
Щоб теплом повіяло з грудей,

Щоб усім огидло зле, негоже,
Щоб любов спалахнула в очах
І щоб враз до ніг твоїх, мій боже,
Люд припав, покаянний в сльозах!

1890

ДО МИКОЛИ ЛИСЕНКА

(На спомин 18 ст. ст. марця 1893 р.)

Пів-третя десятка, мій брате, мій друже,
Гучить твоя кобза, народові служе,
Гучить голосна та правдива, і спів
Її на мамону не звів.

Не муза блискуча — розкошів забава,
Не дуків рабиня була твоя слава,
А дівчина проста з пониклим чолом
Співала тобі свій псалом...

Співала вона про тяжкую недолю,
Що брата скувала на панському полю,
Про тугу Украйни співала — й пісні
Її були журні й сумні.

У рам'ї, у смугах, з безсилої муки
Паня вона брала на репані руки,
Дзвонила залізом на шиї, і страх
Палав в божевільних очах.

І поглядом диким у глупі години
Нудьги наганяла на душу дитини,
І в серце ронила з очей щоразу
Криваву, пекучу сльозу.

Ні пишної долі, ні панської ласки
І ждать було годі від теї жебрачки...
Проте не відсунув ти музу лиху,
А з нею пішов по шляху.

Як муза, і сам ти збратався з нуждою,
Та все, знай, прямуєш міцною ходою
З надією в бога, що хмари чадні
Перейдуть на сонячні дні.

Були колись свята, ряснiла громада,
Вітаючи волю, безпечна та рада...
А гримнула буря й змела втікачів,
Лишивши-но жменю борців...

Та й ті то лягли у безверхі могили,
То згибли під гнітом незрячої сили,
То, звірившись в людях, забувши братів,
Здалися на ласку...

Ти всі пережив оті, друже мій, бурі —
І сонячні свята, і будні понурі,
Та з вірою в серці і з ясним чолом
Співав заповідний псалом...

Піввіку минуло — посивів твій волос,
А й досі лунає почесно твій голос
І щирістю правди, ясно́тою мрій
Полоха запроданців рій.

Байдуже! У сльоті посвітньої мраки,
З'явились дотепні, трудящі юна́ки,
І світиво правди у темряві дні
Піднімуть угору вони...

Ти чуєш їх поклик і щирий, і юний?
Накручуй же сміло на кобзі ти струни,
І най стануть всім за проміння ясні
Твої невмирущі пісні!

[1893]

* * *

Темно. Ліс. Якісь примари...
Ні тропи, ані шляху́...
Криють небо збиті хмари,
Додають іще жаху́...

Вітер виє псом голодним,
Мряка ріже по виду,
І під тим дощем холодним
Я до цвинтаря бреду...

Розікрали всю поклажу,
Окрім серця й голови,
І тепер на путь сю вражу
Порожнісінькі сакви!

А були вони ззарання
Вщерть заповнені, як тра —
Й наукового надбання,
І душевного добра.

І кип'ячих сил без міри,
І хороших, красних мрій,
І святої в правду віри,
І гартованих надій,—

Що шляхом отим широким
Рушить дружество рясне
І щасливим, світлим оком
Стріне сонечко ясне...

А шляху́ усе немає,—
Темінь, пуща, ліс кругом...
І докірливо киває
Хвоя стріпаним чолом...

[*1893*]

* * *

Хай тепера рида в мене кобза сумна,
Бо луна в їй пригнічених стогін;
Але разом з плачем хай розбудить струна
До братерського лиха відгомін;

Хай склика до борні за нещасних братів
На той шлях і тернистий, і трудний,
Де б по наших хрестах люд хоч чоло підвів,—
Перше сильний, а ниньки — недужний...

А веде отой шлях до чертога з промінь:
Де сія наша слава безпляма;
Ой, та маєм скропить кров'ю кожну ступінь:
Щоб дістатись до рідного храма...

Хоч не ми, то сини від дверей пресвятих
Відіб'ють і відкотять каміння,
І засвітять свічки в ставниках дорогих,
І осяють величне склепіння,—

І без ярем, заліз, з непохилим чолом
Ввійде люд у святині забуті,
І з сльозами в очах заспіває псалом
За борців, що погинули в скруті,

Борючися за край і за щастя ясне,
Під вінцем страстотерпним одваги,—
Оттоді вже й струна щось веселе утне
На вітання яскраве звитяги...

1895

НА СМЕРТЬ М. В. КОВАЛЕВСЬКОГО

З неба скотилась зоря променистая
В темну глибінь океана;
В мирі порвалася чесна та чистая
Жизнь, за братерство віддана...

Згасла лампада, що блимала лагідно,
Гріла на світлі пориви,
Згасла самотньо, і згасла негадано,—
Бо вже не стало оливи.

Всю її, друже, вкінець осиротений,
Витратив гойно на других...
Був і в останній ти час заклопочений
Знять боротьбу за наруги...

Серце, і душу, і працю невтомную
Клав ти за нашу неславу,
Вік побивавсь за темноту голодную,
За її долю криваву...

Хто ж твою буйну, від туги похилену,
Зняв і к братерському лону?
Хто твою тугу, тяжку, неосилену
Стишив до вічного сону?

Вмер ти один, не зігрітий порадником,
Вмер, як борець, серед поля...
Мов насміялась над спільним упадником
Наша шарбатая доля...

Спи ж супокійно на лоні холодному,
Брате наш, друже єдиний!
Слава і дяка борцеві народному,
Вічная пам'ять родини!!

1900

* * *

Шлях крутий... розжевріле, знай, сонце пече.
Кам'яні розжевріли пороги...
Об загострий стрімчак ти скалічив плече,
В рині-приску попік свої ноги;
Надірвала, звела твої груди зла путь,
Давить згага від спеки тяжкої...
Але дарма, не смій набік шляху звернуть
І забудься в ганебнім покої.

[1895—1900]

* * *

Парно, душно, як ніколи...
Все куня у млявім сні,
Лиш бринять пестливо бджоли
До гвоздик, що ген рясні —

Пишні мліють в сутім злоті,
Від жаги аж цвіт позблід...
Я ж холону й на спекоті,—
Бо на серці в мене лід!

[1895—1900]

МОНОЛОГИ ПРО КОХАННЯ

I

Там, де місяць поняв срібним сяйвом пишноту долин
І знялось із садів-вертоградів пахуче дихання,
Що здурманює кров чарівною красою хвилин,—
Там спалала жага і злилося з захватом кохання...

Чи ти знаєш той край, де голубиться збещений Ніл
До розпалених скель і шепоче про любощі п'яне?
Де шаріє смоквá і дим в'ється з нагірних кадил,
Та в блакиті яркій, під промінням леліє і тане?

О, розкóші там скрізь... Але ти над усі чарівна:
Сріблошатий Ліван,— а біліш твоє чоло Лівану;
Жаркий колір троянд, вабить всіх та краса запашна,
Але вуст твоїх пал запашніший троянд Дагестану.

Ой там зорі ясні і пиша між яскравих блідий,
Але очі твої за ті зорі яскраві ясніші;
У пустелі палкій тішать душу джерела води,
Але перса твої солодощів і втіхи повніші.

Огрядна і стрункá мліє пальма на злоті піску,
Але їй не дістать до приваб твого дивпого стану;
Лотос повен таїн між латаття в прозорім ставку,
А в твоїх таїнáх більше ваб, і жаги, і дурману!

Ти — богиня краси, ще якої не бачив Едем,
У обіймах твоїх і зростають, і гинуть пориви...
Будь моєю «ханим» і прилинь в мій бáєчний харем —
Нап'ємося ми чар і замрем у розкошах щасливі!..

II

Не зáхвати солодкого зомління,
Не пестощів пекучая жага
З'ясують нам ті чарівні боління,
Які любов у серця вимага.

Кохання — спів, зальот душі — не тіла,
Зоря з-за хмар: веселка дощова;
Вона ростить у нас незримі крила
І до країн незнаних порива.

Душа у нас болить від самотúни,
Рвучися все з земних важких заліз,
Вона жада поради і дружини,
Жада розкош в багатті спільних сліз...

Зі мною ти, моя красо богине,—
Щó мовити? Душа у нас одна —

І цілий мир в очу́ твоєму гине,
І світ новий, баєчний вирина...

О люба ніч! Ти появляєш мрії
Й невиразні краси в зористій млі...
Як чарівно́ ген промені блідії
Мереживом сріблятся по землі!

В обіймища сплелись сутінів зграї,
Отрутою пашать нічні квітки,
І шепотять про втіхи в темнім гаї
До місяця закохані мавки́...

Все повно чар і виростає в міри,
Минулеє з прийдешнім ізлилось;
Душа зорить в дитиннім сяйві віри,
Бажається незбутнього чогось...

Зріднили нас незмислені хвилини
І за́хвати розкошів неземних;
Вчуваються і пісні янголині,
І тихий дзвін струн легких, золотих...

Моя красо! Моє святе кохання,
З тобою я зіллю своє буття —
Тобі віддам усі свої бажання,
В тобі знайду весь світ, всі почуття!

III

Ні, ні — не те! Любові сила
Необорима, чарівна;
Вона весь божий світ скрасила,
І ним орудує вона!
Вона з'явилась в творчім слові
І благу спільному сприя:
Кохання тане у любові,
Але любов у нім буя!
А ваша втіха — дика рвія,
Звірина хіть і гвалт ножа:
Вона себе лише вважа,
А інший мир їй зайва мрія...
Хоч завались, хоч пропади —
Коханцям мало в тім біди!

Моя ж любов є зовсім дру́га:
Прихил до люду, до бідах,
Яких призначення — наруга,
Нужда, бідота, праця, страх...
Які добра повік не мають,
Які від голоду конають,
Для ситих все віддаючи —
Спочивок навіть уночі,
Яких бліді, нужденні діти
Не знають за́бавок, сміху́
І в'януть в хліві чи в льоху,
Мов під серпом пониклі квіти,—
Вони лиш чули день у день
Прокльони й сльози рідних нень!

Моя любов гамує муки
Борцям і в місті, і в селі —
За благо всіх, за світ науки,
За спільне щастя на землі...
Он глянь: при лампі, у кімнаті
Сидить, немов з хреста ізнятий,
Химерний тружень, голова
Йому схилилась, і слова
Лягають кров'ю на папері;
У персах клекіт, стогін, хрип...
І чується жіночий хлип —
Хтось ревно плаче поза двері...
Йому ж байдужий смерті жах,
А сльози щастя на очах!

А ген жіноча постать знову —
Свята провісниця зорі;
Вона несе бездольцям мову,
Що гвалту згаснуть вівтарі...
А ті бездольці, темні, дикі,
Її ж волочать до владики
І, мов буруни навісні,
Ревуть: «Розпни її, розпни!»
І жаром огнище палає,
І стогне всюди темний брат...
Невже ж до сліз його, до втрат
У вас і жалощів немає?
О ні! Людині взагалі
Ми віддамо свої жалі!

Нехай же зіллється кохання
З любов'ю в спілці лагідній —
На вірне, дружнє побратання,
На розріст чесний добрих дій.
Нехай душа твоя, крулевно,
Примусить нас любити ревно
Й віддати щиро ту любов
За рідний край, за рідну кров!
О, в спілці тій є творча сила,—
Вона зжене неправду пріч,
Вона розвіє хмуру ніч
І всім дасть волі й щастя крила.
Бо та любов є світ у млі
І о́дслід бога на землі!

1900

* * *

І гвалт, і кров... Справляє бе́нкет сила,
Роз'ятрена, з запеклістю в очах,
З гадюками, що в'ються, наче крила,
І з піною на зціплених устах.

За нею вслід рабів густа отара,
Озброєна залізом та вогнем;
Ладе́н з них всяк, за цяцьку в півталя́ра,
Знущатися над братом-бідарем!

І брата брат катує, ріже, коле,
Незбройного кладе, мов ті снопи,
І трупом геть укрилось рідне поле,
Покрасилось від рідної ропи...

Раби сліпі! Знаряддя нижче влади!
За що, про що ви губите братів?
Із вашої сліпоти та розради
Й паковано на світі кайданів!

Де ж правда та! Де ж та любов над нами?
Невже ж вопа порожнява одна?
І мусить люд, ярмований віками,
Пить з власних сліз отрути ківш до дна!

Холоне кров... німіє серце в грудях...
Та прояви ж, мій боже, правий гнів,
Поглянь на скрут, що зашморгом на людях
Від посіпак неситих та катів!!

Але вгорі безжурно та яскраво
Весна пиша під перлами роси...
І навіть се побоїще криваве
Не нівечить окольної краси!

[1901]

* * *

Місто спить. Млою густо повиті,
Маячать кам'яниці жахні...
Знишкло все; тільки збещені, ситі
Ще чигають на втіхи смачні;

Наласуючи за́ день утробу,
Тра додать їй розкош і вночі,—
Вдовольнити нервову хворобу,
Іншу жизнь для ухіття рвучи...

І спішаться вони до пристанищ,
Де нужда і знущання змели
Цілий смітник заласних погапищ
Для дітей привілейних землі,

Де розпуста гуля без покрови,
Де нема ні порад, ні жалю;
Де жага й милування любові
Продаються у п'янім хмелю;

Де щоночі від смерку до рання
Топлять мозок і душу в багні,
Де конає гірке безталання
Попід тином чи в річці на дні...

Ба! Яке ж ласунам отим діло
До загублених кривдою літ?
Їм аби молодісіньке тіло
Та не в'ялий, не стоптаний цвіт...

Їм аби лише сміх розлягався,
Повний ласих, дівочих понад,
Щоб сп'янило цілком їх залася,
Щоб здурманив геть мозок їм чад...

А коли серед гвалту гидкого
І дівоча сльоза забринить,—
То вона не розжалить нікого,
А ще більше розбурхає хіть...

І буя, скаженіє содома,
П'яний бенкет шумить і гуде,
Поки звалить поганців утома,
Поки зляже нетребство бліде...

Місто спить; кам'яниці-озії
Бовваніють у хмуристій млі;
Вже й трудженні заплющили вії,
Спочивають старі і малі;

Стихло горе велике, і болі
На хвилину забуло життя...
Тільки дочки щербатої долі
Марно ждуть від образ забуття!

1902

* * *

Ніч. У хаті зимно, темно:
Каганця дастьбі...
Бідна мати плаче ревно
В скрутоньці-журбі...
Хлипа з голоду дівчатко
З-під рядна в кутку;
Під грудима немовлятко
Скигле в сповитку;
На той плач голодний в хаті
Й вітер заодно
Вие, знай, в шибки дірчаті,
Плаче жалібно...
По стіні з гнилої стелі

Крапає вода:
Мабуть, в бідного оселі
І стіна рида!

[*1902*]

* * *

Згасло світло; темрява надворі,
А на серці ж як у бурю в морі...
Знай, блукаю круг сумної хати,
І нема з ким серця розважати,
Розпитатись, побалакать стиха
Про недолі.та про наші лиха,
Як собі у скруті дати раду.
Ех! Немає у нас, браття, ладу...
Всюди ніч — хоч виколи ти око,
А до бога,— сказано,— високо!

[*1902*]

ЗУСТРІЧ

В снігах несходимих Сибіру,
Де темні бори лише мрілись,
В тайзі, на етапнім привалі,
Вони несподівано стрілись.

Крізь млу ледве сонце шаріло,
Бурульки іскрились на хаті...
Він був у казьонних кайданах,
Вона — у казьоннім халаті.

Покрикнули з диву сп'янілі,
Обличчя спала́хнули жаром;
І всяк постеріг би відразу,
Що те палахтіння недаром...

І час, і нудьга, і в'язниця
Поклали на бранців ознаки;
Проте у їх очах горіли
Й тепер поривання однакі.

Зірвалось вогнистеє слово,
Сплелись переможені руки...
Була в тім нервовім стисканні
Безодня і щастя, і муки.

Круки аж чорніли на вітах,
Присипаних снігом, ялових,
І карканням крили розмову
Від пильних ворожих вартóвих.

А мова лилася, кипіла,
Як пáводь по гатях весною:
Про злі у розлуці пригоди,
Про скутки нерівного бою...

«Ми дружнє за правду боролись,
Не сплямили зрадою броні
І чесно,— промовив він стиха,—
Тепер опинились в полоні.

Нехай ще шаліють сіпаки,
Поки не збентежився нетяга,
Нехай нас катують в неволі,
А все ж пак за нами звитяга!

Кати на знущання скували
Залізом тяжким наше тіло...
Душі ж їм і дум не скувати —
Буятимуть скрізь вони сміло...

Чим більше проллється за брата
Навкруг неповинної крові,
Тим швидше по світу настане
Ясне панування любові...»

«Тим швидше...» Хтось крикнув:
«В дорогу!»
І впала хвилина розстання...
У неї пробилась сльозина,
У нього зірвалось зітхання...

Від брязку заліза шумливо
Знялося з ялин гайвороння,
А сонце червóнистим оком
Дивилось, немовби спросоння.

1902

БОРВІЙ

Чорне хмарище суне по́вагом,
Заступає світ, стеле темряву;
Розпанахалось, завихрилося,
Мов страховище з пекла зрушене,
Огорта навкруг землю крилами...
Оперезане скрізь гадюками,
Сизо-білими, волохатими,
Що сплітаються, розплітаються
І звисають вниз грізним кетягом...

Душно, млосяно, і задуха та
Мов гнітить усе важким каменем:
Ані способу вільно дихати,
В голові гуде, думи скована,
В серці млявому рабські острахи...

Притаїлось все, пополохалось
Перед з'явищем тучі грізної:
Вітерець ущух — ані подиху,
Змовк веселий гай — ані шелесту,
Знишкли пташечки-щебетушечки,
Поховалися кібці, шу́ляки,
Ластівки лише не злякалися,—
У повітрі, знай, сміло плавають,
Ріжуть стрілами проти хмарища.

Люди з острахом незміркованим
Тучі ждуть тії лиховісної.
Багатирщики зачиняються
По своїх дворах і по горницях,
Затуляючи вікна коцами,
Щоб не чути їм грому-гуркоту;
Позасвічують ще й лампадочки,
Щоб не бачити спалу блискавки,—
Так жахаються смерті наглої:
Жаль їм злинути з світу ласого,
Від утіх-розкош — в ніч беззоряну,
Що на той пак світ, на суд праведний...

А сіромі пак на ті заходи
Часу вільного дастьбі й хвилоньки:
Йно про те вона побивається,
Щоб не зніс потоп їй хатиноньки,
Не забрав добра їй убогого

Із худобою, а то й з дітками,
Чи недужими — батьком, матір'ю.
Що їй думати про гріхи свої?
Гвалт безжалісний, скрута, горенько
Та темнота — ось відповідники!
Щó лякатись їй смерті наглої?
Не дало життя втіх і радощів,
А дало лише муку, нуждоньку,
То хоч смерть ота угамує їх,
В ямі темній дасть їм одлежатись.

А вже хмарище, туча грізная
Геть насунулась, низом стелиться,
Досягаючи лісу крилами,
Ніччю криючи небо збурене...
Ось розщарпалась світлом-пломенем,
Засліпила всім очі злякані,
Обізвалася грізним гомоном
І занишкла знов, притаїлася...
Та зненацька враз як не сказиться:
Заревла, мов звір, диким вигуком,
Покотилася вихрем-бурею,
Геть ламаючи, що не трапиться,
Заяскрилася блискавицями,
Із страшних гармат разом вдарила,
Аж земля кругом іздригнулася,
В хлющі пінявій потопаючи...

Не журіться ж, гей, бідарі мої,—
Горобина ніч — вам не мачуха!
Сміло глянемо в вічі борвію
Та зміркуємо усе розумом,
Може, зірвемо ще й порадоньку
Від бунтóвника навіженого?..
Після борвію гляне сонечко
І огріє всіх рівним променем,
Вороги життя згинуть прóпадом,
А повітря скрізь оздоровшає:
Після борвію легше дихати,—
Із заліз думки вириваються,
Серце в грудях б'є якось сміливо,
І скриляється знов надіянка,
Що й окривдженим правда станеться!

1902

ХРЕЩЕНСЬКА НІЧ

(Посвята дорогій Люді)

По синім волнам океана...

У ніч водохресну тайничу,
Як глупа настане пора,
Хтось гонить конем ясногривим
По хвилі холодній Дніпра;

Кінь рине насупроти виру...
Скалки аж довкола летять:
Боки йому димом парують,
Вогнем йому очі горять.

За ним бунчуки й хоругвки
Аж мають у синявій млі,
І стеляться синім туманом
По мерзлій, німотній землі.

Де б'ють і клекочуть пороги,
Здіймаючи піну до дна,—
Стоїть серед «пекла» там скеля,
Під нею печера сумна.

В тій скритій від миру печері,
Під дужим кремінним хрестом
Лежить якийсь гетьман незнаний,
Лежить без клейнод кістяком...

Нема йому місця в родині:
Могилу, де гетьман лежав,
Розрив лихий ворог до краю
По полю кістки розметав.

Але ж їх до батька Славути
Скотили струмки весняні...
А той свого сина останки
Сховав у печері-труні.

Там хрест... то не хрест — удовиця
Кремніє від туги на вік,
І в ніч під водохреща ронить
Криваву сльозину щорік.

І скоро та крапля гаряча,
Зайнявшись червоним огнем,
Пронизе мерця потайного —
Підводиться гетьман живцем...

Здіймається маревом білим
На білім огнистім коні
І вихорем лине в клейнодах
По рідній своїй стороні...

Зорить і не може пізнати:
Де мрілись простори степів,
Тепер простяглись залізниці
Й повстали будови дворців;

Вбача він обдерті хатини,
Дівчат по сахарнях вбача —
І вітром спішиться у Канів,
На раду військову влуча.

Горить його серце нудьгою,
А очі палають стидом,
Що крів'ю геть змив Україну
Та й стиснув ще гіршим ярмом.

І от він стає на майдані,
Здійма дорогого шлика,—
І кличе козачество славне.
Усе Запоріжжя склика:

Зове Богуна, Кривоноса,
Зове і надію одну —
Свого безталанного сина,
Що рано поліг у труну...

До всіх він тепер присягає
І руки до бога здійма,
Що зве за голоту повстати,
Якій і просвітку нема,

Яку колись в давню годину
Запродав він сам старшині.
І гетьмана голос лунає,
Склика вояків до борні...

Але того клику не чують
Колишні чубаті брати:
Одні полягли на могилах,
Других повкладали кати,

А треті сього відцуралися,
Чим перше святили слова,
І гетьман у скруті-розраді,
Як перш, до поспільства взива:

«Вставайте, сини мої, квіти!
Не гніть перед катом спини,
Клянусь, розіб'ю ваші пута,
Свої поквитую вини».

Але перемучені діти
У лаву не сходяться тут...
І жде їх безрадісний гетьман,
Аж поки не крикне когут...

Тоді, застогнавши, сідає
На білого змія-коня
І лине назад до порогів
Крізь води й ліси навмання.

І там у печері глибокій
З жалем до хреста припада,
І молить за край свій у бога
Та тяжко гіркими рида.

І б'є себе з розпачу в груди,
Кляне свій безщасний талан,—
Поки не поляже кістками,
Як здійметься ранній туман.

1902

НА РІДНІМ ПОПЕЛИЩІ

Я знову тут, на рідній стороні,
У тім селі, де літа молоденькі
Мої пливли, мов у рожевім сні,
Під променем любові й ласки неньки...

Мій боженьку, як діялось давно,
Коли тут був, щасливий до безмір'я,
Коли життя всміхалось чарівно,
А в серці ще не кублилось зневір'я,
Коли стинавсь я з кривдою в бою
І ворогів топтав не раз під ноги...
Тепер же я на цвинтарі стою,
Підбитий вкрай від трудної дороги..
Ось церківця... Вона була колись
Біленькою, високою, стрункою;
А ниньки дах замшився, покривився,
І, мов стара бабусенька з клюкою,
Будова вся пригнулась до землі;
З п'яти хрестів, що сяли на чолі,
Тепер один похилений, іржавий,—
Мов час поклав на йому слід кривавий..
Дзвіниця... ні, другá: ця на стовпах,
А та була з кружганками, висока:
Звідтіль не раз топив я свое око
По темрявих, замислених лугах,
Де нáдвечір Сула мигтіла злотом,
Ховаючись під ярі береги...
А в другий бік, поза сільським болотом,
Оксамитом хвиліли сікняги,
Мов обрус той на низині барвистій;
За ним тяглись плахти картатих нив,
А далі ліс стягою бовванів
І гинув десь у далині імлистій...
Тепер лісів не видно вже стяги,
Картки нивок мізерніші, дрібніші,
Сула всиха, порідшали луги,
Йно скупчились рядки могил тісніше...
Колишнє, забуте почуття
Цілком мене зненацька огортає,
І що з віків немає вороття —
Із мрійної безодні виринає...
Ген, де оті запали могилки,
Я бавився з сільською дітворою:
Ховалися, гулялись, а веспою
По бурчаках ми ставили млинки...
За цвинтарем, проміж зелених стін
Розлогих лип, вела у двір дорога;
Крізь тінь густу здаля світився він,
Аж усміхавсь... Але ж то що? На бога!

Немає лип... Одна верба стара!
Хто ж вас зрубав, мої рясні, єдині?
Я кинувся — не пізнаю двора:
Все в валяві — руїна та руїна!
З будинку ген лиш пе́чища ребро,
А де була теплиця — купа гною...
Хтось закупив батьків моїх добро
Та й винищив хижацькою рукою...
Розідрані на шмаття ризи ті
Й розпродані гвалтовно на базарі...
Все зникло, все! І спогади святі
Витатимуть хіба йно у примарі...
Там був рундук; у гай та у садок
Вели звідтіль широкі, пишні сходи;
На сходах тих заслухувавсь байок
Від нені я про наші злі пригоди;
Співала теж вона мені й пісень,
Журливих-но, безрадісних лишень,—
Голубила, чесала, а порою
Й росила шовк волос моїх сльозою...
Хоч би найти могилу... Ох, шкода:
Тепер садка і гаю — ні сліда!
Зостались-но випадком дві тополі,
Мов свідки ті пере́житої долі...
Де ж ділися високі явори,
Що вартою стояли понад ставом?
Там я любив вечірньої пори
Допильпувать, коли зірки небавом
Займалися в безодні угорі
І в склі води гойдалися скалками.
Там я не раз за мріями, думками
Просиджував до ранньої зорі;
Там я уперш почув душі тремтіння
Від на́диху почу́ттів неземних;
Там я дізнав і щастя, і болїння
В її очах сп'яніло-чарівних...
Де ж та краса? Де ті розкішні шати,
В яких тоді пишалося життя?
Ох, час-пора усе позабувати...
Чому ж нема тим мукам забуття?
Стою чужак на рідним гробовищі...
Я озирнувсь... аж ні! Нові хатки
Скрізь виросли, немовби ті грибки
Після дощу, на панським попелищі...

Де темріли столітнії дуби,—
Яріють скрізь селянські огороди,
Обсаджені кущинами верби...
Друга краса, уже другої вроди!
Он зарипів високий журавель,
Між вишняком пройшла стрункa дівчи́на,
Зірвалася з патлатих конопель,
Щебечучи, дрібнесенька пташина,
Побіг ярком дзвінкий дитячий сміх;
Усюди рух, усюди повно втіх,
Та, певно, й сліз усюди є доволі...
Я задавив свої жалі та болі
І позирнув навколо веселіш,—
Бодай сльоза й котилась за сльозою...
Померлого нічим не воскресиш,
Нове життя своєю йде чергою!
Вітаю ж я коханих спадщиків!
Ростіть, цвітіть і добувайтесь долі,
Аби не знать ні гвалту, ні неволі,
Які й тепер іще гнітять батьків...

1902

* * *

(Посвята моїй дочці Марусі)

О, дякую, що ти прийшла-таки...
Я цілу ніч в безсонні знемагався,
З примарами химерними вагався,
Розважував сполошені гадки...
Вони отут безладним роєм грали,
Сміялися над марієм старим
І в тиші злій немовби дорікали,
Що я життя своє пустив на дим...
Ох, та невже ж?.. Відкинь тяжку заслону
І відчини затемрене вікно...
Як хороше! В повітрі дух від крону
Та резеди розлився чарівно...
А сонячно — мов світла ціле море
Влилось сюди і хвилями буя...
Не сонце то, а ти, небесна зоре,
Порадонько єдиная моя!
Не віднімай з моїх грудей правиці,

А лівую лиши тут на чолі:
Від подиху моєї чарівниці
Стишаються і болі, і жалі,
Тяжкі думки вмірковуються тихо,
Все менше й менш пала душа вогнем.
І віриться, що спільне наше лихо
Розвіється за теплим, ясним днем.

1902

* * *

Не спиться... Знов чорнії думи
Обсіли, мов галич, мене;
Знов постать бліда серед стуми
Сон з вій моїх млявих жене...
Та постать немовби знайома,
Зринає із мрійної мли:
В обличчі і смуток, і втома
Тяжкими знаками лягли...
І погляд, повитий сльозою,
Питима на мене схиля,
Й на серце, пошарпане з бою,
Мов ложить загійне зілля́...
Я чую — поржавлені струни
Щось давнє, забуте бринять:
Старі відчиняються труни
І мертвих здіймається рать...
Їх образи віються колом
Над ліжком, над темним столом...
І чується в тиші покволом
Немов похоронний псалом:
«Безщасне житейськеє море,
Негод воно повне та бур,
Як миру незважене горе...
Не жур його, нене, не жур!
Багато і хиб, і знесилля
Він мав на своєму шляху,—
Бо зрана приборкано крилля
Йому у годину лиху;
Багато він знівечив крові
На марну, щоденну бридню,—

За те ж і дізнався любові
Та спалу святого вогню;
За те він довідався й муки,
Напився докірливих сліз...
Пора ж і зложить йому руки:
Свій тягар уже він довіз...
Поглянь, його серце холоне,
Спинитися може щомить...
Прийми ж свого сина на лоно
І будем владику молить:
«...Пробач, Христе-боже, рабові
І вільні й невільні вини
Та з ласки, з святої любові
Прийми у оселі ясні,
Впокой його душу у щасті
Нового, святими буття,
Де несть ні страждань, ні напасті,
А есть безконечне життя!»
Знов тиша, і стума, і мука...
Заснути — ніяк не засну...
А серце так болісно стука,
Немов забивають труну...

1902

* * *

Ніч. Замовкли денні речі...
Надокру́г німа стіна...
Тільки іноді з-під печі
Чути голос цвіркуна,

Та годинник однотонно
Гомонить, знай,— цок та цок...
І нудливо, мовби сонно,
Бродять тіні від думок:

То тремтять, неначе струни,
То йожаться у штики,
То витягуються в труни
Чи у шибениць рядки...

Жах з кутка незряче око
Аж у душу закида...
А в пітьмі годинник цока
Та цвіркун відповіда...

[*1902*]

* * *

З напасником нашого слова та правди і волі
Поклав я життя на боріння,
За теє знайшлось і своїх необачних доволі,
Що вергали в мене каміння...
І от я доплентавсь під ним аж до самого краю,
А все ж тут стою непохилим...
Як ляжу у ямі, тоді вже згадають,— я знаю,—
Й мене словом теплим та щирим!

[*1902*]

* * *

Коли ми уперве кохались
Уранці життя навесні,—
До нас ясні зорі зближались
І чулись небесні пісні,
Злітали з душі поривання,
Як мрія свята, дорога:
І гинули в щасті жадання,
І гасла у раї жага...

Злетіло і друге кохання
Над південь, у спеки розгар:
Квітки здурманили жадання,
А ночі навіяли чар...
Спалáхнуло серце жагою,
Злились у цілунку вуста,—
І в п'янім, солодкім напою
Захмарилась цнота свята!

Ну, потім кохання змінилось
Задушливим чадом загар:

Вже кволому серцю й не снилось
Ні раю, ні сонячних чар...
Високі, святі поривання
Горіли у п'янім огні,
І тліли небесні надання,
І марно псувалися дні...

А ось непомітно підкрався
І захід вечірніх хвилин:
Про любощі й втіхи зостався
Безсилий-но спогад один...

Тріпочеться серце від жалю,
Що годі вернути назад —
І згублену ясність кришталю,
І рій святобливих понад...

Кінець би!.. Так повні докору
За днями дні тягнуться знов,
Смутні, як одгомони бору,
Журливі, як шепіт дібров!..

[1902]

АРТИСТУ М. К. САДОВСЬКОМУ

(Експромт у день бенефісу)

Артисте, друже, чудодіє,
Віншую з святом я тебе.
Най твій талант всім серцем гріє
І підживля усе слабе...
Най усміхнеться неньці доля,
Тобі ж сповнить сакви сріблом,
Нехай твоя міцніша воля
Зігріти рідний край теплом!

1902

* * *

Занадто вже! Чим дихати нема!
Затягнено арканом наші шиї...
Панує скрізь і злоба, і пітьма...
Терпець урвавсь, але живі надії.

О люде мій! Не жди ані чудес,
Ні милості від того, хто панує:
Не долине́ твій стогін до небес,
І молитви твої гарячі — всує...

Надійся лиш па себе і свій дух
Скриляй, зміцняй в братерському поєднанні,
Аби вогонь у грудях не потух,
А ще збуяв на лютім катуванні!

Ет, глупа ніч не буде вікувать,—
Потрухнуть геть в ярмі ворожім снози;
Життя несе непереможну стать,
Воно і нам осушить ревні сльози!

О, вірю я, що з'явиться вона,
Загублена, сподіваная воля —
У промені, як пишная весна,
В вінку ряснім з квіток свого вже поля!

І з світочем яскравим у руках,
З ухмилкою несказаної вроди,
З відрадістю у лагідних очах
І з прапором любові, правди, згоди!

[1902]

СОН

Я бачив сон... Ні, марилось уяв —
Він і тепер стоїть перед очима.
Безмежний степ, укритий снігом, спав
Чи мертвий був, як пу́стель несходима.
Ні кущика, ні горбика кругом,
Ні плямоньки на дикому роздолі,
Тільки туман звисав густим рядном
І сонце крив у сірому приполі...
Ні руху скрізь, ні згуку... І вітрець
Був скований в повітрі отяжілім...
Усе живе замерзло нанівець
У савані одноманітно-білім...
Від півночі йно кралась хмура мла,

Здіймаючи таємні, чорні крила...
І в темінь ту страхóвинну несла
Мене якась необорима сила...
Холола кров, і мозок ціпенів,
У душу жах сліпе наводив око,—
А я летів од теплих, ясних днів
В обіймища холодні злої ночі!
Зближалася межа мого життя,
Зривалися останні його хвилі...
Звідтіль уже немає вороття —
Я серцем чув, що опинюсь в могилі...
І я вітав востаннє небокрай,
Де світло вже лиш окравкою мрілось.
Прощай, прощай, родúно, ясний рай,
Яким жило, яким це серце билось!
Ізійде знов там сонечко ясне́,
Тепло і світ розілле по країні,
Надію дасть, що лихо промине,
Що доленька покращає людині —
Й одурить знов окривджений народ...
Ох, не радіть тобі ясній блакиті,
Бо пан тобі — ніч, морок, сніг і льод,
А боротьба безкрая в хижім світі,
Без просвітку, без певної мети...
Чи світла ж ти добудеш до боріння,
Чи досягнеш хоч краплі щастя ти
За труд тяжкий, за вікове терпіння?
Не знатиму, не чутиму вже я
Ні мук твоїх, ні стогону, ні плачу...
Прощай, прощай, родинонько моя,—
Довіку вже тебе я не побачу!!

1903, 24 серпня. Дарниця

НА СПОМИН КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Сто років, сто літ потонули у млі,
Як голос твій знявся на рідній землі.

В ту добу все нишкло, могильні хрести
Жалобою неньку вкривали;
Як з дуба рве буря пожовклі листи,
Так дух наш народний вривали:

І брязкав у пу̀тах зганебле́ний труд,
І гинув у рабстві наш люд!

Розпуджено гвалтом недолі орлів,
Що люд од напасників крили;
Сплюндровано славне гніздо вояків,
Розкопано навіть могили —
І скрізь, де українське серце жило,
Повіяло смерті крило.

Але на сконанні козак-січовик
Поклав на могилі бандуру,
Порадницю тиху, з якою він звик
Ділить свою думу понуру...
А вітер степовий побіг по струні,
Й озвалися згуки сумні.

Поніс буйний вітер до мазанок-хат,
До латаних стріх з очерету,
А звідтіль долинув до панських палат
Та й влучив у серце поета:
Озвалось співоче на пісню свою,
Як пташка до пташки в гаю!..

Хвала тобі й слава во віки віків,
Ратаю родинного слова!
І борвій гвалтовний його не згасив,
Ширіє укохана мова,
Бо з серця до серця голосить, луна
Свята, невмируща струна!

Повстав ратай слова, наш славний співець,
Дав струни нові тій бандурі,—
І пісня по краю з кінця у кінець
Знялась серед посвисту бурі,
Збудила другі голоси, і гуртом
Зложився величний псалом.

Як со̀нце у надрах і моря, й землі
Пробуджує твори живущі,
Так ріднеє слово у рідній землі
Викликує сили немрущі;
Скриляє воно і єднає братів —
І падають скови рабів.

Хвала й вам, братове, що світич ясний
У серці сховали в негоду:
Горить він за неньку, за люд мовчазний,
За спільну освіту й свободу...
Вперед же, юна́ки! Угору наш стяг,
Де правда — там сяйво звитяг!

[1903]

* * *

Ранок пахощами віє;
Ясно й широко вгорі,
І рожевим світлом мріє
Риза пишної зорі,—
Вся у перлах, самоцвітах,
В легкім плетиві з хмарин...
І от-от загра по вітах
Промінь золотом рясним...
Геп над срібною рікою
Коливається туман,
І яскравою росою
Оксамитний грає лан;
Але тихо ще в долині —
Не підіймем сонних вій...
І прозористі сутіні
Повні там баєчних мрій:
Мов веселкової казки
Не скінчили дивні сни...
Всюди барви, всюди ласки
Чарівничої весни;
Всюди чується обуда
Від німого забуття...
Ждеш і сам якогось чуда,
Визволенного життя...
Гей, зникай, усе негоже,
Прокидайся, кревний люд!
Ощасти ж, ласкавий боже,
Наш новий, суспільний труд!

1903

* * *

Ой знущались з мого слова,
В рідне кидали каміння,
А воно, живуче, знова
Одягалося в проміння,
Окрилялось в дивні згуки
І будило, знай, орлицю —
Нашу матір — зняти руки
До синів своїх оспалих,
Що калічаться з несили,
Щоб своїх хоч діток малих
Рабським духом не труїли...
І огнисте слово лине,
Пробива задублі груди
І добро для всіх єдине —
Волю й правду — сіє всюди...

1903

* * *

Болить моє серце... холоне в грудях,
А ніч кругом чорна, понура...
Крізь стуму на мене вдивляється жах
Сліпими очима з-за мура.

У комині вітер аж квилить, гуде,
На вікна сльозами дощ пада...
А там у кімнаті обличчя бліде
Лежить на подушці безвладо...

І часом доноситься стогін відтіль,
Слабий, наче шепіт криниці,
А в серці здіймає несказаний біль,
Туманить гіркою зірниці...

В тім стогоні все моє кволе буття,
І втіхи, і смутки, й надії,
І прикре, побите в борінні життя,
І лихом розвіяні мрії...

В тім стогоні серця холонуча кров,
Отруєна в бої сучаснім;
Остання порада, остання любов,
Що в'яже з цим світом напасним...

Той стогін проймає, катує мене,
Рве серце нікчемне кліщами...
А в комині вітер щось квилить сумне,
Та дощ кропить вікна сльозами...

[*1903*]

* * *

Як урочисто тут, замовк величний бір,
Неначе храм по молитовнім співі;
В вечірню млу понявсь його сумний убір,
У номерки таємно-полохливі...

Верхів'я хвой горять, немов ті ставники
Перед ясним, незміреним склепінням:
Там скрізь життя, і світ, і радощів знаки,
А тут внизу все темриться змертвінням...

І тихо, тихо скрізь... Задумані стоять,
Мов велетні часів баєчних, хвої,
У лави рівні скрізь вшикована їх рать,
Готова стать до боротьби лихої,—

Там лементу не чуть, катів людських нема,
А лагода ласкаво віє всюди...
Смолистих пахощів кадило проніма
Знеможені, натружденії груди...

Проте хапливо йде сліпої ночі час,
Вже йно шпилі кривавить меркло пломінь,
Аж ось на вищому спала́хнув і погас
Відрадісний та жизнедайний промінь,—

І впала смерть — не смерть, безчулий сон —
не сон,
А забуття злетіло до істоти;
Але у тиші тій не згуки похорон,
Не стогони безрадної скорботи,

А чується ясніш велика таїна,
Вбачається життя другого мрія,—
Якийсь чудовий спів у безвісті луна
І порива до неземного рвія:

Бажається збагнуть, обнять неосяжне,
Проглянути в конечне щастя мира...
І щось могутнє охоплює мене,
І на душі у Правду стигне віра!

[1903]

* * *

Мов бачу тихую оселю
В якомусь світлі чарівнім:
Кахляну грубу, білу стелю,
Дубовий сволок, а на нім
Медяники і легуміни
Та зілля всякого пучки,
У візерунки вбрані стіни,
В віконцях мутяні шибки,
Великий килим серед хати
У кармазинових квітках,
На образах блискучі шати,
З рядками перлів по кутках,
Тремку, химеристу веселку
Округ лампади на святках...
Бабуню, згорблену в кріселку,—
Конечне, з кужелем в руках;
Любовно-лагідні години,
До всіх прихильні почуття...
Як втішен згад тії картини,
І як нема їй вороття!

1903

* * *

Чертог сіяв... Вона на сцені грала
Й веселістю легурною няла́
Людські серця,— аж гоготіла зала...

А там десь геть її дочка мала
В гарячці злій, без пам'яті металась
На проханих, нежалісних руках...
А ненька тут на сцені побивалась,
Ховаючи зусильно в серці жах:
Запроданка! Що ж діять у неволі?
А кат правець на сльози не вважа...
І треба крить од миру серця болі,
З сміхом ярким в йому носить ножа,—
Бо сміх отой їй дасть хоч копійчину,
Хоч крихотку злиденного добра,
Яке злегчить її слабу дитину...
І страдниця актьорка-мати гра:
Любов іще напружує їй сили,
А мука все ж і ті перемага...
Бридкі пісні геть залу роз'ятрили,
І захватом реве й буя жага...
Шалений крик... Всі потребують «біса» —
І потурай, виходь, хоч на заріз:
Який їм жаль, що знемага актриса,
Що серце їй пройма отрута сліз...
Аж ось таки зомліла і упала,—
Не витримав наруги звиклий хист:
На мить одну занишкла смутно зала,—
А через мить у ній розлігся свист...

1903

ДОБРАНІЧ!

Добраніч змученим, нужденним,
Усім трудовникам щоденним,
Які й разу́ не склали рук;
Добраніч гвалтом недобитим,
Що віддали всі сили ситим,—
І заробили пекло мук.

Добраніч тим, что цілі ночі
Від кривди слізьми ятрять очі,
Не знавши й змалку красних днів;
Добраніч страдникам за брата,
Яким в доленька щербата
Серед темниць, серед снігів...

Добраніч вам хоч на хвилину:
Ми будем стражами спочину
До перших променів зорі...
Тоді гукнем: «Вставайте, браття,
Та, повні спільного завзяття,
Поставим правді вівтарі!»

1903

МОЛИТВА

О господи, пробач мої благання!
Не раю я в предвічного молю —
Безжурного, святого існування,
Прозорого спокою кришталю...

За сяйвом зор, в байдужому безміррі,
У тихому пристанищі райськім,
Душа живе у непорушнім мирі,
В самодовлінні святковім.

Турботою там серце не сповите,
Йому чужі — скорботи і жалі:
Життя людське від його сяйвом скрите,
Дастьбі йому печалі до землі...

Не має струн нетлінне на відгомін
До зе́мної утіхи і злоби,
До тих країн, де не втихає стогін,
До сліз людських, до крові й боротьби...

Не рви ж, молю, струн серця задля раю,
Хоч пекло дай, а мук не одбирай:
Я мир любить, ним вік болiть жадаю,
В його добрі чувати серцем рай!

[1903]

* * *

Всьому кінець... надії вже нема...
Кудись везуть... сумні якісь розваги...
В останній раз вітаюсь з усіма
І одірвать очей не маю зваги...

Прощайте ж ви, ріднесенькі краї,
Осяяні, оздоблені красою,
Де в боротьбі точились дні мої,
Де ворог наш знущався наді мною,

Де заздрість зла вергала з-за кутка
На страдника і стріли, і каміння,
Вербуючи і з дружнього гуртка
Поплічників — без серця, без сумління —

Гнобителю природних наших прав...
О, скільки бід, розрад і катування
На тім шляху тернистім я дістав
За серця жар, за вибухи змагання,

За сіянку моїх питимих мрій,
Сподіванку народного пробудка!
Не раз мене всипав наклепів рій —
І від кого ж? Від брата-недолюдка!

А спільники, що в супрязі були,
Дивилися байдуже на цькування...
Але тепер всі рани зажили,
Німіють враз болящі почування,

А йно росте незміряна любов —
До всіх моїх колишніх супостатів,
До друзяків, що били б, певне, знов
І клямили ще більше у сто кратів,

До спільників тяжкої боротьби,
До рідних дум, до пісні голосної,
До стогону бездольної юрби,
До реготу сваволі навісної,

До нив, степів, омочених плачем,
Обвіяних зітханням, хирне-кволих,
Упораних тяжким нужди бичем,
Насичених кривавицею, голих,

До зор ясних, до сонця, до тепла,
До завірюх, до збуреного моря...—
Пробачте ж цей останній вибух горя,
Простіть за все, не пам'ятайте зла!!

1903

* * *

О, вернись, моя музо, на мить...
Уже сонце зникає за море...
Моє серце болить і горить:
Щось на мене встає необоре,
В темних шатах, хвилює, як мла,
І морозяним холодом віє —
Вічна ніч ото крила зняла!
Затримайся ж на хвилю, надіє,
Моя музо, вернися на мить!
Я не раз тебе кривдив жорстоко,
Заставляв сльози праведні лить,
А тепер на потемрене око
Накипа і у мене сльоза,
І зневір'я-гадюка нечуле
В мою душу сумну заповза,
Та маріє стягою минуле,
Тільки впоперек любій меті...
Але все ж серед буднього чвару
Там були й пориванння святі;
І ясну, чарівливу примару
Не згубив я у померки ті:
Вона вабила серце до бою,
В йому гріла широку любов...
О, пробач люті жарти з тобою,
Моя музо кохана, і знов,
Пишнобарва, прилинь на прощання,
Та у пісні бездольцю навій
Перебуті давно сподівання
І веселкове сяєво мрій!..

1903

ЗВИТЯГА

Коли, бува, в борінні за життя,
Зневірений неправдою людською,
Бажаю я й жахаюсь небуття
Під тяжкою смертельною нудьгою,—
Тоді іду помарить край ставка,
Де лагода та сяєво блакиті,—

І на душі хуртовина зника,
І прагнеться спокою в цілім світі...
Самотньо тут: не чуть ні череди,
Ні гомону, ні людського докору...
Ось пасма з верб схилились до води,
Любуючи у глибину прозо́ру;
А лоно вод, мов дзеркало ясне́,
Розкинулось в барвистій, пишній рамі,
І вітерець його не сколихне,—
До верхніх віт він лащиться в нестямі.
Йно ластівка, легурно снуючи,
Черкне й змутнить яскраве скло часами:
Спалахнуть враз там золота ключі
І побіжать вогнистими скалками...
Але ж і тут пригодонька мала —
І шелюги щось хиляться похилі:
Цю весну все геть повідь поняла,
І над звичай далеко мріють хвилі...
Ой лишенько! Ген глибоко в воді
Здебільша все латаття потонуло,
І згинуть там квітки його бліді,—
Озвалося у мене серце чуло,—
Білесенькі, із золотим денцем,
Мов чарочки болотяного пана,
Сплітались тут чаруючим вінцем
Та перлами вбиралися щорана...
А ниньки їх бруньки на батогах
Заледве вже й маріють під водою,
І згине цвіт в заклеплених гробках,
Не втішившись небесною красою...
Але проте жадоба й в них буя
Зирнуть на світ, почуть весни дихання,—
Й до сонечка аж пнуться... Бачу я
Та пізнаю душею й їх страждання...
І от щодня дивлюсь я в водне скло,—
Що стапеться з моїми квітоньками.
Ой світе мій! Перерветься стебло,—
Воно вже скрізь наструнилось нитками...
І я, сліпий, болію за сліпих,
За їх палке й нікчемне поривання;
Не бачить вам промінніе золотих,
Як і мені другого існування!
А чудо йде... ромен болотяний
Досяг межі хисткої оболоні —

І сріблом скрізь розсипавсь цвіт рясний
На синьому прозористому лоні,
Мов зіроньки небесні ті, з яких
Зринає нам надія і розвага...
Я затремтів від поривань святих
І вигукнув у захваті: «Звитяга!»

1903, 10 березоля

* * *

Ох, тяжко! Під гнітом пошарпане серце холоне,
Здається, що я, і брати, і все рідне у морі кривавому тоне,
А зверху ще давить якась невміркована сила.
Невже під ногами у мене чорніє розкрита могила?!

[*1903*]

ПСАЛОМ

(Переспів)

Богородице і діво,
Мати божа пресвята,
Вчуй псалом наш милостиво
Край пречистого хреста:
Той псалом — запекла кров,
Той псалом — батьків стогнання,
Серця вільного ридання,
Духу вільного благання,
Люду вільного любов!
Хай летить вона, огниста,
З голосним та вільним дзвоном
До осель твоїх, пречиста,
А ти зложиш перед троном
Бога правди, бога волі
Наші сльози, наші болі!
Піднесіть же вільні співи,
Наші лицарі поштиві!
Хай бентежаться катуші,
Зламле вежі наша туга,

Знайде й в вражім стані друга,
Бо й там люди, і там душі.

Ніч була. Орел-потвора
Пута в пазурах тримав
І пере́д світом дрімав;
Коли це схопилась бора,
Грім розлігся, залунав,
Освінула блискавиця
Темінь дику, нічняну —
І прокинулася птиця,
Геть знялася в вишину
Й занесла колишні чвари
За північні, чорні хмари.

О, срамота вам, литвини,
Коли в місті Гедиміна
Паде, сяде птах кривавий;
Вас осудять діти, внуки,
Що, знесилившись від муки,
Віддали корону слави!
А чи ж вам схиляти спини —
Своїй міці зневірять?
Будем жить в своїй країні
І в своїй труні лежать!
Гей, брати мої, до зброї:
Хай воскресне кревний люд,
Від сподіванки святої
Дочекаємося чуд:
Розпадуться наші пута,
І з проясненим чолом
Вільна братія, розкута
Заспіва святий псалом:
«Богородице і діво,
Мати божа пресвята,
Вчуй псалом наш милостиво
Край пречистого хреста;
Той псалом — запекла кров,
Той псалом — батьків стогнання,
Серця вільного ридання.
Духу вільного благання,
Люду вільного любов!»

КАНТАТА НА ЧЕСТЬ І СЛАВУ М. ЛИСЕНКУ

а) Спільний хор

Ніч непробудна; мов кладовище країна;
Саваном чорним укрита безмежна долина...
Тихо — ні думи; глухо — ні сміху, ні згуку,
Тільки-но стогін зірве де здавлену муку...
Ох, Україно! Серцем невже ти почила?
Де ж твоя доля, де твоя слава і сила?
Кобза розбита... рідного згуку не чути...
— Ох, не питайте, діти, я гину з покути:
Духом славетним ще я не вмерла, а тлію,
Тільки хто збудить в серці одублім надію?
Туга лиш клонить тирсу по збитому полю,
Буйний лиш плаче про славу минулу, про долю...

б) Співці

Баритон: Ні, не тужіть: господь почув наш стогін,
Послав співця і серце оживив;
Прислухайтесь,— росте усюди гомін
І настає надія кращих днів!

Тенор: Луна біжить; до згуків линуть згуки,
В гармонії сплітаються ясній —
І гасять нам непереможні муки,
І нам несуть розкішні зграї мрій!

Сопрано: О марева і настрої чудові!
Душа моя в гармонії зроста
І прагне вся розкритись до любові
І за братів на себе знять хреста!

Альт: Підносяться натрудженії груди,
Бо напились живущої води;
Тінь радощів перебіга повсюди
І проріка, що збудемось біди!

в) Квартет і хор

Квартет: Велика сила, необора
У рідній пісні, в слові тім,
Що наша ненька, з туги хвора,
Співала діточкам малим.

О, згу́к тих слів подобен чуду,—
І богом дадений співець
Омиє нам серця від бруду,
Який скалічи́в їх внівець...

І буде славен він повіки,
Наділить славою і нас:
Стріпнуться немічні каліки
І прискорять той слушний час!

Квартет:

Розбудив ти нас,
кобзарю,—
Проясняються й сумні...
І в забутому вівтарю
Творчі чуються пісні!

Хор:

Гей, вставайте: рідне
слово
Вже склика до праці всіх!
Заживем тепер наново —
Скинем давній рабський
гріх!

Опізнаймось, годі скніти,
Братські руки сплетемо,
І під прапором освіти
Всім добро понесемо!

г) **Спільний хор.— Усі.**

Слава, слава кобзареві,
Щастя нашій долі!
Слава рідному співцеві,
Велетню Миколі!

Не умре ж душа живая,
Дума не загине,
А від краю і до краю
Славою полине...

Слава труднику, що тратив
Сили на спізнання;
Не продав він за дукати
Божого надання...

І напасники лихії
Вниз потуплять очі,
І таки зоря надії
Блисне серед ночі...

А музику рідну ширив,
Піднімав високо,
І в народну душу вірив,
В ній тонув глибоко...

Слава ж, слава кобзареві,
Вік віків віднині,
Слава рідному співцеві,
Слава й Україні!

20 грудня 1903 р.

ЛОРІ

О, поклади лілеї рук
На мої очі вже слабії,
Щоб духом злинув серед мук
І в млі пашистій бачив мрії
Крізь біль лілей!

Згаси в очах жаркі вогні,
Скрий квітку вуст рожеву, милу,
Нехай забудусь в тихім сні...
Щоб гвалт думок знайшов могилу
І зник у сонній далині,
Віддавшись любому вітрилу,
Крізь біль лілей!

[1904]

* * *

Двері, двері замкніть! Затушкуйте вікно!
Ох, і сили терпіти немає:
Хтось кричить, проклина, хтось рида жалібно
Й моє серце ножами проймає!

Через стіни, крізь піл отой лемент вліта,
І страдниче лице молодиці
Як у óчах стоїть, наді мною вита,
Й моє серце пронизують глиці.

Знаю... вчора пішов у похід чоловік
А чи, може, й на вічне розстання...
Скрут і туга тепер оселились навік
І не втихнуть ніколи ридання.

Б'ється в груди вона, нерозважна вдова,
Рве волосся шовкового хвилі...
Немовлятко кричить... її всю порива,
Але груди сухі та безсилі!

І об піл, і об стіл головою товче
Безпорадна, безпомічна мати:
Ох, якби не дитя...— серце рве боляче,—
А то б знала, як тугу сквитати.

Ой, замкніть, зачиніть двері ці і вікно...
Більш терпіти вже сили немає:
Знов хтось тяжко кричить, хтось рида жалібно
Й моє серце ножами проймає!

2 квітня 1904

MORITURI *

Поема

I

Ой сталася зрада поміж старшини́
У січі страшній Берестецькій:
За биті таля́ри, за села, млини
Продав своє військо Грушецький,—
І скривджений гетьман, преславний Богдан,
Летить за Гіреєм з крівавих полян...

Без батька лишились коругви рясні,
Окрились болотом, возами,
І гинуть завзяті й самі, навісні,
І ллють кров ворожу річками...
Знемігся Ярема в шаленім бою,—
Від пекла одводить кінноту свою.

Він голодом знищить задумав орлів,
Завдать їм нелюдської кари,
Бо силу військо́вих обозних возів
Угнали на втеках татари;
І змовкли гармати, розвіявся дим,—
Завзятців оточено військом густим.

Проходить дві до́би, і третя мина,
А вийстя із пастки немає.
Поїли, що малось, усе до зерна,—
І голод борців облягає,
Злетіла на них безпорадна біда —
У вічі їм смерть зазирає бліда!

І муки та скрута вплили крадькома
До стану козацтва й поспо́лих,—
І ремство понуре докору здійма,
А розпач охоплює кволих...

---

* M o r i t u r i — смертники *(латин.). (Ред.).*

І потай опівночі йде старшина
На раду останню в намет Богуна.

«Що діять нам, друзі? — пита Джеджалій.—
Невже без кривавого бою
Напасник хижацький з нас виточить лій
І вигубить смертю лихою?
Ні, завтра ж я кинусь у січу страшну
І в бенькеті славнім з орлами засну!»

«Твій запал, наш батьку, вихвалює всяк,—
Богун Джеджалію на тес,—
Але ж Україні одважний вояк
Тепер найдорожчий за всес:
Повинність є наша вояцтво щадить —
І тим мое серце всі три дні болить».

«Без хліба те чудо вчинити шкода́,—
Йому відрікає Чарнота,—
Підкошує силу козачу біда
Та зігнана ляхом голота...
Немає рятунку; єдиний кінець —
Ушкварить катюгам кривавий ралець!»

«Та й військо валятись не буде дарма,—
Додав ще Лисенко-Вовгура,—
Усякого лютість скажена пройма,
До бійки аж труситься шкура...
Що й мови? Хай гинуть лихі вороги,
А ми тут поляжем усі до ноги!»

Богун усміхнувся: «Ти й з пекла чортів
Розпудиш, мій друже Іване!
Але ж на Вкраїні, у кревних братів,
Без нас лихоліття настане!
Ми мусим завзяття відсунути пріч
І рідному краю віддати всю міч.

Я знаю, що любо потішить в бою
Широке, лицарське завзяття;
Але спогадайте про неньку свою,
Про вічне над нею закляття:
Коли вже останніх синів похова,
Похилиться з туги і тирса-трава!

На рідні оселі, на луки, лани
Злетяться ті шу́ляки гарма,
Ой стануть над людом знущатись пани
Та знов запрягать його в ярма...
І воля добута, і любий наш край
Тоді вже довіку, до суду — прощай!»

Замовк, і здавила їх дума трудна,
Чубами схилились понурі,
І в серці знялися від самого дна
Їм болі пекучі та бурі,
Зірнуло зітхання чи стогін — і ось
Гартоване око сльозою взялось...

«Ох,— Дуб обізвався,— немає добра
Другого від краю до краю,
Як наші простори, як хвилі Дніпра,
Як схови зелені у га́ю,
Як темні діброви... Ой серце болить!» —
І тиша могильна упала на мить.

«Послухайте, друзі, пораду мою,—
Озвався Богун тоді тихо,—
Коли нас учує господь у раю,
То, може, й минеться ще лихо:
У Вилах багнистих нам можна якраз
Зробити таємний, вузесенький лаз».

І всі мов остербли від слова того,
Спалахнула мова крилата:
«А чим загатити, зміцнити його?
Навколо ворожа гармата!
Пантрують нас пильно ляхи щочасу́,
Та й де на ту гатку добуть тарасу́?»

«За та́рас нам стануть киреї, свитки,
Жупани, кульбаки, ряднини...
І все, що ми знайдем, хоч навіть шапки,
Аби загрузить трясовини,
Та є ще навколо сікняг, лепеха —
Притрусим загату, одурим ляха!»

«Овва! Та Ярема ж на чорта удавсь,—
Аж плюнув з досади Чарнота,—

Не так він сутужно повками оклався,
Щоб наша укрилась робота...
Та й то ще, як суне поспільство з жаху́ —
Потопить одразу загату плоху».

«Звичайно, ту справу,— озвався Іван,—
Робить потайними руками
Чи глупої ночі, чи в сильний туман,
Чи місце окривши возами...»
«Ні, краще,— додав Кривоносий Максим,—
Пустить із гармати надóкола дим!»

«Так, батьку, й я думав,— на тев Богун,—
Більмо їм поставить на оці:
Підняти фальшивий «вояцький бурун»,
Та тільки на другому боці,—
Немовби пробиться силкуємось ми,
А лаз і спроворить під сховом пітьми...

А щоб одурити Ярему притьмом,
Хай з'явиться хто, як зрадничий,
До нього і видасть за гроші цілком
Наш умисел ніби тайничий,—
Що там у болото гукаєм дарма,
А маєм тут битись повками всіма́».

«Ой ловко! — Вовгура сміється.— Бігме!
Ушкваримо ворогу штуку!
Коли ж но розчуха, то лютість пройме
Ножами Ярему-звірюку!»
«А хто ж би,— озвався Максим,— захотів,
На мухах пекельних той спробувать гнів?»

Змішались... а потім зірвалось: «Я! Я!»
Заграло лицарське завзяття...
Вклонився Вовгура: «Мене, гультяя,
Пошліть до катів, мої браття!
Ви — сила Вкраїни, вас треба в бою,
А я лиш дратую недолю свою!

Даруйте ж, о друзі, потіху мені
Пошити у дурні Ярему,
Вас визволить, любих, з цієї пені
На валку криваву, окрему:

За неньки відпочин, за усміх їден
Я всякі тортури стерпіти ладéн!»

Мовчить товариство і оком смутним
Спинилось на славнім завзятці...
По хвилі ж промовив найстарший Максим:
«Що ж, правду він висловив, братці,—
Тут наша погибель усім дочистá,
То хай же за ненъку він здійме хреста!»

«Спасибі вам, друзі, за ласку оту,—
Підняв Іван високо руку,—
Клянуся, що сповню повинність святу,
Бодай і за тяжкую муку...
Нехай Україна у щасті буя,
У тім нагорода і втіха моя!»

Всі кинулись чуло вітать, обнімать
Товариша-друга востанне;
Німіло йно слово... Чого пожадать
Бездольцю на вічне розстанне?
Та так не промовив ніхто і разý,
А тихо відходив, утерши сльозу...

На мить промайнула нудьга у орла,—
І, руку потиснувши Дубу,
Він кинув хапливо: «У нас, край села...
Знайди мою матінку любу...
Віддай оцього їй від сина хреста...
Хай неньки молитва до бога зліта!

Щасти ж вам, братове, у всьому повік,
Найпаче ж у справі крівавій!» —
До всіх він уголос, нарешті, прорік
Та й скрився у темряві млявій...
І тихо в наметі, і коло гурта
Незважена туга, як ніч, огорта!

II

Не сейм то гукає, не бучний турнір,
Не свару здіймає розрада,—
Святкує звитяту король Казимир
У пишнім шатрі Цареграда:

На той урочистий, крулевський заклик
Зібралося гроно вельможних владик.

І повно повсюди спанілих поваб:
Тут — злото, грезет, оксамити,
Там — пишні саєти, волоський єдваб,
Яскраві зірки-самоцвіти...
Ген срібні місюрки, гартована сталь,
По зброї коштовній — турецька емаль...

На першому місці король возсіда,
Ліворуч посланник турецький,
Праворуч пиша якась постать бліда —
Хоробрий то князь Вишневецький,
А далі магнати, лицарство й навкруг
Ватага придворців і тиснява слуг.

Лисняться червоні обличчя гостей,
Утіхою світяться очі,
Розложистий гомін шумливо росте,
Буя серед глупої ночі;
А світло вогнисте мигоче, пала
Круг повного всяких розкóшів стола.

І келех тяжкий, щирозлотий гуля...
Медів та венгжину уволю;
Всі хвалять славуту свого короля,
А більше — магнатську сваволю...
І вигуки жваві «Нєх жиє! Віват!»
Лоскочуть гордоту сліпу королят.

Озвавсь найясніший — і гомін ущух:
«Подяка лицáрству за шану;
Не я тільки знищив бунтовничий рух
І збив неподужність Богдану,
Причинник звитязі другий отут єсть —
Йому то довліє і слава, і честь...

А хто ж той завзятець, той славний вояк,
Краса всього світу лицарству?
Хто край боронив від ворожих сіпак?
Відомо те пишному панству...
За славного ж князя цей келех вина!»
І гойно озвалась на те старшина.

«Спасибі яснішому крулю і всім! —
Князь в одповідь слово здіймає.—
Але ж ще, панове, вітать потерпім,
Поки-но пся крев поздихає...
Поки хоч єдина гадюка сичить —
Нам годі безпечно спочити й на мить!

Недобитки псині я колом обліг,
Одрізав їх мажі з харчами...
Там ставсь уже голод... все падає з ніг...
Ось-ось заберем їх руками...
Щодня у них більше стає втікача
І прямо на палі до мене влуча...

Але ще сидять там запеклі в боях:
Богун, Кривонос і Чарнота;
Коли поарканю і видушу птах,
Тоді-но лишиться мерзота:
Тим падлом я скрізь затасую плеса!» —
Так мовив Ярема, лицарства краса.

«Ха! Ха! Досконале! — магнатство гука.—
За князя наш келех! До сполу!»
І ось у ту хвилю чиясь-то рука
В шатрі одітнула приполу,
І вголос віщує шабльований пан:
«Віддався козачий отаман у бран!»

«Нарешті!» — аж руки Ярема потер...
Зірвались вівати навколо:
«Настане розплата, панове, тепер...»
І в князя насупилось чоло:
«Ввести сюди бранця, ясніший, дозволь!»
І рухом правиці дав згоду король.

Ввіходить у путах залізних Іван
І ницо навколішки пада:
«Ясніший королю, ти батько і пан,
А ми твої вірнії чада...
Цілком я життя віддаю королю,
Сказать тільки слово правдиве молю!»

«Хто естесь?» — питає з погордою князь.
«Отаман, Данило Кандиба!»

«На палю! — князь зикнув та шаблею —
брязь! —
До палі ще пекло і диба!»
«Дай, княже, хоч слово сказати, а кат
Ще матиме часу знущатись стократ!»

«Що маєш?» — круль мовив, а князь аж поблід.
«Ясніший! Там сталась розрада:
Голота кричить, що віддатися слід,
Бо з голоду пухне та пада,
А зла старшина, їм усім навпроти́,
Гвалтовно жада на погибель іти...

Я став за голоту, кричав, що круля
Нам треба о ласку благати;
Але Джеджалій з старшиною гуля,
Мене ж поволік до гармати
Й за те, що я люд бунтувати хотів,
Ще мав мені всипать добрячих київ.

Звичайно, я втік, зацуравши зголо́д
Те кляте, лихе отамання...
Тепер ворождою це серце пала
І помсти жада за знущання!
А втім, щоб упевнить його мо́сць ясну,
Готов я магнатству відкрить таїну́...

Задумав Чарнота пробитися пріч
З козацтвом у о́бляги сонні
І має ударить напевне цю ніч
Край дуба на лави коронні;
Щоб левів же княжих назад залучить —
Він буде фальшиво в болото палить!»

Посинів Ярема: «Гей, приску йому!
Нехай це зміцнить на тортурі!»
«А правда!» — регоче магнатство тому...
Здавилося серце Вовгурі;
Проте він байдуже йому дповіда:
«Цей жарт козакові пустяшна біда!

Я хтів, не жаліючи крові та сил,
Панам своїм стать до підмоги,—
Спровадить коругви бунтовнику в тил,

Так мають калічити ноги!»
«Правдиво! — регочуть.— Хай кидає кат
Весь жар за халяви, не палячи п'ят!»

Спокійний Вовгура, не скривиться й твар,
Стоїть він, байдужий та сміли́й...
Від тіла живого розноситься гар,
Чадить на той бенькет сп'янілий...
«Чи правду ти кажеш, чи брешеш, як пес?» —
Князь крикнув і править катовних колес...

«Благав я,— озвався Іван,— короля,
Сам дався вельможним у руки,
А пан найясніший за вірність зволя
Мене попустити на муки.
Я панський інтéрес тепер бороню,
А князь в нагороду підсипав огню!»

«На смерть замордую!» — Ярема гука...
А круль йому тихо: «Мій княже!
Його нам замучить на смерть не рука,
Бо певен, що правду він каже,
Та й гонор лицарський того не зволя...»
І в мить ту навколо здригнулась земля...

Гукнули гармати удруге, й луна
Аж котить громи на болоті...
Збентежилась зразу уся старшина,
І бенькет замер на турботі...
І келехи, й жбани летять із стола...
«До броні! До бою!» — вся шляхта вола...

Як буря у лісі дерева зруша,
Так лагер зірвався на ноги:
Той джуру гукає, той зве гармаша,
Той біга шалено з тривоги...
Рев сурем, дзвін броні, брех панських хортів,
І гвалт навіжений мов з пекла злетів.

Аж ось надбігає від поля гінець
І здáлі кричить у розпáчі:
«Всі кинулись стяги на другий кінець,
А сили пекельні козачі
На нас напирають з цієї сторони
І ринуть на лави, мов ті буруни!..»

«Вернуть їх!» — Ярема від гніву поблід...—
На цей бік згромадить до кучень!»
«За що ж мордувати було мене слід?» —
Озвався відрадісно мучень.
«Цить, хлопе! Ось плата зрадливому псу!» —
І князь йому кинув дукатів кису!..

Лисенка звільнили від муки умить,
Та що йому лядські знущання?
Хоч печене тіло болить і горить,
Зате ж на душі раювання,
Неначе ширіє молитвений спів:
Він рідному краю вертав орлів!

III

Вже цілую до́бу спиня Джеджалій
Усі королівські потуги;
Даремно лютує Ярема-палій
І на́пади чинить навкру́ги:
Гусари крилаті, драгуни ясні
Буру́нами ринуть, немов навісні...

Проте їм не зрушить широкі ряди
Возів, що склепились гаками;
І гинуть ляхове з лихої біди —
Їх пекло стріча між возами...
І кулі, і списи, і лева мечів
Скидають снопами палених у рів.

А маж обскакати немає снаги:
Праворуч, ліворуч — багнюка;
Аж казиться гетьман — то рве береги,
То знову по табору грюка...
З ним князь Вишневецький, плече із плечем,
Кричить що є духу: «Вогнем і мечем!»

То гуркіт, то стогін по хвилі малій,
То гемонські вигуки врави;
По гарду, як вихор, літа Джеджалій
І словом обурює лави,
А збігле поспільство, та баб, і дівчат
Він далі відсунув од маж і гармат.

Тим часом у Вилах, під сховом пітьми
Та диму, йде потай робота
Вірнішими неньці Вкраїні дітьми,—
Між ними Богун і Чарнота,
Та ще вікопомний Максим Кривонос:
Їм всім визволятися визначив льос.

Хвильку ж Джеджалію та Дубу з Крутим
Впав жереб тут голови класти,
Боронячи тил визволенцям отим
Від лядської злої напасті,—
І кожен справляє свій лицарський труд,
Аби тільки щастя дізнавсь його люд!

До півдня у Вилах проміж лозняка
Вже биндою гатка маріє,—
Хитка та зрадлива, а все ж козака
Самого втримати здоліє...
Лаз пробує перший Богун, а за ним
Плазують лейстрові один за одним.

Так всі опинились на тій стороні,
Що в Вилах мостили загату;
Вже Дуб од возів постачає сотні,
Туди перевівши гармату,
А те, щоб не впало Яремі взнаки,
Натикав по межах він густо шапки...

Узяти Вовгуру наказує круль;
Докажчику скручують руки,
І ставлять на берег під посвисти куль,
Ще й варту дають до «гадюки»...
В крові йому ноги, на шиї аркан,
А в очах від щастя аж грає туман.

Лютує Ярема: «Мерщій гармашів!
Ми з бидлом, я бачу, загречі;
Послать їм залізних, добрячих книшів,
А в вічі рясної картечі!»
Вовгуру охоплює розпач сліпа,
І серце смолою йому окипа.

«Ой боже єдиний, поглянься на нас,
Не дай загибати в неславі,

Почуй же наш стогін і змучений глас,
Забач наші сльози кріваві!
Рятуй свою правду, тебе я молю! —
І потім уголос мовля королю:

«Ясніший мій крулю. Тут нижче є брід,
Принаймні я чув од Максима,
Коли не бентежить стрільбою нарід,
То можна би стать за плечима,
І з тилу ударить на нього смерком,
Та й взять, як у шапку, всю ледач цілком».

Король необачний на раду зважа
І каже затримать гармати;
Хоч слово те князю мов лезо ножа,
А мусить, проте, послуха́ти...
І от, поки в піхвах дрімає крива
Та броду шукають,— то час не трива...

А Дуб з Джаджалієм замітили рух
В ворожій гарматі за плесом:
«Гей, хлопці! — гукнули.— Поставте «сопух»,
Та купку ту виложіть тесом!
А са́ми заляжте, ударте з рушниць,
Нехай нам і панство уклониться ниць!»

Ревнули «сопухи», мушкети їм влад...
Знявсь пил у ворожому стані —
Тріски полетіли з гарматних осад,
Кварцяні лягають, мов п'яні...
«Картечі їм! Пекла!» — коронний гука,
І вдарили разом з гармат сорока.

«Жвавіше, козацтво! — кричить Джеджалій: —
Не дай їм і глянути в січі!
Пропали гармати, так куль не жалій,
Сипни, як горохом, у вічі!»
«Чого тут жаліти? Ми вірні клятьбі,
Та от тільки лихо — припасу дастьбі!»

А бомби ворожі на шмаття все рвуть;
Завзятцям змежаються очі,
І в гарді все ширша та ширшає путь...
«Гей, друзі, держімось до ночі:

Вже тягне туман від болота густий,
А нічка дасть раду!» — втішає Крутий.

І справді, небавом замовкли громи,
Як збіглися по́мерки ночі...
«Тепер,— каже Дуб,— скористуємось ми:
Зостануться з нами охочі,
А решта без спіху нехай по черзі
За плесом зника в кучерявій лозі.

Коли ж но перейде все військо, тоді
Настане черга і голоті,
Та тільки тлумачити треба орді,
Аби не спиралась в болоті;
Ми ж сами, нарешті, закінчим хвоста,
Коли не поляжем отут без хреста!»

Ніч темна упала, і тиша кругом;
У місці лише, де голота,
Ще падає стогін, а то і гуртом
Здіймає ридання жонота:
Нещасная мати даремно дітей
Безпомічних тулить до всохлих грудей...

А ген божевільний аж землю куса,
А другий качається з муки,
Той бога блага, той кляне небеса,
Той біга від сказу-розпуки...
Аж ось розляглося: «Тікаймо! Є лаз!»
І вихором табір порвався ураз...

Ой знявся до світа у стані содом —
Голота зламала вудила:
Уздріла загату, порвалась притьмом
І зараз її потопила...
Сказившись од жаху, вона від лози
Помчалась потоком ламати вози.

«Куди ви, нещасні?» — спиня їх Крутий;
Вони ж лементують: «Ой зрада!
Нас кинули тут на погибель брати й
Нам помсту лишила розрада!
Прокладуй дорогу проміж тих возів:
Ачей зміня ворог на ласку свій гнів!»

«На бога зогляньтесь! Верніться, сліпі! —
Кричить Джеджалій що є сили.—
Вас зиме той ворог у власній попі,
Аби його тільки впустили...
Несе вас у зуби до дьявола жах,
А можна згрузити ще прорву в гатках!»

«Не вірим! Із нашої шкури плели
Ви ретязь на вчинок зрадецький;
Так з вашої, може, собі постоли
Пошиє тепер Вишневецький!»
«Скажені! — спиняє їх Дуб з кількома.—
За вас же ми гинем!..» Та й мови дарма!

Як горами рине на морі прибій
І впину нема його ході —
Так супрости сили тій жмені слабій
Встояти в борні було годі:
Прорвались, мов хвилі страшні, до возів...
Отаман аж руки до неба підвів:

«Ой боже! Потемрив їх голод жахний,
Надходить остання година...
Що ж, друзі? Хоч випав нам жереб сумний,
Зате ж не умре Україна!
Раз мати родила, не двічі й вмирать:
Така наша доля, така наша стать!

Ген виспа, навколо тванюка без дна.
Тягніть, де є в мажах драбина;
Поки між возами реве навісна,
Опинимось там до єдина...
Нас більше не буде, як сот півшоста,—
Клянімся ж умерти усі дочиста́!»

І всі поклялись... А голота давай
У розпачі гард руйнувати...
Не стямився і ворог, зумившись украй,
А князь таки вдарив з гармати...
Знявсь лемент... благають — ощади нема!
Нарешті король вже правицю здійма.

Підскочив Ярема: «Одура страшна!
Я чую тут зле ошуканство:

Там бидла лишилось но жменя одна,
Кудись провалилось поганство!
Ну, скоро дізнаю, що зрадив цей зух,
Натішусь, поки свій не випустить дух:

На смальці підшкварю, на колі зігну,
Здеру по шматочку три шкури,
А далі на палю наткну сатану,
Придумаю й інші тортури!..»
Але супокійно Лисенко вчува
Ті повні звіроцтва та злоби слова...

IV

Ввірвались у прорву зле-люті ляхи —
Давай неозброєних локшити:
Послались по полю широкі шляхи,
Безвинною кров'ю политі...
І стогін, і лемент, і крик дітвори
Знялися до неба і впали згори...

Нарешті й король Казимир надлетів
Побачить лицарське буяння,
Так поле кріваве яснішому гнів
Змінило на тяжке зітхання;
Він крикнув: «Доволі вже крові лиття,
Я всім недобитим дарую життя!»

«Як всім? — сперечає Ярема крулю.—
Та онде на виспі гадюки;
Коли найясніший ма стільки жалю,
Що бидло боронить од муки,
То я би дозво́лу од влади волів,
Хоч тих не пускати на волю шмелів!»

«На волю? Для чого? Забрати в полон,
А крові більш лити не треба:
Окрити їх густо з усіх но сторон —
Най любий мій князь не погреба...
І мусять без гвалту віддатись вони
На певну покуту своєї вини».

«То бестії, шельми, заядлий то звір,
Лютіший за чорта утроє,

Якого не зломиш, мій крулю, повір,
І труп його шкоди наброє...
Я б попіл розвіяв тих підлих рабів,
Проте нехай буде, як ти повелів!»

І виспу навколо ключем огорта,
Мов хмарою, сила ворожа...
А в стані козачім на сході гурта
Йде рада остання, побожа:
Проказує вголос молитву Калаш,
І тихо шепочуть усі: «Отче наш!»

У кожного никне від дум голова
На ковані січами груди...
Вітрець лагідненький чуби колива,
Гра сонце на зброї повсюди,
І має в середці плахтиною стяг
Той свідок правдивий славетних звитяг...

І щось ворухнулось у дужих серцях:
Садочок вишневий... хатина...
На пóкуті мати... дівчина в квітках...
Мала в сповиточку дитина...
На призьбі старезний, сивесенький дід...
І жаль їм здійнявся, і вид їм поблід...

Але ж по хвилині стріпнулись чуби,
Шапками накрилися чола,
Звелися постави, немов ті дуби,
Розправились груди всі згола,
Палкими ключами забилася кров,
І очі завзяттям спалахнули знов...

«Візьмім опрощення востанне, брати,—
Прорік Джеджалій урочисто,—
Нехай нас на той світ проводять кати
Та й згинуть за нами всі чисто!
Покажем, як славне козацтво вмира,
Як сміло Кирпатій у твар зазира!»

«Так, батьку, покажем! — гукає загін,—
До рук не дамося живими!»
«Спасибі! — відмовив одрадісно він
І став обніматися з ними.—

Хто перший улучить на той світ, нехай
Вовгурі у бога благає за рай!»

А ворог тим часом геть виспу обліг,
Гінця до борців засилає:
«Дивіться, до смерті — їден вам поріг;
Здавайся ж без одсічі, зграє!
Життя вам дарують, за вашу ж вину
Почешуть лиш гречно подлячу спину!»

«Не діждете, кляті! — клекочуть орли.—
Посуньтеся — станем в пригоді:
Скарбів тих нема, щоб купить нас могли,
А смертю лякати нас годі!
Кума нам знайома ще з бозна-коли,—
Як брат із сестрою, ми з нею жили!»

Обурився ворог; хтось крикнув: «Пали!»
І тріскіт розлігся зокола:
Багато чубатих лиш руки зняли
Й поклали на купинах чола.
Між ними найпершим упав Джеджалій,
Промовивши стиха кравчині своїй:

«Прощайте!.. Постійте, брати, до кінця
За край... і за славу козачу!»
Спалахнули пеклом за батька серця,
А Дуб аж затрясся: «Оддячу!
Хоч мало припасу, розкидали вщерть,
Та в кожнім набої летітиме смерть!»

Прорвались на берег завзяті стрільці —
І блиснуло світло раптове;
Шарахнули лави в залізнім кільці,
Попадали з коней панове...
Регоче кравчина: «Що, з'їли бобів?
Ет, лицарі, гойні до в'язнів, бабів!»

Т' але ж їм не довга потіха була,—
Небавом всі вийшли набої...
А ось і гармата в ляхів загула —
І повно вже крові людської:
Пронизують бомби завзятців рядки
Та тіло козаче, знай, рвуть на шматки...

І мовчки лягають страшні вояки,—
Ні крику, ні ремства, ні згуку;
Коли ж упаде недобитий який,
Товариш урве його муку,
Промовивши любо: «Щасна тобі путь!
І нам за хвилину там випаде буть!»

Нелюдське звіроцтво і круля скребе,
І жаль овлада його серцем:
«Лицарство,— промовив,— неславить себе
Подібним катовничим герцем...
Гей, досить убою! Завзятцям даю
Я волю і кличу в коругву свою!»

Ущухли гармати... несе козакам
Крулевське ощадження джура;
Всього зо дві сотні лишилося там
Живого, залізного мура...
Наказ королевський немовбито люб;
Але на ту мову відказує Дуб:

«Спасибі за милость! Яснійшому рад
Усякий з нас вірно служити,
Нехай лиш накаже магнатський той гад
По цілій короні злокшити,—
Бо інак сваволя все знищить вкінець
І Річ Посполиту оберне внівець!»

«Пся крев! — Вишневецький на тее гука,—
Король заказав нам гармати,
Так є ще кривуля та цяя рука,—
О, бидлу я дам себе знати!
В болото їх трупи! Грузіте гатки —
Живими розірвемо псів на шматки!

А їх передатця поставте отут,
Хай бачe, як гинуть гадюки;
Коли ж їм надійде останній капут,
Почнуться й докажчику муки;
Тоді на дозвіллі натішуся я
З тортур і дратівлі змії-гультяя!»

І трупи, й колеса, і люшні з возів
Летять у рідку багновицю...

І пробує ворог вже кілька разів
Полізти, та все намарницю,
Бо зла трясовина, мов чорна мара,
Що в неї не кинуть,— усе пожира!

В одному-но місці, де чистий був став,
Нарешті болото згрузили,
І от по тій гатці то плазом, то вплав
Ворожі посунули сили;
Але ж розгорнутись їм змоги нема,
А люте козацтво на списи прийма...

І гинуть кварцяні на лезах, в багні,
За лавами сунуться лави;
Хоч жменя тих левів, а вельми жахні
Спиняють численні батави:
За велетня десять лягає ляхів...
Так гурт же тих левів щохвилі малів...

А ворог що більше на них напира,
Ярема що дужче шаліє...
«Гей, друзі! — Дуб крикнув.— Спочить нам пора!
Одно лиш, хорунжий Андрію,—
Щоб пóтоптом ворог, бува, не пішов
По нашій святині,— спали коругов!»

Чарує одвага сліпа короля,—
За лицарів серце спалилось,
На берег він скаче й до левів мовля,—
А вже їх но троє лишилось:
Семен, та Крутий, та хорунжий Галá,
І стяг, мов походня, над ними пала.

«Віддайтесь на милость, на ласку мою,
Най слово запевнить моцарське,
Що волю й шляхетство повічне даю
За ваше завзяття лицарське!
Нарешті, просіть що, і я без жалю,
За згоду можливе бажання вволю!»

«Спасибі за ласку,— вклоняється Дуб,—
Твоє милосердя надмірне!
Ти батько наш рідний, козацтву ти люб,

Служить тобі будемо вірно
Душею і тілом, як батьку сини,
Одну тільки ласку, яснійший, вчини...

Утік од нас злодій, Лисенко Іван,
Продав нас за биті таляри,
І от через його зрадецький талан
Дістали ми лютої кари...
Такого падлюки, такої змії
Іще не зазнано в козачій сім'ї...

Віддай же Іуду на правий наш суд,
На нашу козачу розправу:
По краплі ми з жил його виточим бруд
За тяжку наругу й неславу;
Я сам йому горло зубами протну
І китицю з шкури накраю рясну!»

«Цікаво, як пса рознесуть свої пси!» —
Князь гримнув, а круль по хвилині:
«Я слова не зламлю; ти правий єси,—
Звірюча і смерть є звірині!
Нехай же здивує хрещений весь люд,
Який товариський зрадничому суд!»

І з реготом в'яжуть злорадні кати
На ретязь Лисенка-Вовгуру:
«Ой весело буде, як рідні свати
Здеруть перепроданцю шкуру!»
Присуджений смерті не зрушить і брів,
А в серці ховає любов до братів...

Яка йому радість палає в очах —
Ляхи добачають не дуже...
Заледве ступив він на берег в корчах,
Як гомін розлігся: «Наш друже!
Сподобив господь тебе вирвать від мук!» —
І ретязі впали умить йому з рук...

«Не ворог він лютий, а щира душа! —
Дуб грима ляхам остовпілим,—
І вільна Вкраїна тепера пиша
Таким переможником смілим:
На муки віддався він вам залюбки
Й вернув тим родині зборонців повки...

Йому на сім світі довіку хвала,
На тім же — у раї посада!
Звитягу, панове, вам зрада дала,
А сила народна не пада...
І велетнів славних, завзятців-орлів
Цурається Польща з-за гвалту панів...

Ой швидко дістане залiз і собі,—
В ярмі її слава поляже!..
Оце моє слово останнє тобі,
Ксьондзами нацькований враже!
А нам, мої друзі, прощатися тра,
Та линути вкупі до діда Петра».

І от обнялися дві пари на смерть,
На спокій німий до пробуди,
Та в тому стисканні загнали ущерть
Ножі один одному в груди...
Упали, й накрив їх опалений стяг,
Той свідок правдивий славетних звитяг...

Вже майже три віки в давнині сідій
Пірнуло з часу того злого;
Колишніх кривавих та славних подій
Не 'сталось і сліду малого;
Де врава ревіла, де бенькет лунав,
Тепер там щириця та висохлий став.

А люди, нащадки славетних орлів,
Що бились за край і за волю,
Блукають понуро край борон, плугів,
Та все не по власному полю,
Та й самі свавольці — пани-королі —
Марніють в неволі на рідній землі...

І сумно надбкіл... Покрай течії
Шепочуть но верби похилі,
Як бились з-за кривди дві рідні сім'ї,
І горя добились, безсилі...
А буйний часами питає й зітха:
«Коли ж та розрада минеться лиха?!»

1 квітня 1903 р.

ПЕРЕКЛАДИ
ТА ПЕРЕСПІВИ

З Й.-В. Гете

* * *

Темна ніч вершини
Сном оповила,
По німій долині
Морем стала мла.
Не курить за ставом,
Не тремтять листи...
Почекай — небавом
Одітхне́ш і ти!

З І. А. Крилова

ГАВА ТА ЛИСИЦЯ

Вже скільки раз наказувано миру,
Що щирості в облесника нема,
Що влесливість гидка... та тільки все дарма!

Десь Гаві трапилось украсти грудку сиру,
Не стямилась од радощі й сама:
«Ну,— дума,— вдовольню тепера свою душу!»
От сіла сторожко на грушу
Й налагодилась вже поснідати усмак,
Та щось загавилась... а тут через байрак,
Як на лихо їй, кралася Лисичка:
Нюх-нюх! Щось пахне так!
Спинилася сестричка
Та й носом повела; коли це вгору — зир!
Аж Гава там, ще й держить в дзьобі сир.
В Лисички бідної і слина вже клубочком,
Не зна, на яку й стать, і скалиться, і все
Ті очі заздрісні на сирові пасе;
А далі — мель хвостом й солодким голосочком
Промовила, вклонившись до землі:
«Магайбі, серденько! Здоровенькі були!
Які ж ви стали прехороші!
Та, будь я проклята, платити треба гроші,
Щоб тільки глянути на вашії краси!
Хоч вишукай усі ліси,
А не знайти над вашу вроду —
Хай мене хрест уб'є, хоч провалитись в воду.
Чи хто ж видав такі очиці-зіроньки?
А кольори на пір'ячку які!
А шиєнька, голівонька, дзьобочок!..
Який же, мабуть, в вас чудовий голосочок!
От заспівайте лиш, щоб аж пішла луна,—
Та вас царицею призна вся звірина́!»
Не стямилась тут Гавонька моя,—
Од похвальби аж тьохнуло в серденьку
Й забило дух... Стріпнулася вона
Та й кракнула на всю гавину пельку.
Сир — пуць! І — поминай як звали хвалія́!

ПАНАСОВІ ГАЛУШКИ

«Сусідо, голубе! Ще з ласки призволяйсь!»
«Спасибі, кумоньку, наївся вже досхочу!»
«Та що ти? Мов чужий! Я й слухати не хочу:
Іще хоч мисочку! Признайсь,—
Такі галушечки, яких чортма і в пані:
Заправлені олійкою, гречані,
Гарячі та пухкі...
А вже смачні які!
Ось покуштуй... та ще й щерба з таранi!
Ну ж, куме, серденько!..» — «Їй-богу, вже наївсь,—
Таки не гріх, що й побожився!»
«Та глянь-бо,— далебі, одна в одну галушка;
А що ж тобі за юшка,
Аж пахтить!»
«Та я ж три миски з'їв!»
«Ет, куме! Годі, цить!
Що ж там за мисочки? Хіба се у панів?
Їж, кумоньку, поки здоров та жив...
Ось глянь — картопелька, цибулька, хміст з тарані...
Розпережись, чого сидиш в жупані?
Ну, попусти очкур та на здоров'я й бгай...
Настусю, жіночко! Хоч ти вже ублагай!»
Так поштував Панас Савелія Макуху,
Та не давав йому перевести і духу;
А кум давно вже умлівав...
Та що ж робить? Панасові вважає —
Іще, собі на жаль, він миску насипає;
Піт витер рукавом і вже над силу вклав.
«От кум так кум! — кричить Панас, радіє.—
Другого ж хоч проси, то ласки він не вдіє...
Ану, знов мисочку: послухай ще разок!»
Як не любив Савелій галушок,
А тут схопився несамовито,
Забув і шапку, кинув свиту —
Прожогом в двері й через рів
Від галушок, мов від хортів,
Утік до хати, й з того часу
Ані ногою до Панаса!

ВОВКИ ТА ВІВЦІ

Овечкам бідненьким прийшлося до загúну —
Життя не стало од Вовків,
І так їх ворог той посів,
Що навіть Старшину збентежило звірúну.
Надумалась вона вкінець
Оборонити тих Овець
І цілу Раду покликнýла —
В статут придумать артикýла.
Хоч, правда, збіяьш засіли там
Ті ж сіроманчики по лáвах,
Так не про всіх вовків же й слава?
Траплялось бачити другим
Таких, що круг отар гулялися близенько,
Не зачіпаючи... коли були ситенькі.
Так чом не буть на Раді й їм?
Хоч тра й Овечкам пільгу дати,
Проте й Вовків не можна ошукати:
По правді треба все чинить.
От Раду в пущі спорудили:
Гадали, думали, судили,
Як би Овечок захистить;
І врешті Старшина лісóва
Дала закон — ось він до слова:
«Понеже Вовк не мусить бунтувать,
То, не взираючи, чи шляхтич, чи стовбóвий,
А скоро він зачепить Овечат,—
Усяка вільна з них за в'язи його взять
І потягти у повітовий —
В сусідній гай чи в бір сосновий».
Здається б, нічого й додать:
Закон як слід. Та тільки от що дивно:
В рештантській Вовчика ще й досі щось не видно.
Хоч Овечат вони й трощать!
І у людей закони отакі ж:
Подивишся — праві, нема чого й казати...
А суньсь бідар лиш пана позивати,
То краще, кажуть, поли вріж!

МУРАШКА ТА КОНИК ПОЛЬОВИЙ

Жвавий коник-скакунець
Доцвірінькався вкінець:
З гуляно́к йому й незчулось,
Як те літечко минулось,
Як у вічі — гульк сама
Сива дядина зима!
Всі діброви стали голі,
І трава посохла в полі,—
Сонця ясного нема!
Хмара хмару гонить, кривь,
Вітер стогне, вітер виє,
Снігом поле укрива.
А наш коник все трива,
Чи не вернеться ще літо,
Чи не зійде з снігу жито,
Де щодня було наш грач
Мав і хату собі, й харч?
Але ж літечко — шкода́! —
Двічі на́ рік не впада!
От тепер без хліба й хати
Довелось йому конати,
Бо вже з тиждень скакуну —
Ані ріски, ані сну!
Бідоласі не до солі,
Годі грати на басолі:
На морозі аж сльоза
Безкожухого проймає;
От він силоньки збирає
Й до мурашки приліза:
«Ой, кумасю, серце, любко!
Порятуй, моя голубко,
Безпритулу-сироту!
Прохарчуй мене до літа,
Поки сонця, поки світа,
Не забуду ласку ту!»
«Рада б я, мій куме любий,
Запобігти твоїй згубі,—
Так бідую ж і сама,
Бо вже звісно — річ жіноча:
Як та рибонька тріпочеш,
А зали́шку все нема!
Тільки дивно мені дуже,

Що ти хліба просиш, друже:
Чом же сам ти не придбав?»
«Ех, голубонько-небого!
Чи було ж мені до того?
Ціле літечко я грав:
Кругом пташки, співи, квіти...
Де ж у ката тут робити?»
«А! так ти...» — «Та я й не спав:
Грав, кажу, все на басолі,
А тепер, з лихої долі,
У їдному жупанцю
Й довелось мені зостаться!»
«Так ти грав все? Й то, бач, праця...
Ну, тепера ж потанцюй!»

БРЕХУН

Вернувшися з посвітніх мандрувань,
Якийсь панок (а може, й цілий пан)
Пішов з приятелем в проходку геть по полю,
І розхвалився таки вволю,
Де він у світі пробував;
Та, знай, до всього докладав
Брехні чимало у придачу:
«Ні,— каже,— те, що я видав,
Уже й до суду не побачу!
Ну, що отут у вас за край?
То холодно, то дуже парно,
То сонце аж сліпи́ть, а то вже надто хмарно.
Он там так просто рай!
Згадать, аж серденьку поруха:
Ні світла пак не треба, ні кожуха;
Не знаєш, далебі, що то й за ніч смутна́,
І цілий божий рік одно тобі — весна.
Ніхто ні сіє там, ні оре, ні боронить,
Проте лиш подивись, що там росте і родить...
Та от, до прикладу, що бачив в Римі я?
Ну, огірок! Ох, матінко моя!
І досі я не стямлюсь з його міри...
Завбільшки був... та ти не поймеш віри...
Їй-богу, наче та гора;
Коли брешу, хай хрест скара!»

«Та що й казать! — приятель одмовляє.—
Яких чудáсій нак на світі не буває?
Не всякий тільки добача.
От і тепер, скажу тобі правдиво,
Надходимо до дивного ми дива,
Якого ти ніде не зустрічав.
Ген через річку міст: чи бачиш ти, чи ні?
Нам через нього йти,— зовсім непоказни́й,
А має дивную природу:
Ну, жоден брехунець по ньому не пройдé,
Й до половини не дійдé,
Як сторчака й шубовсне в воду;
Хто ж і разу́ не клав брехні —
Тому безпечно й возом бігти!»
«А в річці глибоко чи ні?»
«Та треба плавать добре вміти...
Так-так! Усяко є на світі,
І див, як в решеті дірок!
Хоча твій римський огірок
І здоровенний, пане-брате...
Адже, здається, як гора?»
«Ну, може, й меншим визира,
А таки буде з цілу хату!»
«Ну, все ж пак чудо, хоч і так.
Одначе, як по правді дбати,
То можна і містка до нього порівняти:
Бо ні один брехливий неборак
Не зважиться ступить туди й ногою...
Та от — хай візьме мене грéць!
Хоч розпитай усіх,— таки цей рік, весною,
З нього втопилися писака та кравець.
Запевне, огірок і з хату предивнéнький,—
Якщо немає тут брехеньки...»
«Ну, бач, і диво не яке!
Ти пак завваж, які там хати?
Чи можна ж їх до наших прирівняти?
Все побудовано манісіньке таке,
Що ані сісти, ані стати,
І в хатці тісно буде й двом!»
«Нехай і так! А все ж кругом
Такого дива не чували,
Щоб двоє в огірку сідали...
Але й наш міст який? Признай!
Що ні один брехун на нього й не стунай,

Бо так мерщій і гепне в воду!
Хоч огірок твій диво див...»
«Послухай-но! — брехун тут перебив.—
Чим на місток іти, шукаймо краще броду!»

ГУСИ

Лозиною, та й чималою,
Гнав хлопець по шляху на вигін Гусенят,
І — правди нікуди ховать —
Не дуже панькався з своєю чередою,
Таки латав їх, як хотя́:
Байдуже, що було хлоп'я
Й само обірване, мізерне та похи́ле,
А над плохим чому не показати сили?
Нема в тому пак і вини...
Так оті ж Гуси бунтовні
Ніяк на те не приставали,
Все гелготали, гвалтували,
Та, здибавшись із паном на шляху,
Отак жалілися на хлопцеву пиху́:
«Чи є ж на світі хто, щоб мав такії муки!
За віщо, паночку, оддав ти нас у руки
Обірванцю такому й гультяю?
Хіба ж ми прості які Гуси?
Куди ж це дурневі, псяюсі,
Втовкти у голову свою?!
Одно лозиною, мов ціпом тим, махає
Та нас, як кріпаків, туряє...
А не розчовпа йолоп сей,
Що рід шляхетський наш ідеться з тих Гусей,
Що колись Рим одрятували;
Та там, коли ви не чували,
Із давна-да́вен, в дяку їм,
Процесії уставлено та свята!»
«А ви ж за віщо, Гусенята,
Бажаєте шанобоньки й собі?» —
Спитав їх пан. «Та наші предки...» — «Знаю,
І в книжках це читав, а відати бажаю,
Яка користь од вас другим?»
«А збороиили предки Рим!»
«Та то дарма́, а ви, панове-друзі,
Сами вчинили що-небудь?»

«Ми? Нічогісінько!» — «Так годі й кирпу гнуть:
Катюзі по заслузі!
З тих предків всім користь була,
За те їм шана і хвала,
А з вас одно хіба — печене!»

Цю баєчку, якби на мене,
То можна б приложить і до других речей...
Так щоб, бува, не роздрочить гусей!

КІТ ТА КУХАР

Якийсь-то Кухар-письмачбк
Побіг з кухарні у шинок
(Він богомільний був, і саме в тому часі
Прийшлося випити за упокій кумасі);
А дома пантрувать м'яси́в
Кота лишив.
Вернувсь — і, матінко! Аж вдарив його піт!
На долівці недоїдки потрібки,
А за барилом коло пічки
Вже над печеним мурка Кіт!
«Ач, ненажеро, лиходій!» —
Почав йому тут Кухар дорікати.—
Так так на тебе кидай хату,
Так отакий ти вартовий!
Чи то ж не сором, га? Та стін би постидився,
Як не людей! І де ти уродився,
З якого кодла був твій батько?
(А Кіт одно — трощить та умина курчатко).
Гай, гай! Шкодливий, а старий!
Не мав єси від мене ще наруги,
Тебе в зразок я ставив дру́гим,
А ти... побий тебе лихий!
Тепера вибачай,— усі почнуть мовляти:
«Кіт Васька злодій, курокрад!»
І кожен, вір, що буде рад
Котюгу-злодія лозиною зайняти
Не то з кухарні, а й за двір!
Він — хижий вовк, він — лютий звір,
Лиха чума! Хай все його минає!»
(А Васька слуха та вминає).
Тут слово за́ слово, і кухар красномовий
Ні краю ні кінця не міг дійти у слові!

А поки він галасував,
Кіт Васька все печене вклав!

А я б сказав такому дурнослові:
«Ніж язиком горох товкти,
Було б не кидать стерегти
Печеного котові!»

МАВПА ТА ОКУЛЯРИ

На старість Мавпочка недобачати стала,
А у людей вона чувала,
Що то біда ще не яка,—
Аби дістати окуляри.
Отож чи так, чи за таля́ри
Добула їх з півсорока́:
І, господи, яка раденька!
То на потилицю, а то на хвіст напхне,
То понюхне́,
То язиком лизне,
То знов притулить до серденька!
Аж утомилася сама,
А проку з них усе катма!
«Пху! Згиньте! — каже.— Й той скажений,
Хто людські слуха теревені!
Про окуляри всі гули,
А що вони запомогли?»
Тут Мавпочка з досади та печалі,
Як брязне ними по землі,—
Аж тільки скалки заблищали!
На горенько ж, і між людей
Отак подеколи буває:
Хоч корисніша річ, а як ціни не знає
Їй неук — то й жене з очей!

БІЛКА

У Лева Білочка служила,
Що там робила, що пекла —
Нема до того мені діла,
А тільки наймичка мала
Чимсь йогомосці догодила:
А пану догодить — багато треба сліз!

За те ж, за вслуги її щирі,
Обіцяно при цілім мирі
Горіхів їй чумацький віз...
Ну, ситий будь і словом королевим!
Проте час плине, як вода,
І часто Білка голода,
Хоч скалиться й на кутні перед Левом.
Подивиться, а там в горах
Її всі по́дружки з ліщини
Трощать горішки на зубах.
Їй заманеться так, що страх,—
Так що ж? Ковтає тільки слину,
Бо в ліс не можна і на мить,—
Усяк штовхає її в спину
Ясновельможному служить.
От вийшла врешті й їй пора —
Обридла Левові стара,
Й шлють до роди́ни бабу вражу.
І справді, їй дали горіхів цілу мажу:
Горішки славненькі,— любує і сама —
Один в один тобі добрано!
Та тільки от що препогано —
У Білки вже зубів катма!

МАВПА ТА ДЗЕРКАЛО

Раз Мавпа, в дзеркалі забачивши свій лик,
Тихесенько ведмедя — штовх! — у бік:
«Дивись-бо, кумоньку, яка красуня гожа!
Як скалиться кумедно та плига!
Якби на неї була схожа
Хоч краплю я,— мене б взяла нудьга
І я б повісилась, бий мене сила божа!
Проте признайсь, бо ніде правди діть,
А є між подружок таких моргух чимало,
І як на те вже, куме, стало,
То можу я й по пальцях їх злічить!»
«Нім подружок перелічати,
То краще на себе, кумасю, очі знятн!» —
На те ведмідь їй відказав,—
Та раду ж ту даремно вийшло дати!

Таке і в світі я видав:
Що голова на руку погрішає.
Відомо вже й селу всьому,—
Йому за хаптурі усяке дорікає,
А він, проте, морга на писаря Хому!

СЕЛЯНИН В БІДІ

До селянина восени
У північ злодій навісний
Забравсь до хижі і на волі
Погосподарив, як хотів:
Обчустрив скрині, стелю й піл,
Покрав усесіньке, що вспів,—
Лишив-но стіни тільки голі,
Без жалощів... Та й то сказать,
Яка там совість в лиходія!
Ну... так обчистив він Корнія,
Що хоч сорочку продавать:
Заможним ліг безпечно той на печі,
А старцем встав, хоч торбу скинь на плечі —
Анічогісінько нема!
От бідний рученьки лама,
Склика в пригодоньці громаду,
Кумів, приятелів, дідів.
«На бога! — плаче.— Дайте раду,
Запоможіть в лихій біді!»
Тут кожен став порадоньку давати,—
Всі загули, немов чмелі.
Кум Гнат мовля: «Ох, ох! Мій свате!
Навіщо б славоньку пускати,
Що ти заможний на селі?»
А сват Палій:
«Ото на вуса тра мотати,
Щоб хижу ближче будувати!»
«Ет, братці! Все не так! —
Сусід Карпо доводить.—
Що хижа далі, те не шкодить,
А треба у дворі держать лихих собак;
Візьми в мене щенят хоч парку від Понади —
Коханому сусідоньку я радий
На вибір їх подарувать,

Ніж закидать!»
І від рідні й приятелів багатих
Надавано порад таких до ката,
Хто як знав,
А ділом в скрутоньці — то жоден не доклав.

І світ, як бачите, такий:
У щасті друзяків, як рясту на городі,
А суньсь до помочі в пригоді —
То кращий приятель глухий!

СВИНЯ ПІД ДУБОМ

Свиня під дубом віковим
Нажерлась жолудів до хіті і до змоги,
Наївшися, попростягала ноги
І добре виспалась під ним;
А виспавшись, вічки́ свої продрала
Й коріння підривать свинячим рилом стала.
«Та з цього ж Дубові загин!» —
Їй з гілки Ворон промовляє.
«Про ме́не, хай і всохне він! —
Йому понура відрікає.—
Аби б но жо́луді мені,
А то байдуженьки до Дуба:
Не з його ласки буду груба!»
«Невдячна ти! — загув тут Дуб Свині: —
Коли б ти рило знять та догори здоліла,—
Сама б тоді уздріла,
Що на мені ж ті жолуді й ростуть!»

Отак і не́учі освіту все женуть,
А користуються щодня од її праці...
Чи не рідня ж вони Свиняці?

З В. А. Жуковського

ВЕЧІР

Уже за маєва червоні
На спочив сонце порина;
Темніша синя пелена,
Туманом криє оболоні —
І вечір землю обніма;
За ним ось лине ніч сама
І сіє скрізь чудові зорі
На неоміряним просторі...
О, пишно-дивна! Линь хутчій
З своїм диханням пестовливим,
З своїм утомом чарівливим,
І тиху лагоду навій
Нужденним думам сиротливим
Та серце, стомлене украй,
Мов ненька та, заколихай!

З Д. Н. Г. Байрона

БУВАЙ ЗДОРОВ!

Бувай здоров, краю, родино кохана.
Твій берег у млі вже зникає.
За хвилею хвиля реве, наче п'яна,
І чайка над нами літає.
Блискоче, мигоче, за деменом піна,
Вже сонце червóнить ті хвилі...
Ми ж пріч утікаєм... Прощай же, родина,
Добраніч, краї мої милі!

Година та друга, і зблiднеш ти, зоре,
Знов вигляне сонечко з раю;
Побачу я небо, побачу я море,
Тебе ж не побачу, мій краю!
Будинок, де свята гриміли часами,
Замовкне — і сум його вкриє;
Бур'ян на валах поросте коло брами,
Собака незрадна завиє.

«До мене, дитино, коханий мій джуро!
Ти плачеш? З якого ж то горя?
Невже тобі з бурі на серденьку хмуро
Чи страшно бурхливого моря?
Не плач! Не лякайся! Хай щогли хитає —
Вони не бояться негоди:
Так прудко і сокіл прудкий не літає,
Як ми летимо через води!»

«Хай хвиля гуркоче, хай буря бурхає,
Мій пане, мені то не вада;
Зі дна мого серця сльозу підіймає
Не жах, а нудьга-нерозрада;
Бо там я покинув і неню кохану,
Покинув і батька старого,
Там всі мої рідні, крім тебе, мій пане,
Крім тебе одного та бога!

Не плакав мій батько, а тільки тремтяче
Хрестив на прощання рукою,
Так мати ж, як рибка, вбивалась боляче,—
Нудитиме тяжко за мною!»
«То правда, мій джуро, то правдонька щира!
Ясна твоя туга, мій друже:
Якби в моїм серці зоріла ще віра,
То й я, може, плакав би дуже!

А ти, мій стерничий, слуго мій правдивий,
Скажи мені, бліднй чого ти?
Невже пак лякають ці хвилі бурхливі,
А чи розбишацькі нальоти?»
«О ні, господине! Бодай і загину,—
Не страшно, й ці хвилі — байдуже!
Але ж я покинув діток і дружину,—
І цим моє серце недуже!

Кінець твого замку стоїть наша хата,—
Там жінка прощалась зо мною;
Прокинуться діти, спитають за тата —
Бездольна відкаже сльозою!»
«Так, так, мій стерничий! Тяжке твоє горе,
Не можна покласти наруги,
А я ж, сміючися, полинув на море,—
Не билося серденько з туги!

Мінливі, зрадливі ті сльози жіночі!
Блисне тільки сонечко зрана —
То й висушить сльози, і вияснить очі
На іншому лоні кохана!
Не жаль мені краю, де літа потратив,
І бурі не страшні гукання!
А жаль, що нікого я там не зоставив,
Кому б перекинув зітхання!

Тепер сиротою на морі глибокім
Лечу, мов той ворон, що кряче...
Чого ж мені плакати,— за́ ким і по́ кім?
Як жоден за мною не плаче!
Хіба пак завиє собака слухняна,
Поки де кутка не спіткає...
Коли ж я вернуся, то рідного пана
Навряд чи й собака пізнає!

Риплять наші щогли, і вітер григоче,
Вітрила напружились білі!
Несіть мене, хвилі, несіть світ за очі,
Назад не несіть тільки, хвилі!
Ти ж, лоно безкрає, вільнесеньке море,
Мене розважатимеш, знаю;
Тобі ж на добраніч, мій темрявий боре,
Добраніч, коханий мій краю!».

ЛИШИ МЕНЕ!

Лиши мене! Журба мене зв'ялила,
Розрадою поточено давно
Це серце вкрай,— йому тепер несила
Те витерпіть, чим страждало воно!

Лиши мене!.. Надії вже на долю,
На боротьбу нема в моїй душі,
І на твій зов покрикну тільки з болю:
«Лиши мене, навіки залиши!»

З Г. Гейне

* * *

Скоро хвилею прилине
Пісня милої про долю,
Серце стука, серце гине,—
Хоче вибитись на волю.

В лісі темнім, в пущі саме,
Заховав би я наругу,
І палючими сльозами
Затопив би свою тугу!

* * *

Щоку до моєї щоки прихили,—
Щоб наші зітхання злилися,
І серце до серця палкого тули,—
Щоб полум'ям вкупі взялися!
Коли ж на кохання поринуть рікою
Киплячі ті сльози з розлуки —
Я, міцно твій стан охопивши рукою,
Умру з поривання та муки!

* * *

Мені снились сльози й палкі поривання:
У милої в косах барвінок ясний...
Гіркая розмова — солодке кохання,
І голос надбитий у пісні сумній!

Ті мрії давно рознесло, як полову,
Той образ коханий навіки пропав!
Зосталася пісня; тій пісні до схову
І радощі й тугу не раз я звіряв.

Лети ж, моя пісне, від мене на волю,
В просторі, де зникли надії, лунай;
Ширій-но по світу, знайди мою долю —
Й останнє зітхання ти долі віддай!

* * *

На півночі млистій, в заметах у кризі,
Один собі кедер дріма,
Куняє у срібній, пуховистій ризі,—
Дрімку його вбрала зима.

І марить той кедер про південь блискучий,
Де мліє палка сторона,
Де теж в самотині, в пустелі пекучій,
Красується пальма сумна.

* * *

В вечір хороший, ясний
Сріблом світилося море;
Нас же на скелі крутій
Мовчки окутало горе.

Слався по хвилях туман,
Скиглила чайка над нами;
Гнувся від туги твій стан,
Руки ти мила сльозами.

Я припадав аж до ніг;
Ти ж рук од уст не спускала
І з рученяток своїх
Слізьми мене напувала.

З дня того серденько схне,
Паше вогнем мені з тіла:
Слізьми своїми мене
Ти, безталанна, струїла!

* * *

Снилась мені дівчинонька —
Коси довгі, чорні,
Оченята ж, мов зіроньки,
Ясні та моторні...
Сидимо ми під гіллями,
Що верба схилила,

А навколо і над нами
Ніч панує мила.

Ми в німому закоханні
Слів не добираєм,
А солодким цілуванням
Тільки розмовляєм...
Зорі ясні та холодні
В небі темнім мріють
Та з високої безодні
Заздро нам зорять!

Прокидаюсь... ані духу:
Ніч кругом і стума;
Тільки в серденьку поруха,
В голівоньці дума...
Тільки в стумі серед ночі
Зірка зимно сяє,
Та в наляканії очі
Сумно зазирає!

* * *

Брати мої рідні! Як сонце сідає,
То море навколо мов золотом сяє;
Коли я сконаю — на дно того злата
Киньте ви вмерлого брата!

Я з морем жив довго, як риба з водою;
Було, його хвилі гойдались зо мною,
Часами стишали гризоти і нуди —
Гоїли хворії груди!

З А. Міцкевича

ЧАТИ

Вночі з огорода прибіг воєвода —
В очах щось палає негоже...
Від злої наруги напився він туги,
З запа́лу дихнути не зможе.

Прибіг до світлиці, упав до ліжниці,
Одкинув запони рукою,—
І зблід по хвилині: нема господині,
Нема молодиці в покою.

Понурив він очі, рукою тріпоче,
Покручує сивий та дума...
А далі з гризоти одкинув вильоти
Й гукнув козака він Наума:

«Гей, хлопи, ви, хами! Чому коло брами
Немає на варті ні тварі?
Здійми-но з полиці обидві рушниці,
І добрих набоїв дві пари!»

Взяли вони зброю й нічною добою
Покрались в садок до квітниці;
Крізь листя бузочка, біліла сорочка
Дружини його, молодиці.

На білії руки, немов ті гадюки,
Дві коси хвилясті спадали;
І персоньки-диво вони соромливо
Під пасма шовкові ховали.

Вона свої очі, темніші від ночі,
Одною рукою закрила,
А другу тремтяче на плічко козаче
З несили вона положила;

Надвоє вагає, чинить що — не знає:
Чи то козака одпихнути,

А чи молодого до серця палкого,
Одкинувши сором, горнути?!

А той припадає, коліна стискає
Й говорить словами до неї:
«Все стратив я, зоре! Одно мені горе
Зосталося тільки гіркеє;

На світі все тьмяно без тебе, Оксано:
Уже мені й думати годі
Ручéньку стиснути, у вічі зирнути —
Усе продала воєводі!

Не мить, не годину кохав я дівчину,
І серденько рвав своє з нуду;
А той без любови купив чорні брови:
За гроші — розкоші до суду!

Як вечір стемніє, старий твій зомліє;
В перині пуховій потоне,
І гирю на диво він схилить хітливо
На пишне, знадне твоє лоно!

Із щічок рожевих, із вуст полудневих
Нап'ється залacся він вволю;
Мені ж те невільно... А коником пильно
Летів я стрілою по полю.

Крізь бурю й негоду, щоб дівчину-вроду
Побачить на вічне розстання:
«Добраніч!» сказати тобі й побажати
Палкого вночі милування!»

Та слуха й не слуха; він шепче до вуха...
Німіє у неї серденько:
Почуть його речі — й схилилась на плечі
Вона до того козаченька.
. . . . . .

А пан з небораком чатують за краком;
Виймають з торбин причандали,
Набої скусили і з цілої сили
По кулі в рушниці загнали.

«Ой пане-сподарю! Дівчини не вдарю!
Взялася мов кригою спина;
Рука знемагає, щось око моргає,
І впала на порох сльозина!»

«Цить! Бидло мерзенне! Заплачеш ти в мене!
Підсип-но сухого в панівку:
Оправ ту кресницю і прямо рушницю
Наводь ти на пана й на дівку!

Не схиб же! Ну, жваво! Ще вище!.. Направо!
Рушницю тримаєш погано!
Та слухай наказу,— ми випалим зразу:
Ти — в панну, а я — в того пана!»

Козак те не слуха... рушницю до вуха
Мерщій притуляє... ой, пробі!
Тарахнув з запалу... та схибив помалу:
Черкнув воєводу по лобі!

МАЗУНЯТКО

Моє ж мазунятко! Як часом жартливо
Почнеш воркувати, співати,—
То так же воркочеш, лепечеш знадливо,
Що й слова не хтів би стеряти.
Одмовить, спинити не зважу я духу —
Усе б тільки слухав, та слухав, та слухав!

Коли ж оченята засяють в розпалі
І щічки зашаряться мило
А зубки заблищуть, мов перли в коралі,
Тоді вже і слухать несила!
Не можу одвести сп'янілого ока —
Усе б тільки цмокав, та цмокав, та цмокав!

СОН

Коли нам настане хвилина розстання,
Не мов мені, зірко, «прощай» на прощання!
Не рви мого серця: хай, хворе, не знає,
Яка його туга від тебе спіткає.

А в вечір останній, як стане надворі
Смеркатись і в небі засвітяться зорі,—
Прийди ти до мене, як перше, кохано,
І дай милуванням напитися п'яно,
А щоб розставання того не спочути,
Підлий в ту хвилину у кухоль отрути!
Вуста свої палко з твоїми вустами
Стоплю й занімію навіки в нестямі,
Та так і умру я на пестощах ночі,
Цілуючи вид твій, милуючи очі;
Коли ж в кінці світу погинуть години
І казано буде вставать з домовини,—
Згадай тоді, зірко, з високого неба,
Що спить твій коханий — збудить його треба;
Прилини до мене, голубко сивенька,
Притисни голівку мою до серденька.
Хай так і прокинусь, як вмер тії ночі,
Цілуючи вид твій, милуючи очі!

ДО СУЛИ

Суло моя рідна! Прозорії, чистії води!
Там змалу мочив я долоні,
А потім і серцем гарячим шукав прохолоди
На срібнім, хвилястому лоні.

Марусю, ти тут любувала на власную вроду
І коси сплітала й квітчала,
А я ж то, бездольний, сльозами кропив тую воду,
Що образ твій ясний гойдала!

Куди ж ти, річе́нько, куди занесла оті хвилі,
Що літа пестили малії?
Куди занесла мої думи хороші та милі,
І щастя, і долю, і мрії?

Куди мого серця святе поривання майнуло?
Де постать Марусі літає?
Де те товариство?.. Минуло, минуло, минуло!..
Чому ж та сльоза не минає?!

СПОМИН

Марусю! Чи ти ж не забула ті краснії літа,
Коли ми кохались з тобою?
Коли ми не дбали про решту чужого нам світа,
А тільки втішались собою?

Згадай-но: квітницю, розкішно барвінком обвиту,
Де наші скрилялись бажання;
Де тихо струмочок дзюрчав свою стумоньку скриту
І ніч окривала кохання;

Де місяць усе на ті пе́рса, розкішні та білі,
Було позирав з-за хмари,
У злото вбирає волосся шовкового хвилі,
У сяйво — красу, твої чари!

Богине! Ти серце тоді поривала глибоко...
Вуста нам зливались з вустами,
Зливались зітхання, в очах твоїх гинуло око —
І сльози мішались з сльозами!

З О. С. Пушкіна

СЕЛО

Вітаю знов тебе, самотній цей куток,
Притулок спокою, і праці, і натхнення,
Де линуть дні мої, як потайний струмок,
В обіймах щастя й опрощення!
Я твій: я замінив знадливий двір царський,
Утіхи пишних учт і п'яні поривання
На холодок дібров, на спокій польовий,
На лінощі, на вільні міркування.
Я твій: кохаю я затíшний цей садок,
Його квітки, його сутіні,
І луки запашні, й полускиртів рядок
І криничóк розводи сині...
Усюди на очу́ малюнки ворухливі:
Ось плеса двох озер блакитні, чарівливі,
Де часом човником рибалка пропливе,
За ними ген вбачаються сливе
Між сизих прúгорків хати в сріблястих пiатах,
На березі яркім товару череда,
А далі — вітряки, мов вартові на чатах;
Усюди мирний слід і клопоту й труда!

. . . . . .

Так думка й тут жахом змертвіле серце крає:
Серед ланів-розкош, серед барвистих лук
Прихилець до людей окривджених вбачає
Темноту дику скрізь, ганебу, гвалт від мук...
Не важачи на плач знебулого народу,
Не чуючи, як стогне він щомить,
На лихо створена панів лиха порода
Лозою й канчуком своїх рабів таврить,
Грабуючи у них добро, і працю, й волю;
Над плугом не своїм, похнюпивши чоло,
Під батогом ратай блідий іде по полю...
Свавіллям панство тут його на пса звело!
Прихилу і надій не вільно люду мати,
А кайдани й ярмо судив йому талан;
Дівоча тут краса вбирається у шати
Для того, щоб топтав її паскудник пан;

Робітники-сини, старих батьків надія,
Беруться силою тут з рідних хат у двір,
Щоб множити рабів на примхи лиходія
І тішити його ненатлий взір...
Коли б мій глас здолав людські серця
зрушáти,—
Вогнем би їх спалив і стрілами пройняв
За лемент, стогін, плач... за ті обдерті хати...
Але намарне зойк: кебети бог не дав!..
Ох, чи й побачу я мій люд непід'яремним
І рабство, знищене правицею царя,
І чи розвидниться над краєм нашим темним
І волі й розуму сподівана зоря?

МАРА

Хмара хмару крутить, гоне,
Місяць потай вирина,
В сніжній хвилі світло тоне,
Смутне небо, ніч смутна́...
Їду, їду... дико в полі,
Дзвоник плаче — дзень-телель!
Страшно, страшно мимоволі
Серед безвісних пустель!

«Гей, рушай!» — «Катмає мочі,
Коням, пане, тяжко страх;
Хуга б'є мені у вочі;
У заметах згинув шлях,—
Збились... Ех, тропа змилила,
Що подівш в ніч сліпу:
Водить нас нечиста сила
Та кружає по степу!

Гляньте: ген голосить, грає,
Приска, свище, наганя;
Ось тепер у прірву пхає
Торопленого коня;
Там небулою верствою
Замаріяться мана,
Там іскриною малою
Мигоне в пітьмі й скона!»

Хмара хмару крутить, тоне,
Місяць потай вирина,
В сніжній хвилі світло тоне,
Смутне небо, ніч смутна...
«Ні, кружать, либонь, доволі —
Сил нема!» — і дзвоник змовк,
Стали коні... «Що то в полі?»
«А я знаю? Пень чи вовк!»

Хуга грає, хуга плаче,
Коні точаться назад...
Ген нечиста сила скаче,—
Мов свічок тих цілий ряд...
Коні з храпом знов пустились,
Дзвоник брязнув — дзень-телель!
Бачу: темні сили збились
В білій млі німих пустель...

Неподобні, нечисленні
В блимах місячних, вони
Закрутились, сили темні,
Наче листя восени...
Безліч їх! Куди вганяють?
Що там квилять на загуб?
Чи болотника ховають,
Чи справляють відьмі шлюб?

Хмара хмару крутить, тоне,
Місяць потай вирина,
В сніжній хвилі світло тоне,
Смутне небо, ніч смутна...
Гра нечиста сила роєм
В недосяжній вишині
І зловісним зиком-воєм
Душу шарпає мені!

ЕЛЕГІЯ

Шалених літ веселощі змертвілі,
Як хміль важкий, мені тепер не милі;
Але, як мед, журба сподавня лиш
В моїй душі чим далі, тим міцніш...
Мій шлях сумний: віщує труд і горе
Прийдешнього бурхливе, грізне море!

Але, брати, не хочу помирать!
Я хочу жить, щоб мислити, страждать,
І відаю, що стріну раювання
Серед турбот, і стогону, й страждання...
Знов мрією поезії уп'юсь,
Над вигадом сльозами обіллюсь,
І може стать, що зáхід мій востанне
Ще привіта ухмилкою кохання?!

НАДГРОБНИК

Я спорудив собі надгробник вікопомний;
До нього шлях людський не заросте зелóм:
Підніссяся чóлом він, погордий, непоклонний,
Над всяким кесарським стовпом.

Ні! Я не вмру цілком! Душа у співі милім
Переживе мій тлін, не згине унівець,
І хвален стану я, поки на світі білім
Жив буде хоч один співець.

Про мене слава скрізь розкотиться по Русі,
І звелича мене в моїй отчизні всяк:
І чужородний фінн, і дикі ще тунгуси,
І гордий внук слов'ян — поляк.

І любий буду тим я кревному народу,
Що лірою в серцях я ласку викликав,
Що в мій жорстокий вік я ухвалив свободу
І словом скривдженим сприяв.

Корись же, музо, лиш господньому наказу;
Погрози не жахайсь і лавра не шукай,
З байдужістю вчувай і похвалу, й образу,
І дурневі не потурай!

* * *

Остання хмарино бурхливої тучі,
Одна но в блакиті ти гинеш, летючи,
Одна но тамуєш ясноту промінь
І ложиш на землю жалóбну сутінь.

Ти, хмаро, ось зараз все небо тьмянила
І блиском сліпучим зловісно мигтіла,
Ти блимала грізно — все нишкло з жаху́,—
Уливами мила ти землю суху...

Гей, досить! Позникни! Минула пригода:
Земля відновилась, скрізь тиша та згода,
І вітер, милуючи листя рясне,
Тебе вже з погожого неба жене!

* * *

Чи я по торжищах блукаю,
Чи увіходжу в людний храм,
А чи з юнацтвом ніч кружляю —
Я віддаюсь своїм гадка́м;

Я мовлю скрізь: пролинуть роки,
І скільки тут немає нас —
Всі в склепи зійдемо глибокі,
І чийсь уже наблизивсь час;

Чи бачу в полі дуб могутній,—
Я мислю: велетню лісів,
Переживеш мій вік забутній,
Як пережив своїх батьків!

Чи дитинятко я милую,—
Кажу: «Здорове будь, рости!
Тобі я місцем постаткую:
Мені вже тліть, тобі ж цвісти».

Щодня і навіть щогодини
Мене все думка обляга
Про неминучу домовину,
Про час, коли її черга?

І де мені судила доля
Сконать: чи в морі серед хвиль,
Чи в січі лютій, серед поля,
Чи на степу, де гра ковиль?

І хоч для мертвої людини
Байдуже, де б не зотлівать,
А все ж до рідної країни
Волів би ближче я лежать.

І хай до склепу вхід жалобний
Життя новітнє покраша́
І світ байдужий та холодний
Красою вічною пиша!

* * *

Святі пустельники і жони преподобні,
Щоб думкою злітать в оселища загробні,
Щоб окриляти дух, стишати буйну кров,
Зложили тьму святих, благальних молито́в;
А жодна з них мені так серця не зрушає,
Як та, що панотець край врат царських читає
У дні жалобної великого поста...
Її проказують із чулістю вуста,
Бо з тайників душі святиня виринає:
«Життя мого владико й боже мій!
Дух марності, недійсності, гризоти,
Дух заздрості до влади і гордоти,
Дух лихословія від мене геть одвій!
А дух суми́ріння, терпливості, чисто́ти
Та щирої любові я молю,—
Подай мені, о господи й царю:
Хай бачу я своїх гріхів мерзоти,
А братові осуди не даю!»

ЕЛЕГІЯ

Я перебув свої бажання,
Я зацурав отруту мрій;
Лишилися мені страждання —
Добутки скошених надій.

Від лютих бур черствої долі
Пожовк барвистий мій вінець...
Нуджуся сам в своїй неволі
І жду, чи прийде мій кінець.

Так від морозу задубілий,
Коли зачує хуги свист,
Тремтить на гілці замертвілій,
Як сирота, останній лист!

ЗИМОВИЙ ВЕЧІР

Буря млою небо криє,
Хуртовиною зрива,
То, як звір, вона завиє,
То застогне, як сова.
То по стрісі старогодній
Очеретом зашуршить,
То, мов пізній подорожній,
У вікно застугонить.

Наша хата і маненька,
І убога, і сумна;
Ти ж чого, моя старенька,
Знишкла журно край вікна?
Чи втомилась від гукання
Бурунища отого,
Чи куняєш під сюрчання
Веретенечка свого?

Гей, порадонько єдина
Молодощів, дай-но ківш!
Вип'єм з горя, де ж чарчина?
Серцю стане охвітніш...
Заспівай-но, як синиця
Поза морем десь жила,
Заспівай, як чарівниця
Та по воду вранці йшла!

Буря млою небо криє,
Хуртовиною зрива,
То, як звір, вона завиє,
То застогне, як сова...
Гей, порадонько єдина
Молодощів, дай-но ківш!
Вип'єм з горя, де ж чарчина?
Серцю стане охвітніш!

В'ЯЗЕНЬ

Сиджу я в темниці, дивлюся з-за грат:
Край муру теж бранець — орел, мій співбрат,
Журливо махає недужим крилом,
Криваве щось дзьоба якраз під вікном...

І рве, і шматує, та зо́рить в вікно,
Немовби замислив зі мною одно;
І клекотом вабить взір темрявий мій,
І хоче промовить: «З темниці мерщій!

Ми вільнії птахи; гей, час і пора!
Туди, де з-за хмари біліє гора,
Туди, де синіють за млою моря,
Туди, де гуляє лиш буйний та я!»

З В. Гюго

БОРВА НА МОРІ

Море гра; по хмурім лоні,
Мов розпуджені ті коні,
Скачуть буруни́,—
Навіжені, в білих гривах,—
Борва їх несе на крилах
З північ-сторони.

Оповито обрій млою
І зміястою стягою
Мріє він здаля;
У безладді хижім море
Б'ється з буйним, необоре,
Стогне та буя.

Хвиля хвилю наганяє,
То зроста, то опадає,
То тіка в пітьму;
То, мов дзвін той на дзвіниці,
Грюка молотом із криці
Об скалу німу...

Ох ти, велетню ковалю!
Що́ ковадло б'єш без жалю,
Під густий туман?
Чи на люд готує пути,
А чи землю проглинути
Має океан?

Мов якась потвора блима
Зеленастими очима,
Вся із черенків,
Та в скаженому нестямі,
Виверта з безодні ями
Кістяки мерців.

Наче звір, рикає море;
А плавці вже бачать горе,

Збіглись на чардак,—
Бо вже теча... непароком
Блимнув їм підсліпим оком
Здалеку маяк.

На обширі неомірій,
Топлять всі скарби у вирі
Знуджені плавці;
Їм же хвиля, знай, гуркоче:
«Наш владар добра не хоче,—
Вас чека в дворці».

У пекельній тій пригоді
Все збентежилось в природі,—
Ніч — ані зорі!
Аж сліпить стерничим очі...
Шмат вітрила щось лопоче
Жалібно вгорі.

Квилять, плачуть у покуті
Реї, щогли, ребра куті,
Якорі й стерна́...
І немов десь під водою
Повертається горою
Гідра навісна.

Лемент знявсь, гидке ячання
І снастей, і риштування,
Морок ще згустів:
Те ripить, що море — прорва,
А друге, що люта борва
Поглине́ борців.

Подих смерті лине з сходу,
Каламутить чорну воду
У киплячий вир...
Сатаніє борва люта,—
Тогосвітняя могута
Геть руйнує мир.

Край, кінець! У трюмі хвилі...
Прощавайте, дітки милі,
Жіночка-зоря!
Чути, хтось гука па «пробі»...

Люта смерть в ненатлій злобі
Зуби вищирля...

І в пітьмі зловісній, хмурій
Рій патлатих, лютих фурій
З смертю заграє
Та назустріч тучі-борві
Кида скрізь у чорні прорви
Зброїще своє...

1874

З Ю. Словацького

ПОІЗД

(Ку́лик)

От і масниці... Встяж коні, з бича!
Кожен веселий, кожен ма зброю,
Липе до бою, нібито з бою —
З брязкотом шабель, з сміхом — за звичай...
Далі гей! Шпарче! Сіл не минати:
Збудим заспалих, візьмем до себе!
Годі вбиратись в пишнії шати,
Ані жало́би, смутку не треба!
В тім, як вастали, далі та й далі!
Як керувати ж? Аж до кордону:
Зорі нам сяють на оборону,—
Будемо цілі взага́лі!

Прискають коні; жде нас догидця;
З бича не ляскай, спить хай те лихо.
Хутко по шляху, мов ті привидця,
Линьмо без крику, тихо та тихо,—
Хай грають сани, як блискавиці,
А місяченько, князь білолиций,
В млистій короні, нібито в тузі...
Ха-ха! Як втішно, весело, друзі!
Хто нас побачить, той буде в нами,
Кинеться шпарко в гемонські танці...
Блима по хатах світло уранці:
Гайда ж по снігу слідом санками!
Хто хоче дома спать — на добранїч!
Навіть не збудить півень ту каліч:
Спіть-но спокійно, мертві, заспалі,—
Ми й без підмоги — далі та далі!

Стійте! Тривайте! Ось можновладий
Шляхтич одчинить гойно нам двері:
Столик зелений, повний принади —
Золото, свічі, карти, папери...
Шляхто, панове! К бісу ті карти!
Гайда до зброї, друзі і кревні!
Набік забави, набік ті жарти,

Ох, як обридли пута яремні,
Як остогидли кляті кайдани:
Висохли сльози, жовч розлилася,
Серце здригнулось, кров зайнялася,—
Зірвано струпа з давньої рани...
Гей же, без ляку далі та далі,—
Аж до границі, аж до кордону:
Зорі нам сяють на оборону,—
Будемо цілі взага́лі!

Стійте! Тривайте! Дворик ось білий?
Світяться вікна... Стрельну з пістоля...
Га? Відгукнулись гучні постріли:
Тутка весілля,— добра нам доля!
Шляхта гуляє, спить лихо враже —
Дру́жби за нами, гості — за нами!
Від молодої гайда, мій княже!
Не озирайся; змите сльозами
Милої личко; сльози ж жіночі
Серце розчулять, вернуть на знаду...
Краще з квітками з шлюбного чаду
Миттю за нами в темряву ночі,
Так, як застали, в буйнім розпалі,
З хмелем веселим,— далі та далі!

Стійте! Тривайте! Палац чималий...
Стрельну на гасло... Ні, тихо, тихо!
Знагла ускочим, щоб не чували...
Ой-мі! На бога! Похорон... лихо!
Чорне по вікнах... ясна трунина...
Схилене чоло скорбного сина...
Гості в жалобі... Люду ген хмари...
Ждуть домовину пишнії мари...
Ох, жалко сина! Батько не встане:
Нащо ж і дляти ті похоро́ни?
Дай на одправу, дай ще на дзвони
Та й гайда з нами, любий мій пане!
З хмарою люду, в тузі-печалі,
Так, як застали, далі та далі,
Аж до границі, аж до кордону:
Зорі нам сяють на оборону!

Стійте! Тривайте! Знов ось господа,—
Вже геть по вікнах світло погасло;

Стрельну з рушниці... Нащо те гасло?
Сплять тут, не чують... Що ж, хоч і шкода
Сон перервати,— стукну в ворота...
Га! Ось і сторож — вірна турбота!
Світить, вітає... «Що ж то, мій сину,
Спить пан господар в слушну годину?»
«Ой, ні! Наш дідич і діти милі
Рушили збройно з військом до стану
Ще позавчора, рано-порану...
А тут тепера як у могилі...
І не повернуть, може, додому...»
«Щасти-но, боже, нану такому!
Дай же, предвічний, щоб наші дво́ри
Всі так хапались на чесні збори,
Щоб всі юна́ки вмить вирушали!»
Гей же, одважно — далі та далі!

Ніч яка пишна, вихром мчать коні,
Бурею гонять, аж з-під копита
Бризкають іскри; близько до світа,
Вже ген зоріє по оболоні,
Блідне вже місяць посеред неба,
Ось кінець шляху — наша потреба!
Гей, спини́ коні, здерж-но румака:
Тут поле честі задля поляка!

З Є. П. Гребінки

КОХАНКА

Стою я похмурий і думку гадаю,
Чому я не сокіл, чому не лїтаю?
Розбив би я зараз тяжкі кайдани́,
Полинув на південь з північ-сторони.

Стоять та сумують там славні могили,
Де трупи братерські навіки спочили;
Там все моє рідне — гаї і поля,
Живе там бездольна коханка моя!

Як небо блакитне, прозорі тї очі,
А шати зелені хороші, хороші!
І синій припояс, мов сизий туман,
Повив тій красуні тонесенький стан.

Замислене чо́ло мов хмароньки вкрили,
На перса спадають шовковії хвилі,
В вечірнюю до́бу співала мені
Вона свої тихі ридання-пісні!

Я всім повіда́ю, що тая дівчина,
Що тая вродлива — моя Україна;
Її я кохаю, для неї я грів
І думу таємну і лагідний спів!

Як дівчини око вабливе, глибоке,
Так небо Вкраїни — прозоре, високе;
Мов поясом синім, на південь кругом
Вона огорнулась славетним Дніпром.

А розкіш-степи ті, зелені, шовкові!
Лежать килимами, ширіють безмові!
Лиш буйний гойдає там тирсу густу
Та хвилю на ниві жене золоту.

Неначе німої скорботи зітхання,
Немов тії неньки над дітьми ридання,
Так в душу глибо́ко запали мені
Роди́ни-Вкраїни журливі пісні!

З М. П. Огарьова

СВІТОВА РІЧ

Весна у пишнотах шаріла...
На кручі сиділи вони;
Тихесенько річка леліла,
І килимом слались лани.

По той бік маріла ліщина...
І пісня лилась голосна;
Над ними схилялись калина
Та липа розлога, рясна.

І пара, без краю щаслива,
Гула, немов ті голуби:
Вопа молоденька, вродлива,
В його ж тільки пух на губі.

Коли б хто побачив урапці
Той пломінь, що грав їм в очах,
Коли б хто підслухав коханців
Розчулений голос в речах,—

Яким би здалося на слово
Гарячим кохання саме:
Од запалу того чудово
Зігрілось би й серце німе!

Ми по́тім спіткались нежданe:
Вона вже була за другим,
Він теж... А про щастя весняне
Погинув і спомин, як дим!

І там, де калина червона
Та липи старіють рясні,
Рибалки но ходять до човна
Й співають журливі пісні.

Ніхто, ані липа стареча,
Не скаже, що діялось тут;
І сльози, й закохані речі
Напевно що з нею помруть!

1864

З М. Ю. Лермонтова

ПАРУС

Біліє парус в самотині
На морі в сизім тумані:
Чого шука він на чужині,
Що кида в рідній стороні?

Бурхоче вітер, хвиля грає,
І щогла хилиться гнучка...
А він пак щастя не шукає
І не від щастя утіка.

Під ним блакить ясніша неба,
Над ним проміння злотом б'є;
Йому ж, свавольцю, бурі треба,—
Неначе в бурі спокій є?

* * *

І нудно, і сумно, й нема де поради шукать,
Як смутком душа оповита!
Бажання? Що втіхи даремне і вічно бажать?
А літа минають, найкращі все літа!
Кохать? Але нащо? — На час,— далебі, що шкода́,
Довіку ж — не сила кохати...
В минуле заглянеш — поро́жнява тільки бліда:
І радощі й муки — все марне до цяти.
Жага́? Ет, чи рано, чи пізно залася солодке мине,
Як виспіє розуму цнота,
И життя, коли око холодне навколо зирне,
Така недоладна й нікчемна пустота!

ТАМАРА

В глибокім привалі Дар'яла,
Де риється Терек у млі,
Старезная башта стояла
Й чорніла на чорній скалі.

В тій башті високій, негожій
Цариця Тамара жила,
Хороша, мов янгол той божий,
Мов демон — лукава та зла.

І там що темря́вої ночі
Блищав було промінь ясний,
Мигтів подорожньому в очі
І вабив на спокій нічний.

Звідтіль чувся голос Тамари:
Він весь був — і хіть, і жага,
В йому були демонські чари
І влади царської вага.

На голос невримої кралі
Хапався купець і вояк;
Його зустрічали ще здалі
Й вели до красуні в *конак*.

На пишному ложі, убрана
У перли, в парчу чарівно́,
Чекала вона того пана —
В двох келихах грало вино;

Сплі́талися руки гарячі,
До вуст прикипали вуста,
І гуки зала́сні, киплячі
Лунали всю ніч неспроста!

Немов у порожній тій башті
Сто хлопців палких і дівчат
Зійшлись на гулянці та жарті
Чи то́ на весіллі княжат.

Але скоро ранкове сяяння
Красило верхо́вини гір,
Знепацька стихало гуляння,
Німіли і башта, і двір.

Гурчав тільки Терек з провалля
І гомоном тишу бу́див;
За хвилею хвиля вганяла,
Аж піна летіла з верхів.

З плачем окривавлене тіло
Ті хвилі несли в інший край...
Тоді щось в вікні миготіло,
І линуло звідтіль: «Прощай!»

І так було любе прощання,
Так солодко голос лунав,—
Немов на розкішне кохання,
На пестощі-втіхи вітав.

БЕСКЕТ

Ночувала хмарка злототкана
У бескета-велетня на лоні,
Та і знов у путь майнула зрана,
Граючись в блакитній оболоні;
Так лишився ж вогкий слід в морщині
У бескета-діда; сиротливо
Він стоїть, замислився журливо
І в пустелі плаче все довкіні...

* * *

Ой, виходжу сам я на дорогу,
Шлях трудний сріблиться віддаля,
Ніч німа, вчува пустеля богу,
І зоря з зорею розмовля.
В небесах велебність і пишнота,
Спить земля в блакитнім тумані,
Та чого ж у мене зла гризота,
Чи я жду, чи жаль кого мені?
Гей, не жду я од життя нічого,
За минулим серце не болить;
Я жадав би сону дорогого,
Щоб на волі від думок спочить...
Та не сном холодної могили
Віковічно хтів би спати я,—
Щоб у грудях тріпотали сили,
Щоб повік в них жевріло життя,
Щоб і день і ніч всю милий голос

Про кохання любу пісню вів,
І щоб дуб, схиливши пишне чоло,
Наді мною листом шепотів!

ЯНГОЛ

По небу опівночі янгол летів
І пісню тихесенько вів,
І місяць, і зорі, і хмари гуртом
Вчували той дивний псалом.
Співав він про щастя безгрішних істот
Під вітами райських пишнот,
Про бога величчя співав, і хвала
Його нелукава була.
Дитячую душу в обіймах він ніс
На землю для горя та сліз;
І згук його пісні в душі молодій
Лишився без слів, а живий.
І довго на світі нудилась вона,
Жаданням святим чарівна,
І згуків райських замінить не могли
Їй пісні нудливі землі!

* * *

Чи пам'ятаєш, як з тобою
Прощались пізньою добою?
З гармати гук простугонів;
І ми з жалем йому вчували...

Тоді проміння вже згасали,
Туман на морі сутенів;
Той гук з натугою розлігся
І десь в безодні зупинився.

Скінчивши працю щодньову,
Край моря часто я блукаю,
Тебе в гадках своїх зову,
Вечірнім пострілам вчуваю;

Як їх гукання по черзі
Глушаться хвилями сідими,—
Я сльози лію в німій нудьзі
І прагну теж умерти з ними!

СУСІДА

Хто б ти не був, сусідо мій сумний,
Люблю тебе, як друга літ коханих,—
Тебе, товаришу нежданий по кайданах!
Хоч долі жарт лукавий, навісний
Мене навіки роз'єднав з тобою —
Тепер муро́м, а потім таїною.

Коли, бува́, вечірньої пори
Крізь грати ці, немовби на прощання,
Світ сонячний несе мені вітання
Рожевим променем згори
І вартовий, обпершись на рушницю,
Дріма, гадаючи про давнюю билицю,—

Тоді, чоло схиливши ік стіні,
Я слухаю — і в тиші мовчазливій
Твої лунають ясно співи;
Про що вони — не знаю, а сумні,
Повнісінькі нудьги й тяжкого лиха,
Як сльози, ллються, ллються стиха.

І молодо́щів образ дорогий
Мені зрина, як чарівная мрія,
Скриляється укохана надія,
І вибуха знов полум'я жаги,
Та кров кипить,— а із очей чергою,
Як одгуки, сльоза ллє за сльозою!

ПРОРОК

Відколи вічний судія
Мені натхнув пророчу виду,
В очах людей вбачаю я
Гріха й злоби одбитки сліду...

Розповіщать я всюди став
Науку, правду та любо́ву,
А люд братерній привітав
Мене кілком за тую мову.

І на чоло я скинув прах,
Утік од людського порога,
Та в пущі старцем, паче птах,
Годуюсь ласкою від бога.

Учувши з неба заповіт,
Мені слугує й звір у борі,
І з неба шлють мені привіт
Ласкавим променем всі зорі.

Коли ж проз бучні городи́,
Бува, я крадуся часами,
Шепочуть дітям там діди
І усміхаються вустами:

«Дивіться! От зразок для вас!
Він докоряв усім нам зго́ла;
Дурний, хотів запевнить нас,
Що ним господь святий глагола!

Глядіть на старця ж ви того,—
Який блідий, худий, убогий,
Як з горя гнеться, босоногий,
Як зневажають всі його!»

РОДОВИЩЕ

Люблю я рідний край коханням незвичайним,
Його не здужає зламати й розум мій.
Ні слава, надбана кривавим рабуванням,
Ні самовіри гук, ні гордий супокій,
Ні давньої доби перекази святії —
В мені не зворухнуть одрадісної мрії.
Проте люблю — і сам не знаю чом —
Його степів хвилястих коливання,
Його лісів темрявих шепотання
І без країв розливи рік кругом;

Люблю в повозці я летіти між узбочин,
Очима втомними пронизувати млу
І радісно стрічать, гадаючи про спочин,
Тремтячі вогники по сумному селу.
Люблю я на стерні од диму сизі хвилі,
В широкому степу ночівлю чумака,
І серед жовтих нив часами на могилі
Білссенький гайок з березпяка.
І не відому всім я в серці чую втіху,
Як по токах селянських завізно́;
Як очеретяну на хаті бачу стріху
Чи помережане й мальоване вікно;
Або смерком любесеньким у свята
Я б цілу ніч дивився залюбки,
Як поплавом танок ведуть дівчата,
Як гопака сажають парубки!

ДЕМОН

(Поема)

ЧАСТИНА ПЕРША

1

Похмурий дух, вигнанець рая,
Летів над грішним миром цим,
І згадок літніх ціла зграя
Неслася роєм перед ним,—
Про дні, коли в ясній оселі
Він сяяв, чистий херувим;
Коли по синій неба стелі
Комета бігла перед ним
І помінятись з ним любила
Усміхом щирим, привітним;
Коли в жадобі, що палила
Його до знання, він зорив
Крізь тумани́ довічних днів
На божії пишноти-чари
И зірок розкидані отари
В безодній про́сторі слідив;
Коли він вірив і любив,
Первак, щасливіший з творіння,

Не знав злоби ані зневір'я
І не страхав коли його
Віків ряд довгий... і багато,
Багато дечого... й всього
Не мав він сили пригадати.

2

В безодній пустці він блукав
Давно без при́тулка й спочина;
Слідком за віком вік минав,
Як за хвилиною хвилина
В черзі подобно-схожих днів.
Він людом кволим володів
І сіяв зло без смакування;
Ніде спокусові своєму
Не зустрічав ще він змагання —
І зло докучило йому.

3

І над верхів'ями Кавказу
Вигнанець райський пролітав.
Під ним, немов кришталь з алмазу,
Казбек, снігами вкритий, сяв;
А там десь глибоко чорніла
Крива розщілина, страшна;
По ній гадюкою мигтіла
Дар'ялу хвиля навісна
Та Терек плигав, як левиця
Запіняна, і піна та
Летіла клоччям із хребта,
А він ревів. І звір, і птиця,
Що гра в блакитній глибині,
Ревінню хвиль його вчували,
А золоті хмарки ясні
З полуднево́ї сторони
Його на північ проводжали.
І скелі скупчені, смутні
Над ним схилялись головами,
Немов в таємничому сні,
Та хвилі стерегли. Рядами
По скелях замчища з шпилями
Дивились грізно в тумані

Вартові велетні страшні
Кавказу вільпому до брами!
І дико, й пишно геть навкруг
Мир красував... Так гордий дух
Опозирнув зневажним оком
Творіння боже, кільки зміг,—
І на чолі його високім
Ніякий одслід не поліг!

4

І розляглися перед ним
Краси ще другої картини
Розкішним килимом рясним
Пишали Грузії долини.
Щасливий краю чарівний!
Кругом шпилястії руїни;
Струмочків плескіт голосний
По кольорйстій, дрібній рині;
Кущі рожеві запашні,
Де соловейки з віт темрявих
До милованок, тихих, млявих,
Щебечуть радісні пісні;
Чинар обложистий бік гаю,
Плющеві кетяги з гілок,
Під ним погожий холодок,
Провалля гір без дна, без краю,
Куди в покучий, ясний день
Тіка й ховається олень...
Тепло і світ, листів шептання,
Веселий гомін скрізь і рух;
В часи південного дихання
Квіток, рослин чудовий дух;
Розкішно-мляві, теплі ночі,
Убраті перлами роси,
І зорі ясні, мов ті очі,
Мов погляд дівчини-краси;
Але оті пишноти милі,
Крім завидющої злоби,
В порожнім серці не збудили
Ні згадок давніх, ні журби,
Ні думки нової, ні сили,—
І що одлучний оглядав,
Все зневажав, всім гидував!

5

Господу пишну, двір широкий
Старий Тудал побудував;
Багато сліз він коштував
Рабам за довгі, тяжкі роки.
Там на сусідніх злогах гір,
Як сонце вигляне щоранку,
Лежить велична тінь од замку;
По скелі ж, де стоїть той двір,
Від башти вниз до низовини —
Рябіють сходи і щодпини
По них, закутавши в чадрі
Свою дівочу пишну вроду,
Дочка Тамара по горі
Аж до Арагви йде по воду.

6

Понурий замок той дивився
З шпиля все мовчки на долини...
Сьогодні ж бе́нкет там якийсь —
Бриньчать цимбали, ллються вина:
В Тамари сватання; отець
Весь рід закликав на ралець.
На дасі, вкритім килимами,
Сидить Тамара молода.
Немов та квітка між квітками;
Кругом дівчата, співи, сміх...
І час пливе поміж утіх.
За ясно-сизими горами
Кружало сонячне сіда;
Під голос пісні й плескіт мірний
Бере Тамара бубон срібний —
В тане́ць іде, і ось вона,
Схопивши білою рукою,
Його кружля над головою,—
Як сарна, легка та ставна;
То полетить, немов та птиця,
То знов зупиниться мерщій,
І вогка світиться зірниця
З-під завидющих, довгих вій;
То вигнеться, мов тая лізка,
Бровою чорною моргне,

То наче човником сковзне
По килимку чудова ніжка,
І усміхається вона,
Мов та дитинонька ясна!
Та й промінь місячний, як грає
У хвилі срібній в час нічний,—
Навряд той усміх нагадає,
Як молодиці, чарівний!

7

Клянусь я сяйвом тих мирів,
Промінням сходу і заходу —
Ані єдиний із царів
Таких очей та чорних брів
Не цілував ніколи зроду;
В гаремі пишному фонтан
Ні разу душною добою
Перлисто-срібною росою
Ще на такий не падав стан.
Земна рука ще жодна дотi
В єдвабі хвиль тії пишноти
Навкруг хорошого чола,
Коси такої не плела.
Звідколи світ позбувся раю,
Клянусь — у полудневім краю
Краса така ще не цвіла.

8

В останній раз вона гуляла...
А завтра, завтра що то ждало
Дочку єдиную Гудала,
Розкішну квітку пишних ліз?
Гірка рабині тії доля —
Далекий край, тяжка неволя,
Чужа сім'я і море сліз.
І часто думи, наче хмари,
Міняли личенько Тамари;
Але ж у неї кожний рух
Таким був простим, любим, милим,
Таким живим, та виразлйвим,
Що хай би сам одлучний дух,
Літаючи в світах безкрайніх,

Тоді на неї позирнув —
Він спогадав би братій давніх,
І відвернувся б, і зітхнув...

9

І демон глянув... На хвилину
Якусь тривогу й дивну зміну
В собі одразу він спочув:
Його душі німу пустиню
Звук благодійний зворушнув,—
І зрозумів він знов святиню
Краси, кохання і добра,
Та довго тішився, позирав
На зачаровану картину.
Із серця ринув цілий рій
Колишніх радощів і мрій,
Немов за зорями ті зорі,
Вони минали у просторі.
І демон з місця не руша:
Якась-то сила прикувала,
Нова журба опанувала,
І одволожена душа
Рідно́ю мовою озвалась!
Чи то був знак тільки один
Опоновлення і покути?
На серці — він не чув отрути...
Забути вплив оцих хвилин —
Не дав бог сили позабути,
Та забуття й не взяв би він!
. . . . . .

10

Стомивши жвавого коня,
Юнак хапається за дня
Прибуть на шлюб до молодої;
Уже щасливо він поспів
До ярих, пишних берегів
Арагви, річеньки ясної.
За ним плуганивсь і рябів
Шляхом верблюдів ряд чималий;
Вони під тяжею дарів
Ногами ледве вже ступали;

Дзвінки бряжчать їх де-не-де...
І сам він, дідич Сінодали,
Багатий поїзд свій веде...
Йому до точеного стану
Улип цвяхований ремінь;
Оправа шаблі й ятагана
Горить від сонячних промінь;
Рушниця висить за спиною,—
Сріблóм цяцькована вона;
І вітер грається порою
Кутасом довгим чи полою
Його черкески із сукна,
Що аж блищить од галуна;
Сідло гаптоване з габою,
Вуздечка в китицях, а кінь
Під ним запінився до колін,
Аж сяє мастю золотою;
Зігнувши шию огрядну,
Син вільний, жвавий Карабаху
Хропе і коситься од страху
На білу хвилю навісну.
А поперед ще круча мріє...
Трудна дорога надійшла:
Праворуч річка скаженіє,
Ліворуч — прикрая скала;
Проміння гаснуть, вечоріє,
Пославсь долиною туман...
Надбавив хóди караван.

Аж ось на самім роздорожжі
Мала каплиця; з давніх літ
Якийсь-то князь у ній лежить,
Тепер святий угодник божий,
Убитий месником лихим.
Так з того часу шляхом тим,
Куди б дорожній не спішився,—
До ворогів чи до гостей,—
А до угодника костей
В каплиці завжди він молився,
І та молитва збороняла
Від бузувірського кинджала.
Але зневажив молодий

Своїх батьків звича́й святий:
Його зрадливою жагою
Лукавий демон спокушав,
Він в гадках темною добою
Вуста коханки цілував...
Аж ось щось спереду замріло:
Одно майнуло з-за гори,
І друге, далі разом три...
Хтось стрелив... куля просвистіла,
Підвівся князь на стременах,
Коня ударив острогами,
Насунув шапку і, як птах,
Вперед полинув між рядами;
Ні пари з вуст... а це знов — бах!
Розлігся стогін по долині
І крик, мов буря загула...
Не довго ж січа тая йшла —
Урозтіч кинулись грузини.

12

Все змовкло. Збившися гуртом,
Верблюди з жахом позирали
На мертвих вершників кругом;
Часами їх дзвінки бряжчали.
Розбито пишний караван,
І понад трупом християн
Креслить у млі вже ворон пильний.
Не жде їх затишок могильний
З-під плит тяжких в монастирі,
Де сплять батьки і матері;
До них не зайдуть вже часами
Жінки і сестри здалеки,
Окриті довгими чадрами,
Розважить тугу над братами,
Скропить сльозами їх гробки;
Зате прихильними руками
На місці, де витала смерть,
Поставиться на спомин-хрест;
Його зелений плющ весною
Своєю сіткою рясною,
Немов дружина, обвине;
І в холодок святий, погожий
Не раз підбитий перехожий
Із шляху зверне й одітхне.

13

Летить румак прудчій од птаха,
Мов рине в січу з Карабаха:
То льот свій зразу затрима
І, насторожуючи вуха,
Широко ніздрі роздима;
То зразу вдарить, мов з обуха,
У землю кутим копитом,
Й, мотнувши гривою густою,
І навіжений, мов стрілою
Полине темрявим шляхóм.
Якийсь-то лицар занімілий
Припав до гриви на коні,
Нога задубла в стремені,
Рука повисла вниз без сили
І не керує румаком;
А на йому і зверх попруги
З крові широкі мріють смуги,—
Вона застигла карюком.
Кінь з січі пана, наче буря,
Поніс на вірному плечі;
Але ж влучка ворожа куля
Його догнала і вночі!

14

В сім'ї Гудала лемент з туги;
Зібравсь на дворищі ввесь рід:
Чий кінь прибіг і од натуги
Звалився трупом край воріт?
І хто цей лицар мовчазливий?
На його хмурому чолі
Сліди завзяття ще були;
Рука заклякнула на гриві
У корчі стисній, хвильовій;
Одежа й зброя вся в крові...
Недовго, крале, із поділля
Твій погляд сокола чекав:
Він слово дав і не зламав —
Прибув до тебе на весілля...
Але й до суденого дня
Не сяде більше на коня.

Як божий грім, упала кара
На нежурливу ту сім'ю!
З плачем бездольная Тамара
На постіль кинулась свою;
Сльоза збігає за сльозою;
Рве груди стогін нестримний...
Аж ось вечірньою добою
Учувсь їй голос чарівний:
«Не плач, моя дитино, ревно!
Твоя сльоза тепер даремно
На труп росою упаде —
Вона німого не зведе,
А тільки стемнить ясні очі
Та щічки вибілить дівочі!
А він в далекому краю
І не почує, і не зважить
Твоєї туги та жалю;
Тепер його пестує й манить
Світ інший в божому раю;
Він чує співи янголині...
І що йому в тій стороні
Ридання, й стогони дівчини,
Й мізерні марева земні?
Та доля мрущого творіння,
Повір, мій світе пресвятий,
Не варта й хвилоньки боління
Такого янгола, як ти!

У небеснім океані
Без вітрил і без стерна
Тихо плине у тумані
Світиш зґрая чарівна;

По просторах неозорих
Пробігають без сліда
Хмарок бистрих та прозорих
Баранчастії стада.

Час зустрічі, час розлуки —
Їм ні втіха, ні печаль;
Їм нема в прийдешнім муки,
Їм минулого не жаль.

Під добу нещастя злого
Ти собі їх спом'яни;
Будь нечула до земного
І байдужа, як вони!

Як тільки ніч заслону темну
Понад Кавказом розвине
І мир у хвилоньку таємну,
Мов зачарований, засне;
Як тільки вітер над скалою
Загра з пожовклою травою,
І звідтіль птапечка пурхне,
Защебетавши щось смутне;
Коли в північний холодочок
Під виноградом у кущі,
Росу погожую п'ючи,
Розкриє квітка свій віночок;
Як тільки місяць уночі
Загра промінням з-за хмари
Й твої осяє дивні чари,—
Я прилечу і до зорі
У тебе буду гостювати
Й на вії чорнії твої
Сни злотосяйні навівати».

16

Слова замовкли, і луна
Ще десь озвалась серед сна.
Звелась Тамара у нестямі,
Навколо дико погляда,
Сама вся труситься, бліда...
Якась-то мука під грудями
Незрозуміла налягла:
Ні до утіхи, ні до втрати
Її шкода́ було рівняти!
Вся кров її вогнем взяла;
Душа, ламаючи кайдани,
Кудись лину́ла, де в тумані
Іще бринів чудовий глас.
Уже пере́д світом їй очі
Жаданий сон якось стулив;
Але ж він їй гадки збурив
Химерним маревом пророчим:

Хтось мовчки, з млою на чолі,
Блистючий дивною красою,
Схилився над нею головою;
І оком смутним на її
З таким коханням задивився,
Немов за нею він журився.
То був не янгол райовий,
Її небесний вартовий:
Вінець з проміння дорогого
Не покрашав його чола;
То був не з пекла ворог бога,
Сівач ненависті та зла,—
О ні! Він був сумирний, гожий,
До вечора ясного схожий:
Ні день, ні ніч, ні світ, ні мла!

ЧАСТИНА ДРУГА

1

«Ох, тату! Батьку мій сумний!
Не жур дочки! Лиши погрози!
Я плачу, бачиш оці сльози? —
Не перші, голубе, вони.
Не буду я вже нічиєю.
Скажи усім ти женихам:
Мій сокіл любий під землею —
Другому серця не віддам!
Відколи труп його кривавий
Сховали в скелищі німім,
Мене тривожить дух лукавий
Якимсь-то маревом знадним;
Тяжкі, важенні мені ночі;
Заледве я заплющу очі,
Як снів смутливих цілий рій
Збуряє дух безсилий мій.
Удень себе не спочуваю:
Слова шепочуть но вуста,
А думка геть собі вита —
Нема ні спину їй, ні краю.
Моя вся кров вогнем кипить,
Я сохну, в'яну, як билина,—
Моя душа стражда, болить...

Чи я ж у батька не дитина?
Ой зглянься, лебедику! Оддай
У монастир мене, на бога!
Там матір господа нехай
Мене боронить од лихого;
Там їй в незваженім жалю
Нудьгу сльозами переллю!
Для мене світ краси не має...
То хай під захистом хреста
Мене живою поховає
Зарання келія свята!»

2

І в монастир помежи гори
Тамару кревні одвезли,
І волосінні чорні вбори
Дівочі перса облягли.
Але й чернечі волосіння,
Як перед тим парча і шовк,
Не надавали їй спасіння
Од зачарованих гадок.
Бувало, в службі пишній саме,—
Вівтар пала за сяйвом свіч;
Але й між божими піснями
Їй чулась все знайома річ.
Або вгорі, в церковній бані,
Де морок хмарою густів,
Знайомий образ їй в тумані
Якимсь-то маревом мигтів;
А чи між хвилями кадила
Кохана постать їй світила,
Мов зірка, променем блідим
Й манила геть... але куди?

3

У холодку, межи скалами,
Той монастир ховавсь святий;
Чинар розложистий, густий,
Стрункі тополі геть рядами
Його укрили, й між листів,
Як сонце зайде за горою,
З вікна черниці молодої

Лампади промінь миготів.
А далі геть росли густі
Дерева пишні мигдальові
І проміж них, немов вартóві,
Біліли в затінках хрести.
Там любо пташки щебетали;
А по камінчиках дзюрчали
Струмочки бистрі, голосні,
І за навислою скалою
Зливались вкупі та стягою
Межи квіток у гущині
Леліли в сизій далині.

4

На північ круг здіймались гори.
Вони, коли погаснуть зорі
Й блискуче сонечко зійдé,
Коли глибоко десь в долині
Димок синенький вгору йде,
А дзвін і стогне, і гуде,
До церкви будячи грузинів;
Коли вірменка огрядна,
В час пишний ранку, після сна,
По воду стежкою крутою
Схожа з глекóм над головою,—
Тоді верхів'я сніжані,
Немов ті хмароньки, ясною
Вишнево-синьою стягою
В прозорій слались глибині;
А в час, як промені рум'яні
Увечір гасли,— всі вони
Були в рожевій пелені.
Один Казбек в шлику сріблянім,
Кавказу гордий, дужий цар,
Стояв, сумний, повище хмар!

5

Так серце ж бідної Тамари
Нечисті думи, наче хмари,
Оповили, і не віта
Його вже радість пресвята!
Їй божий світ окрився тінню —

Ніщо очей не проясня;
Бездольній все несе боління —
І ночі тьма і світло дня.
Бувало, тільки за горами
Вечірня зіронька зійде,
Перед святими образами
Вона в нестямі припаде
Та плаче, плаче... І ридання
За мур святий несе луна,
І нічняне́, сумне мовчання
Далеко збуджує зо сна;
Та й подорожній за горами
З страхо́м вчува його часами
І дума: «Певно, демон злий,
В горах прикований, конає!» —
Та, прислухаючись, мерщій
Коня геть далі поганяє...

6

Нудьгою змучена, смутна,
Тамара часто край вікна
Зважає думоньки дівочі...
У далину затопить очі
І цілий день сумує, жде...
Їй хтось шепоче: «Він прийде!»
Недарма ж сни її пестили,
Недарма ж той з'явився їй,
В чиїх очах був смуток милий,
В чиїх речах був неспокій.
Одно їй випало — нудитись,
Сама не відає чому.
Захоче богу помолитись,
А серце молиться йому;
Або, знеможена нудьгою,
На ложе схилиться спочить,—
Вогнем їй подушка горить,
І давить страх якийсь вагою;
Вона зривається, тремтить,
Палають перса, ані тхнути,
Ляга на очі мла густа —
Шукають руки пригорнути,
І поцілунку ждуть вуста...
. . . . . .

Нічпої мли серпанок сцільний
Вже гори Грузії сповив;
До звички милої прихильний,
Під келью демон прилетів,
І довго, довго він не смів
Святого захистя чіпати;
Була хвилина, він хотів
Од себе думку злу прогнати.
Як хмара, чорний та сумний,
Блукає він коло стіни,
І за нечутними ступнями
Йде шепіт тихий між листками...
А далі глянув на вікно:
Крізь скло лампада любо сяє,
Не спить кохана і давно
Якогось милого чекає.
От стихло все... А це здалі
Чудово гуслі загули
І пісня тихо почалася;
Вона смутною оддалася,
І згуки хвилями лились,—
Немов з сумних очей чергою
Сльоза спадає за сльозою;
І разом співи ті були
Такі ласкаві й чарівнії,
Немовби янголи святії
Ту пісню склали для землі;
Здавалось, сам ясний, крилатий
З святого неба прилетів
Старого друга привітати
І про діла забутих днів
Почав, сумуючи, співати,—
Жаль наболілий розважати!
Одлучний дух спинився враз,
Припав чолом до шибки тихо...
І в його грудях перший раз
Заворушилось давнє лихо,—
Кохання полум'ям пече...
Летіти хоче — сил не має,
Крило на місці застигає,
Не підіймається з плечей!
А із погашених очей

Спада сльоза, вогнем зігріта...
І досі є камінна плита,
Вона край келії лежить
Під холодочком дерези,
Немов пропечена надвоє:
То слід сльози, як жар палкої,
Нечоловічої сльози!

8

І входить він, кохати радий,
Душа одкрита для добра,—
І дума він, прийшла пора
Почати знов життя без вади,
Але зневір'я гра в очах,—
Що там у келії спіткає?
І невідомий сум, і страх
Гордячу душу обіймає
Якимсь пророчінням лихим!
От входить він, аж перед ним
Стоїть небесний херувим
І оком ясним поглядає;
Блищить правдотою чоло,
А білосніжнеє крило
Нещасну грішницю вкриває...
Й нечисті очі засліпив
Той промінь радісного сяння,
І, замість щирого вітання,
Тяжкий докір прогомонів:

9

«Дух лихозводний, дух похмурий!
Хто звав тебе в нічних пітьмах?
Твоїх прихильців тут нема,
Ще злом не віяло з сих мурів!
Чого ж прилинув ти сюди
До світу нашого, до раю?
Тебе хто кликав — я питаю?»
І дух лукавства й ворожди
В одпóвідь глянув іспідлоба,
Всміхнувся згорда, й заздра злоба
В душі прокинулась од сна
І полилась, як трутизна!

«Вона моя! — промовив грізно.—
Покинь її,— вона моя!
Оборонять з'явивсь ти пізно —
І нам обом ти не суддя!
На серце, повнеє гордоти,
Поклав ознаку я свою;
Не місце тут твоїй правдóті:
Тут я паную і люблю!»
І янгол смутними очами
На бідну жертву позирнув
І, знявшись тихими крилами,
В блакиті неба потопув.

. . . . . .

Тамара

Ой, хто ти? Річ твоя знадлива!
Чи пекло шле тебе, чи рай?
Чого з'явивсь?

Демон

Ти чарівлива...

Тамара

А сам ти хто? Одповідай!

Демон

Я той, кого ти спочувала
В німій, північній глушині,
Чия душа в твоїй палала,
Чию журбу ти розгадала,
Чий образ бачила у сні;
Я той, чий вид надію губить,
Заледве тільки розсвіне,
Я той, кого ніхто не любить,
Кого усе живе клене!
Я той, которому довіку
Нема ні міри, ані ліку;
Я миру — бич, добру — поріг,
Я небу ворог, друг недолі,
Я пан знаття, властитель волі —
І я припав тобі до ніг!

О, вислухай мої страждання!
Тобі я з чулістю приніс
Молитву лагідну кохання —
Земні найперші поривання
І краплю першу власних сліз.
Могла б ти знову прихилити
До правди й господа мій взір;
Твоїм коханням оповитий,
Одяг би я новий убір
І в чистій ризі аж до раю
Тебе б заніс, мою зорю...
О, вислухай мене, молю,—
Я раб твій, я тебе кохаю!
Заледве я тебе уздрів,
Я зацурав у ту ж хвилину
Й своє безсмертя без спочину,
І навіть владу без країв.
І я позаздрив мимоволі
Отій земній, короткій долі:
Не жить, як ти,— нудьга пройма,
Без тебе ж жити — сил нема.
І знов у зимнім серці мука,
В очах закохана сльоза,
І давня туга, мов гадюка,
В старезні рани заповза.
І що́ мені без тебе, кралі,
Мої держа́вини безкраї?
Порожні, марнії слова,
Обширий храм без божества!

Т а м а р а

Од мене далі, дух лукавий!
Я віри ворогу не йму!
Царю небесний! Боже правий!
Молитись... гласу не здійму...
Не можу: згубпая отрута
І серце, й розум порива...
Мені ти, бачу,— згуба, скрута;
Печуть вогнем твої слова...
Скажи ж, нащо мене кохаєш?

Д е м о н

Нащо, для чого,— не питай!
Моя царице, чи ти знаєш —

В твоїй очах і пекло, й рай;
Для тебе гордо я скидаю
Вінок терновий з голови
І все колишнє забуваю,
Таким вогнем тебе кохаю,
Яким кохать не здатні ви:
Пекельним полум'ям жерущим,
Осянням райського вінця
І поривання невмирущим
Моєї мрії без кінця.
З початку світу наболівся
В мосму серці образ твій,
Переді мною він носився
У порожнечі віковій.
Мені ім'я твоє звучало
У першім руху світовім,
І в раюванні тім святім
Тебе одної бракувало.
Коли б могла єси спізнать,
Яка нудьга, які гризоти,—
Усе життя, віки в самоті
Розкошувати і страждать:
За добре дяки не чувати
І за лихе не знати бід;
Для себе жити й горювати,
Носити в серці вічний лід,
Нудити світом і собою
Під вічним тяжаром гріха,
Надокучатись боротьбою,
Що — без покори й без верха!
Віки байдуже озирати,
Все знати, бачити кругом,
Все проти волі зневажати
І все нена́видіть гуртом!..
Заледве грізне слово бога
Мого торкнулося чуття,
З обіймів світу молодого
Навік одлинуло життя...
Синіло небо глибиною,
І в глибині незмірній тій
Зірок і світищ плавав рій,—
Здавен побратаних зі мною;
В весільнім вбранні золотім
Вони в вінцях коштовних сяли;

Проте мене не пізнавали,
Буцім я був для них чужим...
Таких, як я, братів нужденних
Я на пораду поскликав;
Але ж очей і видів темних
Уже я й сам не пізнавав.
І з жаху я махнув крила́ми
Та й полетів... Куди? За чим?
Не знав і сам я: побратим
Був з неба вигна́ний братами,—
І світ для мене став німим
За карбіжем райської брами.
Отак по волі буйних хвиль,
Пливе годипою лихою
Розбитий човен за водою
І без стерна, і без вітрил;
Так вранці літньою порою,
Як гаснуть зіроньки бліді,
Одно, без друга і без пари,
Крило розірваної хмари
Летить без волі, без мети,—
Бог знає звідки і куди!

Не довго й з людом я лукавив,
Не довго світ гріху учив,
Усе славетнеє неславив,
Усе найкращеє скверпив;
Я полум'я святої віри
Залив зневір'ям легко в них,—
Чи ж вимагали сил моїх
Самі дурні́ та лицеміри?
І я сховався у горах;
І там в проваллях всім на страх
Світив я зіркою блідою,
І вершник пізньою добою
Збивався в сторону вогнем
Та в прірву падав із конем,
Даремно зву́чи, й слід кривавий
За ним по кручі червонів...
Проте й ці лютії забави
На мить подобались мені!
Борю́чись з бурями, часами
До неба порох я збивав
І попід хмарами шугав,

Окритий млою, блискавка́ми.—
Аби з душі нудоту збуть
Серед боріння сил на волі,
Втекти від думи вікової
І незабутнє забуть!
Що́ варт усі страждання й болі
Від мук і гордощів людських,
Колін прийдешніх і булих,
Напроти хвиленьки одної
Моїх боліннів по̀тайних?
Що люди всі? Їх праця, путь?
Вони минули й проминуть!
Надія є: жде правий суд;
Простити може, хоч осуде!
Моя ж нудьга зі мною всюди,
Їй, як мені, кінця не буде,—
Не одпочить в могилі їй!
Вона то лащиться, мов змій,
То страшним полум'ям палає,
То думку каменем стискає —
Немов надгробник віковий
На руйновищі зниклих мрій.

Т а м а р а

Твоїх скорбот мені не треба,—
Навіщо плачешся мені?
Ти согрішив...

Д е м о н

Чи ж проти тебе?

Т а м а р а

Нас можна чути...

Д е м о н

Ми самі.

Т а м а р а

А бог святий?

Д е м о н

Не вір, Тамаро!
У бога небо, не земля.

Т а м а р а

А пекло, муки, вічна кара?

Д е м о н

Так що ж? Не будеш ти без пари,
Бо там з тобою буду я!

Т а м а р а

Хто б ти не був, мій друже скритий,
А я, згубивши сон ясний,
З якимсь прихилом мимо хіті
Твій голос слухаю страдний;
Але, як річ твоя лукава,
І маниш ти... то що ж пак я...
Ох, змилуйся! Яка в тім слава?
Нащо тобі душа моя?!
Невже я небові дорожча?
Невже найкраща я за всіх?
Ні, не одна ще є хороша,
Яка й не віда, що то — гріх?
І до чистотнього їх ложа
Не приторкалась ніяка
Ще чоловічая рука!
Ні, присягни тут, поклянися!
Мовляй... я мучуся... дивися:
Ти бачиш марення мої —
І смутком душу огортаєш...
Ти все спізнав, усе ти знаєш...
І пройме жаль думки твої!
Клянись, лукавії заміри
Всі вирвать з гордого ума!
Невже в зневаженому мирі
І клятьби вірної нема?

Д е м о н

Клянуся першим днем творіння,
Клянусь останнім світу днем,
Клянусь страмотою злочиння
І правди вічної вінцем;
Клянусь зневагою тяжкою,
Звитяги маревом хистким,
Клянусь порадою з тобою
І роз'єднанням жахівним;

Клянуся хмарищем духів,
Моїх братів, мені підручих,
Мечами янголів, немручих —
Моїх несплющих ворогів;
Клянуся небом і землею,
Пекельним щастям і райськи́м,
Сльозою першою твоєю,
Останнім поглядом твоїм;
Солодких уст твоїх диханням
І хвилями шовкових кіс;
Клянусь розкошами, й стражданням,
І тим коханням, що приніс!
Я зрікся мстивості старої,
Забув я гордощі і зло,
І вже облесності трутнóї
Не буде вадити жало!
Я хочу з небом помиритись,
Любити хочу і молитись,
Я хочу вірити добру:
Сльозою щирою зітру
З чола, що пада пред тобою,
Вогонь небесної клятьби,
І мир в темноті супокою
Нехай красує без злоби...
Повір, один тебе я знаю,
Один тебе я зрозумів,
Тобі, мій вишуканий раю,
До ніг я владу всю зложив;
Твого кохання жду, як дару,
І віки вічні дам за мить:
В добрі і злі, повір, Тамаро,—
Ніхто мене не затлуми́ть!
Тебе я, вільний дух обши́рі,
Візьму в країни осяйні,
І будеш ти, царице, в мирі
Найперша по́друга мені;
Не будеш знать ти більше жалю,
Землі й сльозини не даси,
Де ані щастя, мій кришталю,
Ані довічної краси;
Де все — злочинства, кари, страти,
Де при́тул заздрості й гріху́,
Де не здолають ні помщати,
Ані кохати без страху!

Хіба ж не знаєш, що такеє
Людське кохання хвильове? —
Крові збуріння молодеє...
Так за годиноньку ж сливе
Холоне серце зимове!
Хто встоїть супроти розради,
Як нуд охопить навісний,
Проти жіночої понади
І своєволі легких мрій?
Ні, не тобі, моїй дружині,
Судила доля наперед
Зів'яти мовчки у хатині,
Рабою ремства й приверед
Юрби холодної, німої —
Катів і впадників твоїх,
Між праці будньої, тяжкої,
Межи сподіванок ясних!
Не згасне марно світ очей
Твоїх за муром цим високим,
Серед молитов одиноких,
Чужих для неба й для людей!
О ні, найкраще в світі сяння!
Твій інший шлях,— а цей покинь:
Тебе ждуть інші поривання
І інших радощів глибінь!
Покинь ти перші всі бажання,—
Оту мізерію — людя́м;
Безодню гордого всезнання
Тобі за те я зараз дам!
Моїх підручних духів зграю
Я приведу до ніг твоїх,
А на послуги поскликаю
Прислужниць легких, чарівних;
Для тебе з зіроньки ясної
Вінець злотистий я схоплю,
Візьму з квіток роси нічної
І тими перлами скроплю;
Західним променем блискучим
Твій стан гнучкий я обів'ю
І духом чистим та пахучим
Навкруг повітря напою!
Довічну пісню чарівную
Тобі співати буду я,
Палаци пишні побудую

Із янтарю та кришталя.
Пірну униз на дно морськес,
За хмари високо злечу,
Тобі я дам все, все земнеє —
Кохай мене!..

11

І він нечуть
До вуст блідих, тремтячих кралі
Вуста гарячі притулив,
Її благання, ремства, жалі
Словами-чарами залив.
Пекельний взір безвинні очі
Проймав вогнем. І серед ночі
Над нею саме він блищав
Непереможний, як кинджал.
Лукавий Демон гору взяв!
І поцілунку яд закритий
Пробивсь у серце, в глибину,
І крик тяжкий, несамовитий
Збудив північну глушину.
Там все було: кохання, мука,
Докір з благанням хвильовим
І безнадійная розлука
З життям хорошим, молодим...
. . . . . .

12

Нічний варто́вий в ту годину
Один кругом сумних мурі́в
З чавунним билом без упину
Ступнею мірною ходив,
І коло келії одної
Чогось-то він зненацька став
І, замутившись, не підняв
Руки від дошки голосної.
Крізь тишу о́блягів кругом
Йому почулось шепотіння,
Двох уст гарячее стопління,
І крик, і стогін за вікном,
Тяжкий, короткий та безсилий...
Признав у йому сивий дід

Гріха й нечестя темний схід
І затремтів; але по хвилі
Замовкло все, оддалеки
Лишень нагірні вітерки
Несли з гаїв пестливий шепіт
Та з темних круч вчувався клекіт
Журливий сонної ріки...
І дід до вгодника святого
З страху́ молитву став читать,
Аби спокусу духа злого
Од думки грішної прогнать;
І неспокійною рукою
Він шапку зняв з свого чола,
Де мрія променем пройшла,
Перехрестивсь, та й знов ходою
Навколо мурів у обхід
Пішов старий, побожний дід.

. . . . . .

13

Мов пері * гарна, серед сна,
Вона лежала в домовині
Якась спокійна, чарівна;
Біліше снігу й полотнини,
Що о́круг неї полягла,
Був цвіт дівочого чола;
Закриті віями очиці;
І хто б, зирнувши, не сказав,
Що взір під віями дрімав
І для обу́ди тільки ждав
Чи поцілунку, чи денниці?
Але ж і промінь золотий
Даремне грав по них, світив;
Даремне кревпії і друзі
Їх цілували в тяжкій тузі,—
Ні! Смерті вічного клейма
Ніщо на світі не злама!

І все, де так життя тремтіло,
До себе серденько манило,—

---

* Міфологічна істота, фея.

Тепер один нікчемний прах...
На блідих, склеплених вустах
Якась усмішка заніміла,
Безмовна й темна, як могила.
Що в їй? Чи втіхонька яка,
Чи глум під долею лихою,
А чи зневірливість гірка,
Чи над життям і над собою
Зневага горда і тяжка,
Чи виклик небові святому?
А очі так вона вбира,
Мов напис в храмові стара,
Де попід буквою чудною
Закрита казка давніх літ,
Ознака мудрості людської,
Глибоких дум забутий слід...
І довго дивного створіння
Не дотикався янгол тління;
І довго бліда та німа
Посеред келії на марах
Лежала мармуром Тамара,
Таємна, як і смерть сама!
Ще не була вона і в свята
Так пишно, хороше убрата:
Саєт, парча, сріблó округ,
Квітки рясні з родини краю
(Так упада по обичáю)
Лють чарівний над нею дух,
Та з-під холодних, мертвих рук
Немов прощання шлють до гаю.

Пора ховати; дзвін реве,
Збираються побожні люди,
Гудал волосся сиве рве
І нерозважо б'ється в груди;
На пишногривого коня
В останній раз він ледве скочив
І з трупом рушила сім'я
На цілих три дні і три ночі.
Серед гробків її дідів
Для неї яма вже лежала:
Якийсь із прадідів Гудала,

Рабіжник сел і хуторів,
Як смерть зирнула до постелі
І покаянний час настав,
Поставить церкву обіцяв
На самім дикім тім'ї скелі,
Де тільки хуга все гула
Та чулись клекоти орла.
І швидко там на верховині,
Серед заметів снігових,
Знялись святого храму стіни,
І в них, спокутуючи гріх,
Поліг злочинець в домовині.
З тії пори на скелі там
Зробилось любе кладовище,—
Буцім з того, що небо ближче,
Тепліше буде мертвякам?
Буцім спокійніше лежати,
Як далі людський рух і стук?..
Даремне! Мертвим не чувати —
Ні зниклих радощів, ні мук!

15

В безодні синій, вище хмари,
Один із янголів святих
Летів на крилах золотих,
І душу грішную Тамари
На лоні праведному ніс,
І чистою росою сліз
Змивав її гріховні плями...
І за небесними зоря́ми
Їм раю світ замиготів,—
Аж ось із чорної безодні
Зірвавсь дух темрявий та злобний,
І їм дорогу заступив.
Він був могущий, як та туча,
Палав, як блискавки змія,
І згорда він гримів летючи:
«Вона моя! Вона моя!»
І притулилася до лона
Душа з благанням і страхо́м:
Під оборонничим крилом
Святого, божого закопа.
Над нею знову він стояв...

Так, світе ж! Хто б його пізнав?
Яким дививсь він грізним оком,
І скільки в погляді глибокім
Було трутóвини та зла,
І холодом несло жорстоким
Од непорушного чола.
«Геть далі! Щезни, дух негожий! —
Посланець райський одповів: —
Доволі злого ти вчинив,
Але вже слушний час наспів,—
І милосерден рóзсуд божий!
Спокуси дні уже пройшли;
І враз з кайданами землі
Кайдани лиха з неї спали,
У нас давно її вже ждали!
Її душа була із тих,
Яких життя — одно мигтіння
Непереможнього боління
І недосяжливих утіх.
Господь співочі струпи їх
Зіткав з найкращого ефіру,—
Вони не створені для миру,
І мир створився не для них!
За хвильову вона зневіру
Вже наболілася украй...
Вона любила через міру —
І одчинивсь любові рай!»
І янгол строгими очима
На духа зрадного зирнув,
Махнув крилами золотими
І в сяйві райськім потонув.
А гордий дух з несили й рвії
Прокляв і правду в небесах,
І всі свої химерні мрії,
Та знов без пари й без надії
Блукає сам по тих світах.

На злозі дикої гори,
Край Кашавурської долини,
До сього часу і пори
Стоять зубчастії руїни;
Вони діткам навкруг страшні
Своїми дивними казками...

Поміж дупластими дубами,
Там свідок давньої пори,
Мов помник звалений, старий,
Якимсь-то маревом чорніє.
Униз розкинувся аул;
Земля красує й зеленіє;
Усюди гомін, галас, гул,
Ідуть геть з крамом караваш,
Дзвінки бряжчать оддалеки;
І, з гір летючи крізь тумани,
Аж грають піною річки...
І тою вічною красою
Чи в зимню добу, чи весною,
Як нежурливе те дитя,
Не навтішається життя.
Але той замок спорожнілий
Уже одбув чергу свою,
Сумує тишею могили,
Мов дід старезний, посивілий,
Що пережив свою сім'ю.
Проте і там життя тріпоче...
І тільки місяця чи ночі
Його таємні гості ждуть;
Тоді їм свято і розкоші!
Шамтять скрізь, нишпорять, гудуть:
Старий павук, рибалка жвавий,
Плете сітки свої лукаві,
Зелених ящірок сім'я
На дасі радо-втішно грає,
І сторожка́, лиха змія
З нори поволі виповзає
На білу плиту рундука:
То враз зів'ється в три звитки,
То ляже биндою й засяє,
Немов забутий воя́ка
На полі меч, в оправі срібній,
Німому лицарю нетрібний!
І дико все. Старих років
Слід у́ нема: рука віків
Їх пильно довго замітала
Й не нагадає довіку́
Ні про славутнього Гудала,
Ні про його красу дочку!
Там, на шпилі скали крутої,

Де їх кістки земля взяла,
І досі церківця мала
Стоїть під божою рукою;
Покрай воріт її либонь
На варті темряві граніти;
Снігами чола їм укриті,
А на грудя́х замісто бронь
Льоди блистять, немов огонь...
Навкруг німі, страшні завали,
Морозом скуті, позвисали,
Мов водоспади навісні,
Що задубіли в довгім сні.
І хуга там на чатах ходить,
Здуває пил з мурів старих —
То пісню стогоном заводить,
То мов гука на вартових.
Самі хмарки ясні здалеку,
Почувши чудо тих сторін,
До церкви линуть на поклін
І на почесне до Казбеку;
А із людей могильних плит
Ніхто сльозою не росить.
Один Казбек, сумний, похилий,
Вартує пильно ті могили,—
І не розбурка чоловік
Їх сону мертвого повік!

ПІСНЯ

ПРО ЦАРЯ ЙВАНА ВАСИЛЬОВИЧА, МОЛОДОГО ОПРИЧНИКА ТА ОДВАЖНОГО КРАМАРЕНКА КАЛАШНИКОВА

I

Ох і царю єси, Йван Васильович!
Про тебе́ нашу пісню зложили ми
Про твого любого опричника
Й про одважного крамаренка Калашника.
Ми співали її під торбанний дзвін
І примовлювали та присловлювали;
Православний люд нею тішився,
А вельможний пан Ромодановський
Чарку нам підніс меду доброго,
А вельможна його біловидая
Та піднесла нам аж на сріблоньку
Рушничок новий, шовком вишитий;
Частували нас три дні, три́ ночі
Та все слухали не наслухались.

Ой не сяє з неба ясне сонечко,
Не любують ним сині хмароньки:
То сидить край стола за трапе́зою,
Трапезує то в золотім вінці
Ох і грізний цар, Йван Васильович.
Позад його стоять все прислужники,
Насупро́ти його — все опричники.
Бенкетує цар в славу богові,
А собі на здоволля й на втіхоньку.
Усміхаючись, цар казав тоді
В золотий свій ківш повно всипати
Вина доброго ще й заморського
Й піднести його до опричників.
І пили усі, царя славили.
Лишень но один з тих опричників,
Гей, лихий бояк, запальний юнак,
Не мочив свій вус в золотім ковші.
Він втопив у діл карі оченьки,
На персá схилив буйну голову,

А в грудя́х була дума тяжкая.
От насупив цар брови чорнії
І на його звів очі гострії,
Мов шуля́к зирнув з неба синього
На голубонька сизокрилого,—
Так бояк-юнак не підвів очей.
От цар стукнув в діл патерицею,
І в дубовий діл аж на півчверта
Він загнав її стальови́й шпиньок,—
Так бояк-юнак не здригнувсь і тут...
От промовив цар грізне словонько,—
І прокинувсь тут лицар-велетень.
«Гей си, вірний слуго, Кирибеєвичу,
Чи позаздрив ти нашій славоньці,
А чи служба чесна́ надокучила?
Коли сходить князь — зірки радісні,
Що ясніш гулять їм по небові;
А яка-бо з них зайде в хмароньку —
Та на землю вниз мерщі ко́титься...
Не гаразд тобі, Кирибеєвичу,
Зневажати так царські радощі:
Ти ж пак з роду сам із Скуратових,
А згодований у Малютиних!»
Одповідав так Кирибеєвич,
Поклонившися в пояс Грізному:
«Ой ти, царю наш, Йван Васильович,
Не кори мене, хлопа скверного:
Серця па́лкого не заллєш вином,
Думу чорну ним не запоштуєш;
Прогнівив тебе — царська воленька:
Покарать звели, втяти голову,
Бо й важка вона плечам лицарським,
До сирої землі й сама хилиться».
Йому цар на те, Йван Васильович:
«Та об чім тобі тужить, парубче?
Чи подерся твій парчовий жупан?
Чи зібгавсь цілком шлик соболячий?
Чи скарбниця твоя спорожнилася?
Чи пощéрбилась шабля гострая?
Або кінь підбився непідкований?
Або збив тебе, може, в боїщі,
На Москві-ріці крамаренко з ніг?»
Одмовляє так Кирибеєвич,
Похитавши вбік кучерявою:

«Не родилась та чарівна рука
Ні в панському роду, ані в крамарському!
Степовий мій кінь ходить весело;
Наче скло, горить шабля гострая;
А на свято ми, з ласки царської,
Не згірш іншого приберемося!
Ох, як вилечу на баскім коні
За Москву-ріку прогулятися,
Підв'яжуся я пасом шóвковим,
Набакир зломлю оксамитний шлик.
На воротях стоять там на тесаних
Красні дівоньки й молодиченьки
І глядять — зорять та шепочуться.
Та одна лишень і не дивиться,
А наміткою в пасах криється.
На святій Русі, нашій нененьці,
Не знайти ніде тої вродоньки:
Ходить пóплавом, мов лебедонька,
Ясно дивиться, мов голубонька,
Слово вимовить — соловейко сам;
Пашуть щіченьки їй рожевії,
Як зоря на небі божому;
Русі косоньки злотопря́дені
З пліч їй падають пишно хвилями
І цілують ті перса білії.
Вона виросла в сім'ї крамарській,
А наймення їй Ольга Дмитрівна.
Як побачу я,— то і сам не свій:
Руки дужі вниз мені падають,
Очі сміливі геть затлумляться.
Нудно, смутно мені, царю праведний,
По світа́х самому никати.
Остогидли мені прудкі коники,
Остогидли мені парчі-єдваби,
І не треба мені срібла-золота:
З ким я маю ним поділитися,
Перед ким юнацтвом вихвалюсь?
Ох пусти мене на Донські степи,
На козаче життя на вільнесеньке.
Хай зложу я там буйну голову,
Та вложу її на ворожий спис;
Подуванить татарва лиха
Коня доброго, гостру шабельку
І черкаське сідло бойовничее.

Карі очі мої шуляк виклює,
Сиру кість мою дощі вибілять,
І без похорон мій юнацький тлін
На чотири краї геть розвіється».
І сказав, сміючись, Йван Васильович;
«Ну, мій вірний слуго, я твоїй біді,
Твоїй скрутоньці дам порадоньку.
Ось візьми перстеньок діамантовий
Та візьми оці перли-намистечко,
Сперш чолом удар здібній сватоньці,
А по тім знадні подаруночки
Перешли своїй Ользі Дмитрівні.
Як до любу їй — грай весіллячко,
Не до любу їй — нема гніватись».
«Ох ти, царю єси, Йван Васильович!
Одурив тебе твій лукавий хлоп,
Не сказав тобі правди щирої;
Не сказав тобі, що красуня та
В церкві божій вже перевінчана,
Перевінчана з добрим крамарем,
По закону нашому християнському...»
Гей, співайте, браття,— та торба́ни ладьте,
Гей ви, братці, пийте — діло розумійте, –
Та потіште ж пак вельможного
І вельможну його біловидую!

II

У крамниці сидить огрядний юнак,
Крамаренко Степан Парамонович,
А по прозвищу пак Калашников;
Крам шовко́вий він розгорта на вид,
Словом ла́скавим гостей зманює,
Срібло-золото перелічує!
Отже випав йому некорисний день:
Ходять поуз все пани-ду́карі,
У крамницю його не заглядують.
Дзвін замовк в церквах по вечерні вже,
За Кремлем зоря гасне, жевріючи;
Застилають небо хмароньки,
Жене хуга їх, завиваючи;
Спорожнився широкий гостинний двір.
Замика Степан Парамонович
У крамниці своїй двері тесані,
Ще й дубовії, замком з хитрощу;

Зле-лихого пса та зубатого
На ланцюг міцний він прив'язує.
Та й потяг додому, замисливпись,
До господарки, за Москву-ріку.
От ввіходить він в свій високий дім,
І дивує Степан Парамонович:
Не стріча його молода жона,
Не накрито стола білим о́брусом,
А в кутку, де стоять образи святі,
Одна свіченька ледве блимає.
І гукнув він мерщій стару наймичку:
«Ти, повідай, скажи, Єремiївно,
Де сховалася, куди ділася
В такий пізній час Ольга Дмитрівна?
Певно, любії мої дітоньки
Оце бігали, нагулялися,
Що зарання так лягли спатоньки?»
«Господине мій, Степан Парамонович!
Я скажу тобі дивне дивонько:
До вечерні пішла Ольга Дмитрівна;
Уже й піп прийшов з паніматкою,
Засвітили світ і вечеряють,—
Господиня ж твоя по сю пороньку
Не верталася з церкви божої;
І не сплять твої малі дітоньки,
Не пішли вони гулять в забавки,—
Слізьми плачуть все, не вгамуються».
Засмутивсь тоді смутком-думою
Молодий крамаренко Калашников;
До вікна він став, пильно дивиться,
Придивляється вздовж по вулиці,
А на вулиці ніч темнісінька,
Сипле білий сніг, мов лопатою,
Замітає геть чоловічий слід.
Коли чує — в сінях дверми рипнуло,
І по сходах біжить хтось-то прихватцем.
Обернувсь,— аж зирк! Світе-боже мій!
Перед ним стоїть молода жона,
Сполотніла вся, світить волосом;
Коси ру́сяві порозплітані,
Божевільнії очі дивляться,
Шепотять вуста щось непевнеє.
«Ох і де ти, жінко, тинялася?
На якім майдані́ чи на дворищі,

Що волосся тобі розкуйовджено,
Що одежа твоя розпанахана?
Ой гуляла ти, бенкет правила
З паничами, знать, соколятами.
Не на те ж бо ми перед образом
Із тобою, жона, заручалися,
Золотими перснями мінялися:
Як замкну тебе за замок міцний,
За дубові двері оковані,
Аби й світу божого ти не бачила,
Чесне ймення моє не ганебила».
І почувши те, Ольга Дмитрівна
Затремтіла вся, мов голубонька,
Затрусилася, як з осики лист,
Слізьми вмилася тяжко-важенько
Й чоловікові в ноги кинулась:
«Господине мій, красне сонечко!
Хоч убий мене, а хоч вислухай!
Твої речі ймуть, наче гострий ніж;
Від них серденько в мене шарпає.
Не боюся я смерті лютої,
Не ляка мене поговір людський,
А ляка мене твоя нелюбов.
Із вечерні йшла я додомоньку,
Вздовж по вулиці ще й самісінька,
Мені й вчулося, наче сніг хрумтить,—
Озирнулася — чоловік біжить.
Мої ніженьки підломилися,
Я закрилася вся наміткою...
От за руки він міцно взяв мене
І сказав мені тихим шепотом:
«Що лякаєшся, красна зіронько?
Я не злодій пак, душогуб лісний,
Я слуга царю, царю Грізному,
Прозиваюся Кирибейвичем,
З сім'ї чесної, із Малютиної».
Тут сполохалась іще гірше я;
Завернулася, пішла колесом
Бідолашна моя голівонька.
А він став мене цілувать, пестить
Та, стискаючи, все приказує:
«Ой скажи мені, чого хочеш ти,
Моя ясочко дорогесенька?
Хочеш золота або каменю,

Хочеш перлів ти чи оксáмиту?
Як царицю, я приберу тебе;
Будуть всі тоді тобі заздрити.
Ти не дай мені смерті наглої:
Покохай мене, пригорни мене,
Хоч один разок на прощаннячко!»
І голубив він, цілував мене:
На щоках моїх і тепер горять,
Аж шаріють ще живим полум'ям
Поцілунки ті його прóкляті...
А сусіди в хвіртку дивилися,
Сміючись, на нас пальцем тикали.
Як із рук його я сіпнулася
І додому стрілою полинула,
То лишúлись в руках у харцизника
Мій квітчастий платок — твій даруночок,
І намітка моя, шовком шитая.
Зневажив він, оганьбив мене,
Мене, чесную, безпровинную.
Що ж набрешуть всім злі сусідоньки?
Кому нá очі покажусь тепер?
Ти не дай мене, свою вірную,
Язикам лихим на посмішище!
На кого ж, крім тебе, й сподіватися?
У кого попросить оборононьки?
Сиротина я в білім світоньці:
Рідний тато мій у сирій землі,
Поруч з ним лежить моя матінка,
А мій старший брат, сам ти відаєш,
У чужім краю пропав без вісті,
А мій менший брат — ще мале дитя,
Ще мале дитя, нерозумнеє».
Говорила так Ольга Дмитрівна,
Слізьми дрібними умиваючись.
Посила Степан Парамонович,
Посила по двох менших братиків;
І прийшли брати, уклонилися
І таке йому слово мовили:
«Розкажи ти нам, старший брате наш,
Чи пригода тобі яка трапилась,
Що покликав нас в таку глупу ніч,
У ніч темряву та морозяну?»
«А скажу я вам, любі братики,
Що тяжка біда, люте горенько

Наді мною це окошилося:
Оганьбив сім'ю нашу чесную
Злий опричник царський Кирибеєвич:
Не знесе душа кривди лютої,
Не стерпить того серце мужнє.
Завтра буде пак навкулачки бій
На Москві-ріці, при самім царі,
І я виступлю на опричника,
Буду битися до загину з ним.
Як подужа він — то виходьте ви
За святу, мовляв, щиру правдоньку.
Не злякайтеся, милі братики,
Бо молодші ви, свіжіш силою,
На вас менш гріхів назбиралося,
То ачей господь вас помилує!»
А брати на те одповідали:
«Куди вітер дме на високості,
Туди й хмароньки йдуть покірливо.
Як орел зове своїм клекотом
На кривавеє поле-боїще,
Зве бенкет чинить, мерлецїв ховать,
То орлята всі до його летять:
Ти наш старший брат, другий батько нам,
Чини сам здоров, як ти відаєш,
А тебе вже ми не попустимо!»
Гей, співайте, браття, та торбани ладьте!
Гей ви, братці, пийте — діло розумійте!
Та потіште ж ви пак вельможного
І вельможну його біловидую!

III

Над Москвою уже злотоверхою,
Над мурами кремльовими білими,
З-за далеких лісів та з-за синіх гір,
По покрівлях тесованих граючи,
Сиві хмароньки розганяючи,
Зоря жевріє, прокидається:
Золотисті розтріпала кучері,
Умивається снігами білими,
Як красуня, любуючись в дзеркало,
В небо чисте зорить, усміхається.
Ох, нащо ти, зоре́, прокидалася?
На яку радість ти розгулялася?
Ой зіходились та збиралися

Боякй завзяті московськії
На Москву-ріку, на кулачний бій,
Погуляти, для свята побавитись.
І приїхав сам цар із дружиною,
Із вельможними ще й опричниками;
І казав розіп'яти ланцюг сріблянний,
Сутим золотом перекований.
Оточили місце в двадцять п'ять сажнів
На охоцький герць поодинчатий.
І звелів от цар Йван Васильович
Склик покликати дзвінким голосом:
«Гей, де ви єсте, добрі лицарі? –
Звеселіть царя, батька нашого!
В коло герцьове виступайте ви:
Хто поб'є кого, того цар обдарить;
А кого поб'ють, тому вибачить бог!»
Виступа юнак Кирибеєвич,
Царю в пояса оддає чолом,
З дужих пліч скида дорогі хутрá,
Оксамитом зверху покривані;
Підпира у бік праву рученьку,
А лівою справля шлик кармáзовий,
Дожидає собі супротивника.
Тричі склик дзвінкий перекликали —
Ні один бояк ані рушився,
Всі стоять собі, озираються,
Кожен кожного випиха вперед.
Походжа опричник на прóсторі,
З бояків плохих, знай, глузує він:
«Га, принишкли всі, позамислились?
Ну, нема вже що, обіцяюся
Не губить душі ради празника,
Попустить живим на покутоньку,
Тільки втішу царя, батька нашого!»
Коли це юрба розпанахалась,
Й виступа юнак, запальник бояк,
Крамар то Степан Парамонович,
А на прізвище він Калашников.
Уклонився перш царю Грізному,
Далі Кремлеві та святим церквам,
А потім всьому люду руському.
І горять йому очі полум'ям,
На опричника пильно дивляться.
Супроти його зупинився він,

Натяга міцні рукавиченьки,
Розправля свої плечі дужії,
Гладить бороду кучерявую.
І сказав йому Кирибеєвич:
«А скажи мені, бравий лицарю,
Ти якого ж то роду й племені,
Яким ймення̀м ти прозиваєшся?
Аби знать, по кім править похорон,
Аби чим було й похвалитися!»
Одріка Степан Парамонович:
«Мене звуть Степаном Калашником,
А родився я в батька чесного
Й по закону жив по господньому:
Не ганебив я жінки іншого,
Не харцизничав ночі глупої,
Не ховався я світу божого...
І промовив ти щиру правдоньку:
По одному з нас буде похорон,
Не пізніше як завтра в полудень;
І один із нас попохвалиться,
З товари́шами бенкетуючи;
Не на жарт тобі й не на сміх людям
Тепер вийшов я, бусурман лихий,
А на бій страшний, на останній бій!»
І, почувши те, Кирибеєвич
Сполотнів лицем, як осінній сніг.
Смілі очі йому затуманились,
Проміж дужих пліч перебіг мороз,
На вустах блідих заніміла річ...
Ото мовчки обидва розходяться —
І лицарський герць починається.
Розмахнувсь тоді Кирибеєвич,
Та й ударив він вперш Калашника,
Та й ударив його посеред грудей,—
Затріщала кість сильне-дужая,
Похитнувсь Степан Парамонович;
На широких грудях висів мідний хрест,
А в йому святі мо́щі з Києва,—
І погнувся хрест, продавився в кість;
Мов роса, звідтіль кров закапала.
І помислив Степан Парамонович:
«Чому бути є, те вже спевниться:
Постою до кінця я за правдоньку!»
От наважився, розмахнувся він,

Зібрав силоньку до останнього,
Та й ударив свого ворога
У лівúй висок зо всієй руки.
Застогнав юнак потихесеньку,
Захитавсь бояк, трупом з ніг упав,
Простягнувсь, поліг на холодний сніг,
На холодний сніг, наче сосонка,
Наче сосонка в борі темрявім,
Під смолястий пень та підотнута.
Як те вбачив цар, Йван Васильович,
Розгпівився, злютів, тупнув óб землю,
І насупив він брови чорнії;
Наказав вхопить крамаренка вмить
Й привести мерщій собі нá очі.
От промовив тут православний цар:
«Одрікай мені щиру правдоньку:
Чи ти знарочна, чи ти знехотя
Вбив на смерть мого слугу вірного?»
«Я скажу тобі, царю праведний.
Я опричника нарочито вбив,
А за що, про що — не скажу тобі.
Прикажи мене покарать на смерть,
Втяти голову цю провинную;
Тільки згляньсяˊ-но з ласки царської
На вдову мою, дрібних діточок
Та на двох моїх рідпих братиків...»
«Ой гаразд вчинив, добрий мóлодче,
Запальний бояк, сину крамарський,
Що по совісті давав одповідь.
Молоду вдову і сиріточок
Із скарбів своїх пошануюˊ я,
Двом братам твоїм од сього пак дня
Даю воленьку продавать, скупать
По широкому царству руському —
І без мита ще, без оплатини.
А ти сам іди, добрий мóлодче,
На високе те місце карнеє
І зложи свою буйну голову.
Я сокиру дам нагострити — страх,
Звелю катові ебратись хороше,
В дзвін найбільший я накажу дзвонить,
Аби знали всі люди чеснії,
Що й ти милості в нас сподобився...»
На майдані вже люд збирається,

Сумовитий дзвін гуде, стогне, мов
Всім голосячи лиху вістоньку.
На високому місці карному
У сорочці зверх кармази́новій,
Золотим гудзем вгорі зап'ятий,
Із сокирою найгострішою,
Руки голі, знай, потираючи,
Походжає кат собі весело,
Бояка він жде ще й завзятого,
А лихий бояк, крамарський юнак,
З родом-браттями вже прощається:
«Ох ви, братики, друзі кревнії,
Поцілуймося та обіймемось
На остатні вже на розлучини.
Уклоніться Ользі Дмитрівні,
Нехай менш вона побивається,
Про мене змовчіть моїм діточкам.
Уклоніться хаті батьківській,
Уклоніться товаришам всім,
В церкві божій самі помоліться
Ви за душу мою, душу грішную!»
І скарали Степана Калашника
Смертю лютою та ганебною,
І безщасная голова його
У крові на діл покотилася.
Понесли його за Москву-ріку,
Де аж три шляхи розіходяться:
Тульський, Ря́занський та Владимирський.
І високий горб з землі скидали,
І клено́вий хрест зверх поставили.
Вітри буйні тут віють, бавляться
Над могилою безіменною.
Поуз неї йдуть люди добрії:
Пройде сивий дід — перехреститься.
Пройде дівчина — смутком пойметься!
А пройде́ кобзар — зложить пісеньку...
Гей ви, хлопці вродливі,
Кобзарі поштиві,
Голоси знадливі!
Красно починали — красно і кінчайте,
Кожному по правді честь-шанобу дайте!
Вельможному господарю — слава!
І красуні добродійці — слава!
Й всьому́ люду хрещеному — слава!

З М. О. Некрасова

Що ти, серце моє, побиваєшся?
Угамуйсь: а чи в перший то раз
Лихослів'я клубком розбігається
І лунає в родині про нас?
Не журись! Хай тим люди втішаються!
Не журись і людей не вини:
Як в труні заснемо,— нагадаються
І про нас добрим словом вони.

* * *

Духóта; ніч довга, сувора;
Без волі, без долі — то смерть!
Хоч би ще наринула бора,
Бо чаша вже повна ущерть!

Гримни ж над безоднею моря,
По полю, по лісу шугай
І чашу всесвітнього горя
Розхлюпай украй!..

ПОЕТУ

Куди не глянь — скрізь лемент, гвалт і муки,
В руйнóвищі і праця і любов...
А ти мовчиш, спустивши мляво руки,
І з сорому твоя палає кров.

Ти ремствуєш на свій талан співни́чий,
Що дадено хіба на глум тобі,—
Коли в душі лякливій, марівничій
Немає сил на звагу в боротьбі!

МУЗІ

О музо журби та печалі!
Ми пісню свою доспівали!..
Прилинь же до мене з безодні,
Пораднице тузі народній,
Склепи ти поспівцеві очі
На сон віковічної ночі!

ПРОЩАЙ

Прощай! Не згадуй днів розради,
Нудьги, сумóти і досади,—
Не згадуй чвар, не згадуй сліз,
Не згадуй заздрісних погріз!
Але ті дні, коли кохання
Над нами грало любе сяння,
І ми вчували серцем рай,—
Благослови та пам'ятай!

З[І]НІ

На життя іще ти маєш право,
Але я останні дні роню.
Я умру — моя померкне слава,
Не журись і не тужи за ню!

Зоре, знай,— її ясному світу
Блискотіть недовго на вінку:
Боротьба пак шкодила пíїту,
А пісні мішали вояку.

Хто цілком на пóслугу народу
Оддає своє життя слабе,
Борючись за щастя, за свободу —
Тільки той переживе себе.

* * *

Вчуваючи страхам війни,
При кожній втраті тій кривавій,
Ох, жаль не друга, не жони,
Не лицаря, що служить славі,
Бо що ж? Розважиться жона
І друга кращий друг забуде;
Але десь є душа одна,
Яка тужить до смерті буде!
Серед лукавства наших днів,
Серед бридні, злоби, погрози,
Одні я в світі підглядів
Святі, правдиві, щирі сльози,—
То сльози скорбних нень, жінок!
Їм не забуть своїх діток,
Що полягли на смертній ниві,
Як не звести плакучій іві
Своїх похилених гілок...

* * *

Що не рік, то й зменшáються сили,
То й душа кам'яніє моя...
Ненько-краю! Дійду до могили
Й не діждусь часу красного я,—

Того часу, як згояться рани,
Як повисохнуть сльози твої
І справдяться жадання кохані,
Найулюблені думи мої?

Я б бажав, помираючи, знати,
Що стоїш ти на добрій тропі,
Що світ бачать з убогої хати
І твої хлібороби сліпі;

Щоб буйненький з селúща рідно́го
Хоч єдиний той одгук доніс,
Де б не чулось кипіння страшного
Чоловічої крові та сліз...

ДУМИ
ПРИ ВЕЛЬМОЖНИХ ДВЕРЯХ

Ось він, пишний заїзд! По рочистих святах,
Зачумілий у рабській слаботі,
Цілий город в якійсь-то турботі,
До дверей тих хапається — страх!
Записавши найменння і звання,
Повертаються гості назад —
І кожнісінький так то вже рад,
Що, мовляв би, у тім — їх надання!
А у будні цей ганок вельможний найбільш
Оточа люд убогий, мізерний,
І пройдисвіт, і пан, на все здатний за гріш,
І вдовиця, й каліка старезний;
Тут по ранках туди і назад раз у раз
Все з бумагами вершники скачуть;
Інший звідти іде і веселим гаразд,
А другі ж, повертаючись, плачуть.
Раз я бачив, сюди надійшли мужики,
Бідолашні, селянськії люди;
Помолились хресту, стали геть здалеки,
Думні чола схиливши на груди.
Появився швейцар... «Допустіть!» — загули
Мовби порваним голосом з муки;
Той огледів гостей: не запишні були —
Вид палений, потріскані руки,
Свити-рам'я на плечах в латках,
По торбині на спинах зігнутих,
Хрест на шиї та кров на ногах,
В личаки саморобні узутих...
(Знати довго чвалали вони
Та й дізнали в дорозі бідоти!)
Хтось гукнув до швейцара: «Жени!
Наш не любить тієї голоти!»
Засов цокнув. Пождали сіроми сумні,
Потяглись за шагом тим злиденним,
Так швейцар не прийняв... і послались вони
Геть шляхом попід сонцем південним,
Простогнавши: «Суди його біг!»
Безнадійно махнули руками,
І, аж поки я бачити зміг,
З непокритими йшли голова́ми...

А палацу розкішного пан
Ще у ліжку пестився, як хан...

Ти, що вік свій кохаєшся в лестощах,
Волоцюжестві, ласощах, пестощах,
Час марнуючи в картах цілком,—
Гей, прокинься! Заверни їх хоч з жалощі:
У тобі — їм рятунок і радощі...
Так щасливі ж не щедрі добром!
Байдуже́ тобі кари господнії,
А людськії ти держиш в руках,—
І несуть оті люди бездольнії
Нерозважену тугу в серця́х.
Що тобі оте горе пекучее,
Що тобі бідолашний той люд?
При житті, що мов свято кипучее
День у день,— озирнутися в труд!
Та й навіщо? Писаків ома́ною
Ти народнее щастя зовеш;
Проживеш пак без нього ти з шаною
І при шані умреш!
Мов проміння рожеві, вечірнії,
В тебе згаснуть безжурнії дні
На душистім повітрі Сіцілії,
У садку, де розкоші знадні,
В милуванні, як сонце яснесеньке,
Поринаючи в море синесеньке,
Озолочує в паси блакить...
Заколисаний піснею тихою
Любих хвиль — за́снеш ти самохіть,
Мов дитина, між ласкою, втіхою
Дорогої твоєї сім'ї,
Що у вічі до тебе впадатиме,
(А на смерть твою заздро чигатиме).
Заберуть і останки твої,
Привезуть колією залізною
Їх до нас... І ти ляжеш в землі,
Нишком про́клятий всею отчизною,
Гучно вславлений в пишній хвалі!..

Отже, як це велику парсону
Для людців ми турбуєм дрібних?
Краще зірвемо серце на них:
Безпечніш... та й чим-небудь до сону

Хоч розважим себе.— Не біда,
Коли часом той хлоп постражда:
Він і звик, та й у небі святому
Так судилось! — У коршмі сірому
Обдеруть від жалю́ до шага,
І застогнуть, ідучи додому...
Ох і земле моя дорога!
Назови хоч одну ти країну,—
Я такого й кутка не вбачав,
Де б не тяжко було селянину,
Де б твій син та сівач не стогнав?
Стогне він по полях, по дорогах,
Стогне він по темницях, остро́гах,
Під землею в тяжких кайдана́х,
Стогне він по степу коло стога,
Стогне він коло воза тяжкого,
Стогне він і по власних хатах,
Навіть божому світу не радий,
Стогне він по усіх городах,
По прихожих суддів і уряду!
Глянь на Волгу! Чи чуєш ти, рветься
Тужний стогін з тієї ріки?
Стогін той у нас піснею зветься:
То ідуть на гужах бурлаки́!
Волго, Волго! У паводь, весною,
Ти не так потопляєш поля,
Як тією людською сльозою
Напилася вже наша земля!
Де народ, там і плач... Ох, злиденний!
Що віщує твій стогін щоденний?
Чи прокинешся ти з кайданів,
Чи, під гнітом тяжким бідування,
Ти вже все, що здолав, повершив —
Пісню склав... ні, не пісню — ридання,
І душею на вік започив?!

СІЯЧАМ

Сіячу правди по полю народному!
Ох, чи ти сієш на грунті неплодному,
Чи трухле зе́рно до тла?

Чи легкодухий ти, чи спавсь на си́лоньці?
Руна всі жовкнуть в тебе на нивоньці,
Доброго дастьбі й стебла!
Де ж ви, умілі, з душею хороброю?
Де ж ваші сакви з пашницею доброю?
Гайда на труд!
Сійте живіше насіння усякеє,
Сійте розумне: колись вам подякує
Щиро наш люд!

ДРУЗЯМ

Я замирив з необхідною долею;
Годі ці муки пекельні терпіть!
Годі боротись безсилою волею:
Швидше жадаю навіки спочить!
Вам же прожити, о друзі шановнії,
Чесно й лягти у могилі такій,
Щоб постоли широчезні, народнії
Слід протоптали до неї мерщій.

ПРОРОК

Не говори: «Забув він осторо́гу!»
Його своя недоля покара,
Незгірше нас він бачить неспромогу
Без му́ченства служити для добра.

Проте коха щиріш він і святіше,
В його душі нема зама́н людських:
«Для себе жить між миром можна лише,
Але сконать можливо для других!»

Так дума він, і смерть для його люба:
Не скаже він, що мало в світі жив,
Не скаже він, що марна буде згуба,—
Він жереб свій давно вже назорив!

* * *

Незабаром дістанусь я тліну.
Добре вмерти, та тяжко вмирать...
Чи хто зронить на мене сльозину,—
Байдуже́: я не буду благать.

Я дворянському нашому роду
Слави співом своїм не надав,
І не зменше чужим я народу
Помираю, як жить починав.

Братства, прия́зні струни співучі
Мені змалку порвала судьба;
Вороги були, правда, живучі,—
Друзяків же тяла боротьба.

Недочуті їх пісні віщливі,
Зрада голос урвала співцям!
І на мене їх лиця журливі
Лиш докірливо дивляться з рам...

МОЛЕБЕНЬ

Сумно в селі у нас, холодно, голодно,
Ранок зажурений, мряка, туман;
Дзвін десь іздáлеку стогне неголосно,—
Кличе до церкви селян.

Чується в дзвоні тім влада величная,
Щось-то суворе, святе!
Був того сму́тного ранку у церкві я,
І не забуду про те.

Всі тут селяни, од старця до молоді,
В землю поклони кладуть,
Господа молять, щоб зглянувсь на голоді,
В груди, ридаючи, б'ють.

Скрухи, молитви такої ще, може,
Зроду ніде я не зрів...
«Зглянься на люд твій окривджений, боже! —
Я мимохіть шепотів: —

Вчуй ти благання гарячі та щирі
Тих, що слугують землі...
. . . . . .
. . . . . .

Тих, що віками боролись з неволею
Й не подались в боротьбі,
Чули прощання з кріпацькою долею,—
Молимся, боже, тобі!»

МУЗА

Ні, не чув я зроду музи чарівної,
Щоб вона веселу пісню наді мною
Голосом ласкавим, тішачи, співала!
Ні, вона до мене з неба не злітала
Маревом прозорим, соном злототканим,
І не гріла душу променем рум'яним;
А коли хлоп'ям я вибігав на ниву,
Не спаляла думи мрією хисткою,
Не учила серця радісного співу,
І мені ніколи красною добою,
От коли буяє кров нам без упину,
Не була за вірну любую дружину...
А мене під владу узяла зарана
Муза не ласкава, муза не кохана,
Товаришка хворих, журної голоти,
Що й на світ родилась задля сліз, скорботи;
Зігнута від праці, скрутою забита,
Все вона квилила... і була повита
В неї пісня жалем, тяжкою нудьгою...
А не то — й ридала часом наді мною.
Уражалось болем молоде серденько,
І я сам за нею заливавсь ревненько...
Часом серед плачу й пісня вибухала,
Повна поривання й буйного запалу,
Але в йому чулись ще смутніш одгу́ки
Зрадного кохання, навісної муки,
Літ хлоп'ячих красних помертвілі мрії,
Бідаря-сердеги праця без надії,
Тихого — покора, дужого — наруга;
І до зойку музу катувала туга.

І вона в завзятті присягалась богу
На бій конче вийти до всього лихого,
А мене в колисці страшно колисала
Та до помсти небо грізно викликала.
Але в серці повнім і добра і віри
Не буяли довго лютії заміри.
Сумирялась швидко від тепла любові
Звага ненапитна тії помсти, крові.
І ненатлу злобу гоїла єдина
Богоблагодатна та свята хвилина,
І бездольна муза з ясною сльозою
Лагідно всміхалась в той час наді мною
Та, схиливши чоло на убогі шати,
Научала стиха — «ворогів прощати!»

МОРАЛЬНИЙ ЧОЛОВІК

Сам живучи з моралію згодли́во,
Нікому ще я кривди не вчинив.
Жона моя, закрившись полохливо,
Смерком раз — мель! — в покой, де милий жив;
З квартальним там я їх накрив на шкоді...
Він звав на герць... а я не дурень — годі!
Її ж таки докір у ліжко звів,
Та од гризот і вмерла мовчазливо...
Сам живучи з моралію згодливо,
Нікому ще я кривди не вчинив!

Приятель в строк не повернув позички;
Я натякнув тихесенько йому
І на закони здавсь — без сварки, без правіжки:
Закон завів приятеля в тюрму;
Там він і вмер, не заплативши й гривни...
І я мовчу, не бідкаюсь на злидні!
Та навіть довг, по смерті, я простив
І згадую приятеля поштиво...
Сам живучи з моралію згодливо,
Нікому ще я кривди не вчинив!

У кухарі віддав я крестяни́на,
На щастя йшло: удався до пуття;
Та тільки от — лиха йому година —

Мав до книжок велике почуття,
Та над усе ще став гоноровитий;
Ну, хлопу — зась! І я, хоч — не сердитий,
Сальця йому за шкуру трохи влив...
А він узяв, повісився на диво...
Сам живучи з моралію згодливо,
Нікому ще я кривди не вчинив!

Я мав дочку: в студента закохалась
І думала піти за бідаря;
Ну, похвалився прокльоном, ізлякалась
Та й вийшла вже за діда-друкаря.
Госпóда в їх була, як повна чаша...
З чого не знать, а стала сохнуть Маша?
Та через год і вік її згорів,
Лишивши нас без зіроньки журливо...
Сам живучи з моралію згодливо,
Нікому ще я кривди не вчинив.

* * *

Саме в розпалі година жнив'яная...
Доле ти, доле жіноча! Ой, рвяная
Туга по нашій землі!
Диво, що в'януть ти рано примушена,
Вельми винослива, тяжко намучена —
Мати у руській сім'ї!
Гола площинонька одноманітная,
Зверху незміряна стеля блакитная,
Сонце нестерпно пече.
Жінка-бідарка із сил вибивається,
Хмара над нею мошки коливається,
Їсть їй і вид і плече.
Пить потяглась до глекá на моріженьку...
Лихо! Серпом перекраяла ніженьку,—
Часу нема зав'язать:
Вчулось, немовби хтось крикнув за копами:
Жінка туди... геть укрилася косами —
Треба дитя вгамувать!
Що ж ти схилила безрадісно голову!
Пісню їй про терпіння без спочиву
Мати терпляча співай!
Очі крів'яні, мов з вітру навіяні,

Краплі росисті у неї над віями...
Сльози чи піт — угадай?
В кухоль, накритий поверх лопушиною,
Скрапнуть вони... безталанна з дитиною
Жадно припала лицем,
Кухоль взяла в наболілі долоньки...
Що? Чи смачні пак солоні ті сльозоньки
На́впів з гірким сирівцем?!

* * *

Чи їду зимою,— а ніч непрозора,—
Чи чую, як хуга лютує сумна,—
Дружино бездольна, убога та хвора,
Зненацька твій образ кохаий зрина!
На серці гадюка зів'ється неначе...
Ти змалку терпіла тяженну біду:
Твій батько суворий мав серце ледаче,
Віддав за нелюба тебе, молоду;
Попалась ти в лапи лихої недолі,
Не малось і краю невольницьких днів...
Так ти ж не зігнулась, втекла од неволі,—
І знов не на щастя господь тебе вів!
Чи ти пам'ятаєш той день, коли хворий,
Голодний я руки з несили зложив?
Стогнала страшна завірюха надворі,
По пустці холодній аж вітер ходив.
Чи ти пам'ятаєш — уже сутеніло,
І темрява лізла у нашу тюрму;
Син плакав у тебе; даремне ти гріла
Диханням ручéньки задублі йому.
Точилась тяжка, невимовна хвилина...
Кричав якось хрипко недолець малий...
Наплакалась добре і вмерла дитина.
Моя безталанна! Пекучих не лий!
Від голоду, може, до ранку й ми сáми
Закриємо очі і стулим вуста;
Хазяїн промовить прокляття над нами
За збитки, й положать нас вряд без хреста...
Сиділи ми мовчки, окриті пітьмою.
В очах твоїх думу страшну я вбачав:
Ти серцем вагалась, а потім марою
Знялась... Я, безсилий, в дрімоті куняв...

І нишком убрання ти вийняла з скрині,
Немов на весілля прибралась, пішла
Кудись-то... а згодом в маненькій трунині
Убогу вечерю назад принесла.
Без слів ми невитерпний голод заїли,
Поставили світло на мерзлий поріг
І сина прибрали, в труну положили...
А хто ж нам і за́ що, дружино, споміг?
Ні ти не казала про темне придбання,
Ні я запитати одваги не мав;
В очах твоїх тільки тремтіло ридання,
І мозок мій яро злобою палав...
Ой де ти тепера? Чи з горя, з бідоти
Втомившись, навіки спочити лягла?
Чи, може, загрузла в поганім болоті
І людям жіночу красу продала?
Та хто ж приголубить тебе й обороне?
Блукатимеш гірко сама коло стін!
В моїм тільки серці блисне й захолоне
Безсилий та марний прокліп!

НЕВИЖАТА РИЗА

Осінь похмура. Крюки залетіли,
Ліс оголився, поля спорожніли,
Тільки не вижата риза одна...
Збуджує думу безрадну вона.
Ніби шепочуть колосся похмурі:
«Нудно осінні нам слухати бурі,
Нудно хилитись чолом до землі,
Зерна достиглі ронить по ріллі!
Птаство ненатле та хиже із гаю
Нас окрадає і нищить до краю,
Заєць толочить і буря лама...
Де ж пак ратай наш? Чом досі нема?
Чи ж ми найгірші за всіх уродились?
А чи ми зерном не рясно укрились?
Ні, ми не згірші за інші, й давно
В нас налилося й достигло зерно.
Та чи на тее ж орав він і сіяв,

Щоб нас той вітер зимовий розвіяв?»
Стогне в одпо́відь їм вітер сумний:
«Ра́тай, хазяїн ваш, дуже слабий.
Знав він, для чого вас сіяв весною,
Та підірвався від праці тяжкої;
Трудно сердезі — не їсть і не п'є,
Серце робак йому точить, псує,
Руки, що перше провадили плуга,
Зсохли на тріску, звисли, як пуга,
Стемріли очі, і голос пропав,
Що сумовитої пісні співав,
Як, налягаючи грудьми на рало,
Ратай замислено йшов тут, бувало».

МАТИ

Вона була прибита від печалі,
І часом тим, як три орли-сини
Круг неї бавились, веселі, жартівні —
Її вуста журливо шепотали:
«Сини мої! Нащо вас привела?
На горенько, лебедики, незважне...
Ви підете шляхом прямим одважне —
І не мине вас ваша доля зла!»
Не плач при них, намученая мати,
Не хмар плачем їх ясного лиця!
Але навчай їх змалку поважати,—
Що є часи, стороки без кінця,
Коли нема найкращого жадати,
Як страдного, тернового вінця!

МАРИНА, СОЛДАТСЬКА МАТИ

(Поема)

Ледве-ледве в глупу ніченьку
З полювання ми вертаємось;
Хвала богу, до торішньої
Хоч ночівлі добираємось.

«Ось і ми! Магайбі, тіточко!
Що звело вас, мов бабусеньку?
Чи про смерть уже задумали?
Киньте нàбік тую думоньку!

Чи біда зігнула лютая?
Розкажіть нам,— може, злегшає!»
І Марина оповідала
Нам про горенько сердешнее.

«Вісім год синка не бачила,
Чи живий він — ані відано;
Не гадала навіть стрінутись.
Аж син в хату несподівано.

Повернувся по безстрочному.
Ой струхнула я хатиноньку —
Напекла млинців, вареників,
Змила сину ще й голівоньку;

Та не довго гріли радощі,—
Повернувся він хворісінький:
Щóніч кашель б'є москалика,
У крові платок мокрісінький.

Каже все: «Поправлюсь, матінко!»
Помилився — не поправився:
Дев'ять день хворів коханий мій,
На десятий — переставився!..»

Зникла, змовкла, не добавила
Більш до того ні півсловонька.
«Та з чого ж пак причепилася
Козакові та хворобонька?

Чи слабий у вас був змалечку?»
Стрепепулось в неї серденько:
«Був Михайло не козак — орел,
Як дубочок, ріс прямесенько.

Чудувався генерал старший,
Дивлячись на хлопця гожого,
Як в рекрутському присутствії
Становили його голого.

На хатину сю вінець складав,
Ставив сохи сам дубовії...
Красували в чорнобривого
Пишні кучері шовковії!»

Знов замовкла безталанная.
«Не мовчіть! Розважте тугоньку!
Що зломило сина любого,—
Певно, визнали ви думоньку?»

«Не любив казати, паночку,
Як взнакй далась солдатчина:
«Людям гріх душі показувать,
Що вже богові призначена...»

Каже: «Тим гнівити господа,
А нечисту силу радувать:
Про лихе, мов, ліпше змовчати,
Ніж на вόрогів досадувать!

Німотá перед сконаннячком
Подобає християнину!»
Бог святий зна, які мученьки
Силу збавили Михайлину.

Я й сама вже не питалася...
Ні на щб не нарікаючи,
Говорив він речі тихії
Та розважні, помираючи.

Ходить все, було, з сокирою
По подвір'ю потихесеньку;
Весь горбд заплів оборою,
Хатку злагодив старесеньку;

Перекрити ще й хліви хотів...
Не справдились тії мислоньки:
Ліг та за день перед смертію
Тільки й знявсь на рівні ніженьки!

Позирнути забажав ще він
На около, на ріднесеньке —
Як весна пиша садочками,
Як то сонцю все радесеньке.

Забажав,— пішла з Михайлом я;
Попрощавсь ото він з хатами,
Попрощався з Кудлаєм старим
І з дрібними овечатами.

До лугів ми за село пішли:
«Прощавай вже, сіножатонько!
Я косив тебе ще парубком!»—
Та й заплакав мій Михайлонько.

Пісня в лузі розлягалася...
Підхопив і він на силоньку:
«Не одна в полі доріженька!»...
Та затхнувсь, упав на нивоньку:

Не стояли в його ніженьки,
Голівонька нахилялася...
Журно тьохкав соловейко нам,
Як додому повертались.

Ох і тяжко в ніч останнюю
Стало: пам'ять мов стерялася;
Все йому перед сконаннячком
Муштра злая увижалася:

Ходить, чистить амуніцію,
Паси вибілив солдатські,
Язиком грав щось за прúгравки
Та співав пісні ненáські...

Викидать ще став рушницею,
Аж пішла хатинка ходором;
Журавлем стояв на ніженьці,
Витягав другую козиром.

А це зразу... застогнав притьмом,
В ноги — пуць! — ридає, кається:
«Згляньтесь, ваше благородіє!
Ваше...» Бачу — задихається...

Я до його — стих, послухався,
Ліг на лаву. Я молилася,
Чи не дасть нам бог рятуночку!
Світом пам'ять мов з'яснилася,

Шепотнув: «Прощай, ріднесенька!
Знову ти сама зосталася!»
Над Михайлом я схилилася,
Похрестила, попрощалася.

І погас він, наче свіченька
Воскова́, передгосподняя...»
Мало слів, і горя річенька,
Горя річенька безодняя!

МОРОЗ

(Поема)

ЧАСТИНА ПЕРША

Смерть селянина

I

Буланко в заметі загруз по коліна;
Дві пари корявих постол
Та вкрита ряденцем ялова трунина
Стирчать із убогих гринджол.
Стара в рукавицях чималих
Устала коня підігнать.
Крижинки до вій їй пристали...
Мабуть, від морозу блищать.

II

Навиклая дума поета
Попереду неї біжить:
Мов шатою білою вкрита
В селі ген хатинка стоїть.

В хатинці під полом телятко,
На покуті мрець під вікном;
Лепечуть дурні ще дрібнятка,
Дружина рида над шитвом,—

Готує мерцеві повинно,—
Не кидає голки й разу́,
Як дощ той осінній, невпинно
Сльоза доганяє сльозу.

III

Три долі тяжкі колись мала доба:
І доленька перша — з рабом одружитись,
Другá — бути матір'ю сина-раба,
А третя — до смерті рабові коритись;
І всі оті долі тяженні лягли
На жінку у нашій землі.

Вік ли́нув за віком — до щастя все билось,
Не раз, не два в світі усе помінилось,
Одну тільки, боже, єси залишив
Ти долю сувору селянки...
І всі на те згодні, що образ здрібнів
Краси огрядної — слов'янки.

Чи то вже талан твій такий?!
Ти потай, німотно страждала,
Боролася в скруті тяжкій,
Нікому жалів не звіряла;
Але ж ти, дружино німа,
Мені шепотнеш їх на вухо.

Ти вся — полохнеча сама,
Ти вся — віковічная скруха!
Й твоїм безпросвітним бідáм
Останок життя я віддам.

. . . . . .
. . . . . .

IV

Одначе ми річ про селянку
Зняли, аби вам довести,
Що образ величний слов'янки
Ще можна й донині знайти.

Є жінка у нашім народі —
Повага та спокій в лиці,
І рух лебедячий у хóді,
Й краса гордовита в оці́.

Хіба їх сліпий не пізнає,
Видющий же скаже в ту ж мить:

«Пройдé — мов те сонце осяє,
Погляне — навік опастить!»

Ідуть вони тею ж тропою,
Якою верстає й наш люд;
Але ж між убожества й гною
До них не влипа якось бруд.

Пишає красуня на диво,
Рум'яна, струнка, огрядна́,
У всякім убранні вродлива,
У кожній роботі зручна́.

І голод, і холод — все зносить
Без ремства, терпляче вона...
Я бачив раз, як вона косить:
Що мах — то й копиця одна.

Платок їй набáкир геть збочив,
От-от спадуть коси до п'ят...
Якийсь парубійко підскочив,—
Їх вгору підкинув на жарт!

Важенні, русяві ті коси
На перса налиті лягли,
Укрили їй ніженьки босі,—
За ними не видко й землі.

Вона одвела їх руками,
На парубка очі звела...
А вид її гордий, мов з рами,
Образою й гнівом пала.

У будень не любить пустóти;
Зате ж не пізнати, згола,
Як тінь працьової турботи
Зжене їй ухмилка з чола.

Такого пак щирого сміху,
І пісні, і руху в танку —
За гроші не купиш; «Ну, втіха!»—
Гудуть чоловіки в кутку.

В бігу вона всіх перелипе,
В біді помогти не схибне,

Коня на скаку навіть спипе
І в полум'я сміло стрибне.

Хороші та білі їй зуби,
Немов тії перли блищать,
Так пильно ж коралові губи
Красу їх од миру таять.

Вона усміхається зрідка...
Їй ніколи ляси точить;
Не зважиться в неї сусідка
Горшка, чаплії попросить;

Їй лінощі зовсім не милі,
Не шкода старців-гультіпак...
Лежить на їй розуму, сили
І праці великої знак.

У неї нехибне дізнання,
Що з праці рятуночку жди,
І праця їй зносить надбання:
Сім'я не бідує в нужді,

Бо завжди в них теплая хата,
Хліб — сонце, смачний сирівець,
Здорові і ситі хлоп'ята,
Й про свято є теж буханець.

До церкви іде молодиця
Попереду всеї сім'ї,
Дворічна дочка повнолиця
Припала до лона її.

Веде й шестилітнього сина.
Сама у святковім строю...
І до́любу всім ця картина,
Хто любить родину свою.

V

І ти пак красою світила,
Гнучка була й сильна в стану́,
Так горенько ж, лихо зломило
Покійного Прокла жону!

Ти горда, ти плакать не хочеш;
Але ж трунове полотно
Дрібними ти мимохіть росиш
Та шиєш його похітнó.

З вій довгих сльоза сльозу гонить
На руки проворні твої...
Так колос без шелесту ронить
Достиглії зерпа свої...

VI

На цвинтарі, геть за хатами,
Де хуга лютує та гра
З підбитими вітром хрестами,
Місцину дідусь вибира;
Втомився, робота тяжка,
Тут трібна теж знала рука,—

Щоб з шляху був хрест на прикметі,
Щоб сонечко грало кругом...
Стримлять йому ноги в заметі,
В руках його заступ і лом.

Від інею шапка аж сяє,
З морозу у сріблі весь ус;
Стоїть нерухомо й гадає
На згірку високім дідусь.

Надумавсь. Хрестом починає,
Де буде він яму копать,
На себе хреста покладає
Й ну заступом сніг одкидать.

Тут способи іншії мались,
Бо цвинтар не те, що рілля:
Із снігу хрести викладались,
Хрестами лягала земля.

Зігнувши старечую спину,
Дід довго зусильно копав,
І мерзлу, поламану глину
Сніжок незабаром встилав.

Ворона до його злетіла,
Потикала дзьобом, пройшлась...
Земля, мов залізо, дзвеніла,
Ворона з нігйчем знялась...

Уже й домовина готова.
«Гадав я цю яму копать? —
(В старого зірвалося слово) —
Чи Проклові б тут спочивать?

Не Проклові б!» Дід оступився,
Із рук йому вислизнув лом
І в білу ту яму звалився...
Дідусь його витяг з трудом...

Пішов... по шляху́ шкандибає...
Туман усе небо встила...
Немов цілий світ помирає:
Сніг сипле, зати́ша і мла...

VII

В байраці, де плинула річка,
Дідусь свою бабу нагнав,
Спитав у старенької знишка:
«Чи добру труну обібрав?»

На це запитання старого
Вуста шепонули: «Нічого!»—
І знову понишкли вони;
Гринджоли так тихо склизили,
Немовби втікали могили,
Неначеб боялись труни...

Оселя ще здалі й не мрілась,
А зблизьку вогонь миготить;
Бабуся із ляку хрестилась...
Кінь вдарився набік... в ту ж мить —

Оброслий увесь бородою,
Без шапки, босоніж, з кийком,
Зненацька з'явився марою
Їм давній знайомий Пахом.

Він був у сорочці додільній,
Ланцюг з-попід неї дзвонив;
Спинився мерщій божевільний,
Об землю кийком попобив,

Промовив щось з жалю та болю
Й сказав: «Це не лихо — нудьга!
На вас поробив він уволю,
Прийшла пак і ваша черга!

Труну ненька сину купила,
А батенько яму копав;
Жона ж покривало пошила —
Усім він роботи завдав!»

Пробуркнув іще щось... а далі
Крутнувсь і повіявсь навдалі:
Бряжчали сумне ланцюги,
Голісінькі литки блищали
Й писавсь слід босої ноги...

VIII

Лишили труну біля хати;
Задублих Марусю й Грицька
Звели до сусідоньки спати
Та й ну споряджати синка.

Поважно, суворо і тьмяно
Чинилася справа сумна:
Залишнього слова не дано,
Сльоза не змигнула й одна.

Втомивсь ти з життя працьового
Й заснув, поробивши землі!
Лежить він, байдужий до всього,
На білім дубовім столі;

Лежить нерухомий, холодний,
І свічка горить в головах,
Лежить у сорочці плоскóнній,
В личаних нових постолах.

Покладені руки подвійне,
Мозолі від праці і мук...
Хороше обличчя спокійне,
Густа борода аж до рук...

IX

Поки́ мертвяка споряджали,
Усі були строго німі,
І тільки-но очі ховали
Та потай зітхали самі.

Аж ось уже скінчено діло,
Нема чого критись з плачем,
І що на душі наболіло —
В словах полилося допцем.

Не буйні по степу гуляють,
Не бучні гудуть весілля́,—
По Проклові кревні ридають,
По Проклові тужить сім'я:

«Голубонько наш сизокрилий!
Куди ж ти від нас полину́в?
По вроді, по зросту, по силі
Ніхто тобі врівень не був.

Ох, був ти родимцям порадник,
На ниві робітником мавсь;
Був го́стям привітник, упадник,
У жінці, у дітках кохавсь...

Що ж мало гуляв ти по світу?
За віщо ти нас одцуравсь?
Обмислив ти мислоньку скриту,—
З сирою землею збратавсь!

Обмислив,— а нас сирота́ми
Лишив на поталу бідам;
Тепер не водою — сльозами
Палкими вмиватися нам!

Умре твоя ненька по тузі,
Та й батько недовго стрива;

Як липа без верху у лузі,
Так в хаті без мужа вдова.

Не жаль тобі бідної жінки
І діток не шкода... Вставай,
З своєї закревної нивки
Під осінь збереш урожай!

Поруш-бо, коханий, плечима,
Шовко́м-кучеря́ми тріпни,
Поглянь, як орел той, очима,
Солодкі вуста одімкни!

На радощах ми б наварили
І меду й вареної жбан,
За стіл би тебе посадили —
Зволяйся, жаданий наш пан!

А самі б насу́проти стали —
Питима надіє сім'ї!
Очей би з тебе не здіймали,
Ловили б всі речі твої...»

X

На це голосіння-розмову
Надходив сусідоньок ряд;
До образа всяк клав воскову,
Бив в землю поклона і знову
Вертавсь собі нишком назад.

Раз по раз та смутна гостина
Змінялась... аж ось і кінець.
Вечеряти сіла родина —
Капусту й з черствим сирівець...

Дід влади над кволим серденьком
Тій марній журбі не давав:
Підсівши до світла близенько,
Ста́рі постоли він латав.

Зітхаючи голосно, важко,
На пе́чі бабуся лягла,
А бідна вдовиця Одарка
Провідати діток пішла.

Цілісіньку ніч біля свічки
Читав над покійним дячок,
За ним тільки сумно з-під пічки
Виводив цвіркун голосок.

XI

Хурдига ревла безустанку
Та снігом ліпила вікно,
І сонце мов крилось в серпанку,
Бо свідком було того ранку
Сумної картини воно.

Буланий в гринджолах бік тину
Господаря сумно тривав;
Без зайвого плачу й помину
Труну люд на санки поклав.

«Ну, з богом, буланко! Рушай-но!
Натягуй міцніше гужі!
Служив ти господарю славно,—
В останній разок послужи...

В торговім селі Чистополі
Купив він тебе сосунцем,
І викохавсь ти на роздолі,
Та й став таки добрим конем.

Упадливо ти з господа́рем
Святий хліб на зимоньку дбав,
Давався й дитині з отари,
А діло добряче держав.

Як в полі ж роботи кінчались
І сковував оранку лід,—
З господарем ви виряджались
З повітки до валки підвід.

І там знавав лиха чимало:
Вагу тарабанив в санках,
У хугу страшенну, бувало,
Не раз ти загубиш і шлях.

Від пуг на боках твоїх бідних
Карбіж не єдиний лежить;

Зате ж по подвір'ях заїзних
Вівса наїдався ти всить.

Чував у пилипівські ночі
Метелиці стогін сумний,
І звірячі сяйла — не очі —
Вбачав ти у нетрі лісній;

Спочатку тремтів було з жаху,
А далі — й страху́ вже нема...
Аж ось твій господар дав маху —
Й його долягла та зима!»

XII

Раз випало в сніжнім забої
Йому на всю ніч залягти,
А потім з остуди лихої
Ще три дні в гарячці іти;

В речений час хури пригнати
Хапався небіжчик, либонь;
Пригнався, повернувся до хати
Без гласу, а тіло — вогонь.

Матуся стара його вмила
Водою з сьоми веретін,
У лазню гарячу зводила,
Так ні,— не очунює він!

Тоді знахарок поскликали —
І поять, і шепчуть... а тут
Все гірше... Його протягали
Три рази крізь кінський хомут.

Топили коханого в проруб,
Під сідало клали й вийе —
Всьому він корився, як голуб,
Та да́рма — не їсть і не п'є!

Іще положить під ведмедя,
Аби той кістки розім'яв,
Ходак сергачівський Нехтеля —
Що теж їм пораду давав.

Одарка ж, дружина слабого,
Прогнала порадника пріч:
Ще спробувать ліку другого
Замислила бідна: і в ніч

Пішла в монастир на болоні
(Три милі він був од села),
Бо там у чудовній іконі
Цілющая сила була.

Пішла, повернулась з святою —
Так хворий без гласу вже був,
Причащений, вбраний до столу;
Побачив він жінку, зітхнув

Та й вмер...

XIII

...Гей, буланко, рушай-но!
Натягуй міцніше гужі!
Служив ти господарю славно,
В останній разок послужи!

Гудуть уже дзвони завдалі,
Попи там тривають... ну, їдь!..
Прибиті з журби та з печалі,
Йшли мати з старим поперідь.

Сирітки рядком коло татка
Сиділи — ніхто не рида;
А поруч, ведучи буланка,
Їх ненька, нещасна, бліда,

Плелася... запали їй очі,
І був не біліший від щок
На ній той смутковий, жіночий
Із білої хустки платок.

За нею сусідів, сусідок
Плуганивсь рядочок рідкий;
Міркують, що ніби сиріток
Талан тепер буде тяжкий —

Одарці роботи прибуде,
Що ждуть її злидні та нуд.
«Жаліти вже нікому буде!»—
На тім увесь згодився люд.

XIV

Як водиться, в яму спустили,
Насипали горбик з землі;
Поплакали всі, потужили,
Сімейку жалем наділили,
Завдали мерцеві хвали.

І сам голова Йван Степанич
З бабами в півгласа загув:
«Покій тобі, Прокл Севастьянич! —
Сказав.— Добросердий ти був.

Жив чесно, а надто у строки,—
Вже як тебе бог визволяв,—
Платив пану чинші, оброки
Й податки в казну постачав!»

Не стало тут слів йому в річі,
Промимрив він щось і додав:
«Ох! Ось які дні чоловічі!»—
Та й шапку на голову взяв.

«Звалився... а був дужий на диво!..
Шкода́! Не мине і наш брат!»
Ще раз похрестившись поштиво,
Усі повернули до хат.

Високий, німий, скам'янілий,
Без шапки, весь сивий, блідий,
Мов пам'ятник з мармуру білий,
Стояв на могилі старий.

А потім, узявши лопату,
Журливо почав бородач
Утоптувать синові хату,
Під стогін старої та плач.

Як, кинувши ж сокола-друга,
В село дід з старою входжав:
«Чи ба! Як хитає їх туга,—
Мов п'яних!»— народ промовляв.

XV

Одарка ж вернулася тихо
Додому — діток накормить...
А в хаті ж як в льосі! Ох, лихо!
Хапається піч затопить;

Під припічок — зирк — ні цурпалка!
Замислилась мати німа:
Сиріток покинути жалко,
Часу́ й приголубить нема,

То й вибачать діти на ласці.
Звела їх до хати чиїсь
Та зараз на тім же буланці
По дро́ва й поїхала в ліс...

ЧАСТИНА ДРУГА

Воєвода Мороз

XVI

Морозяно. Сяють пологи срібляні,
Бори бовванію́ть кругом;
Буланко ні вільно, ні тюпки плуганить,
Душі не зустрінеш шляхом.

Як тихо та чутко! З села якийсь голос
Долинув, і в усі дзвенить;
У лісі на корінь насунувся полоз,
Аж в серці неначе ри́пить.

Навколо площина, що й зглянуть несила,
Немов в діамантах горить...
Одарчині очі сльоза стумани́ла,—
Повинно, їх сонце сліпить.

XVII

На полі ж то тихо, а в лісі
Ще тихше і ніби ясніш;
Щодалі — дерева грубіші,
І тіні щодалі — довжіш.

Дерева, і тіні, й проміння,
І мертвий, німий супокій...
Аж ось! Розляглось голосіння
Та стогін болячий, тяжкий!

Одарку подужало горе —
І ліс безуважно чував,
Як лихо лилось необоре,
Як голос тремтів і лунав;

І сонце холодне, недруже,
Мов жовтеє око сови,
Дивилося з неба байдуже
На муки-ридання вдови.

І скільки тих струн увірвалось
На серці нещаснім людськім,—
Довіку захованим сталось
У борі безлюднім, глухім.

І тугу вдови-бідолахи,
Матусі сиріток-дрібнят,
Підслухали вільні лиш птахи,
Та й досі од миру таять.

XVIII

Не псяр по діброві гукає,
Не греблі ламає вода,—
Наплакавшись вволю, рубає
То дрова вдова молода.

Руба та склада на гринджоли...
Коли б їх хутчій нарубать;
Навряд а чи її чує з недолі,
Як сльози невпинно біжать.

Оце на сніг білий скрапнеться
Із вій яка-небудь одна,
До самого долу проб'ється
І ямку протопить до дна.

Другу на березину зроне,
І дивишся — миттю вона
В перлину ясну захолоне —
І біла, і кругла, й міцна.

А інша на оці засяє,
Струмком по щоці побіжить,
І сонце в їй променем грає...
Упоратись Дарка спішить.

Рубає, рубає, рубає,
Не чує, як холод зціпля,
Одно — про дружину гадає,
І кличе, і з ним розмовля.

XIX

. . . . . .
. . . . . .

«Голубонько! Нашу Марунику
В танок, на весняних святках,
Дівчата візьмуть і красуньку
Хитатимуть знов на руках.

Стануть хитати,
Вгору кидати
І трусити так,
Як молотять мак *.

Мов маківочка гожа,
Буде Маруся літать,
Вся зчервоніє, як рожа,
Стануть очиці палать;

Буде ніжками махати,
Дзвінко сміятись... самі
Ми на її любуватись
Будемо, соколе мій!..

---

* Дитяча гулянка.

XX

Вмер, не дожив свого віку,
Вмер — і зарито в землі!
Як навесні чоловіку
Любо у полі, в селі!

Сонечко ясне палає,
Всі поживляє краси;
Нивка на рало триває,
Травка прохає коси.

Рано, бездольна, я встала.
Ріски у роті не мала,
В плуг запрягла я коня,
Нивку до смерку орала,
Косу ніч цілу клепала,
Стала косити до дня.
Міцно ви, ніженьки, стійте,
Рученьки білі, не нийте:
Треба самій працювать!
В полі ж самісінькій трудно,
В полі самісінькій нудно,—
Буду коханого звать:
«Глянь, чи я добре зорала?
Глянь, чи сухим я зіклала
Сіно в круглесенький стіг?
Всю сіножать без привала
Я на граблях спочивала...
Чом мені ти не споміг?
Хто ж до пуття довести мене схоче?
Нікому діло поправить жіноче...

XXI

В ліс почали вже товар виганяти,
Стали розкішні жита красувати —
Дав нам поліття господь,—
Ниньки по груди жита чоловіку,
Дав нам поліття господь!..
Та не продовжив тобі тільки віку,—
Хоч-не-хоч в поле сама вже виходь!..
Овід гуде, уїдає,
Згага пекельна в'ялить;
Сонечко серп напікає,

Сонечко очі сліпить;
Палить у голову, в плечі,
В ноги, у руки пече;
З жита, немовбито з печі,
Так і пашить гаряче;
Спиноньку страх натруджала,
Рученьки, ніжки болять;
Жовті, червоні кружала
Перед очима стоять...
Жни, дожинай похутчіше,
Бачиш, вже пада зерно...
Вкупі б робить охітніше,
Вкупі б не так забарно́...

XXII

Ох, справедливий був, ненько,
Сон перед спасом мені...
В південь заснула саменька
Я із серпом на стерні;
Бачу, мене оступає
Війська ворожого тьма,
Грізно руками махає,
Грізно очима пройма.
Кинулась я було в ноги,
Ой вже несила тікать;
Стала прохати сномоги,
Стала я вголос кричать.
Чую — земля затрусилась,
Зілля кивають, тремтять...
Перша матуся з'явилась,
Дітки за нею біжать;
Вже без погоди не здвине
В полі вітряк своїх крил;
Брат підійде та й спочине,
Свекір плуганить, як віл.
Всі приплелись, посходжали,
Тільки дружини мого
Очі мої не вбачали...
Стала я кликать його:
«Бачиш,— мене оступає
Війська ворожого тьма,
Грізно руками махає,
Грізно очима пройма.

Що ж ти не йдеш боронити?..»
Господи! Щезло куди ти?
Що це зі мною було?!
Жадного війська немає,
Геть навкруги — ні ноги...
Те не лихі вороги,—
Жито кругом облягає,
Буйні колосся, рясні
Світ заступають мені!
Гнуться, мов золотом сяють,
Руки лискочуть і вид,
Самі солому під серп нахиляють —
Більш їм стояти не слід!
Жати я стала хутенько;
Жну, а на шию мою
Сиплються зерна буйненькі,
Ніби під грядом стою!
Ох, моя матінко! за ніч
Випаде зерно усе...
Де ж ти, мій Прокл Севастьянич?
Чом тебе бог не несе?
Сон справедливий був, ненько,—
Жатиму, бідна, саменька!
Жатиму все без дружини,
Буду сніп міцно крутить,
Буду раз по раз сльозини
В сніп загорьований лить...
Ох, не перлисті, не срібні
Сльози пекучі вдови;
Нащо ж ви богу потрібні,
Нащо здались йому ви?

XXIII

Довгі зимові ті ночі —
Спатоньки нудно самій.
Ох, щоб не плакали очі,
Буду я ткати хутчій.
Витчу полотен багато,
Добрих, тонких скатертин;
Дасть бог, діжду-таки свята —
Виросте сокіл мій син;
Буде на цілу країну
Красень між всіх парубків.

Висватать сину дівчи́ну
Вирядим чесних сватів...
Кучері красеню Грицю
Я розчесала як тра...
В білім, хорошім обличчю
Кров молодечая гра...
Ну, та до пари й подружжя,
Наче рожеви́й листок...
Встань — уже час, милий друже,
Благословити діток!
Дня цього ждали, як свята:
Як то раділи колись,
Аж усміхалася й хата,
Як став ходити наш Гриць.
Цілу ту нічку зимову
Ми не стуляли очей,
Все вели тиху розмову:
Як то Гриць дійде людей,
Як його будем женити,
Як ми надбаєм всього...
От таки, бога хвалити,
Ми і діждали того:
Грає троїста музика.
Бубон гуде на селі;
Треба позвать чоловіка —
Стрінути поїзд здалі:
Кралю веде білолицю
Сокіл, не сокіл — жених!
Сип же ти жито-пшеницю,
Геть обсипай молодих!

XXIV

В бір на смачне пасовище
Го́йдар овечок жене;
В борі ж чатує вовчище —
Певно, чиюсь-то хапне?
Чорні та темряві хмари
Звисли над нашим селом,
Блискавка блисне і вдарить
В хату чиюсь-то притьмом!
Чутка недобра підкралась,
Ходить між людом кругом:
Парубкам воля урвалась —

Швидко некрутський прийом.
Гриць одинак в нас, та й годі:
Діток всіх — донька та син...
Тільки наш староста, злодій,
Щоб не підвів під аршин?
Скаже: «Так хоче громада!..»
Згине навіки наш син...
Де ж твоя, друже, порада?
Ти б захистив нас один!
Ох, ти не встанеш, мій друже!
Зціпились руки байдуже,
Очі склепились твої,—
Вік сиротіти сім'ї.

. . . . . .

XXV

Чи ж не благала я матір престольну?
Чи ж я ледача була?
Ніччю сама по ікону чудовну
Я не злякалась, пішла;
Вітер гуде, намітає замети,
А хоч би місяць з-за хмар.
Глянеш на небо — погані прикмети:
Ряд домовин ніби й нар.
Чи ж не впадала за ним, моїм голубом,
Чи пожаліла чого?
Я і признатись йому мала соромом,
Як я кохала його!
Зірки блиснуть і осяють цю темряву,
Та не осяють думок!
Зайчик ген рушив по впалому дереву...
Стій, не біжи на шляшок!
Ні, проминув, побіг пріч, хвала богові...
В північ насунула мла;
Чую — по цілому темному борові
Сила нечиста пішла.
Виє, голосить, десь квилить... не руш мене!
Зникни і щезни мерщій!
Я несу горенько-лихо натруджене
Дівi пречистій святій!
Коні іржуть, звір реве по глушóвинам,
Вслід мов погоня яка!

Гей, не чіпайте! Бо дорого стоїть нам
Наша копійка гірка!
. . . . . .
Літо, було, він проробить цілісіньке,
Зиму всю в краї чужім;
Я ж сама дома всі ночі довгісінькі
Лину гадками за ним.
Їде він, мерзне, голодний, натруджений;
Я, знай, сиджу та пряду;
Наче той шлях його, довгий, занудженний,
Нитку без краю веду.
Гра веретено, із пучок спускається,
Аж на долівці скака...
Прокіл мій десь по заметах путляється;
А як дорога тяжка
Й мажа з вагою,— жаліє худібоньки,—
Сам себе в віз припряга...
Так-то працюючи з ранку до ніченьки,
Ми і придбали шага...
Господи! Будь милосердним до бідного,
Зглянься на нашу сім'ю!
Все, що зібрали ми срібного й мідного,—
Все тобі, боже, даю!

XXVI

Вже я й облісок минаю;
Стежки в заметах не знать:
Біло геть з краю до краю...
Ледве що стало світать.
Зірка блискуча, хороша
Впала з небесних верхів,—
Знати, то воленька божа,
Певно, господь її змів...
Глянула я й заніміла.
Аж похололо чоло,
Все пригадати хотіла,
Що мені в думку зайшло,
В той час, як зірка зникала
В темряві страшній, сумній?..
Так, тепер все пригадала:
Думала, соколе мій,
Що не застану й живого...
Мати Ісуса Христа!

Чим прогнівила я бога?
Крий мене, діво свята!
Знов я побігла невтомно...
Сила-то в кого яка!
Може, ікона чудовна
З ліжка зведе мертвяка?
Ох, аби ласка господня,
Бог не попустить сиріт...
Ось мур і брама церковна!
Тінь моя аж до воріт
Вже досяга головою.
Впала навколюшки я,
Зирк,— а вгорі наді мною
Хрест суто злотий сія;
Зверху ж на баньку хрестову
Сів лиховісник той — крюк.
В грудях так стислося знову,
Що не зняла я і рук!

XXVII

Ох, довго мене забарили.
Саме того ж таки дня
Черниці сестру хоронили.
Вутреню слухала я.

Тихо чернички ходжали.
Чорний на всіх був одíг,
Тільки небіжка лежала
В білім убранні, як сніг.

Спить молода, супокійна,
Знає, що буде в раю...
Чмокнула й я, гріходійна,
В білу ручéньку твою!

Пильно їй в личко дивилась:
Краща, молодша за всіх,
Ніби голубонька біла
Проміж голубок простúх.

Чорне вкривало аж долі,
Чотки на пальцях святі,
Вінчик куншговий на чолі,
Тихі так янголи ті!

Мов же святими вустами
Богові слово за нас,
Аби з дрібними дітками
Вік мій бездольний не згас!

Сестри черниченьки са́ми
Не́сли на плечах труну
І з голосінням-сльозами
В яму спустили тісну.

XXVIII

Рушили з чином пречистую діву,
Стали черниці співати журливу,
Били чолом до землі.
Скільки ж то шани було їй повсюди,
Кидали працю зануджені люди,
Всі проводжали її!
Хворих до неї носили й незрячих...
Знаю, царице! Ти сльози болячі
Втерла кільком на очах...
Нам тільки ласки ти дать не зволяла...
. . . . . .
Господи! Кільки я дров нарубала,
Чи й довезу на санях?..»

XXIX

Скінчивши це звикле їй діло,
На санки зіклала дрова́,
За віжки взялась і хотіла
Додому вертатись вдова.

Та знов загадалась над лихом,
Сокиру невмисно взяла
І, слізьми ридаючи тихо,
Під сосну високу пішла.

Заледве ступає ногами...
Втомив її плач той тяжкий:
Так лихо стихає часами
В страшний та німий супокій!

Під сосною стала — чи й дише,
Без думи, без стогону й сльоз.
У лісі мертвячая тиша,
Надвечір міцніша мороз.

XXX

Не буря над лісом шумує,
Не з гір то клекоче вода,—
Мороз-воєвода пильнує
І панства свої огляда.

Вбача, чи гаразд хуртовини
У лісі стежки замели,
Чи долі нема де ялини,
Нема де без снігу землі?

Чи пишно всі сосни прибрались?
Яка на дубах тих краса?
Чи міцно у кригу скувались
Великі й маненькі плеса́?

Іде — по деревах ступає,
Лущить по замерзлій воді;
А сонце сліпуче аж грає
В кудлатій його бороді.

Усюди шляхи чарівному...
От зблизився він до вдови
І вмить зупинивсь нерухомо
Над нею поверх голови!

Осівши на сосну стрільчату,
Віночком став бить по вершку
І сам-но до себе завзяту
Завів якусь пісню хвастку:

«Приглянься на мою, серце, вроду:
Який воєвода Мороз!
Такого могути ще зроду
Вбачати тобі не прийшлось!

Сніги, хуртовини й тумани
Морозові завжди слушні,

Піду на моря-океани —
Палаци повстануть ясні.

Замислю — і річку чималу
Сховаю я миттю під льод,
Містки побудую з кришталу,
Яких не збудує народ.

Де вільні, широкі, погожі
Недавно ще води текли,—
Там ниньки уже перехожі
І хури з вагою пішли.

Люблю по глибоких могилах
У па́морозь мертвих вби́рать;
Морозити кров кому в жилах,
Чи мозок у чо́лі стискать.

На лихо, на страх лиходію,
Як їде він верхи у ніч,
Таку лускотню заподію,
Що рад би він зникнути пріч!

Баби, боячись вовкулаків,
Тікають додому хутчіш;
Але ж тих п'яниць-гультіпаків
Дурити іще веселіш:

Без крейди всю пику збілую,
А ніс запалає вогнем,
І бороду так пришрубую
До віжок — хоч тни ти ножем!

За всіх багатіший я в світі,—
Мого не злічити добра:
У перли, срібло, в самоцвіти
Сестра моє царство вбира.

Ходи в моє царство зі мною,—
Ти будеш царицею пак.
Гаразд попануєм зимою,
А літом спочинемо всмак.

Ходи, приголублю, пригрію,
Палац тобі дам не один!»—
І став їй махати на шию
Мороз булавою з крижин.

XXXI

«Чи тепло тобі, молодице?»—
З високої сосни кричить.
«Еге ж!»— одрікає вдовиця,
Сама ж вся дубіє, тремтить.

Ще нижче спустивсь Морозенько,
Махнув булавою ще раз,
Шепоче ласкаво, тихенько:
«Чи тепло пак?»—«Тепло, гаразд!»

«Гаразд»,— а сама все дубіє.
Торкнувсь морозенько блідий,
У вид різким духом їй віє
Й голкú гострожáлі, знай, сіє
На неї з сріблá-бороди.

І ось край її опинився:
«Чи тепло,— промовив,— тобі?»
І Проколом вмить їй з'явився
Та й став цілувати її.

У шию, в вуста та у вічі
Її чарівник цілував,
І їй ті закохані річі,
Що милий про шлюб,— шепотав.

Так стало їй радісно, мило,
Так солодко шепіт наліг,
Що й очі Одарка стулила
Й сокиру впустила до ніг.

І лагідний усміх німіє
В Одарки на білих устах;
Мов борошном, спушено вії,
А брови у срібних скалках...

XXXII

Блискучим морозом окрита,
Стоїть вона, дубне навік,
І сниться гаряче їй літо,—
Не звезено жито ще в тік,

А зжате,— вільніше їм стало!
Возили селяни снопи,
А Дарка картоплю копала
Таки край тієї ж тропи.

Робила й свекруха старенька
На діток; а тут на мішках
Сиділа Маруся гарненька
І моркву тримала в руках.

Віз повний рипить, над'їжджає,—
Буланко заржав до своїх,
І широко Прокіл ступає
За возом снопів золотих.

«Магайбі! А де ж мій Грицюня?» —
Їм батько сказав, ідучи.
«В горосі»,— озвалась бабуня.
«Ей, Грицю!»— гукнув він мерщі

Й на небо зирнув: «Вже не рано!
Напиться б, бо згага...» Встає
Його господиня кохана,
З барилка води подає.

Тим часом і Гриць обізвався:
Оплутаний чисто в'ючем,
Жвавенький хлопчина здавався
Котючим зеленим кущем.

«Біжить, лопотить мій стрибалко,
Горить під ногами трава!»
Грицько увесь чорний, як галка,
Білява лишень голова.

Опукою котить жвавенько,
На шиї горох хомутом...

Попоштував бабу він, неньку,
Сестру,— так і ниже в'юном.

Погладила мати хлоп'ятка,
І батько за щоку вщипнув;
Тим часом не гаявсь Буланко:
Він шию тягнув та тягнув,

Допався й, оскаливши зуби,
Смакує горохом, щипа
І в добрі, м'якесенькі губи
Грицюнине вухо хапа...

XXXIII

Маруся до батька озвалась:
«Візьми мене, тату! Тривай!»
Скакнула з мішків та й упала;
Підняв її батько: «Гай, гай!

Не плач,— не скалічила спину!
Не треба плаксійок мені,
Ти, жінко, такого хлопчину
Іще приведи навесні!

Дивися ж!» Жона зчервоніла:
«Та буде тобі й одного!»
(А вже щось під серцем носила)
«Та ну-бо, Марусю, чого

Ти плачеш? Утри свої сльози,
Мерщій на ту ніжку ступи!»
І батько, підвівшись на возі,
Її підсадив на снопи.

А Гриць наче тут уродився,
Скопився й собі за рубель;
І віз, риплячи, покотився
Помежи рясних конопель.

Знялася горобчиків сила,
Шугнула густим табунком...
І довго Одарка зорила,
Закрившись од сонця платком,

Як з татом діткй наближались
До хати, де слався димок,
І їй з-за снопів усміхались
Червоні обличчя дітòк...

От пісня луна на роздолі!
Дзвінкий голосок у співця...
Останнії одсліди болю
Позникли в Одарки з лиця;

Душа полетіла боляще
Туди, де той спів голосний...
Немає над пісню ту краще,
Яку ми чуваємо в сні!

Об чім вона — бог її знає,
І слів ти її не питай;
Але ж вона серце стишає,
На душу навіює рай.

В тій пісні є нестощі, й ласки,
Й кохання — без краю-кінця...
Застигла й не сходить в Одарки
Щаслива ухмилка з лиця.

Якою б ціною не сталось
Селянці моїй заніміть,—
Байдуже: вона усміхалась;
Нема що за нею жаліть.

Ніде пак спокою такого
Не знайдемо любого ми,
Як в лісі безмовім, облогім,
Під небом холодним зими.

Ніде так гаразд на слободі
Не дихати хворим грудя́м...
І якщо нам жити вже годі,
То краще спокоїтись там.

Ні гуку! Душа замірає,
І горе і щастя стиха́,
І чуєш ти, як огортає
Тебе ота тиша глуха.

Ні гуку! І бачиш ти синій
Край неба, та сонце, та ліс,
В сріблястий одягнений іній,
Що пухом химерно обвис;

І тягне тебе якась сила
В таємну його глибочінь...
Аж ось угорі зашамтіло,—
То білка з соснових вершин,

Скакнувши, шмат снігу звалила —
В Одарки він звис на спині;
Одарка ж стояла й дубіла
В-якімсь зачарованім сні...

З Владислава Сирокомлі

ПОШТАР

«Тут бенкет і гомін; один ти в шумляві
Сидиш, мов той бранець в неволі;
На люльку! На чарку! Сідай тут на лаві,
Повідай про власні недолі!

Ні дзвоник, ні сурма, ні красні дівчата
Тобі не приносять залacся;
Два роки ти з нами,— не можна й згадати,
Щоб ти коли раз засміявся!»

«Ох, як мені тяжко, як сум мене нуде —
Ніщо мені в світі не мило...
Дай чарку! По чарці зважніш, може, буде,—
Послухай, чим серце здавило:

Пристав я на пошту малим ще на годи,
В душі ж мав я сили багато;
По правді не знав я слободи й вигоди,
Не знав ані ночі, ні свята!

Од ранку до смерку, од смерку до ранку
Возив і панів я, і паній;
Дістав золотого,— тоді на гулянку:
Веселий, і ситий, і п'яний!

Дівчат було зводив, спивав товаризну,
Із писарем — рівний, та й квита!
А коні як знали! Як ляcну, як свисну —
То й рвуть мої сиві з копита!

Та весело, боже! Затрубим ізранку,
І гайда — поля і діброви!
Везеш панича або часом панянку,—
Два злоти в кишені готові!

Т' але ж моє серце спізнало дівчи́ну,—
Жила вона тут от, за милю;
Було, як вертаюсь, то хоч на хвилину,
А завжди одвідаю милу!

Раз писар гукає мене опівно́чі;
Прокинувсь,— і духом до його...
Було ж то зимою; мороз ріже в очі,
Замети й хурдига до того.

«Вези пак штафету!» — «От лихо собаче!»
Йому я промимрив з-під носа;
Взяв сурму, пакета, коня окульбачив
І сивим по шляху дав чоса.

А вітер аж виє, у очі б'є хуга,
І темно, й страшне́ бездоріжжя...
Верста проминула, одна, далі друга,
Під'їхав під третю — мій боже!

Крізь посвисти бурі, бік шляху, сльозами
Хтось, чую, «на пробі» благає...
Я й кинувсь — подумав, що, певне, снігами
Хтось поночі блудить, змерзає;

Звернув і коня вже... коли це край вуха
Шепнув хтось: «Не гайся по ділу!
Гей, вигадай краще хвилинку,— послухай,—
З повороття одвідати милу!»

Страх серце окутав, не зміг я дихнути,
Над чо́лом піт кригою взявся...
Я в сурму ударив, щоб крику не чути
І далі геть сивим послався!

Вертався я світом; од дому близенько
Знов страх огорнув мене скритий:
Дух стисло, недобре щось чує серде́нько
Та стука, мов дзвоник розбитий.

Кінь приснув, найожився, став бить у копита...
На шлясі одубла, як глина,
Під паром замету, мов килимом вкрита.
Лежить якась змерзла дівчи́на!

Струхнув я плат снігу із білої шати,
Одкинув замети від тіла,
Стер сніг із обличчя — була то... ох, брате!
Дай чарку! Кінчати — несила!..»

ПРО СТАРИЙ МІЙ ДОМИК

I

Гей, там вліво за горою
Все дуби широкочолі,
За дубами геть стягою
Розіслалися подоли —
Надніманські ті розкоші,
Ярі, ярі та хороші!
Вправо плеса чисті сяють,
В шкло їх верби зазирають;
А за ними на пісочку
Верби шепчуть в холодочку.
Ввійдеш в вулиці роздолі —
Справа, зліва йдуть баркани,
А в кінці аж, де тополі,
Мій старий, але коханий
В землю домик уростає,
Мов дідусь який горбатий;
Стіни гнуті; дах щербатий;
Між драниці небо сяє;
Зверху — мох, труха зісподу,
Чиста ледач та господа...
А мені вона найкраща —
Не оддам її нізащо!
По́бік ганку йде остро́кіл,
Геть садка мого надо́кіл,
А в садочку, що в віночку,
Мають кетяги бузочку;
Попід вікнами руїни
Красні квіти, аж шаріють,
А од квіт стежки сіріють,
До порічок і малини.
Перед ганком поле; далі
Німан биндою повився,
А під тином на завалі
Вулик в землю похилився.
Ех! Я пан там над панами!
То ж садок мій і будинок,
Там і праця, і спочинок
Чергувалися часами;
Там копав, садив я, сіяв,
Там мене скриляла мрія,
Там почув я і враження

Полохливого натхнення!
То ж моє пак господарство,—
Ціла власність, ціле панство...
Хоч убого там і голо,
Хоч самотньо й мовчазливо;
Так зате ж як чарівливо
Позирать звідтіль навколо!
Чи погляну ненароком
На зелені низовúни,
Чи спочить захочу оком
На темрявій сосновині,
Чи зирну на плеса шклисті,
Чи свої втоплю я очі
В далині тій сизій, млистій,
Бистрий Німан де блискоче
І хвилястим сріблом плине,—
У пишнотах око гине!
Схил небес — моя то зала,
Чисті плéса — то дзеркала,
Луки — обриси шовкові,
А луги й бори соснові —
То шпалери і квітнúці
У моїй царській світлиці.
Ген на синій бані хмарка,
Наче парус, лине, дметься;
Як на бурю, що збереться,
То моя не встóїть хатка:
Дощ крізь стелю так і рине,
Бо дастьбі уже покрівлі;
А в старі, потрухлі стіни
Вітер віє по будівлі.

II

Гей, там в лісі, на поляні
Завдає сокира болю:
І дерева, наче п'яні,
Стиха хиляться додолу;
Аж лунає гомін всюди,
Гуркіт буркає діброву —
І нагадує, що буду
Мати я нову будову...
От на той рік, ще до літа,
Закипить тут разом праця...

Тамта хатка буде вкрита,
Певно, краще, ніж стара ця;
Але серцю більше тумʼи:
Як розвалять ці руїни,
Де я спогади, і думи,
Та жалі свої подіну?
Чи, бувало, здавить груди
Поривáнням, смутком, страхом...
Де ховав свої зануди?
Під моїм стареньким дахом;
Чи, бувало, радість блисне —
Усміхалась з нею й хата,
А чи й горе часом стисне —
Краще гоїлась тут втрата.

Онде — призьба, онде — ганок,
Там і лавочка маненька,
Де щовечір і щоранок
Я був слухав соловейка;
Дивні співи пробуджали
Наднíманські верболози
І на очі навертали
Закоханця щирі сльози.
Раз отам... одної ночі...
Серце билося шалено:
Наче зорі, ясні очі
Стиха зóрили на мене...
На вустах німíло слово...
Поривалося дихання...
Ох, не вернеться нанóво
Час первотнього кохання!
От покой мій — кращий спадок,
В цеглу виписані стіни...
Боже, боже! Кільки згадок
В голові моїй тут лине!
Ось вінок засохлий жита —
Пам'ять давня із оджинок;
От канапка, пилом вкрита,—
Мій по праці одпочинок;
Он і стіл, де думи сховні
Виростали в мрію любу;
Он книжок полиці повні,
Де я мав і щастя й згубу!
Ген над столиком високо
Висять пасма павутини —

Спочивав на них я оком
В маревничії години;
І в тій пряжі ворухливій
Народжались у тумані
Цілі зграї полохливі
Поетичних малюваній!
Он камінок аж до стелі,—
Самоту скрашав, бувало;
Там на полум'ї веселім
Пісня в мене достигала!
Он і друга хата — зала,
Невелика, а простора,—
Підіймала сміх і галас
Там не раз було дітво́ра...
Ох, те щастя не купити,
Не вернуть назад години!
Йдеш, бувало, до дружини!
А вона, як та воркота,
Приголубить, гляне тихо —
І з душі зліта скорбота,
Уміхається вже лихо!
Он і килим в жовті крати,
На дивані розіслатий;
Он і столик, де часами
Чаювали ми з гостями:
Тут на бесіді, бувало,
Час точився веселіше,
А ще надто, як впадало
Повстрічатись з товари́шем.
Ось манесенька кімнатка.
Он і кровать дерев'яна —
Там мене, іще хлоп'ятка,
Було клали спати зрана;
Там плелися сни дитячі
І юнацькі красні мрії,
Там і за́міри гарячі
Пестувались у надії.
Там лягав, здіймавсь на думці
Я за край свій, за родину...
І звіряв отій подушці
Не одну гірку сльозину!

III

Хатко! Швидко руйновини
В тебе геть повалять стіпи!
Що ж тоді почати мушу?
Сам приріс я до хатини,
Та й вона вросла́ся в душу!
Швидко в за́кут другий сяду:
Там ні ласки, ані згаду,—
Мов чужи́на, і до серця
Вже ніщо не озоветься!
Я звелю туди яловий
Столик мій перемістити...
Що ж, що домик буде новиї.
Так душі ж не поновити!
Вже старече, ржаве око
Свіжих марев не спіткає:
Що було, того немає,
Кревне все лежить глибоко!
Краєвид там буде но́вий,
Без німанської болоні,
Що окутав бір сосновий.
Вже на яснім, синім лоні
Не спочинеш млявим оком,
Не побачиш ненароком
І бузочку на горо́ді...
Що й казати? Годі, годі!
Вже минулись літа красні,
Молодо́щі ті знадніі,
І не вернуться заласні —
Ні вражіння, ні надії!
Треба жити, як припало:
Сам руїна на руїні...
Що ж для серця хоч зосталось?
Тільки спогади єдині!..

Не тікайте ж ви, кохані,
Ані з серця, ані з дому...
Хоч на хвильку легше стане,
Як заплачу по-старо́му!

БОЖЕВОЛИЦІ

I

Гей, лікарю-пане! Учено у школі вас чисто
Всьому, доброді́ї;
Ходи ж, подивися на це дивовижне намисто,
Що в мене на шиї!
Тверде, як перлина, неначе те сонечко сяє,
А чисте, як води;
А я́сним промінням блискоче, мигоче та грає,
Що й зглянути годі!
А там у середці ясної тії памисти́нки,
Мов крапля, червоне
Щось біга, палає та міниться все щохвилинки,
Аж серце холоне!
А пахне як дивно! Мов душу дурманить, чарус
Та пахощ ваблива, смертельна...
До вуст і не мисли підносить, бо зараз отрує
Тебе його гіркість пекельна.
Ну, що ж то за камінь? Невже пак добродій не знає
Такої дурниці?
Наука, як бачу, не все осягнути здолає —
Є в світі тайниці!
Не вгадуй! Тобі не поможе наука тут славна,
А серце єдипе:
То ж мученя-хлопа запекла, засушена здавна
Кривава сльозина!

II

Раз мені мрілись дикі поста́ті
У тій кімнаті:
Чи то містечко, чи село в га́ю —
Щось не згадаю!
Там на куриній ніжці хатина,
Мов купа сіна;
Там підлестилась щось за господа
Сивобородa;
Палац вельможний там на узбо́чі
Вирячив очі;
А десь на о̀тшиб — церква горбата,
Вітром багата!
На дерев'яних слупах підпертий

Дах передертий;
Хтось його скра́сив, видко, даремно
Мохом і дерном!
Люди говорять, ходять, сідають,
А і не знають,
Де б тут подіти власну парсону,
Спухлу від сону?
А чи зостатись, а чи йти далі?
Якби ви знали,—
От було справді з ними сміху́-то,
Що і не чуто!

З башти щербаті кашляють дзвони,
На похоро́ни!
Старця чотири, вбраті в дранину,
Пруть домовину;
Баби чотири гошпитальничі
Держать і свічі;
А попереду дяк для охвіти
Пише мисліти,
Бо калганівки сьорбнув помалу
Він — для запа́лу!
Та вже й виводить з запалом тони
Із «антифони»:
Як пустить баса, або гуконе
«Во время оне»,
Або як вшкварить часом «со духом!» —
Наче обухом!
Тупне ногою й почервоніє —
Так-то зрадіє!
Вбога трунина, і за труною
Мало набою;
Йдуть собі люди прості, сіряві,—
Тим, що цікаві;
Скачуть за ними з жартів хлоп'ята —
Все-то їм свята!
Два товари́ші брата-небоги
Близько дороги
Стали й мовляють: «Шкода велика!
Жаль чоловіка!
Юна душа ще! Серце ж боляче,
Надто гаряче:
Як тая лава, в жерлі кипіло
І клекотіло

За всіх бо̀ляче; так власна сила
Хлопця й спалила!
А зараз що́ там в тісній господі?
Глина, та й годі!»

«Гей, ти по ко́му рев зняв нечисто,
Дяче-басисте?
Мертвий, як мертвий і по сконанні —
В доброму зданні!
Мусив терпіти — видко, доволі
Одслідів болі,
А на чолі ж то — дума й скорбота:
Скажеш-но, хто то?»
Так запитався пан в окулярах,
Що йшов при нарах.
Пану на теє дяк одрікає:
«Хто тут гукає?
Це панахида: я по уставу
Правлю одправу!
Цей же небіжчик, що вмер, бідаха,—
Щось за невдаха!
Линув за хмари, складував часто
Вірші квітчасті;
Все читав з ранку аж до вечері
В книгах химери;
От любив луки, ниви, поляни,
Мов той селянин...
А як додати (слово між нами) —
Плакав часами!
Мав він дівчи́ну, але та мила
Другу скривдила;
Та й товариству він не няв віри,
Всі пак нещирі!
Вірші погризли заздрі писаки,
Мов ті собаки!
Пограбували родичі меткі
В його маєтки.
Так-то щастило птаху на світі —
В сіні і в житі!
Розумом кидав дуже високо,
Та й спристрив око...
Як, було, часом хто пострічає —
Пріч утіка̀є!

Стала ходити чутка по місту,
Що дастьбі хисту,
Ніб в голові-то його невдалій
Шершні заграли...
Зліг він зимою тя́жким случа́єм:
Хліба не має,
Хата холодна, хоч би дровинка
В жар до комінка!
Хворому ж дарма, горенька мало!
Пише, бувало,
Вірші та думи, власні надії;
Пише, дубіє —
Поки морозом йо́го не зогне,
В той час застогне:
«Боже мій милий, боже єдиний!
Тя́жкі години!
Швидше б цю буйну у домовину,
До одпочину?!.»
Голод і холод таки пії́та
Звів з цього світа!
Ми його маєм швидше сховати —
Бо без заплати!
Хто ж нам за ладан, свічі, за дзвони,
За похоро́ни —
Хто нам заплатить? Може, багаті
Ті літерати?!
Дарма ж досадно драти горлянку —
Хоч би на шклянку!»
«Що ж нам почати, діди та ба́би?
Голос наш сла́бий!
Нумо, гукнімо коло могили
З цілої сили:
«Вічную пам'ять!» Дай йому, боже,
Тихеє ложе!
Сонце довічне, крикніть-но, діти,
Хай йому світе!

ЛЯЛЬКА

Хай лялька не плаче, не квилить, як вова строката,
А сяде і вушко нахилить любенько;
А я розкажу їй такого багато-багато,
Що чула од тата й од непьки.

У свято... вбере мене мама в новеньке убрання,
І стрічку рожеву зав'яже круг чола;
Я вивчу тоді по-французьки до бозі благання
Й поїдемо ми до костьола.

А тож-то здивує напевно вся темна голота:
Бо вже ж не про неї розмова та панська!
По-просту ж молитись мені, далебі, не охота,
Бо я пак не хлопка селянська?!

Але ж помолюсь я тихенько по-польськи у свято,
Щоб бозя зростив та скрасив мене боршей;
Для мами ж і тата щоб дав він багато, багато
І жовтих і білявих грошей!

А як вони люблять ті гроші — і мама, і тато!
Одправи наймають, купують і ладан і шати...
Бо бозя, бач, добрий: як хто йому дарить що,— за то
Оддарює він у сто крати!

Для того вони і справляють молебні в господі,
Бо бозя їм сплачує щедро та гойно...
Ото і збереться в нас грошей так дуже, що й годі,
Що їх і злічити не можна!

Ет! Лялько! Яка-бо ти справді смішна та дурненька!
Питаєш, чи сам бог в постаті прилине,
Чи прийшле він янгола з неба до тата і неньки,
Щоб їм заплатив за дарини?

А де ж там? Як мама казала, то з божої волі
Пан жид до нас прийде, дасть грошей досита;
За гроші накупим і сел ми, і хлопів доволі,
Що будуть нам жать і косити.

А ти і не знаєш? Що ми то шляхетні панове,
А єсть іще й люде — те хлопське поганство;
Їм з неба і бог наказав неодмінно, громове,
Аби працювали на панство!

Фі! Брудні та п'яні... обшарпані всі, босонозі,
А жовті — заледве волочуть і духа.
Та хто ж тому винен? За те їм і кара від бозі,
Що хлопство татуні не слуха.

От коней — татуня кохає, а песиків — мама;
А хлопів всяк лає, кийком усяк кропить...
По правді, аж шкода!.. За що їх катують часами?
Негречні повинні буть хлопи!

От вчора, наприклад,— мій тато заснув по обіді;
Вони ж незвичайно так лізуть на очі!
Ввійшли, забруднили покої, кричать, як ведміді:
«На бога, дай хліба, паноче!»

За те їх звеліли нещадно і страшно скарати!
Як виросту я, то не хочу турботи:
Поки не наїсться старе і мале в моїй хаті,—
Не ляжу і спати я доти!

Та як і заснути, коли бліді люди тісняться
Покірно під двері, під вікна з журбою:
Не дати їм хліба,— вночі дідугани присняться
І візьмуть у торбу з собою.

А згірше — дізнає про вчинок Христос, що на небі:
Він, бач, ділить хліб, щоб усіх годувати!
Помолимся ж, лялько, ми щиро про хліб, про потреби
І хлопів, і мами, і тати!

БУВАЛО

Гей! Дав би я душу і тіло — за мало:
Щоб так погуляти, як здавна бувало!
Любив я колись-то, як щира та братська
Під вечір зимо́вий збереться громадка,
І зараз — умова: по парі санками
Далеко, далеко поїхать снігами...
Санок ряд по шля́ху, як вихор, зникає,
А дзвоників брязкіт здалека лунає...
Мій кінь попере́ду летить, наче птиця,
Аж креше з копи́та вогонь йому криця!
Дорога ж утерта, як обрус, біліє...
Та весело ж, боже, аж серденько мліє!
Он крадеться місяць із хмарки за хмарку,
Любує звисо́ка на нашу забавку,
І променем ясним з срібляного чо́ла

То поїзд осяє, то бóри довкола!
А поруч у мене зозуля кохана,
В котрý закохався я серцем до п'яна!
Як любо бувало од вітру хистити
Її та до серця палкого тулити!
Збігали нечутно заласні хвилини...
А ми ж то летіли, неначе пташини:
Вона щось воркоче, і сяють ті очі,
Ясніші над зорі зимóвої ночі...
І їдеш, і мариш, і просиш у бога,
Аби лишень довше барилась дорога!

Вітрець подихає, панує ніч-мати;
Од зірок, од снігу — хоч голки збирати!
По горах, долинах, по всій оболоні
Шелеще наш поїзд, аж прискають коні.
Ген-ген щось в білявім тумані за милю:
Чи в хатці готують вечерю спізнілу?
Чи блима звірюка? Чи зірка то божа?
Чи світло в покоях — мета подорожа?
То блисне, то зникне яскриця в тумані...
Гей, просто керуймо на світло ми сани!
А вогник все більша, що бовкне наш дзвоник —
То вікнами сяє господáрський дворик.
Поки ще хазяї не чують гулянок,
Гей, з галасом, сміхом заїдьмо під ганок...
І крики, й вітання: всі вибігли в сіни,
Бо раді так дуже веселій гостині!
А сміху ж то, сміху! Зрум'янені лиця,
Комíнок палає — сміється й світлиця...
Вже й стіл серед хати, вечері до краю,
А чарки рядками, як сонечко, сяють!

Заживши, запивши хазяйські щедроти,
Наново охота до сміху й пустоти;
Жартуєм, співаєм — і горя нам мало,
Попросту, сердечно, як здавна бувало!
Аж серце старече, було, молодіє,
І часом дід сивий за нами шаліє;
А ті ж то красуні, знадливі юначки,—
Рожеві, як квíтки, легенькі, як пташки,
Щебечуть, стріляють очима так сміло...
А в молоді серце палало та мліло!

Ех, як же то вхітно було після втоми
Всім покотом просто заснуть на соломі!
Заснути на ду́мках о збіглій забаві
І марить тим самим, чим тішився в яві.

Любив я колись-то... о боже, мій боже!
Для чого минуле вернутись не може?
Для чого те серце стукоче та ниє
І в оці потухлім сльоза туманіє?
Ех! Ще погуляв би! Даремне жадання:
Не ті тепер люди, не ті їх завдання!
Минулось, минулось! І поїзд забутий
Уже не заглушить сердечної скрути!

СЕЛЯНКА

В чотирьох піснях

(З недавнього)

I

ЗАСПІВ ДО НЕДІЛІ

От вам, друзі, на неділю
Пісеньки чотири:
Не вгадаю й сам за хвилю,
Що утну на лірі.

В мене ліра щось зану́дна:
Часом так застогне,
Що й на серці стане трудно,
Наче похолоне!

«Ох,— та ліра одрікає: —
Нащо ж маю душу,
Що буйненький навіває,
Те й співати мушу!»

РАНОК

З-за гори вже неділонька
Святом вирнає,
З-за хмароньки рожевої
Сонечко вже грає;

Стиха вітер гонить хвилі,
Нагинає колос;
Лине янгол яснокрилий
Над селом навколо
І віщує степу, лукам:
«Квіточки, росинки!
Радість, діти, принесу вам,
Бо неділя ниньки!»

Травка вмилася росою
Овечо́к триває
І весняною красою
Зеленіє, грає:
Буде паша пиньки сита,
Дякувати бога —
І старий вівчар Микита
Сурмить вже у рога.
За селом зорять з-під дашка
Хрест і бік од скриньки;
На йому щебече пташка:
«Ой, неділя ниньки!»

Коло Йванової хати
По́вози минають;
Чують літо вже хлоп'ята,
По двору гасають.
А Іван ось одмикає
Власную збожницю —
На базар він поспішає,
Одміря́ пшеницю...
Незабаром і жнива ті,—
Зло́то не долинки,
От і треба поспішати,
Бо неділя ниньки.

Запряга Іван у воза
Коника, сідає;
Дітвора — дружина боса
Радісно гукає.
Рушив батько за ворота,
Хрест минає, клуню...
А дрібна йому голота:
«З богом, наш татуню!
Хай пошле вам у дорозі

Доброї годинки!»
Щирше моляться і бозі,
Бо неділя ниньки.

Поки діти труть очиці
Та кладуть поклони,
Янгол божий на дзвініці
Задзвонив у дзвони.
Голос праведний розлігся
І луна по лугу,
А з ним разом із піддашшя
Пугач крикнув — пугу!
Як нічна бридóта сміє
Вить в такі хвúлинки?
Сонце світить і радіє,
Що неділя ниньки!

II

ПОВОРОТ З ТОРГУ ІВАНА

«Вибàчте,— трохи підпилий!
Ну, одна чарка для сили,
Сват на другу мене кличе:
Чи ж одмовлятися личе?
Там пішла третя і п'ята,
От і набралася, клята,
От в голові вже і муха...
Гей-но! Рви, коню, щодуха!

Набік, панове, бо п'яний!
Може, вам сором, сукмани?
Хоч моя свитка і драна,
Та не була ще збрудня́на!
Чи ж вам про ваші блавати
Можна те саме сказати,
Хоч би попові на вухо?..
Гей-но! Рви, коню, щодуха!

Тпру! На дорозі шиночок...
Люльки б смикнути разочок:
Дай-но, шинкарко, жарину!
Тут... наче чорт мене в спину
Ткнув і на вухо нарадить:

«Випий — горілка не вадить!»
Ну! я і випив, послухав...
Гей-но! Рви, коню, щодуха!

Жінко! Хоч вдарся об поли,
Будеш обідать без солі!
Стерпиш ти, вірна, моторна:
Сіль тепер, бачиш, коштовна,
В нас же пак мало достатку...
Хлопцям купити б граматку?!
Так їм освіта — поруха...
Гей-но! Рви, коню, щодуха!

Хоч би й уміли читати,
Нас же почнуть зневажати:
Цвенькати вивчаться тільки;
Мало їм в свято горілки,—
Будуть лигати і в будень,
Поки не вийдуть на бубен,
Поки не про́п'ють кожуха...
Гей-но! Рви, коню, щодуха!

Хрест от! Тут стать би, спочити...
Ноги щось пишуть мисліти!
Господи! Вибач! Я темний,
З дідьком боротись даремне.
Де ж мені взяти освіти?
Хто захистить мої діти?
Темна їх доля-свекруха...
Гей-но! Рви, коню, щодуха!

Блискавка шарпає хмари...
Грім в стару хвою ударив.
Чом же він в ко́рчми не стука,
З котрих нам збитки і мука?
Рясно їх родить щохвилі:
Може, по десять на милі,
Кров'ю нам сходить сивуха!..
Гей-но! Рви, коню, щодуха!

Видно й хати уже наші,
Квапиться коник до паші...
Віз повернув я так круто,
Що мене з воза попхнуто!

Темно — устати, не встану...
А тут ще дідько з-за стану
Ляска в долоні над вуха...
Сам кінь порвався щодуха!

III

ЛЕМЕНТ ОРАНДАРЯ

«Гей, Іване? Як барило!
Аж у рів його звалило:
Спить мертвецьки з того хмілю!
Правда, ниньки, у неділю;
Чарка, друга — до потре́би...
Тільки в мене пити треба!

Ну, тобі б чарчина п'яна;
А мені б шаг до гамана!
А то, бач, який? Зірвався
І па торзі налигався
Ярмаркової горілки!
Ти ж украв мої зарібки!..
Ой віддам за це тобі я!
Гвалт, рятуйте од злодія!

Чи ж не зло́дій? Добрі люди,
Згляньтесь самі: що ж то буде,
Як отак усі, шалені,
Гроші крастимуть з кишені?
Та мені ж на щось тра жити?
Треба корчму оплатити?
Сто карбованців — не жарти:
Поки скрапне з тії кварти,
То зістанешся в халяві!
Треба ж їсти дать ораві:
Діткам, жінці, молодиці,
Двом коровам і телиці...
Чи ж заполи я одкрою?
Гвалт, рятуйте од розбою!

Ще ж я маю й коненята,
Й козенята, й овечата —
Може, з двадцятеро буде;
Чи ж мепі їх збутись, люди?
Ні, жартуєте, панове:

Потягну вас на судове!
Бо в контракті всі умови
Геть записані в ті слови:
«Вшісці хлопи і кобіти
Мусять в корчмі цій-но пити».
Як я-п'яного напóю?
Гвалт, рятуйте од розбою!

Та ще далі пише строго:
«Не минаючи нікого,
Пам'ята хай добре кожен:
Що деінде,— боронь боже! —
Ані пити, ні гуляти;
Що всі хлопці і дівчата
У оранді мусять тільки
Напиватися горілки,
Бо заплатять жиду втрое...»
Гвалт, рятуйте од розбою!

Що ж мені тепер почати,
Як той хлоп не зна читати?
От узяти хоч Івана:
Він повіз сьогодні зра́на
Збіжжя два мішки хороші,
(То ж не сміття — певні гроші!)
Та ще й мірочку гороху...
Якби пив собі потроху,
То оце б задля потухи
В мене б теж черкнув сивухи...
А тепер яка надія?
Гвалт, рятуйте од злодія!

А і то!.. Не вирву шкоди!
Ну, тобі валятись годі!
Встань! Я витягну із рову,
Іще в мене вип'єш знову!
Ну ж бо, хлопе, ти опилий,
Прочумій, зберись на сили,
Покажи свою кишеню,
А чи є грошви зо жменю?
Ох, і вей мір, щоб ви знали,—
В його гроші всі покрали!
Їх лічив уже собі я...
Гвалт, рятуйте од злодія!

Ох!.. Бува ж така пригода!
Що ж, мені Івана шкода...
Краще б гроші ті пропити,
Але скрути не спинити!
Сумувати більш не варто...
Чуєш? На́бір — повна кварта
Й другу всиплю на потуху,
Щоб тобі зажити духу!
А то дома зараз люба
Змиє добре дурню чуба,
А ти й сам за те їй вдвоє...
Будуть гвалти і розбої!..

ВЕЧІР

Втихомирились дерева,
Квіточка дрімає,
Пелена якась рожева
Землю огортає;
Осідає в хмару сонце,
Виграва потиху,
Позолочує віконце
І стареньку стріху;
Дим з хаток клубує сивий.
Люди поніміли...
Отакий кінець журливий
Світлої неділі!

Йдуть корови із-за таю,
З ними рядом вівці;
А вівчар, знай, вигравае
На своїй сопілці;
Вигравае чуло «Гриця»,
Аж луна лягає...
А бездольна удовиця
Під хрестом ридає
Та голосить трудно-нудно,
Ламле руки білі...
Отакий-то вечір смутний
Світлої неділі!

Ріжуть бубни і скрипи́ці
Коло шинку сп'яну...
Задзвонили із дзвініці

Дзвонп по Івану:
Зранку пив і турбувався
В ярмарковій враві,
А увечері прибрався
Та й поліг на лаві!
Так життя те наше гине,
Рветься кожну хвилю...
І не зна ніхто, чи й стріне
Ще тамту неділю!

З О. Л. Боровиковського

ДО СУДДІ

Мій гріх тяжкий, мій до́мисел злочинний
Суди, суддя, та напрямки, хутчій,
Без вигадок, без хитрої личини
Й без фарисейських лицедій!

Замість шовків, одягши людське дрантя
І чобітки *злочинно* знявши з ніг,
Я йшла туди, де стогнуть наші браття,
Де тьми ярмо, нужди батіг.

На вчинкові гарячому узята,
З своїм хрестом стою перед судом;
Нащо́ ж сюди ще й свідки, й адвокати?
Адже я вина пак кругом!

Лиши, покинь ці допити, мій пане,—
Всі при мені злочинницькі знаки:
Мужичий вбір, на босих нозіх рани,
А ось — мозолі й синяки!

Але й те знай: хоч піймана з виною,
А не боюсь тебе я, суде злий,
І кара ця безсила наді мною,—
Бо врешті верх — не твій, а мій!

В льоху мене *навік* сховати маєш,
Але слабу хвороба захистить,
Бо у тюрмі,— і сам здоров ти знаєш,—
Мені не довгий час сидіть...

І я умру з любовію до брата,—
Її ніхто не вирве із грудей...
І на мій труп, я певна, що й у ката
Поллються сльози із очей!

1878

З С. Я. Надсона

МУЗІ

Геть із чола вінок барвистий!
Зірви і кинь його до ніг:
Шпичастий терен багрянистий
Тобі один би личить міг!

* * *

Я не цілком твій — зве мене
Життя нове і інші мрії;
Від них мене не одітне
Ні ласки пал, ні муки рвії.

Тебе кохаючи, я знав,
Що нам мета — не раювання;
І в серці я не зацурав
До сяйва правди поривання;

Не запровадив у причал
Свій човен млявою рукою,—
І сміло мчусь до хвиль, до скал
На боротьбу з лихою млою!

* * *

Вмерла муза моя! Ох, недовго вона
Гріла світлом самотнії дні:
Поспадали квітки, догоріли вогні,
Непрозориста ніч, як могила сумна!
Марно в серце слабе од гризот і нудьги
Згуків-ліків цілющих я жду,—
Мій пашистий вінок під п'ятою ноги,
Я без пісні журюсь і без пісні бреду...
А колись скільки мрій і таємних чудес
Народжалося враз у хатинці моїй:
Пожадав — і з шатра світозорих небес
Променистим дощем злине образів рій,

Сріблосяйні плеса блисонуть вдалині,
Заяскрять колонади храмин,
І знесуться в блакить килими чарівні
Снігових та химерних вершин...
А тепера я сам... пустка, темінь — одно,
А друге — все зорить мертвяком;
Наче чорний той крук, полохливо в вікно
Б'ється ніч непогожа крилом.
Мармур пишних храмин розлетівся в туман,
Гір величних красу затопила імла,
Серце знило від мук, заніміло від ран,
Лиш безсила сльоза в очі журні лягла...
Вмерла муза моя! Ох, недовго вона
Гріла світлом самотнії дні:
Поспадали квітки, догоріли вогні,
Непрозориста ніч, як могила сумна.

* * *

І галас оргії, і співів п'яних згуки
У сяйві святочнім весельчастих огнів...
А поруч — лемент, крик знеможеної муки,
Гвалт деспотів і стогін-плач рабів,
Роз'ятрений порок, розпуста під вінками,
І труд зганебленний... і дурня регіт, глум,
А потай зрошений кривавими сльозами,
Загублений в юрбі глашатай чесних дум...
І це життя? Це світ? І це перлина твору —
Розумний чоловік?! В нікчемній метушні,
У ярмарку людськім — нема думкам простору,
Як розуму нема в мутнім, безладнім сні!
Але таке життя гнітить, як віко трумне,
Як хворість зла, що ламле нашу путь
І серце шарпає в безсоння ночі сумне...
І нікуди тікать, і ніколи зітхнуть!
Часами мариться мені чудова мрія:
Ласкаво стелиться геть далина німа,
І колос нив тремтить, і річенька леліє
В садку, що в золоті гарячому дріма;
Гущавина глуха мене зове, як мати,
Привабним шепотом в обіймища свої
І обіця вернуть безповоротні втрати

Для щастя втіх нових, для другої зорі.
Так не тому ж зложить мозольні з праці руки
І розумом заснуть під захистом дурниць,
Хто постеріг, що гвалт, і боротьба, і муки
Не вигадки книжок, не мари огневиць!

Я не ховав життя жахливо за омани,
Не одягав його у штучні убрання,
А без страху я клав в розкрив'янілі рани,
Як лікар-друг, і пальці і дання...
Вогнем, тортурами правдивого зневір'я
Збагнув я все — й себе не можу ошукать,
Що годі мені ждать і забуття, й сумир'я,
А вік за скривджених боротись і страждать!

* * *

Друже, брате, знебулий, нужденний мій брат,
Ти душею не гнись у пітьмі!
Хай неправда буя, хай зло гірша в сто крат
Над землею, що змита слізьми;
Хай розбитий в багні наш святий ідеал,
І безвинна скрізь точиться кров,—
Вір — настане той час, що погине Ваал
І на землю знов зійде любов.

Не в терновім вінку, не в узлах ланцюгів,
Не з хрестом на зігнутих плечах,—
Вона ввійде у мир в сяйві лагідних днів,
З світлом щастя та правди в руках...
І не стане ні сліз, ні злоби-ворожди,
Ні безхресних могил, ні рабів,
Ні нужди без країв, без просвітку нужди,
Ні меча, ні ганебних стовпів...

Друже мій, ні, не сон оте вшестя ясне,
Не надія хистка та плоха,
Озирнись — зло усіх вже занадто жене,
Ніч навкруг вже занадто лиха!
Мир знесилиться з мук, захлинеться в крові,
Упаде в боротьбі від заліз
І зведе до любві, до святої любві
Очі, повні безрадісних сліз!

* * *

Співочий вірш, який скриляла мрія,
Не слугував розривкою мені,
Лиш коли чув грімоти на чолі я,
Тоді складав покірливі пісні.

Над співом я, мов хворий, надривався,
В пологах твір страдниче появляв,
І стан райський співця мені здавався
Тяжким хрестом, що не по силі зняв.

Не раз мене замовкнуть брала хіть
І в забутті злучитися з юрбою,
Так арфа ж Ейлова повинна задзвеніть,
Як вітер сколихне струнину за струною.

Та й течія не владна навесні
Не грімотіть зі скель потоком рвучим,
Коли сніги в нагірній вишині
Розтопляться під променем пекучим!

БУДУВАННЯ СКАДРУ

Брати рідні будували город,
Братів троє, троє Мрлячовенків:
Гей, один брат був король Вукашин,
Другий брат був Углиш-воєвода,
А що третій — Гойко Мрлячовенко.

Будували Скадер на Бояні,
Будували цілих троє років,
Троє років, з трьомасот майстрами;
Не здолали вивести й підмурів,
А не то, щоб город збудувати:
Що майстри́ пак вибудують за день —
Все те *віла* * розруйнує за ніч.

Як настало вже четверте літо,
Обізвалась з гір зелених віла:
«Не мурдуйсь, короле Вукашине.
Не мурдуйся і не кидай грошей:
Не спромігся вивести й підмурів,
То куди ж пак город збудувати?!
Розшукай ти брата із сестрою,
Щоб в обох і ймення були схожі,—
Розшукай ти Стою і Стояна;
Замуруй їх у підмури башти:
Тільки в той час виведеш підмури,
Тільки в той час города збудуєш!»
Як зачув король Вукашин теє,
Десемира-слугу кликнув зараз:

«Десемире, чадо моє любе!
Був ти досі за слугу-незраду,
Тепер станеш за дитину рідну!

---

* Віла — дівоча потвора, що живе по горах, подібна до нашої русалки, або краще — мавки. Тільки віла сербська більше доброчинна, ніж злочинна; вона дуже гарна, має чудовий голос; часами жартує з юнаками, а більше піклується про них і про Сербію.— (Тут і далі примітки перекладача.— *Ред.*).

Впрягай, синку, ти до воза коней
І бери ще золота шість пригорщ,
Та й їдь, синку, геть по білім світі:
Знайди мені брата із сестрою,
Щоб в обох і ймення були схожі,—
Розшукай пак Стою і Стояна;
Хоч одбий їх, хоч купи за гроші,
Та вези до Скадру на Бояні.
Замуруймо їх в підмури башти,
Щоб підмури нам не руйнувались,
І щоб город нам добудувати».

Як зачув слуга Десемир теє,
Запріг зараз він до воза коней,
Взяв з собою золота шість пригорщ,
Та й поїхав геть по білім світі;
Шука всюди двох по йменню схожих,
Шука всюди Стою і Стояна.
Ой три роки він шукав по світу,
Не знайшов пак двох по йменню схожих,
Не знайшов ні Стої, ні Стояна.

От вернувсь до Скадру на Бояні,
Королю вертає воза й коней,
Оддає ще й золота шість пригорщ:

«Ось, королю, тобі віз і коні,
А це маєш золота шість пригорщ;
Не знайшов я двох по йменню схожих,
Не знайшов ні Стої, ні Стояна».

Як зачув король Вукашин теє,
Кличе зараз будовни́ка Рада;
Рад гукнув на триста своїх ма́йстрів,—
Почали знов Скадра будувати.
Що змурують, віла розруйнує:
Не дає пак вивести й підмурів,
А не то щоб город збудувати.

Із-за гір знов обізвалась віла:
«Ой чувай, короле Вукашине!
Не мурдуйся і не кидай грошей;
Як не можеш вивести й підмурів,
То куди ж пак город будувати!

Але вас є братів рідних троє,
Кожен має собі вірну й жінку:
Чия вранці на Бояну вийде
І майстрам цим винесе поснідать,
Ту й муруйте у підмури башти,—
Так вам тільки й вивести підмури,
Так вам тільки й город збудувати!»

Як зачув король Вукашин тее,
Зве обох братів до себе рідних:

«Ой чи чули, мої браття милі,
Що з-за гір нам проквиляє віла?
Що даремно кидаємо гроші:
Не дає ж пак вивести й підмурів,
А не то щоб город збудувати!
Але ось що з гір говорить віла:
Нас тут троє, ще три рідних брата,
Кожен має собі вірну й жінку:
Чия вранці вийде на Бояну
І майстрам цим винесе поснідать,
Ту й муруймо у підмури башти,—
Так нам тільки й вивести підмури,
Так нам тільки й город збудувати!
Т'але ж, браття, в бога віру маймо,
Не кажімте жоден про це жінці,
Здаймось краще на їх долю власну,—
Чия вранці вийде на Бояну?»
На тім слові присягають браття,
А що жоден не розкаже жінці.

От тим часом ніч спада на землю;
Розійшлись брати по білих дворах;
По вечéрі господарській, добрій
Пішов кожен з жінкою до ліжка.
Ох, дивуйтесь, що тут буде, люди?!

Той Вукашин перший ламле слово,—
Свою жінку так остерігає:

«Ой послухай, моя жінко вірна!
Не ходи ж ти на Бояну вранці,
Не носи пак снідання майстрóвим,
Якщо хочеш на сім світі жити:
Бо тебе під бáшту замурують!»

Рівно й Углиш ламле своє слово,
І він каже своїй жінці вірній:

«Пам'ятай-но, жінко моя вірна!
Не ходи ж ти на Бояну вранці!
Не носи пак снідання майстро́вим,
Як не хочеш молодою згинуть:
Бо тебе під башту замурують!»

Тільки ж Гойко не ламає слова,
Своїй жінці не мовля нічого.

Як порану почало світати,
То схопилось Мрлячовенків трос
Та й пішли до Скадру па Бояні.
Час настав і снідання виносить,
А черга б то — пані королевій.

От вона побігла до ятрівки,
До ятрівки, Углиша дружини:
«Слухай, серце, дорога ятрівко!
Так болить у мене голівопька,
Далебі, що й світа я не бачу:
Понеси ти снідання майстровим!»

А на те їй Углишо́ва жінка:
«Ох і сестро, пані королево,
Так рука болить чогось у мене,
Далебі, що і звести не можу.
Попроси ти молоду Гойкову!»

От пішла до теї королева:
«Моя сестро, молода Гойко́во!
Так болить у мене голіво́нька,
Далебі, що й світа я пе бачу:
Понеси ти снідання майстровим!»

А на те їй одмовля Гойкова:
«Ох і ненько, пані королево!
Рада б волю я твою вчинити,
Так іще ж дитини не скупала
І полотен білих не попрала!»

Одріка на тее королева:
«Не турбуйся, молодице сестро,

Однеси ти снідання майстро́вим,
Я за тебе поперу полотна
І твоє скупаю немовлятко».

Нема що робити молодиці,
Понесла те снідання майстро́вим.

Як спускалась на Бояну-річку,
Її вгледів Гойко Мрлячовенко;
Юнакові жаль окутав серце:
Йому шкода вірної дружини,
Йому шкода в сповитку дитини,
Що зостатись сиротою має,
Сиротою на четвертім тижні,—
І дрібними вмився Мрлячовенко.

Те уздріла молодиця гожа,
Йде до його легкою стопою,
Стає рядом, промовляє стиха:
«Що з тобою, господарю милий,
Що дрібними вид свій умиваєш?»

Одрікає Гойко Мрлячовенко:
«Лихо тяжке, жінко моя вірна!
Було в мене яблуко злотисте,
Так сьогодні ж у Бояну впало:
Ото й досі не розважу туги!»

Не второпа молодиця гожа,
Але чуло господарю каже:
«Моли бога о своє здоров'є,
А ще й більше яблуко здобудеш!»

Тут юна́ка так стиснула туга,
Що одвів він голівоньку набік,
Щоб не бачить більш своєї жінки.
От надходить Мрлячовенків двоє,—
Ще й Гойковій дівері обоє:
Беруть тую за біленькі руки,
Ведуть, бідну, мурувати в башту;
Кличуть зараз будовника Рада,
Рад гука на триста своїх майстрів.
Так сміється ж молодиця гожа,
Собі дума, що то, певно, жарти.

От стано́влють мурувати в башту:
Триста майстрів почина роботу,
Закладають дерево і камінь,
Вже виводять мур їй по коліна...
Все сміється молодиця гожа,
Все їй думка, що жартують з нею.

Триста майстрів все мурують далі,
Накладають дерево і камінь:
Молодиці мур уже по пояс.
Бачить, бідна, що то люті жарти,—
Давить тіло дерево і камінь;
Як заб'ється, мов зозуля сива *,
Ну благати діверів обидвох:

«Ой не дайте ж, майте в бога віру,
Вмурувати мене, квітку юну!»
Просить, бідна, та нема спомоги,—
І не зглянуть дівері на неї.

От, добувши сорому й догани **,
Свого пана почина благати:
«Ой рятуй-но, господарю любий,
Не дай мене, юну, вмурувати!
Біжи прудко до старої нені:
Моя ненька має вволю грошей,
Тобі купить кріпака й кріпачку;
То й муруйте їх в підмури башти!»

Молить, бідна, та нема спомоги.
Ото бачить молодиця гожа,
Що даремні всі її благання,
Просить слізно буді́вника Рада:

«Пробі, брате, будовниче Раде!
Над грудима вимуруй віконце,
Щоб крізь його мої груди білі
Годувати могли сина Йвася,
Коли часом принесуть до мене».

---

* У сербській думі: «како люта змія», але це порівняння хорошого образу молодиці з гадюкою у нас вразило б надто вухо. Треба додати, що серби завжди і злобливий, лютий крик, і жалосне голосіння рівняють до гадючого писку; у нас же з гадюкою порівнюється що-небудь тільки лихе.

** На сході соромливість жіноча забороня молодицям не те що говорити, а й дивитись навіть на кого іншого, крім чоловіка. Для того-то Гойкова і мусила перемогти сором і догану, бо в пострасі обернулась в проханню до своїх діверів.

Рад на те їй по-братерськи згодився:
Над грудима кида їй віконце,
Щоб крізь його її груди білі
Міг поссати сиротятко Йвасик,
Як малого принесуть до неньки.
Вона потім знов благає Рада:

«Пробі, брате, будовниче Раде!
Над очима кинь мені віконце,
Щоб я відсіль бачила свій дворик,
Як до мене Йвася будуть пести,
І назад односити додому!»

І на те Рад по-братерськи згодився:
Над очима кинув їй віконце,
Щоб дивилась на подвір'я біле,
Як до неї Йвася будуть нести
І назад односити додому.

Так під муром поховали, бідну.
Їй дитинку в сповитку носили;
Цілий тиждень годувала мати
Свого сина, озивалась словом,
А по тижні їй не стало гласу;
Але покорм в матері зостався,—
Цілий рік ним годувався Йвасик.

І довіку так лишилось теє —
Й досі покорм матерній не висох:
Всім на чудо, а на поміч ненькам,
Котрі в грудях молока не мають.

ОДРУЖЕННЯ КОРОЛЯ ВУКАШИНА

Пише лист король Вукашин Жура*
В білім Скадрі **, на Бояні-річці;
Шле той лист він на Герцеговіну,

---

* Ж у р а — знач. щуплий, малий на зріст. В у к а ш и н — той самий, що будував Скадер.

** С к а д е р, або, як всім більше відоме, С к у т а р і,— місто в північній Албанії, неподалеку од Чорногорії, стоїть і по сей день над Б о я н о ю-річкою, поблизу самого впливу її в Андріатическе море.

В біле місто, славну Перлітору *,
Перлітору біля Дурмітора**,—
Видосаві, Момчиловій жінці;
Нишком пише, нишком посилає
І в листі до неї так мовляє:
«Видосаво, Момчилова жінко!
Що там робиш у снігах, у кризі?
Чи поглянеш з свого міста вгору —
То краси ніякої не вбачиш:
Одно — білі Дурмітора гори,
Оповиті кригою та снігом,
Як у зимку, так і серед літа.
Чи поглянеш з свого міста долом —
Вбачиш Тари каламутну воду;
Рвуть дерева і каміння хвилі,
Там нема ні мосту, ані броду,
Тільки скелі та бори навколо.
Ти отруй Момчила-восводу,
Хоч отруй, хоч видай мені його;
Та над море, на долини рівні,
В білий Скадер ти до мене ли́ни!
Я візьму за жінку тебе вірну ***;
Будеш в мене, господине-крале,
На злотистих веретенах прясти,
Шовком прясти, на шовку сидіти,
Оксамити та парчу носити
І ходити в перлах та дукатах.
А який той Скадер на Бояні!
Кинеш оком з міста та на вда́лю —
Все укрили фіги, та оливи,
Та розкішні лози-виногради;
Кинеш оком з міста ти додолу —
Спіють ниви білої пшениці,
А навкруг — зелені все левади,
Протіка там синяя Бояна,
А в Бояні плава риба всяка,—
Коли схочеш, можна їсти свіжу!»

---

* Перлітор — по інших Пірітор; руйновище цього міста й досі ще є.

** Дурмітор — гора на границі Герцеговіни з Чорногорією.

*** Із першої думи видно, що при закладинах Скадру Вукашин уже був жонатим; то тут треба розуміти,— або що Вукашин овдовів, або що народ змішав урем'я. Здається, останнє ймовірнійше.

Одібрала Момчилóва жінка
Лист од Жури,— дивиться, читає;
Прочитавши, другий дрібен пише:
«Ой королю, пане Вукашúне!
Не так легко видати Момчила,
Ані видать, ані отруїти:
У Момчила — сéстра Єхросина,
Сама їжу братові готує,
Кожну страву перед ним куштує:
У Момчила — братів милих дев'ять,
А по них дванадцять ще небожів:
Вино крáсне наливають дядьку,
Кожну чашу пригубляють сперше.
Момчил має коня Ябочúла *,
Ябочила з дужими крилáми —
Куди схóче, полетіти зможе!
Момчил має шаблю-блискавицю...**
Не боїться нікого, пріч бога!
Слухай же, королю Вукашине!
Підійми ти вельми сильне військо,
Веди просто на озера гладкі,
Та й засядь з ним за зелену гору.
У Момчила — звичай особливий:
Він щоранку у святу неділю
Їде світом до озер на влови;
За ним їде братів милих дев'ять,
Та дванадцять ще небожів з ними,
Й воякíв із міста сот чотири.
Як зайдé неділонька святая,
Попалю я крила Ябочилу,
Затуплю я шаблю-блискавицю,
Її вмажу геть у крів солону,
Щоб навіки до пахви пристала:
Тоді зможеш загубить Момчила!»
Як дійшов той лист до Вукашúна,
Прочитав він, що письмо те каже,
І та вістка — йому люба стала.

---

* Ябочил — себто ябковатий. Оповідають про його так: в озері, коло якого Момчилові кобили паслися, водився якийсь огир крилатий. Момчил якимись хитрощами злучив його з кращою кобилою, котра і привела Ябочила. Крила у Ябочила були невидимі, і тільки він розпускав їх у глупу ніч або у потребі.

** У сербській думі стоїть — *«шаблю із очима»;* але і сам Караджич не розуміє, що б воно визначало?!

Підійма він вельми сильне військо,
Веде військо на Герцоговіну,
Веде просто на озера гла́дкі
Й засідає за зелену гору.

По вече́рі, як зайшла неділя,
Йде Момчило до свойого ліжка
І лягає на постіль пухову,
Незабаром жінка йде до його,
Не лягає тільки па перини,
А над чо́лом йому сльози ронить.
Пита в неї Момчил-воєвода:
«Видосаво, жінко моя вірна!
Та яка ж пригода тобі сталась,
Що ти сльози наді мною ронишї?»

Одрікає Видосава юна:
«Ой Момчиле пане-господарю!
Я не маю жодної пригоди,
Тільки чула про чудове диво,
Тільки ж чула, бачить не приміла:
Кажуть — маєш коня Ябочила,
Ябочила з дужими крила́ми.
Я в коня ще крил не добачала
І на слово не діймаю віри,
То й боюся, що погинуть маєш!»

Мудрий був Момчило-воєвода,
Мудрий був, а вдався на дурниці —
Одрікає так він своїй жінці:
«Видосаво, жінко моя вірна!
Твою тугу я розважу а хіттю:
Ти побачиш Ябочила крила.
Як уперше заспівають півні,
То біжи ти до нової стані:
В той час кінь мій розпускає крила,
Їх розгледіть тоді добре зможеш!»

Те промовив і заснув безпечно.
Спить Момчило; жінці не до сону,—
Молодиця на постелі слуха,
Прислухає, чи не крикнуть півні?

Скоро півні перші заспівали,
Молодиця скочила з перини;
Запалила світло у лахтарні,
Взяла потім лою і смолиці
Та й побігла до нової стані.
Щиру правду їй сказав Момчило:
Ябочило розпускає крила,
Розпустив широкі до копитів.
А вона ж то узяла ті крила,
Намастила лоєм і смолою
Та після вогнем ще й підпалила —
І спалились Ябочилу крила...

Що ж вогнем до станку не згоріло,
Під попругу придавила міцно.
А звідті́ль пішла ще до збройниці,
Взяла гостру Момчилову шаблю,
Умочила її в кров солону
Та й вернулась на постіль пухо́ву.

Як порану забіліли зорі,
Устає Момчило-воєвода
Та й говорить жінці Видосаві:
«Видосаво, жінко моя вірна!
Чуден сон я бачив сеї ночі:
Наступає ніби чорна хмара
З Васайова *, про́клятого краю,
І ляга навколо Дурмітора.
Я ударив на ту чорну хмару
Із рідними дев'ятю братами —
І дванадцять ще небожів з нами,
Та вояків добрих сот чотири...
В хмарі тій ми, жінко, розлучились,
Розлучились, більше не злучились!
Боронь боже — сон віщує лихо!»

Молодиця одріка на теє:
«Не лякайся, господарю милий!
Юнакові кожен сон на руку:
Сон — мара, а бог єдиний — віра!»

---

* Земля ця лежить між Чорногорією і річкою Лімом. То було пробування роду Васаєвичів.

От убравсь Момчило-воєвода,
Виходжає з білої світлиці;
Його ждуть братів там дєв'ять милих,
Та дванадцять ще небожів з ними,
Й воякíв із міста сот чотирп,—
А коня виводить йому жінка.
Посідали всі на добрих коней
Та й побрались до озер на влови.

От туди як стали над'їжджати,
Обступило скрізь їх сильне військо.
Як забачить військо то Момчило,
Та мерщі до боку за шаблюку...
Але марно: ані зрушить шаблі —
До пахви неначе прикипіла!

Обізвавсь Момчило-воєвода:
«Ой чи чули, мої рідні браття?
Ізрадила Видосава-сука!
Т' але ж дайте шаблю мені тяжку!»
Вони зараз його волю чинять,
Дають шаблю братові найтяжчу.
До братів Момчило знов мовляє:
«Слухайте ж, мої брати коханí!
Ви ударте ворога по крилах,
А я сам в серéдину ударю!»

Було ж дива і страхý там, боже!
Дивувався б, чудовався кожен,
Як січе Момчило-воєвода,
Як паткують під горою другі.
Ябочило ще толочить більше,
Ніж Момчило шаблею рубає.
Так коневі ж сталася пригода:
Повертався він до Перлітора,
Коли се — назустріч дев'ять коней
Воропих, а брата — ні єдина!

Як побачив воєвода теє,
Жаль стиснув його юнацьке серце:
По братах, по рідних своїх з жалю,
Йому руки білії помліли —
Не здолає вже рубати більше.

Він тоді ударив Ябочила,
Острогами гострими ударив,
Щоб летів до міста Перлітора;
Отже кінь летіти вже не зможе!
Заклина Момчило-воєвода:
«Ябочило! тебе б вовки з'їли!
Перше з жартів завжди ми літали,—
Без потреби, а з завзяття тільки,
А тут з лиха винести не хочеш!»

Але стиха кінь йому на тее:
«Ой Момчило, пане воєводо!
Не клени, не бий мене даремно,
Вже тепер летіти я не зможу:
Карай боже Видосаву люту,—
То вона спалила мої крила!
Що ж вогнем до 'станку не згоріло,
Під попругу придавила міцно.
Вже тепер рятуй себе, як знаєш!»

Як те вчув Момчило-воєвода;
Змив дрібними вид юнацький, білий,
З Ябочила скочив він додолу,
Тричі скочив, города доскочив;
Але там зачинена вже брама,
Ще й замкнута на залізні крю́ки.

Момчил бачить свою тяжку долю,
Сестру кличе, Єхросину милу:
«Єхросино! Се́стро моя рідна!
Ти спусти ж полотен мені з муру,
Щоб по них я переліз за браму!»
Сестра брату одмовляє з пла́чем:

«Ох, мій брате, Мо́мчил-воєводо!
Не спущу полотен тобі з муру,
Бо мені ж невістка Видосава —
Братова́ моя, твоя зрадниця —
До колоди прив'язала коси!»

Та сестра ж та жалібниця чула!
Шкода стало їй свойого брата:

Зашипіла, мов гадюка люта,
Головою з всеї сили б'ється,
Рве волосся на собі до 'днóго:
На колоді погубила коси,
Полотна вхопила шмат великий
І спустила з муру аж додолу.
Взяв обіруч шмат той воєвода,
По йому на мур високий пнеться;
Долізає до кінця вже муру...
Коли це — де візьметься зрадниця,
В руці шаблю гострую тримає,
Полотно зверх рук йому втинає.

З муру на́ діл падає Момчило,
З муру — на́ діл, на погонне військо,
На мечі, на списи довжелезні,
На сокири, на тяжкі булави *.
Надбігає сам король Вукашин,
Та й ударив його списом довгим,
Та й ударив в саме серце наскрізь!
Застогнав Момчило-воєвода:

«Я тобі прощаю, Вукашúне!
Не бери ти Видосави тільки,
Видосави, лютої зрадниці,
Бо й твою вона погубить душу:
Мене нині зрадила для тебе,
Для другого — тебе завтра зрадить!
А бери ж сестру ти мою милу,
Мою милу, Єхросину рідну:
Вона ж буде вірною довіку,
Тобі зродить, як мене,— юна́ка!»

Так мовля Момчило-воєвода,
Так мовляє, борючись з душею,
А промовив — оддав богу душу.
Ледве вмер Момчило-воєвода,
Зараз браму одчинили в місті.
Вийшла з неї Видосава-сука

---

* По-сербськи — *буздовани*. Оружжа це зовсім схоже на нашу булаву, тільки булава у нас вживалася як клейноди, а буздован був завжди оружжам: ним трощили з руч і кидали наоддаль.

Королю назустріч, Вукашíну.
От його проводить до світлиці,
За злотистий стіл його саджає,
Вином, медом зрадника частує,
Йому ставить всяку ласощ панську;
Іде потім у збройницю мужню
Та й приносить Вукашину шати,
Момчилові шати і оружжа.

Але що ж за невида́ле диво?
Що Момчилу до колін сягало —
Те Вукашин по землі волочить;
Що Момчилу шлик був саме вміру —
Вукашину аж на плечі пада;
Що Момчилу чобіт був помалий —
А Вукашин дві ноги взуває;
Що Момчилу золотий був перстень —
В Вукашина три персти влізає;
Що Момчилу шабля була зруча —
В Вукашина по землі на локіть;
Що Момчилу бропя була легка —
Вукашин в їй... ані зворухнеться!
Як сплесне ж король тоді Вукашин:
«Милий боже! Лихо ж мені тяжке!
Ну та й сука ж Видосава цяя!
Та коли вже лицаря такого,
Що нема й на світі,— загубила,
Що ж мені на завтра заподіє?!»

Та й покликав слуг своїх вірненьких...
Ухопили Видосаву-суку,
Прив'язали до хвостів конячих
Та й пустили з Перлітора в поле:
Так живцем і розірвали коні!

Взяв король достатки всі Момчила,
Взяв сестру Момчилову з собою,
По названню — Єхросину красну,
Взяв, одвіз до Скарду на Бояні,—
Та й повів мерщій її до шлюбу.
Гарний рід сплодила Єхросина,

Породила Марка * і Андрія.
Марко вдався цілком у свого дядька,
В юнака́, Момчила-воєводу.

РАДУЛ-БЕЙ І БОЛГАРСЬКИЙ КОРОЛЬ ШИШМАН

Милий боже, всім єси ти хвален!
Завелися дві гадюки люті,
Дві гадюки... ні, два рідних брата:
Завелися Радул-бей ** — господар
Із Мирчетом, своїм рідним братом;
Хоч би ж за́ що? За абищо просто!
За гулящі, за дві сербські землі —
Каравлаську і Карабогданську ***:
Мирчет хоче панувать над ними,
А Радул-бей навпроти боронить.

От схопив Мирчета-воєводу
Радул-бей і кинув у темницю
На дно саме, а ключі од неї
Геть закинув в Дунай, річку тиху;
Як ключі закинув в Дунай-річку,
Так живцем замурував він брата!
Отже щастя бог послав Мирчету,
Що в Радула була жінка добра:
Жаль їй стало дівера-сердеги,
Уночі нирців, рибалок кличе,
Щоб знайшли ото ключі в Дунаї;
Як достали ті ключі з Дунаю,
Вона зараз до темниці нишком —
Дорогого дівера одвідать.
Принесла йому тонке убрання
Та щодня його харчує й поїть
Білим хлібом та вином червоним.
Так ото три роки й проминуло.
Як настало вже четверте літо,
Пише лист король болгарський Шишман
Із Тарнова й засила Радулу:

---

* Марко — той самий, що звався потім Марком-королевичем, про якого народ сербський зложив найбільше дум.
** Бей — турецьке слово; значить — пан, господар.
*** Так по-турецьки звуться Валахія і Молдавія.

«Ой чи чуєш, пане Радул-бею!
Оце бог дав мені хлопця, сина,
То прошу тебе святим Іваном,
Бога ради, будь йому ти кумом;
Приїзди до мене в місто Тарнів,
Там охрестиш ти мойого сина
Й покумаємось з тобою кревно!» *

Дійшов лист до рук Радула-бея;
Прочитав він, що в листі стояло,
Зрозумів все та й заплакав ревно,
Бо на думку Радул-бею спало,
Що король зманити його хоче
Та зрадецьки й погубити в себе.
От він кличе Янголину вірну
Й викладає своє лихо жінці:
«Ой чи чуєш, моя жінко вірна?
Ось дійшов до мене дрібен листик,—
Пише сам король болгарський Шишман,
Мене просить, щоб хрестив я сина;
Я ж вважаю, що це певна кривда,
Що король мене зманити хоче
Та зрадецьки й погубити в себе,
Щоб забрати мої села й землі
І тебе ще за коханку взяти;
Ой порадь мене ти, жінко вірна!»

Йому жінка одрікає мудро:
«Господарю, пане Радул-бею!
Де ж жінки та чоловіків радять?
Що ж тобі пораяти я можу,
Коли в тебе у темниці рада —
Що мій дівер, а твій брат-порадник,
Господар Мирчет пан-воєвода?
Він тебе один порадить мудро!»
Радул-бей зірвав тут річ їй словом:
«Змовкни, жінко, занімій навіки!
На́що ти Мирчета пригадала —
Вже йому потліли досі й кості».

---

* Шишман, король болгарський, був таки дійсне зрадником: він жив в кінці XIV віку і пристав на бік до султана Мурата; з ним же разом він бився і на Косовім полі проти сербського царя Лазаря. Для того-то і дума народна малює його невірним, лукавим.

Як те вчула Радулова жінка,
Пішла зараз до дверей в темниці,
Вивожа Мирчета-воєводу,
І провадить до біл-двору просто;
Йому кличе голія хлопчину,
Щоб голив Мирчета-воєводу;
Одягла Мирчета потім гарно
Й повела аж на *чардáк* * до бея.

Коли вгледів Радул-бей Мирчета,
Схопивсь зразу перед ним на ноги,—
Обіймає, у лице цілує,
О здоров'я лицарське питає:
«Чи живий ще ти єси, мій брате?»

Одріка Мирчет пан-воєвода:
«Ще живий, але поржавів, брате:
Мене ржа поїла у темниці,
Ледве в тілі я тримаю душу!»
От почав бей перед ним тужити,
Що йому король болгарський пише:
«Але слухай, мій Мирчете, брате!
Ти порадь, навчи мене, що діять,
Чи іти пак до Тарнова-міста,
Взявши разом сотні три угорців?»

А на те Мирчет пан-воєвода:
«Ох, мій брате, пане Радул-бею!
Що тобі з трьох сотень тих угорців?
Удовиць набуде тільки триста;
А чи суть старі ще наші слуги?
Чи ще є де Радосав, той сербин?
Чи ще єсть Юрко наш Запіяка?
Чи ще служить в нас Манойло-грéчин?»

---

* Чардаком у сербів зветься гульбище на покрівлі, так як у них всі вони плоскі; це в них найлюбиміше місце: там п'ють і вино, і гостей приймають. Крім того, на чардаках ще будуються у них і наддашники, де пробувають дівчата. У нас чардаком зветься верхня частина корабля (палуба).

Радул-бей і каже тоді брату:
«Слуги ті ще, слава богу, живі:
Дома є при нас Манойло-гречин,
І Юрко є Запіяка тута;
Нема тільки Радосава-серба:
Кажуть, ніби у Видині-місті».

От Мирчет пан-воєвода й радить:
«Пиши лист до серба Радосава,
Хай тебе жде край Босути-річки;
Ти ж бери двох вірних слуг тутешніх,
Рушай з ними до Тарнова-міста,
Та й не бійся короля Шишма́на:
Як почне вино червоне пити —
Пить за тебе Запіяка буде,
Як почне по-грецьки ізмовлятись —
Тобі скаже все Маноїло-гречин,
Коли ж буде викликать до герцю —
То за тебе Радо-сербин стане».

Як дослухав Радул-бей ту раду,
Зараз шле лист Радосаву-сербу,
Щоб його ждав край Босути-річки;
Сам же їде й бере слуг двох вірних.

Коли стали біля хвиль холодних,
Тут зустріли й Радосава-серба;
Радул серба у лице цілує,
Серб Радула — у заполи й руку,
Та й побрались до Тарнова-міста.
Привітав їх король Шишман красно:
Звелів коні вести вниз до стані,
Повів бея на чардак угору,
Посадив за повний стіл Радула.

Вино добре пили тиждень цілий:
З королем тим — лицарі дванадцять,
А із беєм тільки слуг тих троє.
Кида оком пан Радул-бей часто,
Кида оком в білий двір раз по́ раз,
Чи не йдуть з хрещеником до його?

Але що ж король той Ши́шман чипить?
Наливає вина повну чашу,—
А в тій чаші буде ок дванадцять,—
На здоров'я Радул-бею пану;
Бей оддав Юркові Запіяці,
А той випив, не лишивши й краплі.

Коли те король болгарський вбачив,
То по-грецьки став змовлятись набік,
Щоб згубити Радул-бея пана
І його трьох вірних слуг укупі;
Але гречин розумів по-грецьки,
То й гукнув до Радосава-серба:
«Чи ж не бачиш, що погинуть маєм?!»

Як почув же теє сербин Радо,
Потягнув він стальово́го меча,
Зарубав ним короля Шишмана
І з ним разом лицарів дванадцять *.

Тарнав-місто зруйнували хижо,
Із скарбниць позабирали скарби,
Захопили соколів і коней
Та й вернулись до Букреша-міста **.

Тяжко брату самому без брата!

ХВОРИЙ ДО́ЙЧИН

Розболівся воєвода До́йчин
В білім місті, у Солуні *** славнім,
Лежить хворий дев'ять років часу;
Вже й забулись про його в Солуні,—

---

* Оповідають, що король Шишман цілий свій вік грабував чуже добро, а врешті таки був справді убитий одним зобиженим.

** Б у к р е ш — Бухарест.

*** С о л у н — Салоніки, по-грецьки; край Салоницького залива, в Македонії.

Усім думка, що вже вмер давно він.
Рознеслась повсюди тая чутка
І дійшла в далекий край арапський.

Як зачув про те арапин Вусо,
Скоро вчув, сідлає вороного
Й їде просто до Солуну-міста.
Зупинився під Солуном-містом,
На широкім, на розлогім полі,
Й серед його розіп'яв шатрище;
Викликає перебіїйця з міста,
Щоб до його на майдан виходив
Ото битись на лица́рськім ге́рці.

Ой нема вже юнака в Солуні,
Щоб з арапом на той герць міг стати:
Дойчин був — так занедужав здавна,
Дука був — так йому руки хворі,
Єсть Ілько, ще недорослий неук,
Що не бачив ще й у вічі бою,
А не то щоб з ким ставав на герці;
Так коли б і згодився він битись,
То його не пустить стара мати:

«Не йди, скаже, мій хлоп'ятку Ільку,
Бо тебе арапин той одурить
І загубить молодим навіки,
А мене посиротить на старість!»

Як побачив той арапин чорний,
Що нема вже юнака в Солуні,
Котрий став би з ним на герць юнацький,
То й поклав він на Солун податок:
На двір кожен — по вівці некотній,
По мішечку печеного хліба,
По барилу доброї горілки,
А вина червоного по сто ок
Та по двадцять золотих дукатів;
Ще й по гарній од сім'ї дівчині,
По дівчині чи й по молодиці,
Яка ледве прибула до шлюбу
І яку ще не голубив жоден.

Солун цілий день давав податки.
Черга впала і на двір Дойчи́нів;
Так не має ж Дойчин той родини,
Тільки має свою вірну жінку,
Та сестру милесеньку Галину;
Вони бідні ті податки склали,—
Але хто ж їх однесе на поле?
Бо арапин їх не схоче взяти
Без Галини, дівчини-красуні!

Зажурились ото бідні з туги:
Сидить Галя в головах у брата
Та з обличчя дрібні сльози ронить
На чоло пополотніле брату.
Те почув якось нещасний Дойчин
Та й промовив наболілим гласом:

«Чи мої вже погоріли дво́ри,
Що на мене дощ крізь стелю крапле?
Вже нема де мені й вмерти з миром!»

А сестра Галина й одмовляє:
«Ох, мій брате, мій Дойчи́не хворий!
То не дощ крізь стелю тобі крапле,
А то сльози із очей Галини!»

На те каже сестрі Дойчин хворий:
«Бога ради, що тобі там, сестро?
Чи не стало у вас більше хліба?

Чи вина червоного бракує,
Або злота, чи полотен білих?
Чи нема чим гаптувать на п'яльцях,
Чи нема чим, чи нема по чому?»

Одріка йому сестра Галина:
«Ох, мій брате, мій Дойчи́не хворий!
Є в нас хліба білого доволі,
А вина червоного ще й більше;
Досить злота і полотен білих,
Маю чим на п'яльцях гаптувати,

Маю чим та і по чóму — маю;
Але слухай, є другеє лихо:
Сів у нас арапин лютий, Вусо,
Під Солуном, на широкім полі,
Й викликає перебійця з міста,
Щоб виходив з ним на герці битись;
Ой нема вже юнака в Солуні,
Щоб з арапом на той герць міг стати!
Як побачив те арапин чорний,
Положив він на Солун податок:
На двір кожен — по вівці годящій,
По мішéчку печеного хліба,
По барилу доброї горілки,
А вина червоного по сто ок,
Та по двадцять золотих дукатів,
Ще й по гарній од сім'ї дівчині,
Чи по дівці, чи й по молодиці...

Солун цілий вже давав податки,
Черга впала і на твій двір білий:
Ти ж не маєш ніякóго брата,
Щоб зібрав податок той арапу;
То зібрали і самі ми, бідні,
Ті податки і докупи склали;
Але хто ж їх однесе на поле?
Бо арапин їх не схоче взяти
Без Галини, без сестри твоєї...
Але слухай, мій Дойчúне хворий,
Я не буду пригортать арапа,
Поки віку твого, брате любий!»

Застогнав тоді недужий Дóйчин:
«Гей, Солуне! погорів ти краще б,
Ніж у тебе й юнака не стало,
Який міг би з тим арапом стятись;
Щоб мені вже хоч умерти з миром!»

Та й кликнув він Янголину-жінку:
«Янголино, моя вірна жінко!
Чи живий ще мій гнідий кінь, дужий?»

Одрікає Янголина-жінка:
«Господарю, мій Дойчине хворий!
Кінь гнідий твій ще живий, здоровий,
Бо його я вгодувала добре».

Тоді й каже їй недужий Дойчин:
«Янголино, моя вірно жінко!
Візьми зараз дужого гнідого
Та й веди ти до мого побрата,
До Петра, до коваля міського;
Хай гнідого підкує на віру,
Хочу сам на герць з арапом стати,
Хочу стати, поки духу в мене!»

Жінка зараз його волю чинить,
Бере з стані дужого гнідого
Й до Петра, до коваля, одводить.
Як її коваль Петро забачив,
То до неї й обізвався словом:
«Моя сестро, Янголина гожа!
Певно, вмер уже мій по́брат Дойчин,
Що гнідого вивела на продаж?»
Йому й каже Янголина гарна:

«Ні, ковалю, діверу мій Петре!
Хвала богу, ще не вмер побра́тим,
А тобі дає чолом і просить,
Щоб гнідого підкував на віру,
Бо на герць він до арапа піде;
Як поверне, то й заплатить гроші».

А на те коваль Петро й закинув:
«Янголино, моя сестро мила!
Не кую на віру, любко, коней;
А ти дай в заставу чорні очі —
Намилуюсь, поки зверне побрат
І мені заплатить за підкови».

Зайнялася Янголина гнівом,
Спалахнула, як живе багаття,
Повела некованим гнідого
І вернулась до слабого Дойчі.

Пита в неї хворий Дойчин стиха:
«Янголино, моя жінко вірна!
Чи гнідого підкував побра́тим?»

Зашипіла, мов гадюка, Яня:
«Господарю, мій Дойчи́не хворий!
Убий, боже, побратима твого!
Не кує він, бач, на віру коней,
А в заставу мої очі править —
Милувати, поки вернеш гроші;
Я не можу коваля пестити,
Поки віку твого, друже Дойче!»

Як почув недужий Дойчин теє,
Обізвавсь до жінки-незрадниці:
«Янголино, моя жінко вірна!
Осідлай мерщі мені гнідого
Й принеси ще мені спис вояцький».

Кликнув далі він сестру Галину:
«Ой Галино, моя сестро люба!
Принеси ще полотна шмат цілий,
Утягни, обвий ним мене, сестро,
Аж од клубів геть до ребер круглих,
Щоб кістки не розійшлися в мене,
Аби кість не розминулась з кістю!»

Враз обидві його волю чинять:
Сідла жінка дужого гнідого
І приносить йому спис вояцький;
Сестра вносить полотна шмат цілий
І втяга ним хворого Дойчи́на
Аж од клубів геть до ребер круглих.
Вперезали йому шаблю куту,
Привели гнідого січового,
Посадили Дойчина на його
І дали вояцький спис у руки.
Пізнав пана січовий кінь зараз,
Став під рідним господарем грати;
Вигравав так кониченько дужий,
Що як їхав по базару Дойчин,
То каміння з-під копит летіло.
Аж зраділи крамарі солунські.

«Хвала богу пресвятому,— кажуть,—
З того часу, як умер наш Дойчин,
Ще не їхав юнак кращий жоден
По Солуну, по цім місті білім,
Ще не біг і дужчий кінь од цього!»

От поїхав на те поле Дойчин
До шатрища, де арапин чорпий.
Як узрів його арапин чорний,
То од страху аж схопився на ноги,
Та й говорить юнакові чорний:
«Ой Дойчине, бий тебе свят-боже!
Та невже ти ще живий і досі?
Ходи, друже, вино пить до мене,
А ті звади... ну їх к бісу, брате!
Я тобі податок твій дарую!»

Але гримнув йому Дойчин хворий:
«Виходь зараз мені, падло чорне!
Виходь зараз на майдан юнацький,
Будем битись на юнацькім герці...
Знай, як смачно пить вино червоне
І дівчаток пригортать солунських!»

Його й просить той арапин чорний:
«Бога ради, воєводо Дойче!
Кинь-бо набік ти до біса звади
Та ходи вино до мене пити:
Я дарую, тебе ради, місту
Всі податки й всіх дівчат солунських.
Присягаюсь святим богом щиро,
Що вже більше не прийду сюди я!»

Як побачив тоді Дойчин хворий,
Що арапин не насміє вийти,
Розігнав він дужого гнідого
На шатрище арапове біле
Та й підняв йому шатро на списа.

От би глянуть, що було там чуда!
Під шатром дівчат солунських тридцять,

Проміж ними той арапин чорний!
Як побачив же арапин чорний,
Що не хоче дарувати Дойчин,
Вмить на спину вороному скочив
І вхопив ще довгий спис у руку;
Вибіг люто на широке поле
Й розлютив ще о́гиря до бою.

От до його Дойчин хворий кричить:
«Бий же перше ти, арапське падло!
Бий ти перше, щоб не мав вже жалю!»

Вергонув тут спис арапин чорний,
Щоб ударить Дойчина слабо́го;
Так гнідий же научився бою,
Припав зараз до трави на землю,
А спис зверху промайнув високо
Та й ударивсь геть у землю чорну,—
Половина його вгналась в землю,
А друга переломилась чисто.

Як побачив те арапин чорний,
Повернувся та давай навтьоки,
Простягсь просто до Солуна-міста,
А за ним в догоню — Дойчин хворий.

Арап чорний був ударивсь в браму,—
Наздогнав пак його Дойчин хворий,
Замахнувся довжелезним списом
Та арапа й пристромив до брами;
Потяг по́тім адамасську шаблю,
Одтяв нею голову арапу,
Піймав, чорну, на жало шаблюки,
Вийняв з лоба арапові очі,
Завинув їх у шовкову хустку,
Голову ж закинув геть у тирсу.

От вернувся він назад базаром,
Та як їхав уз Петра-побрата,
Уз побрата, коваля міського,
То й гукнув до побратима в кузню:

«Вийди, брате, заплачу за кованъ,
Що мені ти підкував гнідого,
Підкував гнідого ще й на віру!»

А йому Петро-коваль і каже:
«Побратиме, мій Дойчине хворий!
Не кував тобі коня я, брате:
Тут собі пожартував щось трохи...
Так твоя ж і Янголина люта,—
Спалахнула, мов живе багаття,
Й повела некованим гнідого!»

Йому знову Дойчин хворий каже:
«Та виходь же, заплачу за кованъ!»

Йде коваль до довжника свойого...

Потяг шаблю, махнув Дойчин нею,
Ковалю зняв голову одразу;
Піймав тую на жало шаблюки,
Вийняв з лоба ковалеві очі,
Завинув їх у шовкову хустку,
Голову ж геть на каміння кинув
Та й вернувся до свого біл-двору.

Зліз з коня перед дверима в себе,
Сів-поліг на ліжко на пухове,
Витяг з хустки арапові очі
Та сестрі коханій їх і кинув:
«Оце, сестро, арапові очі;
Тепер знай, що цілувать не будеш
Цих очей за мого віку певно!»
Потім витяг ковальові очі,
Та їх жінці Янголині й кинув:
«На лиш, жінко, ковальові очі;
Тепер знай, що цілувать не будеш
Цих очей за мого віку певно!»

Те промовив,— оддав богу душу.

СМЕРТЬ ІВАНА ДЕСПОТОВИЧА

Занедужав Деспотович Йванко *
У Срієму, у землі тій рівпій,
У селі хорошім Купинові **;
На смерть тяжко занедужав Йванко
Та й покликав слугу Милютйна:
«Милютине, мій слуго ти вірний!
Запрягай лиш до берлина коней,
Біжи кіньми яко можеш прудче,
В Крушедол ***, у монастир той білий,
Та поклич мені рідного брата,
Мого брата, Максима-владику.
Перед ним не втаюй ти нічого,
А скажи, що я смертельно хворий.
Завертаї ти звідти хутче коней,
І біжи до міста Беркасова,
Та поклич мою стареньку матір,
Янголину, мою неньку рідну;
Але їй ти не розказуй правди,
Що на смерть я занедужав тяжко,
А скажи, що я її вітаю,
Що оце я на війну рушаю
Поза море, аж на дев'ять років,
То й прошу її благословення!»

Слуга хутко його чинить волю,
Запрягає у три ряди коней,
Їде просто в Крушедол хороший
Та владиці там, Максиму, й каже,
Що на смерть вже занедужав Йванко;
Завернув він звідти коней хутко,
І побіг до міста Беркасо́ва,
Та і каже Янголині, неньці,
Що це Йванко на війну рушає,
Поза море, аж на дев'ять років,
То й зве матір, щоб благословила.

---

* Іван, чи Йванко, Деспотович, себто син деспоти, здається, був із роду Якшичів, син Дмитра і Янголини.

** Купиново — село і замок в Сремській землі, оддапий на мешкання Івану Деспотовичу Матвієм Корвіном.

*** Крушедол — багатий монастир на Фрушській горі, у Срієму, заложений владикою Максимом, внуком Йер. Бранковича, в 1569 році. І досі там держиться багато переказів і байок про життя того святого.

Йому мати Янголина й каже:
«Милютине, наш слуго ти вірний!
Потривай же мене три дні білих,
Поки зшию я тонку сорочку
Та спечу ще калачі біленькі
На гостинець моєму Івану».

Але їй на те слуга Милютин:
«Бога ради, Янголино-пані!
Тебе Йванко твій не може ждати,
Бо дійшов до його пильний листик;
Вези краще борошно на тісто,
На сорочку ж — полотно біленьке!»

Бачить мати, що інак не можна,
Взяла прямо борошна на тісто,
На сорочку ж — полотна шмат білий,
Потім сіла у берлин легенький,
Покотила у Срієму рівну.

Як були вже близько Купинова,—
Аж бік двору без шапок всі слуги,
По левадах ходять вільно коні
Вороні без чабраків, без сідел,
У дворі не мають коруговки,
Не чутно ні бубнів, ні суремок.
От і каже Янголина-мати:

«Милютине, наш слуго ти вірний!
Коли Йванко на війну рушає,
Чого ж слуги без шапок там ходять?
Нащо коней пущено в левади
Без попон, без чабраків, без сідел?
Чом не грають бубни та суремки?
Чом не мають корогви хрещаті?»

Одрікає їй слуга Милютин:
«Пані люба, Янголино-мати!
Пан тепера на трапезі, певно,
П'є вино червоне на здоров'я
Й бога молить о щасній дорозі,—
То для того й без шапок всі слуги;

А що ходять по левадах коні
Вороні без чабраків, без сідел —
То туди їх пущено на попас,
Бо далека їм дорога буде;
Бубни били — перестали тільки;
Маяли і корогви хрещаті —
Так повіяв із планини вітер
І звалив всі корогви на землю».

Як були вже перед білим двором,
Стару неньку обняла тут туга;
Увійшла вона в світлицю білу,
Аж Іван там бореться з душею;
В головах стоїть Максим-владика,
Чита брату одхідну молитву.
Як те взріла Янголина-мати,
Закувала, мов зозуля сива:

«Ох, Іване, мій коханий жалю!
Як без тебе землі Сремській, рівній?
Що без тебе твої білі двори?
Що без тебе вороній коні,
Твої коні й соколята сиві?
Що без тебе з добром цілим стане?
Як без тебе твоїй вірній жінці?
Як без тебе твоїй неньці сивій?»

На те Йванко перемігсь на хвильку
Й одповідав неньці мертвим гласом:
«Земля Сремська господаря знайде —
Або доброго, або лихого;
Мої коні й соколята сиві,
Мої білі понад Саву двори
Нехай візьме брат мій, Вук Огнистий;
А добро — моїй старенькій неньці,
Щоб жила ним, боронилась лиха;
Моя жінка із чужого роду,
І на мене хоч брехала часто
Словом брату, Максиму владиці:
«Іван Деспот все по краї швендя,
Молодичок та дівчат кохає!» —
Але ви їй не вчиніте кривди:

Дайте їй дукатів три торбини,
Хай живе з їх, поки долю знайде».

Те промовив Деспотович Йванко,
Те промовив, оддав богу душу.

ОДРУЖЕННЯ КНЯЗЯ ЛАЗАРЯ

П'є вино собі Степан-цар Дужий *
У Призрену **, в своїм місті білім;
Вином служить слуга вірний Лазо ***,
Все царю переповняє чашу
Та на його поглядає скоса.
Цар пита слугу-незраду Лаза:
«Ой на бога, слуго вірний Лазе!
Як питаю, кажи щиру правду:
Що ти все переповняєш чашу
Та на мене поглядаєш скоса?
Чи твій коник засмутився, захирів?
Чи одежа поносилась в тебе?
Чи вже мало у кишені грошей?
Чи чого бракує в моїм дворі?»

Йому й каже слуга вірний Лазо:
«Тобі вільно говорити, царю!
Як питаєш, скажу щиру правду:
Не захирів ще мій вірний коник,
Не зносилась ще одежа в мене,
І не мало у кишені грошей;
Всього досить в твоїм білім дворі.
Вільні речі тобі, царю дужий!
Як питаєш, скажу щиру правду:

---

* Степан Душан, з роду Неманичів, прозваний Дужим; почав царювати в 1336 р., а вмер в 1356, ще замолоду. Його царювання було найславутніше.

** Призрен — город в полудньовій Сербії, столиця кількох королів сербських, а між ними й Степана Душана; тепер у йому пробува католицький біскуп.

*** Лазар Греблянович, що потім став царем сербським і поліг з своїм царством на Косовській січі. Кажуть, ніби він був прижитним сином Степана Душана.

Які слуги по мені настали,
Уже всі на власнім хлібі сіли,—
Їх усіх переженив ти, царю;
Тільки я сам ще кутка не маю,
Бо мене ти оженить не хочеш
За моєї молодості й вроди!»

А на те йому Степан-цар Дужий:
«Згляпьсь на бога, слуго вірний Лазе!
Я ж не можу за тебе узяти
Ні свинарки, ні вівчарки зроду;
Тобі треба господиню кралю,
Та й мепі щоб приятель * був добрий,
Щоб не сором було поруч сісти
І вино червоне пить з ним разом.

Але слухай, слуго вірний Лазе!
Я для тебе вже найшов дівчи́ну,
А для себе гожого побра́та:
У старого бач Богдана-Юга **
Єсть мизинка, Ми́лиця-красуня,
Сестра люба дев'ятьох Югенків.
Але як тут натякнуть Богдану?
Про це й слово йому кинуть трудно,
Бо Богдан той не просто́го роду,
Не оддасть він за слугу дитини...

Але слухай, слуго вірний Лазе!
В нас сьогодні п'ятниця-пістниця,
А по їй субота буде завтра,
А по завтрі і неділя божа.
Ми поїдем в чорний бір на влови,
І запросим Юг-Богдана, діда;
З ним поїде і Югенків дев'ять.
Ти не їдь на полони́ну ***, Лазе,

---

* Кревні молодої і кревні молодого звуться у сербів *приятелями*, друзяками одні другим; батько і мати звуться першими приятелями. У нас же кревні молодої і молодого звуться між собою сватами.

** Юг-Богдан був державцем Акерманії і Македонії; дехто з учених оповідає, що він був навіть родичем Степану Душанові.

*** Полонина, або планина — гора, укрита лісом.

А зостанься в моїм білім дворі
Та готуй вечерю господарську.
Як з уловів ми вертатись будем,
Заверну старого я Богдана,—
Ти запросиш дев'ятьох Югенків.
Коли сядем за злотисті сто́ли,
Ти постав присма́ків, і горілки,
Та й вина червоного внеси нам.

Як промочим вином добрим душу,
Почне Юг про всячину бесіду,
Про юнаків, що бували здавна,
І добуде *старославну* книгу *,
Провістить по їй часи остатні.
Як те вчуєш, слуго вірний Лазе,
То біжи ти до комори вгору,
Візьми звідтіль золоту ту чашу,
Що недавно я купив в базарі,
В славнім місті, Варадині білім,
Од дівчини, од золотарівни,
Й заплатив півтори торби грошей **;
Налий чашу ти вином червоним
І вклонися Юг-Богдану нею.
Отоді замислиться Юг сивий,
Чим тебе оддарувати, Лазе?
Я в той час йому й закину слово
Про мизинку, Милицю-красуню».
От минає п'ятниця-пістниця,
А по їй минає і субота;
Розсвітає вже свята неділя.
Вибравсь цар на вло́ви у планину,
Запросив старого Юг-Богдана,
Разом з ним — синів Югенків дев'ять,
І побрались ото всі на влови.

Полювали по горі зеленій,
Не піймали, не забили й гича,
Та з нічим додому й повернули.

---

* Книга *старославна* чи *староставна* (себто: стародавня) часто йменується у сербських народних думах: це якась чудовна, свята книжка, у котрій заведено все, що було і що буде, од початку й до кінця світу; вона завжди знаходиться у руках старих, побожних людей — чи пустельників, чи й лицарів часом.

** Себто: півтора *«товара блага»*.

Їм назустріч вийшов вірний Лазо,
Заверта цар на вечерю Юга,
Лазо просить дев'ятьох Югенків.

Посідали всі за стіл злотистий:
На чолі сів сам Степан-цар Дужий,
Коло його Юг-Богдан старенький,
За Богданом вже Югенків дев'ять;
Всім слугує слуга вірний Лазо,—
Наставля присма́ків, і горілки,
І вина червоного приносить.

Як вином тим промочили душу,
Почали про всячину бесіду,
Де й які коли були юна́ки;
Юг виймає старославну книгу
Й провіща про дні остатні з неї:
«Ой видайте, мої браття гожі,
Ой чувайте, що ця книга каже!
Як настануть вже часи остатні,
То не стане ні овець, ні збожжа,
Ані квітів, ані бджіл у полі;
Волоктиме по судах кум кума
І оружно брат на брата стане!»

Як зачув те слуга вірний Лазо,
Побіг миттю до комори вгору,
Приніс звідтіль золотую чашу,
Вином добрим налив чашу повну
Й поклонився Юг-Богдану нею;
Взяв до рук Юг золоту ту чашу,
Чашу взяв, а пить не хоче з неї,—
Дума Юг, чого б воно й до чо́го,
Чим йому б оддарувати Лаза?»

Обізвались втім сини до батька:
«Ох і батьку, наш старий Богдане!
Чом не п'єш ти з золотої чаші,
Яку Лазо тобі дав у шану?»
А на те їм Юг-Богдан і каже:
«Мої діти, всі Югенків дев'ять!
Спорожню я золотий ківш з хіттю,
Тільки думка, мої діти любі,
Чим мені оддарувати Лаза?»

Одмовляють Юг-Богдану діти:
«Маєш, батьку, чим оддячить добре,—
У нас досить соколів і коней,
У нас досить і шликів, і китиць!»

Обізвався тут Степан-цар Дужий:
«Має Лазо соколів і коней,
Має Лазо і шлики, і пера;
З того Лазо не бажа нічого,
А бажа він Милицю-дівчину,
Твою дочю, ще й мизинку гарну,
Сестру рідну дев'ятьох Югенків».

Як почули те Югенків дев'ять,
Іскопились на легенькі ноги,
Витягають мечі гострі зразу,
Щоб царя в столиці погубити.

Юг-Богдан старий їх ну благати:
«Стійте, діти, майте в бога віру!
Як царя ви заб'єте сьогодні,
То над вами вічна кара стане;
Ось візьму я старославну книгу
Та погляну в неї, діти любі,
Чи судилась Лазові Милиця?»

Чита книгу Юг-Богдан старенький,
Чита книгу, дрібні сльози ронить:

«Стійте, діти, майте в бога віру!
Ой судилась Лазові Милиця,
І судилось йому царство в спадок:
Разом будуть царювать обоє
У Крушевцю, коло вод Морави!»
Як почув Степан-цар Дужий тее,
Зараз руку до кишені сунув,
Витяг з неї тисячу дукатів,
Витяг з неї й яблуко із злота,
А в йому ж три самоцвіти цінні,—
На заруки * дівчині Милиці.

---

* У сербів при змовинах дають зараз батькові чи старшому родичеві молодої гроші і другі дарунки; той, хто їх узяв, не має вже права зректись свого слова, а той, хто дав, бува, не приїде по дівчину, теря свої гроші. Це нагадує завдаток чи заставу при якому-небудь продажному обов'язку. Яблуко — просте, срібне чи й золоте — конечний весільний дарунок у сербів молодій од молодого.

УРОШ І МРЛЯЧОВЕНКИ

На широкім на Косовім полі,
Коло церкви білої Самдрежі,
Стали разом табори чотири:
Один табір Вукаши́на-кро́ля,
Другий табір Углиша-державця,
Третій табір Гойка-воєводи *,
А четве́ртий — Уроша-царенка.

Завелися сподарі за царство,
Проміж себе вже готові битись,
Хоч на смерть, ножами золотими:
Чиє царство — згодитись не можуть.

«Моє єсть!» — гука король Вукашин;
Собі й Углиш: «Не твоє, моє-бо!»
Гойко пробі: «Ні, моє — не ваше!»
Слуха теє молодий царенко,
Слуха теє,— не промовить слова,
Бо супроти трьох братів не сміє,
Не насміє проти трьох Мрляченків.

От і пише лист король Вукашин,
Пише лист і посила чаушом
Аж до міста білого Призре́ну,
До дного Неделька-протопопа:
Хай прибуде на Косове рівне
І повіда, кому стать на царство,
Бо він сам царя на смерть готовив,
Сповідав і причащав дарами,
Та в його і книга староставна».

Другий лист державець Углиш пише,
Пише лист і посила чаушом
Теж до міста білого Призре́ну,
До того ж Неделька-протопопа;
Пише третій — воєвода Гойко,
Шле і він чауша заиальиого;

---

* Углиш, Вукашин і Гойко — три брати із роду Мрлячовичів, ті ж самі, що будували Скадер на Бояні. Род Мрлячовичів з родом Неманичів ворогував завжди за панування; по смерті ж Душана всі вони напали на молодого плохенького Уроша, та до їх пристав і Юг-Богдан з синами і з своїм зятем Лазарем.

А царенко Урош ще четвертий
Пише лист і посила чаушом.

Всі чотири дрібні листи пишуть,
Посилають запальних чаушів;
Ще ж усі — один другого по́тай.
Збіглось разом вершники чотири,
Збіглось разом у Призре́ну білім,
Попід двір Неделька-протопопа.

Протопопа не застали дома,
Бо у церкві вутреню він правив,
А по їй і святу службу божу.
Ну, та й смілі ж ті чауші в біса,
Із завзятих найзавзяті, певне:
Не схотіли позлізати з коней,
А так верхи й затурили в церкву;
Повиймали канчуки плетені —
Та й ну бить Неделька-протопопа!

«Гей! хапайсь Недельче-протопопе!
Гайда зараз на Косове рівне,
Та скажи, кому на царство стати:
Бо ти сам царя на смерть готовив,
Сповідав і причащав дарами,
Та в тебе ж і книга староставна.
Ну, мерщі ж, як голови ще шкода!»

Ой заплакав протопоп Неделько,
Сльози ронить, промовля чаушам:
«Одступіться, посланці від дужих,
Поки в церкві не одправлю служби:
Тоді взнаєм, кому стать на царство».
Схаменулись, виїхали зараз.
А як служба покінчилась божа,
Вийшли люде перед білу церкву.
От Неделько-протопоп і каже:
«Мої діти, четверо чаушів!
Правда ваша,— я царя на смерті
Сповідав і причащав дарами;
Т' але ж в його не питавсь за царство,
А питався за гріхи, що вдіяв;
Ви ж простуйте до Прилипу-міста,
Аж до двору короленка Марка,

До самого Марка, мого вченя:
Він од мене вивчився письменству.
Марко був за писаря цареві,
У його́ ж і книга староставна,
Йому й знать, кому спадає царство.
Ви покличте на Косове Марка —
Щиру правду він вам оповіда,
Бо нікого не боїться Марко,
Опріч бога одного святого!»

От побрались четверо чаушів,
Їдуть просто до Прилипа-міста,
До оселі короленка Марка.
Як були вже перед білим двором,
У ворота брязнули залізом.
Те зачула Єхросина-мати,
Кличе зараз сина свого Марка:
«Сине Марку! чадо моє любе!
Хтось ударив брязкалом в ворота:
То, здається, батькові посланці!»
Встає Марко, одчиня ворота.
Уклонились Маркові чауші:
«Помагайбі, господарю Марку!»
На те Марко їх віта рукою:
«Б'ю чолом вам, мої діти любі!
Чи здорове пак лицарство сербське
І шановні королі та князі?»

Уклонились посланці низенько:
«Господарю, короленку Марку!
Всі здорові, та немає згоди,
Бо велика між спода́рів звада:
На Косовім на широкім полі,
Біля церкви білої Самдрежі,
Завелися сподарі за царство;
Проміж себе вже готові битись,
Хоч на смерть, ножами золотими:
Кому царство — згодитись не можуть.
Тебе кличуть на Косове рівне,
Щоб сказав ти, кому стать на царство».

Іде Марко до господи зараз,
Зве на раду Єхросину-матір:
«Єхросине, моя пенько рідна!

Між спода́рів стала тяжка звада:
На Косовім на широкім полі,
Біля церкви білої Самдрежі,
Завелися сподарі́ за царство;
Проміж себе вже готові би́тись,
Хоч на смерть, ножами золотими:
Кому царство — згодитись не можуть.
Мене кличуть на Косове поле,
Щоб сказав їм, кому стать на царство».

Як сам Марко дбав о щирій правді,
Так благає й Єхросина-мати:
«Слухай, Марку, мій єдиний сину!
Заклинаю молоком матéрнім:
Не скривди ти, не скриви душею
Ані батька, ані дядька ради;
Кажи правду, як кохаєш бога.
Гляди ж, сину, не згуби душі ти:
Бо вже краще голівóньку стратить,
Ніж свою пак огрішити душу!»

Узяв Марко староставну книгу,
Осідлав строкатого Шарина *;
Сам на спину коню Шарцю скочив
Та й поїхав на Косове рівне.

Як над'їхав Марко уже близько
До шатра, де був король Вукашин,
Обізвавсь тоді король до його:
«Хвала богу, доля ж моя щасна:
Ото їде син мій рідний Марко,
Він присудить мені царство певно,
Бо йому й спаде воно по батьку».

Марко чув, а й слова не промовив,
На шатер не скинув навіть оком.
Як державець Углиш Марка вбачив,
То до його й зажидає словом:
«Моє щастя, то небіж мій їде:
Він присудить мені царство певно!

---

* Ш а р и н, або Ш а р е ц ь — так звався славутний кінь Марка-короленка; це назвище йому надано за шару його масть, чи — як у нас кажуть — строкату.

Скажи, Марку, що моє це царство,—
Будем спільно, як брати, царити!»

Мовчить Марко, не промовить слова,
На шатер не скине навіть оком.

Вбачив Марка воєвода Гойко
Та до його й закидає словом:

«Моє щастя, то небіж мій їде!
Він присудить мені царство певно:
Бо як був ще невеличким Марко,
Пестував я його сам кохано,
Пригортав до лона під аксáмит,
Мов найкраще яблуко злотисте;
Як, було, це їду куди верхи,—
Садовлю з собою завжди Марка...
Скажи, Марку, що моє це царство:
Царювати сам ти будеш справжнє,
А я буду по тобі лиш первим!»

Мовчить Марко, не промовить слова,
На шатер не скине навіть оком.

Їде просто до шатра ясного,
До шатра Уроша молодого;
Догнав Шарця до шатра царенка,
Та і зскочив із коня тут Марко.

Як угледів його хлопець Урош,
Схопивсь зараз з подушóк шовкових,
Схопивсь хутко, радісно говорить:

«Слава богу: то ж хрещений батько,
Мій хрещений короленко Марко:
Він по правді скаже, кому царство».

Кинувсь він — та й обвились руками,
Білий вид цілують брат у брата,
О здоров'є лицарське питають;
На м'яких подушках потім сіли.

Не багато уточилось часу,
Як по дневі темна ніч настала.

От порану почало світати,
В церкві білій задзвонили в дзвони,—
Добродійство рушило до церкви.
Як скінчилась вже свята одправа,
Вийшли всі добродії із церкви
Й посідали в цвинтарі за сто́ли;
П'ють горілку, заїдають цукром.
Бере Марко книгу староставну,
Подивився в книгу ту і каже:
«Батьку мій, короле Вукашине!
Та невже ж пак королевства тво́го
Тобі мало? Бодай його стратив,
Коли хочеш ще й чуже одняти!
А ти, дядьку, господар Угли́шу!
Та невже ж пак господарства твого
Тобі мало? Бодай його стратив,
Коли хочеш ще й чуже одняти!
А ти, дядьку, воєводо Гойку!
Та невже ж пак воєводства твого
Тобі мало? Бодай його стратив,
Коли хочеш ще й чуже одняти!
Подивіться ж (хай вас бог скарає!):
Книга пише, що Урошу царство,
Сироті, по батькові спадає,
Бо його це батьківщина власна.
Цар і сам в останню годину
Одказав се царство свому сину».

Як зачув король Вукашин теє,
Одним скоком він схопивсь на ноги,
Витяг потім золотого меча,
Щоб забить ним сина свого Марка;
Кинувсь Марко од отця втікати,
(Бо, звичайно, не впада дитині
З своїм батьком, з своїм рідним битись),—
Утіка він поза білу церкву,
Кругом церкви білої Самдрежі.
Біжить Марко, а король — по п'ятах;
Уже тричі обернули коло
Кругом церкви білої Самдрежі;
Уже мало не піймав він Марка,—
Коли з церкви щось загомоніло:
«Ховайсь в церкву, короленку Марку!
Чи не бачиш, що погинуть маєш,

Ще й погинуть од свойого батька,
А за правду пресвятую божу».
Одчинились тут церковні двері,
Марко вбіг у білу церкву зараз,
А за ним і зачинились двері.
Добіга до тих дверей Вукашин,
Як ударить мечем прямо в двері,—
Аж звідтіль червона кров капнула.
Схаменувсь тоді король Вукашин
І промовив жалібно словами:
«Ох і боже, лихо мені тяжке!
Загубив я свого сина Марка!»

Але з церкви щось йому на теє:
«Ой чувай, королю Вукашине!
Ти забив не сина свого Марка,
А забив ти янгола святого».
Як король на Марка був сердитий,
То й почав його тут проклинати:
«Бодай хрест тебе убив, мій сину!
Щоб не мав могили, ні нащадку!
Та бодай ти не діждався й смерті,
Поки в турка за слугу не станеш!»
Клене батько — величає Урош:
«Батьку Марку! Бог тобі оддячить!
Хай твій розум світить всім на раді!
Хай твій меч не вищербиться в січі!
Хай не буде над тебе юна́ка!
Хай живе про тебе слава в світі
Поки стане місяця і сонця!»
Як вістилось, так усе й справдилось.

СМЕРТЬ МОЛОДОГО ЦАРЕНКА УРОША

Милий боже, що то чуда й дива!
Що се чутно у Призрену-місті?
Чи то радість, а чи туга тяжка?
То не радість у Призрену-місті,
То не радість, а велика туга:
Умірає цар Милютин * Дужий

---

* Милютином у цій думі прозвано не кого іншого, як Степана Душана.

І нікого по собі не кида,
Пріч Милиці, молодої жінки,
Та двохлітка ще Уроша, сина.

Ізібралось усе сербське панство,—
Йому жалко господа́ря свого:
Юг-Богдан старий прибув на смуток,
І синів з ним, Юговенків дев'ять,
Прибув далі воєвода Милош,
За Милошем — із Пазару Реля,
Потім далі — ще Милан Топлиця
З побратймом Косови́ч-Іваном,
А за ними Мрлячовенків троє —
Деспот Углиш, воєвода Гойко,
Та ще й третій брат король Вукашин
З своїм сином, королешком Марком.
Прибув далі проігумен Йосиф
Із ясної Равиниці-церкви
З молодим дияконом Михайлом;
Ізібралось усе панство сербське,
Наостанці й патріарх честивий,
Сивий старець, пресвятий Арсеній.
Стоять нишком над царем всі смутні...
Юг-Богдан, дід, зняв нарешті слово:
«Господарю, Милютине-царю!
Ти недужий, умірати маєш...
То скажи, кого тобі найжальче?
Чи Призрену, білої столиці,
Чи твоїх царських скарбів численних,
Чи Милиці, молодої жінки?»

«Ні, того всього мені не шкода,
А найжальче свого сина Вроша,
Що не можу йому царства здати!»

Йому й каже Юг-Богдан старенький:
«Хіба мало воєводів сербських?
Приручи ти кому-небудь царство
У державу, на які-там роки,
Поки дійде своїх літ царенко!»

От замисливсь цар Милютин дуже
Та й надумавсь, кому здати царство:
Королю Вукашину здає він,

Королю і дядькові Уроша,
У державу на сім років часу,
Поки дійде літ дитина Урош.
Як преставився цар Милютин Дужий,
То Вукашин оцарився зараз.

Рок за роком упливає часу,
Незабаром і сім літ минуло,
На ті сім набігло ще сім других;
Царенятку вже шістнадцять років,
А про царство й не згадає жоден...

Йому стало дорікати панство:
«Де ж те царство твого батька, Вроше?»
Пита Урош воєводів сербських,
Чи не буде хто з них свідком часом:
«Як отець мій, цар, преставився богу,
То кому він приручив корону?»

Піпов Урош до Богдана-Юга,—
Той йому назвав всіх воєводів,
Що були при царській смерті свідки;
Та ласкаво і послав просити,
Щоб збірались воєводи сербські
На вечерю до Богдана-Юга.
От зібралось усе сербське панство,
Всі зібрались, трапезують чесно...
А це Урош молодий схопився
І давай їх всім святим благати:
«Як отець мій, цар, преставився богу,
То кому він приручив корону?»
Підвівсь Марко, всіх обводить оком,—
Мовчить кожен, не промовить слова:
Хто пак знав — казати не насміє,
Хто б насмілився — так не зна нічого...
Тоді Марко до громади й каже:
«В короля Вукашина корона,
Бо моєму вона батьку зда́на!»

Як почув король Вукашин теє,
Витяг зараз свою шаблю гостру,
Схопився миттю він на ноги з долу,
А з ним разом брати — Гойко й Углиш,
Щоб рубати ото сина Марка!
Зірвався Марко і собі на ноги,
А за Марком — і Милош, і Реля:

Січанину захотіли збити.
Так схопились воєводи сербські
І завзятців помирили щасно.

Богом просить молоденький Урош
Свого батька по хресту і дядька,
Щоб вернув той батьківщину-царство.
Нема що, король Вукашин згодився,
Оддає небогові корону,
З нею разом — славне царство сербське.
Так на тому й розійшлась громада.
Небагато уточилось часу,
А вже дядько замишляє зраду
Супроти хрещéника й небога,—
Щоб його таки згубити з світа.
Мислив, думав — і надумався добре.
Виїздить на влови у планину,
Закликає й сироту Уроша;
Вкупі разом і побрались в гори.
Полювали, не знайшли нічого,
Поки згага допікать їм стала;
От спустились вони з гір в долину
І знайшли там затишне озерце.

Зсів з коня король Вукашин перший
І напився холодної водиці;
Йому й каже молоденький Урош:
«Тепер ти подерж обох цих коней!»
Взяв Вукашин двох тих добрих коней,
А Урош став жадно воду пити.

От король — за олив'яну балту *
Та як лусне з-за плечей небожа
У висок, поза юнацьке вухо,—
Аж мазга поприснула в долину
І озерце замутнилось крів'ю! **

---

* Балта — таке оружжа, подобне до нашої тупиці, тільки з великим обухом. На Поділлі і в Галіції теж уживається таке назвище.

** Король Вукашин таки справді зрадецьки убив Уроша, запросивши його на полювання; тільки Урошу було тоді певних 31 рік. А це було так: плохий Урош удався од нападу воєводів, надто Юговенків і Лазаря, під руку до свого кума Вукашина; та, запримітивши його лукавість, хотів був тікати, а той і вбив. Царство ж таки не досталось Вукашину, а ним заволодів славний Лазар.

Як Урош там простягнувсь бездухий,
Взяв Вукашин мерлеця за ноги
Й поволік геть із долини набік;
Потім взяв, на плечі скинув тіло,
Виніс просто на лісисту гору
Й заховав під сосною, у хмизі,
Притрусив зверх бур'яном та листям,
Поверх його навергав каміння,
А на його ще ялових шишок,
Щоб знайти було не можна й сліду.
Повернувсь назад Вукашин звідтіль.
Як зближався до Призрену-міста,
Ще здалека сестра брата взріла,
Та не взріла ж при йому Уроша:
Догадалась вона зразу, бідна,
Що небожа загубив десь дядько.

Як заплаче, заголосить ревно...
Пішла в гори шукать сина Вроша;
Шука, ходить по планині тиждень —
Ані ріски, ані краплі в роті;
Прийшла врешті пад озерце темне,
З його хтіла закропити душу,—
Так озерце ж замутніле крів'ю,
Й по землі геть червоніють плями!
Догадалась, що тут син погинув,
Пішла слідом на планину вгору,
Ішла слідом, поки слід згубила,
Шукать стала уже осліп в борі.

Як зайшла ж у гущину соснову,
Позирнула під зелену сосну,—
Аж сидять там янголи чотири,
Проміж ними стоїть Урош ясний,
Бо вже він був пресвятився в бога!

Коли взріла те цариця-мати,
Повернулась, давай бігти з лісу:
Біжить хутко до Призрену-міста,
До царського монастиря просто,
Все те каже проігумну-старцю;
А ігумен духовенство скликав,
Та й пішли всі в бір зелений, в гори,

І знайшли там Уроша-царенка.
Йому тіло не потліло й крихти,
Бо у бога дістав ласку Урош.

Одспівали тут одправу Врошу
Й понесли аж в монастир царевий:
В домовину золоту поклали,
На довічне спочивання тихе.

Та не буде ж королеві-дядьку
Ні на небі, ані тут спочинку:
Ні од суду праведного бога,
Ні од кляття цілого народу,
Бо він вбив хрещеника-небога
Задля царства, задля добр тутешніх!

МИЛОШ У ЛАТИНЦІВ

Милий боже! от послухать чуда!
Висила́ посла князь сербський Лазар,
Свого зятя, Обилич-Мило́ша,
Од латинців * одібрати ха́рач **.
Посла пишно прийняли латинці,
Вшанували частуванням панським,
Потім того повели до церкви,
Повели до церкви Димитрови.

Як були вже коло церкви саме,
То латинці й почали хвалитись:
«Ану глянь, Милоше-воєводо!
Бачиш нашу Димитрову церкву,
Яка пишна і яка велика?
В вашім краї вже таких немає!»

Одмовля їм воєвода Милош:
«Єсте мудрі ви, паши латинці!
Хоч і мудрі ж, плетете дурницю!
Коли б знали ви церкви всі наші,
Скільки є їх, та які чудо́ві —

---

* Православні серби латинцями взивають католиків.
** Харач — поголовна данина; подушне. *(Слово турецьке).*

Задушни́ці * царів наших славних!!
Гляньте лиш на лавру *Студеницьку*,
Поблизу од *Нового Пазару* **;
Гляньте лиш на монастир Джурджевий ***
Коло дворів Де́жева **** старого —
Задушни́цю царя Симеона;
Гляньте лиш на невида́ле чудо,
Наш *Віліндар* ***** зверх гори Святої —
Задушницю патріарха Сави
І його ще батька Симеона;
Гляньте лиш на *Жичу* ****** на Мораві,
Понад Ібром, вище Короновця;
На *Спочани* ******* при джерелах Рашки —
Задушницю святого Степана,
Отого Степана, що найперве
Королем у Сербії вінчався;
Гляньте лиш на *Па́прачу* ******** високу
Понад Спречу, трохи вищ Зворника,
Під горою Борогвом високим —
Задушницю Ву́кана жупана;
Гляньте лиш на показний наш *Де́чан* *********
Коло міста білого Призрена —
Задушницю короля з Дечанів.

---

* Задушниця, або задушбіна,— так зветься у сербів яке-небудь діло святе чи жертва, що дає чоловік за живота ще на упокой своєї душі, за душу свою.

** Пазар, Новий Пазар (частіше — Базар, або Новий Базар) — значний город в полудньовій Сербії.

*** Монастир Джурджевий — іще й досі видко руїни коло Нового Пазару. Другий монастир того ж назвища стоїть у Чорногорії над річкою Лімою.

**** Дежев — назва гори поблизу Нового Пазару.

***** Віліндар — монастир на горі Атос, закладений Степаном жупаном, а збагачений його нащадками Неманичами. Тут, у своїй закладені, і вмер Степан, найменований у ченцях Симеоном. Після його ще проживав тут син його Сава — теж святий патрон сербський.

****** Жича — тепер уже руїни; там короновалися перші королі сербські.

******* Спочани, Сопочани — тепер теж руїни монастиря що був над Рашкою, поблизу Нового Пазару.

******** Папрача, або Папратця — завалище монастиря, в теперішній Боснії, коло Зворника.

********* Де́чан, Дечáни — монастир, що й тепер стоїть ще в сербській країні, Метохії, коло містечка Дзяковиці. Заклав його король Степан Урош з роду Дечанів, для того-то й таке назвище дали монастиреві.

Гляньте лиш на нашу красну *Рачу**
Край Сокóла, понад річку Дріну;
Гляньте лиш на пишную *Троношу* **,
Край Лозниці, на Троношi-річці —
Задушницю Юговенків браттів;
Гляньте лиш на славну *Раваницю* ***
Край *Ресави* ****, нижче Парачина,
Понад річку, Раваницю зимну,—
Задушницю мого тестя Лаза,
Господаря найясного князя!
Коли б вам зирнути ще й на інчі,
От було б подивуватись дива,
Скільки є їх і які чудові!..
Що ж мені вже Димитрова ваша?!
Коли хочте, я її тяжкою
Булавою перекину зараз?»

Йому віри не няли латинці
І побились об заклад з Милошем
На червоних тисячу дукатів.

Узяв Милош пернача тяжкого,
Засукав рукава аж за локті
Та в душі отак благає бога:
«Вибач, боже, й ти, святая церкво,
Що на тебе заміряюсь кидать!
Не на тебе ж, тільки поуз тебе!»

Кинув вгору пернача тяжкого,
Аж за хмари той пернач полинув.
Одні кажуть: «Перекинув церкву!»
Другі кажуть: «Ні, не перекинув!»
Треті кажуть: «Ще вгорі високо!»

Як пернач же повернувсь нарешті
Із-за хмар поза ту білу церкву,
То ударив аж у двір Бановий;

---

* Рача — монастир над річкою Рачою. Сокóл — замок міцний чи сторожова башта на стрімчатій скелі.

** Троноша — монастир на річці, що й сама прозивається також.

*** Раваниця — пишний колишній монастир, зруйнований турками, стояв край річки Равані, через що й одібрав своє назвище.

**** Ресава — назва околиці.

Проломив покрівлю він над ганком,
І убив там двох синів Банових,
Чотирьох латинських адміралів
І дванадцять ще панів великих.
Коли те завбачили латинці,
То взяли Милоша-воєводу
І замкнули у льохи темничні.

Сидить Милош, погляда в кватирку,
Чи не пошле кого бог на око,—
Коли й зуздрів цигана Костія.
Як забачив, став його благати:
«Брате в бога, цигане Костію!
Ось тобі три золоті дукати:
Принеси мені перо й паперу,
Принеси паперу картку чисту».
Костій зараз по-братерськи чинить,
Достає йому перо й паперу,
Достає паперу картку чисту.
Сіда Милош, дрібен листик пише,
Та не пише, чим звичайно пишуть,
Але пише із обличчя кров'ю,
Свому тестю, Лазареві-князю,—
Як було все, викладає чисто.
Як дійшов той дрібен лист до Лаза
Й прочитав він, що в листі стояло,
Цар на його другий дрібен пише,
Шле його він до панів латинських,
А в листі такі слова стояли:
«Слухайте, добродії латинці!
Пустіть зараз ви Милоша-зятя,
Заплатіть йому по правді за́клад
І оддайте з ваших земель ха́рач!
Як його ж не пустите ви зараз,
То кленуся вірою і богом,
Що зберу на вас мадьяр і сербів,
Поплюндрую усі ваші землі,
Знищу все вогнем я та залізом!»

Як листа латинці прочитали,
То Милоша випустили зараз,
Оддали йому з всіх земель харач
І заклад свій — тисячу дукатів.

ОСТАТНІЙ БЕНКЕТ ЦАРЯ ЛАЗАРЯ

Славу славить Лазар-князь достойний,
У Крушевцю, в своїм сховнім місті.
Старшину всю посадив за сто́ли,
Старшину і старшинят-юнаків:
По праворуч у царя — Юг сивий,
А за батьком — Юговенків дев'ять;
По ліворуч — Бранковенко Вука,
А за ним вряд — інші сербські мужі;
Насупроти — воєвода Милош,
Коло його воєвод ще двоє:
Йван Косанчик та Милан Топлиця.

Взявши з столу щирозлотий кубок,
Цар здіймає до громади слово:
«До кого я маю випить чашу?
Якщо мав би по літах я пити,
Пив би зараз до Богдана-Юга;
Якщо мав би по державі пити,
Пив би я до Бранковенка Вука;
Якщо мав би по любові пити,
Пив би я до діверів коханих,
Дев'ятьох юнаків Юговенків;
Якщо мав би по красі я пити,
Пив би я до Йвана Косанченка;
Якщо мав би я по зрості пити,
Пив би я до Топлиці Милана;
Якщо ж мав би по юнацтву пити,
То вже певно не до кого інче,
Як до рук Милоша Обилича!
За здоров'я, за твоє, Милоше!
Будь мені чи вірен, чи невірен,
(Вирне правда і потоне кривда!)
Хоч і зрадиш мене завтра в бої,
Ставши на бік до царя Мурата,—
П'ю за тебе, будь здоров, Милоше!
На! цей кубок — вино добре випий,
А його сховай од мене в шану!»

Схопився Милош на легенькі ноги
І цареві до землі вклонився:
«Тобі хва́ла, славний князю Лазо!
Тобі хва́ла за твоє вітання,

За вітання й за дарунок — хвала!
Та не хвала ж за твою примову!
Нехай бог мене скарає смертю —
Не зневірив ще нікого зроду
Й не зневірю аж до віку-суду!
Моя думка — на Косовім завтра
Полягти за віру християнську.
А що зрада,— то бік тебе, царю,
Тихомиром п'є вино холодне:
Бранковенко, проклятий невірник!»

«Завтра рано, в день святого Віда,
Будем відать на Косовім полі,
Чия віра, а чия невіра.
Бог один хай буде мені в поміч!
Я на рано завтра в поле лину,
Заколоти турчина Мурата
І ногою йому стать на горло.
Як же бог окриє мене й доля,
Що вернусь живим я до Крушевця,
То піймаю Бранковенка Вука,
Прив'яжу до мого спису вгору,
Як куделю ту на кужіль — жінка,
Й понесу геть по Косовім полі!»

РОЗВІДКИ

«Побратиме, Косанченку Йване!
Що ж, оглядів турків табір добре?
Чи багато в того турка війська?
Чи нам можна з ними в бої стятись?
Чи здолаєм ми побити турків?»

Одповідав йому Йван Косанчич:
«Ох, Милоше, мій коханий брате!
Турків табір я оглядів добре;
Страшна сила того війська в турка:
Якби всі ми, серби, сіллю стали —
Й то б не стало до обіду туркам!
Ой ходив я по турецьких ордах,
З днем два тижні виходив я цілих,
Та нема ж їм ні числа, ні краю!

Од каміння аж по явір голий,
А од того явора сухого
До Сазлії, аж по міст склеповий,
А од мосту до Звечану-міста,
Од Звечану, брате, до Чечану,
Од Чечану по гору-планину —
Все укрило геть турецьке військо.
Кінь при ко́ню, ю́нак при юнаку;
Бойних списів цілий ліс чорніє,
Короговок — наче хмар на небі,
А шатрів — немов заметів снігу!
Якби з неба падав дощ краплистий,
До землі б і крапля не допала
Через тих юнаків, через коней!
Покрив Мурат ціле Мазгат-поле,
Що між річок Ситниці та Лаби».

Ще питає воєвода Милош:
«Ой скажи, Іване-побратиме,
Де ж шатро того царя Мурата?
Я заклявся перед князем Лазом
Заколоти цим мечем Мурата
І ногою йому стать на горло!»

Одмовля йому Іван Косанчич:
«Брате милий! Ошалів ти, певно!
Та шатро ж бо лютого Мурата
В осередку табора саме!
Хоч би мав ти й соколині крила
І полинув по повітрі яснім —
Не доніс би ні пірця, ні кістки!»

Почав Милош заклинати Йвана:
«Ох, Іване, побратиме любий,
Хоч не рідний, а як рідний брате!
Не розказуй оцього ти князю,
Щоб цареві не завдать тривоги
Та і війська не сполохать марно.
Ось скажи як нашому ти князю:
«Єсть у турка того війська дуже,
Проте можем з ним ми легко стятись
І побити його зможем добре:
Бо не справжні ото всі вояки,

А *хаджі* * старі все та прочане,
Крамарі та рукомесна молодь,
Що війни і в вічі не видали,
А пішли пак з голоду за хлібом.
Ще ж до того, скільки є там війська,
Все заслабло на тяжку хворобу,
На тяжку бігачку-кривавицю;
Та і коні занепали всі їм,
Бо дістали десь страшного сапу!»

На ці речі одповів Косанчич:
«Добре, добре! Мій коханий брате!
Розкажу, як волиш ти, цареві,
Розкажу, що ти казав, до слова;
Бо твої ми і в життю, і в смерті:
Я — Косанчич — та Милан Топлиця».

ВИБІР ЛАЗАРІВ І БОЙ НА КОСОВІ

Сивий сокіл в високостях лине
Із святого аж Єрусалиму,
І несе він ластівку-пташину;
То не сокіл, то не птиця сива,
А Ілля, святий пророк-громóвець;
Не несе він ластівки-пташини,
А несе лист од святої діви,
До царя приносить на Косове
І спуска цареві на коліна.
Дрібен листик от що йому каже:

«Ох і славний родом, царю Лазе!
Яке царство собі хочеш вибрать:
Чи земне ти собі царство волиш,
Чи те царство, що на небі в бога?
Як земне ти собі царство волиш —
Сідлай коні, підпинай попруги,
Підперізуй, все лицарство, шаблі,
Та й вдаряйте ви на турків сміло:
Усе чисто їх погине військо!
Якщо ж волиш ти небесне царство,
То став зараз на Косовім церкву,

---

* Хаджа — турецький чернець.

Її став не з твердого каміння,
А з єдвабу білого й шарлату:
Хай на смерть в ній причаститься військо,
Бо поляже твоє військо ціле,
І ти, царю, з ним поляжеш разом!»

Як цар Лазар вислухав ці речі,
То замисливсь, надвоє гадає:
«Боже милий! Що ж мені почати,
Яке царство собі вибрать краще?
Чи те царство, що на небі в бога,
Чи земне, тутешнє царювання?
Хоч би й вибрав я земнеє царство,
Так тутешнє ж царювання — хвиля,
А на небі — аж во віки віка!»

Так ото земне цар занехаяв,
А на небі собі царство вибрав,
І взявсь ставить церкву на Косовім:
Становить не з твердого каміння,
А з єдвабу білого й шарлату.
Викликає до тієї церкви
Патріарха сербського святого
І дванадцять ще владик високих,
Щоб на смерть те військо причастили.

Ледве військо вистроїлось в лави,
Як упали на Косове турки.
Веде військо Юг-Богдан старенький,
З дев'ятьма ще рідпими синами,
Мов орел з прудкими соколами:
Кожен син веде по дев'ять тисяч,
Сам Богдан старий веде дванадцять.
Ото бились і рубались з турком;
Сім пашів вже били і побили,
А як з восьмим узялися битись,
То й поліг там Юг-Богдан старенький
З дев'ятьма рідненькими синами,
З дев'ятьма прудкими соколами —
І все військо полягло там з ними.

Ведуть військо в бой три Мрлячовенки:
Воєвода Гойко і пан Углиш,
Сам король Вука́шин з ними третій;

Веде кожен аж по тридцять тисяч.
Ото бились і рубались з турком;
Пашів вісім били і побили,
Як з дев'ятим завзялися битись,
Лягло зараз Мрлячовенків двоє:
Воєвода Гойко і пан Углиш,
А за ними і король Вука́шин
З ран упав попід турецькі коні,—
Й полягло все військо з ними разом.

Веде військо князь Степан * до бою.
Ой у князя того війська сила,
Сила війська — шістдесят аж тисяч.
Ото бились і рубались з турком,
Пашів дев'ять били і побили;
Як з десятим завзялися ж битись,
То поліг тут князь Степан у січі,
І все військо полягло з ним разом.

Веде військо сам цар сербський Лазар.
У його страшенна сила сербів:
Сімдесят і сім ще тисяч цілих.
Розганяють по Косовім турків,
Навіть глянуть не дають на себе,
А не то що боронитись мечем;
Лазар певно б гору взяв над турком,
Так скарай біг Бранковенка Вука,—
Він пак зрадив на Косовім тестя!
Ох, тоді-то взяли гору турки,
І тоді ж поліг цар сербський Лазар,
А з ним разом полягло й все військо —
Сімдесят і сім ще тисяч цілих.
На землі їм, поки сонця,— слава,
А на небі — вічне царство в бога!

ЦАРИЦЯ МИЛИЦЯ І КОСОВСЬКА СІЧА

Ой цар Лазар за столом вечеря,
Коло його Милиця-цариця.
Йому й каже Милиця-цариця:
«Царю Лазе, золота короно!

---

* Син Лазаря.

Ти поїдеш завтра на Косове,
Туди візьмеш слуг і воєводів,
А в дворі ж то при мені нікого
З чоловіків не лишаєш, царю,
Щоб тобі хоч міг листа одвезти
На Косове і назад вернутись;
Забираєш братів дев'ять милих,
Моїх рідних Юговенків дев'ять...
Ти зостав тут хоч їдного брата,
Хоч їдного на моє благання!»

Одмовляє їй на те цар Лазар:
«Моя пані, Милиця-царице!
А з братів кого б найбільш бажала,
Щоб лишив тобі я в білім дворі?»

«Ти зостав тут Юговенка Бошка!»
Тоді й каже їй на те цар Лазар:
«Моя пані, Милице-царице!
Коли завтра освіне день білий,
Освіне день і засяє сонце,
А у місті одімкнуть ворота,—
Ти виходь у місто аж до брами,
Бо тудою йтиме військо в лавах:
Усі верхи, при вояцьких списах,
Попереду Юговенко Бошко
Нести буде корогву хрещату.
Ти вклонись йому й скажи од мене,
Аби стяг оддав кому другому,
А зостався б сам з тобою дома!»

От як вранці освінув день білий
Вийшла зараз Милиця-цариця
Й стала в місті попід саму браму.
А це йде тудою військо в лавах:
Усі верхи, при вояцьких списах,
Попере́ду Юговенко Бошко
На гнідому, чисто весь у злоті,
А хрещата короговка вкрила
І юна́ка, і коня гнідого;
На хрещатій яблуко злотисте,
А на йому стоїть хрест із злота,
Од хреста вже золотії ки́ти
Аж на плечі Бошкові спадають.

Кипулась тут Милиця-царипя,
Ухопила за вузду гнідого,
Обіймає рученьками брата
І до його промовляє стиха:
«Ох, мій брате, Юговенку Бошко!
Тебе цар дарує мені з жалю:
Ти не підеш у Косовську січу.
Шле тобі він привітання й каже,
Щоб ти стяг дав кому хоч другому,
А зостався б сам тут у Крушевцю,
Аби я хоч брата в тузі мала!»

На те каже Юговенко Бошко:
«Іди, сестро, ти на башту білу,—
Я для тебе не вернусь додому,
Із своїх рук не оддам я стяга,
Хоч би й цар Крушевцем поклонився!
Що б сказала про мене дружина?

«Гляньте, мов, який страху́н той Бошко!
Не насміє й у Косове вийти,
За чесни́й хрест свою кров пролляти
І за віру живота оддати!!»
Та й погнав гнідого у ворота.

А це їде сам Богдан-Юг сивий,
І за ним сім Юговенків рядом;
Зупиняла всіх сьомох цариця,
Отже жоден не схотів і слухать.
Незабаром, по якій-там хвилі,
Іще їде Юговенко Война;
Царський огир — на приу́здку в його,
Весь укритий чабраком парчевим.
От цариця за коня вхопилась,
Рученьками обнімає брата
І до його промовляє стиха:
«Ох, мій брате, Юговенку Войно!
Тебе цар дарує мені з жалю;
Шле тобі він привітання й каже,
Щоб оддав ти огиря другому,
А зостався б сам тут у Крушевці,
Аби я хоч брата в тузі мала!»

На те каже Юговенко Войпа:
«Іди, сестро, ти на башту білу!
Хоч би й знав я, що погину в бої,
А нікому не оддав би Шарця
І додому не вернувся б зроду!
Я йду, сестро, на Косове рівне
За чесни́й хрест свою кров пролляти
І за віру полягти з братами!»
Та й погнав коня він у ворота.

Як те вчула Милиця-цариця,
Впала, бідна, на холодний камінь,
Впала, бідна, і зомліла з туги.
А це їде цар достойний Лазар...
Як побачив Милицю-царицю,
Йому з виду покотились сльози;
Повів очі він наліво справа
Та й покликав Голуба́на-джуру:
«Голубане, мій слуго-незрадо!
Злізай зараз з білогрива твого
Та царицю підніми на руки
Й однеси її в високу башту;
Бог тобі за мене надгорода!
Ти не їдь вже у Косовську січу,
А зостанься в моїм білім дворі».

Як почув же Голуба́н ті речі,
То дрібними змив своє обличчя;
Нема що — злізає з білогрива,
Підніма царицю він на руки
І несе в високу її башту;
Т'але ж серця вгамувать не зможе,
Щоб не їхать на Косовську січу...
От вернувся він до білогрива
Та й послався манівцем в Косове.

Як уранці рано день освінув,
Прилетіли аж два чорні крюки
Із Косова, із рівно́т широких,
Й сіли-пали на будинок білий,
На будинок пак чесно́го Лаза̀.
Один кряче, промовляє другий:
«Чи ж будинок се чесного Лаза,
Щось нікого у дворі немає?»

І ніхто не вчув того з будинку,
Тільки й вчула Милиця-цариця,
От і вийшла на подвір'я біле
Та й питає двох чорненьких крюків:
«Помагай біг вам, два чорні крюки!
Звідкіля ви прилетіли вранці?
Чи не з поля Косового часом?
Чи видали там два війська дужі?
Чи ті війська одно з другим стялись?
Чиє військо узяло пак гору?»

Одмовляють їй два чорні крюки:
«Ой на бога, Милице-царице!
Ми це ранком з Косового поля
І видали там два війська дужі:
Вчора війська між собою стялись
І царі погинули обидва,
Вельми трохи щось зосталось турка,
А од серба коли що й зосталось —
Усе чисто у крові та в ранах!»

Коли це слуга Милютин їде,
Несе в лівій свою праву руку;
А що ран на тілі аж сімнадцать:
Йому й кінь обляпаний весь кров'ю...
От до його Милиця-цариця:
«Чого смутен, Милютипе вірний?
Чи не зрадив на Косовім князя?»

Але їй слуга Милютин каже:
«Зсади мене з кониченька, пані,
І обмий холодною водою
Та напій, залий вином червоним:
Доконали мене тяжкі рани!»

Здійма його Милиця-цариця,
Обмива холодною водою,
Напува його вином червоним.
Як слузі вернулись трохи сили,
То й питає Милиця цариця:
«Що ж було там на Косовім полі?
Де погинув славний княже Лазо?
Де погинув Юг-Богданко сивий?
Де його Югенків дев'ять згибло?

Де погинув воєвода Милош?
Де погинув Бранковенко Вука?
Де погинув Банович Страхиня?»

Тут слуга почав їй повідати:
«Всі зостались на Косовім полі!
Де погинув славний князь наш Лазар,
Списів там поламано багато,
Як турецьких, так і сербських списів;
Але сербських над турецькі більше,
Бо ті серби боронили, пані,
Свого князя, господаря Лаза.
А Юг сивий ще погинув, пані,
Упочатку, аж у першім бої;
Згибло там і Юговенків вісім,
Бо брат брата не схотіли здати,
Аж поки один одним зостався
Брат дев'ятий, Юговенко Бошко.
Він ще стягом по Косовім віяв
І розгонив хмаровища турок,
Наче сокіл голубів лякливих...
Де стояло по коліна крові,
Там погинув Банович Страхиня.
А Милош погинув, моя пані,
Край Ситни́ці, біля вод холодних,
Де багато полягло і турка;
Згубив Милош аж дванадцять тисяч
Того турка й їх царя Мурата;
Даруй, боже, опрощення неньці,
Що на світ Мило́ша породила!
Він лишив по собі спомин сербам
І не вмре він у піснях, в повістках,
Поки люду і Косова поки!
А що ти питаєшся про Вука —
Будь він проклят з матір'ю і з батьком!
Будь він проклят з племенем і з родом!
Він царя це на Косовім зрадив,
Він це звів дванадцять тисяч війська,
Ще й якого? — кірасирів лютих!»

ЦАРИЦЯ МИЛИЦЯ І ВОЄВОДА ВЛАДЕТА

Вийшла шляхом Милиця-цариця
З свого міста білого Крушевця;
Коло нешьки двоє доньок милих:
Видосава і вродлива Мар'я.
А це їм Владета-воєвода
На коневі воронім назустріч;
Добрий огир запалився, аж паше,
Біла піна геть всього покрила.

От питає Милиця-цариця:
«Ой на бога, воєводо княжів!
Чим коня ти запалив так дуже:
Чи не їдеш з Косово́го поля,
Чи не бачив ти чесного князя,
Мого пана і твого, Владето?»

Одмовля Владета-воєвода:
«Ой на бога, Милице-царице!
Я вертаюсь з Косового поля,
А не бачив там чесного князя,
Тільки й бачив, як коня царського
Тягли турки серед поле рівне:
Моя думка, що князь славний згинув».

Як те вчула Милиця-цариця,
Лице біле слізоньками вмила,
Пита знову воєводу з плачем:
«Скажи ж мені, воєводо княжів,
Коли був ти на Косовім рівнім,
Чи не бачив дев'ятьох Югенків
Та старого Юг-Богдана, батька?»

Їй на те Владета-воєвода:
«Я проїхав крізь Косове рівне
І там бачив Юговенків дев'ять
Ще й старого батька Юг-Богдана:
Всі стояли на Косовім полі,
Руки їм в крові були по плечі,
А мечі тяжкі — по перехрестя.
Тільки вже їм зомлівали руки,
Січучи на тім Косовім турків».

Ще пита́є Милиця-цариця:
«Стій, стривай ще трохи, воєводо!
Чи зятів моїх не бачив часом:
Обилича й Бра́нковича Вука?»

Одмовля Владета-воєвода:
«Як я їхав по Косовім рівнім,
То Милоша Обилича бачив:
Він стояв сам на Косовім полі,
Похилившись на вояцькім списі,
Що зламався уже був надвоє;
Зо всіх боків його тисли турки —
Ох, напевно, уже досі згинув!
А що Вука, то я там не бачив —
Бодай його не вбачало й сонце! —
Він-бо зрадив пречесного кнізя,
Мого пана і твого, царице!»

СТЕПАН МУСИЧ

Степан Мусич п'є вино холодне
У Майдані *, щиро-срібнім місті,
На своєму панському дворі краснім;
Наливає йому Ва́йстин-джура.

Як холодним підкрепився трохи,
Степан Мусич обернувсь до джури:
«Ой, Вайстине, мій коханий синку!
Я тепер от спочивати ляжу;
Ти ж вечеряй і вино пий тута.
Тільки вийдеш на подвір'я біле
Подивитись на безхмаре небо,
Чи вже місяць на заході ясен,
Чи на сході світова вже зірка,
Чи не час нам вирушать в дорогу
На Косове красне поле, рівне,
На *рочи́сте* ** до чесного князя?
Бо ти знаєш, мій коханий синку,

---

* Місце, де родився Степан Мусич.

** Рочисте — умовлене місце до збору. В такім розумі ужива́ється часами і в нас; напр., «вийти на рочисте гуляти». А то ще й у другім: рочисте свято.

Коли ми були ще на скликанні,
Як то князь нас заклинав всіх богом,
Заклинав і проклинав страшенно:
«Хто од роду і з коліна сербів,
В кім кров сербська, хто зоветься сербом,
А не прийде на Косовську січу,—
Бодай бог його скарав на діти:
Хай не зна він ні дочки, ні сина!
Хай ніщо з його руки не родить,—
Ні вино, ні білая пшениця!
Бодай схирів з своїм родом цілим!»

Ліг Степан на пуховій перині,
Сів вечерять його джура вірний.
По вечері, як вина напився,
Він виходить на подвір'я біле
Подивитись на безхмаре небо,
Чи вже місяць на заході ясен,
Чи на сході світова вже зірка?
Чи не час їм вирушать в дорогу
На Косове красне поле, рівне,
На рочисте до чесного князя?

Як настав час, він пішов до стані
І виводить двох лицарських коней —
'Дного пану, а собі — другого;
Їх сідлає, убирає в зброю.
Вернувсь далі на подвір'я біле
І виносить корогву шовкову,
А на їй же по яснім єдвабі
Аж дванадцать хрестів злотих сяє,
Ще й ікона пресвятого Йвана,—
То б патрона Мусича Степана.
Ставить він ту корогву під стіну
І біжить сам до світлиці вгору,
Розбудити господаря свого.

Як дійшов він до дверей світлиці,
Його стріла Мусичова жінка —
Пригортає, у лице цілує:
«Брате в бозі, Ваїстине-джуро!
Брате в бозі і в святому Йвані!
Ти в нас завжди був слугою вірним:

Заклинаю ж тебе богом, брате,
Не буди ти господаря рано!
Бо я сю ніч сон недобрий мала:
Ніби лине голубине стадо,
Ведуть перед соколи два сиві;
Мов простує з нашого ще й двору
На широке на Косове поле,
Й сіло-пало в лагері турецькім.
Як упало, більше не злітало...
То, мій брате, сон віщує лихо:
Тра обом вам сподіватись смерті!»

Але їй на тее джура Ва́йстин:
«Сестро люба, Мусичова жінко!
Ні, не хочу я скривдити, сестро,
І мойого, і твойого пана:
Бо не знаєш, як на тім скликанні
Заклинав нас, усіх сербів, Лазар,
Заклинав і проклинав страшенно:

«Хто од роду і з коліна сербів,
В кім кров сербська, хто зоветься сербом,
А не прийде на Косовську січу,—
Хай ніщо з його руки не родить,
Ні вино, ні білая пшениця!
Хай не зна він ні в хазяйстві щастя,
Ані в домі од дітей потіхи!
Бодай схирів з своїм родом цілим!»
То й не можу учинити зради
І моєму, і твоєму пану!»

Піпов джура до світлиці вгору,
Став будити господаря свого:
«Вставай зараз, господине любий!
Час-пора нам вирушать в дорогу!»

Степан скочив на легенькі ноги,
Лице миє у воді холодній,
Пишні шати одяга на себе,
Шаблю гостру причіпля до боку;
Бере кухоль, налива червоним,
П'є вино на честь і славу божу,
На честь божу й на щасну дорогу...
Ой за сто́лом в своїм місті білім
П'є вино востатнє воєвода!

От, напившись, вийшли вдвох до двору
Й посідали на двох добрих коней.
Розгорнулась корогва хрещата,
Бубни, сурми загули, заграли —
І в похід всі вирушили з богом.

Білий день їм освінув в дорозі,
На Косовім краснім полі, рівнім;
Тут їх стріла дівчина-косовка:
В руках держить ко́нівки дві ясні,
Щирозлоті, а проте порожні;
Під пахвою шлик шовковий, білий,
А на йому з білих пір'їв кетяг;
Знизу пір'я всі залиті в срібло,
Посередці золотом повиті,
А на версі в справжні перли вбраті.

Обізвався до дівчини Мусич:
«Помагайбі, моя сестро мила!
Де була ти? Чи не в бої часом?
Звідкіля цей шлик у тебе білий?
Дай-но, сестро, мені шлик шовковий
Подивитись, чи пізнаю, чий він?
Хай мене поб'є лиха година,
Коли скривдить я й на думці маю!»

Йому й каже дівчина-косовка:
«Будь здоровий, воєводо княжів!
Ні, на бої не була я зроду,
А збудила мене мати рано;
Встала я й пішла по воду чисту.
Як прийшла ж до річки я Ситни́ці —
Аж вода вся коломітна й збита:
Несе, брате, юнаків та коней,
Шапки турські і *завої** довгі,
Й наших сербів шлики білі, пишні:
Оцей шлик найближче плив до краю.
Увійшла я до Ситниці в воду
Та й зловила шлик шовковий білий.
Маю брата меншого за себе,
То цей шлик оддам рідному брату,
А що кетяг — вже собі зоставлю».

---

* Завой — довгий шмат матерії, якою турки завивають собі голови.

Те мовля й дає шлик воєводі.
Тільки глянув пан Степан на його,
Тільки глянув — і пізнав одразу,
Шлик пізнав, і ревні сльози ронить...
Як же вдарить білою рукою
По коліні сильне-дужім з жалю,
Аж шарлат розпався на коліні
Й на правиці — золоті запони:
«Лихо тяжке, боже ти мій милий!
На меші вже мого князя клятьба,
Мого князя, Лазаря святого».

Шлик вертає дівчині-косовці,
А правою витяга з кишені,
Їй дає три золоті дукати:
«На їх, сестро, дівчино-косовко!
А я в мення пресвяте Христове
Іду битись на Косове рівне;
Як пошле біг, що вернусь здоровим,
Обдарую тебе ліпшим даром;
Як же ляжу, моя сестро, в бої —
Хай на спомин цей дарунок буде!»

Те сказавши, острогами вдарив
Коня в боки і погнав у річку;
Перебігли ото вбрід Ситницю
І на табір на турецький впали.

Степан Мусич зараз кинувсь з
військом —
Трьох пашів розпудили й побили;
Як з четвертим же взялися битись,
Степан Мусич тут поліг на землю,
Коло його ліг і Вайстип-джура,
Й ціле військо, аж дванадцять тисяч.

Полягли всі, де цар сербський згинув,
Де упало й сербське царство славне.

СМЕРТЬ МАТЕРІ ЮГОВЕНКІВ

Боже милий, що ж то дива й чуда!
Ой зібралось на Косовім війська,
А між військом Юговенків дев'ять,
Ще й десятий сам Богдан-Юг сивий.

Молить бога Юговенків мати,
Аби дав їй соколині очі
Та сріблясті лебедині крила,
Щоб змогла летіти на Косове,
Позирнуть на дев'ятьох Югенків,
На старого батька їх Богдана;
Що просила й випросила в бога:
Дав господь їй соколині очі
І сріблясті лебедині крила.
Полетіла на Косове рівне,
Знайшла мертвих Юговенків дев'ять
І старого батька Юг-Богдана.
Дев'ять списів встромлено над ними;
На тих списах соколів є дев'ять,
Коло списів дев'ять добрих коней,
А в середці дев'ять левів лютих.

От заржало дев'ять добрих коней,
Зарикало дев'ять левів лютих,
Заквилило й соколів ще дев'ять...
Але мати дуже серце мала,
Не зронила й однії сльозини;
Забирає дев'ять добрих коней,
Забирає дев'ять левів лютих,
Забирає й соколів ще дев'ять
Та й вернулась до біл-двору з ними.

А невістки взріли матір здалі
І побігли їй назустріч з двору:
Заридало дев'ять сиріт ревно —
Закувало удівоньок дев'ять;
Враз заржало дев'ять добрих коней,
Зарикало дев'ять левів лютих,
Заквилило й соколів ще дев'ять...
Але мати дуже серце мала —
Не зронила й однії сльозини.

Уночі ж, як по півночі стало,
То заржав Дем'янів кінь Буланко.
Пита мати Дем'янóву жінку:
«Моя доню, Дем'янóва жінко!
Чого рже Дем'янів кінь Буланко?
Чи ще хоче білої пшениці,
Чи жада він з *Звéчану* * водиці?»

Одмовля їй Дем'янова жінка:
«Ой свекрухо, Дем'янова мати!
Кінь не хоче білої пшениці,
Не жада він з Звечану водиці;
А Дем'ян його так призвичаїв,—
До півночі лиш оброк жувати,
А з півночі вирушать в дорогу.
То й сумує за своїм він паном,
З жалю рже, що не привіз додому!»

І тут мати вдержала серденько —
Не зронила й однії сльозини.

Як уранці почало світати,
Аж два крюки чорні з поля линуть;
У крові їм по рамена крила,
Біла піна на дзьобах засохла.
Несуть крюки юнакову руку
З золотим ще й перстенем на пальці;
Несуть руку, кидають на лоно
До тієї матері старої.

Взяла руку Юговенків мати,
Зо всіх боків огляда криваву,
Далі й кличе Дем'янову жінку:
«Моя доню, Дем'янова жінко,
Чи пізнала б ти, чия рука це?»

Одмовля їй Дем'янова жінка:
«Ой свекрухо, Дем'янова мати!
То ж рученька нашого Дем'яна!
Я пізнала злотий перстень, мамо,
Бо це той, що я дала на шлюбі!»

---

* З в е ч а н — річка невелика, але дуже бистра.

Взяла мати Дем'янову руку,
Зо всіх боків огляда криваву,
І до неї промовляє стиха:
«Моя ручко, яблунятко красне!
Де ж росло ти? Де тебе зірвато?
Росло в мене, в матері на лоні,
А зірвате на Косові рівнім!»

Напрудилось тоді серце в нені,
Напрудилось і розбилось з жалю,
По синах, по дев'ятьох Югенках,
По десятім Юг-Богдані сивім.

ДІВЧИНА-КОСОВКА

Рано встала дівчина-косовка,
Раннім ранком у святу неділю,
У неділю до схід сонця встала:
Засукала рукава біленькі,
Засукала аж до білих локтів;
Білий хліб несе вона на плечах,
А в руках дві золоті коновки:
У одній — холодная водиця,
У другій — вино червоне, добре.
От іде з тим на Косове рівне;
Бойовищем, молоденька, бродить,
Бойовищем пречесного князя,
Роглядає по крові юнаків;
Де надиба юнака живого,
Умива холодною водою,
Напува його вином червоним,
Нагодує потім хлібом білим.

От її пригода там наводить
На юна́ка Орловенка Павла,
Що хорунжим молодим був в князя;
Знайшла його ще живим дівчина:
Руку праву йому чисто втято,
А ногу ж то — по коліно ліву;
Перебито йому ребра круглі,
Що аж видко із-під ребер легке.

Піднімає лицаря дівчина,
Витяга з крівавої калюжі,
Умива холодною водою,
Напува його вином червоним
І до вуст йому дає хліб білий.
Як серденько в юнака заграло,
То й питає Орловенко в неї:
«Люба сестро, дівчино-косовко!
Що тобі пак за неволя пагла
По крові перевертать юнаків?
І кого ти, молода, шукаєш
На цім смутнім бойовищі-полі:
Чи рідного, чи у других брата,
А чи батька по гріху * старого?»

Одмовляє дівчина-косовка:
«Милий брате, лицарю незнаний!
Я нікого не шукаю з кревних:
Ні рідного, ані в других брата,
Ані батька по гріху старого.
А чи знаєш, лицарю незнаний,
Як цар Лазар готувався з військом,
Як у пишній Самодрежській церкві
Аж три тижні протопопів тридцять
Сповідало й причащало всіх їх?
Причастилось усе сербське військо,
Наостанку — воєводів троє:
А що перший — Милош-воєвода,
А що другий — то Іван Косанчич,
А що третій — то Милан Топлиця.

Я була на той час коло брами...
Коли йде це воєвода Милош,
А юнак же, на весь світ хороший!
Йому шабля по камінних брязка,
Шлик шовковий, в срібло пера взяті,
Поза плечі плащ крапчастий, пишний,
А на шиї єдвабова хустка...
Озирнувсь він, подивився на мене,—
Скида зараз плащ крапчастий, пишний,
Скида з себе й простяга до мене:

---

* Народ сербський, як часом і наш, вважа і освячений шлюб все ж таки за гріх, хоч і неминучий. Для того він і узива іноді: «батько по гріху, син по гріху».

«На, дівчино, оцей плащ крапчастий,
Хай тобі він на незáбудь буде:
Хоч по йому ти мене згадаєш!
Я ж іду погинуть, моє серце,
В таборищі пречесно́го князя.
Моли бога, дівчинонько люба,
Щоб здоровим я вернувсь додому,
То й для тебе щасна доля буде,
Бо тебе я одружу з Миланом;
Із Миланом, побратимом в бозі,
Що зі мною побратався богом,
Вишнім богом та святим Іваном;
А я сам весільним батьком буду!»

За Милошем йде Іван Косанчич,
А юнак же, на ввесь світ хороший!
Йому шабля по камінняx брязка,
Шлик шовковий, в срібла пера взяті,
Поза плечі плащ крапчастий, пишний,
Коло шиї єдвабова хустка,
А на пальці щирозлотий перстень.
Озирнувсь він, подивився на мене,—
Здійма зараз щирозлотий перстень,
Здійма з пальця, простяга до мене:
«На, дівчино, щирозлотий перстень,
Хай тобі він на незáбудь буде,
Хоч по персню ти мене згадаєш!
Я ж іду погинуть, моє серце,
В таборищі пречесного князя,
Моли бога, дівчинонька люба,
Щоб здоровим я вернувсь додому,—
То й для тебе щасна доля буде,
Бо тебе я одружу з Миланом,
Із Миланом, пробратимом в бозі,
Що зі мною побратався богом,
Вишнім богом та святим Іваном;
Я ж тобі боярином вже буду!»

За Іваном йде Милан Топлиця,
А юнак же, на ввесь світ хороший!
Йому шабля по камінняx брязка,
Шлик шовковий, в срібло пера взяті,
Поза плечі плащ крапчастий, пишний,
Коло шиї єдвабова хустка,

На руці ж платок парчевий чисто...
Озирнувсь він, подивився на мене,—
Скида зараз той платок парчевий,
З руки скинув, простяга до мене:
«На, дівчино, цей платок парчевий,
Хай тобі він на незáбудь буде:
Хоч по йому ти мене згадаєш!
Я ж іду погинуть, моє серце,
В таборищі пречесного князя.
Моли бога, дівчинонько люба,
Щоб здоровим я вернувсь додому —
Й тобі, серце, щасна доля буде:
Візьму тебе за дружину вірну!»

І на тім пішли три воєводи...
Їх то я й шукаю тут по полю».

Але їй на те Павло Орлович:
«Сестро люба, дівчино̀-косовко!
Глянь-но, серце, бачиш списів гору?
Де найгуще і найвище списів,
Там лилася тепла кров юнацька;
По стремена доброму коневі,
По стремена й по вузду сягала,
А юна́ку — по шовковий пояс:
І твої там полягли всі троє.
Не крівав же рукавів даремно,
А вертайся до свойого двору».

Як ті речі дівчино́нька вчула,
Вид свій білий слізоньками вмила,
Повертає до свойо́го двору
Та голосить, як зозуля, б'ється:
«Лихо ж тяжке, нещаслива доле!
Як торкнусь я і до сосни, бідна,
То і сосна зелененька всохне!»

СОН ЦАРИЦІ МИЛИЦІ

Сон приснився Ми́лиці-цариці,
Вірній жінці славного цар-Лаза:
Ніб схилилась на вікно залізне,

На віконце у дворці царевім,
І лицем до сонця повернулась;
Коло лона двоє пташок в неї,
В ластівок тих золоті всі крила,
На головках по коронці з перлів;
Вона держить їх на лоні білім
І цілує в личенятка гожі.

Прилетів тут сокіл, птиця сива,
А за ним вслід — ворон, птиця чорна,
Голова ж бо лебедяча в його,
А на крилах воронячі пера;
У сокóлка ж золотисті крила,
І на чолі щирозлоті пірця.
Ото сіли на дворі царевім.
Поглядають на Милицю-пані
І до неї промовляють словом:
«Господине Милице-царице!
Дай обидві ластівки нам, пані!»

Одмовля їм Милиця-цариця:
«Слухайте ви, молоді два птахи!
Не просіть двох ластівок у мене,
В господині Милиці-цариці,
А просіть у пана-господаря,
У царя преславного у Лаза,
Бо його ці ластівки-пташини».

Як зачув те ворон, птиця чорна,
Голова що лебедяча тільки,
Він злетів вниз із царських будинків,
Сів цареві на вікно залізне,
А з віконця в золоті покої,
Впав цареві на коліно праве,
Його цмокнув у коліно, в руку
Й став просити ластівки-пташини.
Її й дав йому цар славний Лазар.
Вхопив, бідну, під крило широке,
Сів із нею на царськім будинку
Й став співати ворон, птиця чорна,
Став співать своїм віщливим гласом
І виводить голосну музику,
Став виводить, промовля словами:

«Веселися, славний царю Лазе!
Бо придбав ти господаря-зятя
Із породи воронів та крюків!»

Співа пісню голосну той ворон,
А з очей на землю сльози ронить;
Де упала на траву сльозина,
Зайнялася там трава зелена,
А од неї і царські будинки
Зайнялися з усіх боків чисто;
Полетів тут з ластівкою ворон.

Коли вгледів сокіл, птиця сива,
Що царський двір загорівся палко,
Ухопив він, розвинув стяг сербський
І пожежу погасив в будинку;
Та, вклонившись Мплиці-цариці,
Став прохати ластівку-пташину!
«Дай мені цю пташку за дружину!»

Йому й каже Милиця-цариця:
«Ой соколку, сивий пташе гарний!
Я б тобі подарувала пташку,
Так ця пташка ж господаря має,
Господаря славного цар-Лаза,
Бо ця пташка — ластівка царева!»

Як почув те сокіл, птиця сива,
То припав цареві до коліна,
Його цмокнув у коліно й руку,
Став просити ластівку-пташину;
Так не дав її цар славний Лазар,
А соколку ще промовив грізно:
«Далі геть, соколку, пташе сивий!
Швидше б я тебе живим замучив,
Ніж тобі б подарував пташину!»

Як зачув те сокіл, птиця сива,
Повернувся із двора царського,
Не промовив на одповідь слова,
Розпустив свої злотисті крила
Та й полинув на планину вгору.
Коли вздріла ж Милиця-цариця,

Що соколко ревні сльози ронить,
Стало жаль їй сивого соколка,
От вона й гукнула голосненько:

«Гей вернись, соколку, пташе сивий!
Сядь до мене на коліно праве;
Обітру я твої сльози ревні.
Чого плачеш, чого сльози рониш?
Я тобі вже ластівку дарую!»
Те зачувши, сокіл, птиця сива,
Прилетів, сів на коліно пані —
Господині Милиці-цариці,
Та од щастя дрібні сльози ронить,
Сльози ронить вниз на землю чорну:
Куди дрібна не впаде на землю,—
Зараз травка зеленіє яро,
На їй квіти розцвітають мило,
На ті квіти налітають бджоли;
Куди дрібна не впаде на двори,—
На їх зараз позолота сяє,
І убранство, і пишноти всякі!

Як те вздріла Милиця-цариця,
Дала зараз ластівку-пташину;
Зібрав сокіл сватів пишних зграю,
Розгорнув він корогву хрещату
Та й поніс до свого двору пташку.

Як приснився такий сон царицi,
Вона, бідна, заридала з туги,
Як зозулька, і ридає, й б'ється;
Пробудилась по тривозі нагло,
Із постелі скочила на ноги,
Потім вмилась, помолилась богу,
Помолилась і пішла в двір білий
До свойого господаря-пана,
До царя преславного, до Лаза;
Йому стала про свій сон казати,
Чи не зна він, що сей сон віщує?
Але цар не може розгадати,
І до жінки оцим словом каже:
«Моя жінко, господине славна,
Господине, Милице-царице!
Не лякайся, моя пані, сону:

Сон — мара, а бог єдиний віра,—
Бог, як схоче, на добро поверне!»

Повернулась звідтіля цариця
І у другу увійшла світлицю,
Де дванадцять воєвод сиділо,
Поміж ними бан Страхинич гожий,
Коло бапа все виборні серби.
Їм цариця «помагай біг» каже,
Воєводи їй здоров'я зичать;
Ісхопились всі па ноги зразу,
Білі руки їй цілує кожен;
Потім місце між себе звольнили,
А молодші налили їй чашу.
Стала пані пить вино холодне,
П'є вино та дрібні сльози ронить.

Обізвався Страхинич-бан до неї:
«Господинє, Милице-царице!
Чого ти до нас прийшла, царице,
І лице гіркими слізьми миєш?
Чи здоров пак господар твій, пані,
Господар твій, славний цар наш Лазар,
Пан-господар мій і твій, царице?»

Промовля йому цариця-пані:
«Ой чи чуєш, Страхиничу-бане?
Сеї ночі дивний сон я мала
І од сону пробудилась тяжко:
Мов сиджу я у дворі царевім,
В дворі білім, край вікопця саме.
І лицем до сонця повернулась,
Коло лона двоє пташок в мене.
Коли це — летить крюк, птиця чорна,
А за ним вслід — сокіл, птиця сива;
Голова у крюка лебедяча,
А в соколка золотисті крила...
Одібрали обох пташок в мене,
Старшу пташку ухопив крюк чорний;
Я й зосталась сиротою, бідна,
Голосю все та ридаю слізьми.
Та ще от що ти послухай далі:
Як заплакав птах той, чорний ворон,
Його сльози крапали на землю

Й по землі запалювали трави,
А од них і зайнялись будинки.
Як те вгледів птах, сивенький сокіл,
Розгорнув він коруговку сербську,
В царськім дворі погасив пожежу;
Далі взяв у мене пташку другу,
Підхопив її під крильце біле
І поніс в свої краї родимі;
Я ж зосталась, дрібні сльози ллючи!»

Бан Страхинич вислухав те вважно,
Але сону розгадать не може,
Чи не може, чи не хоче просто,
Тим-то й каже господині ось що:
«Господине, Милице-царице!
Не лякайся, не вбивайся з того:
Сон — мара, а бог єдиний віра;
Коли дасть бог — на добро все вийде».

Як те вчула Милиця-цариця,
То немило їй на серці стало,
Що ніхто не розгадає сону;
Повернулась вона, смутна, звідти
І пішла у той покой хоромний,
Де сидів її синок Степанко,
Не було якому й семи років.
Сину мати «помагайбі» каже;
А Степанко ісхопився до неньки,
Про здоров'я запитався в неї,
Білу руку в матері цілує;
Мати сина узяла за руки,
Посадила на колінах білих
Та до сина до Степана й каже:
«Ох, мій синку, мій Степанку рідний!
Сеї ночі чуден сон я мала:
Мені снилось, що сиджу я в дво́рі,
В царськім дворі край віконця саме,
І лицем до сонця повернулась;
Коло лона двоє пташок в мене —
В іграшки все тішаться, гуляють...
Коли це де не взялось два птахи:
Попереду чорна птиця ворон,—
Голова у його лебедяча,
А на крилах воронячі пера;

Вслід за крюком — сива птиця сокіл,
А у його золотисті крила.
Ото сіли на царськім будинку,
Запросили двох пташинок любих,
Двох пташинок, ластівок двох малих,
У царя преславного, у Лаза,
Запросили й понесли з собою,
Тому крюку, отій чорній птиці,
Одну пташку дарував сам Лазар,
А соколку, отій сивій птиці,
Я сама подарувала другу;
Так ото і понесли двох пташок.
Слухай, серце, що ще буде далі:
Як летів назад птах чорний ворон
І з собою ластівку заносив,
То почав співати своїм гласом
І виводить таку пісню гучно:
«Веселися, славний царю Лазе!
Бо придбав ти господаря-зятя
Із породи воронів та крюків!»

Співа пісню голосну той ворон,
А з очей на землю сльози ронить;
Де ронилась на траву сльозина,
Там займалась вся трава зелена,
Запалились і царські будинки,
Мій Степане, з усіх боків ясно.

Коли взрів те сокіл, птиця сива,
Розгорнув він коруговку сербську
Й погасив царські будинки чисто,
Потім сів цареві на коліно,
Став просити ластівку-пташину;
Як не дав же славний Лазо пташки,
Він припав до мене на коліно,
Почоломкав і коліно, й руку,
Став просити ластівку-пташину.
Оддала я йому пташку в жінку,
І поніс він у своє кубельце
Та од щастя дрібні сльози ронить,
Сльози ронить вниз, на землю чорну:
Куди дрібна не впаде на землю,—
Зараз травка зеленіє яро,
На їй квіти розцвітають мило...

Коли бог дасть,—може й добре бути».
Розказала, як було все чисто.

Як прослухав все Степан-хлоп'ятко,
Що казала йому рідна мати,
Таким словом обернувсь до неї:
«Моя ненько, Милице-царице!
Я тобі сон розгадаю зараз,
Розкажу все, що нам має бути:
Що сиділа ти в царському будинку,
То ти, мамо, господинє славна,
Сидиш завжди край вікна царського;
Що лицем до сонця повернулась —
То дивилась ти на царство сербське;
Що держала, моя нене рідна,
Ластівок двох ти на лоні білім —
То не хто, як твої доні любі:
Лисавета і Маруся гарна;
Що два птахи прилетіли здáлі,—
То прибудуть два сватове пишні,
Будуть сватать двох дівчат у тебе
І візьмуть обох їх за дружини:
Мар'я піде за крюка за птаха.
Що в крюка лебедяча голівка,—
Знати, зять із роду сербів буде,
А що в його воронячі крила,—
То, знать, буде запродавцем сербським,
Зрадцем нашим, бий його хрест божий!
А що крюк ронив гарячі сльози,
Ронив сльози все на землю чорну
І палив траву зелену ними,—
То вогнем він нашу землю зличе;
Що зайнявсь царський будинок білий
Господаря славного цар-Лаза,—
То зять зірве ще й царську корону
І порушить Лазареву славу,
Славу зрушить і царя загубить,
Наше царство подарує туркам!

А що й друге тобі в соні снилось,
Ніб прилинув сокіл, птиця сива,
І поніс ластовенятко друге
Та од щастя почав сльози лити,
Сльози лити вниз на землю чорну,

А од сліз трава й зазеленіла;
Що траву він підживив зелену,—
То то нас він звеселити має;
Що поніс він ластівку з собою,—
То він візьме Лисавету, меншу;
Що він травку заквітчав квітками,—
То, знать, Лазу він послужить годно,
Господарю, славному цареві;
Що розвинув коруговку сербську
Й погасив царські палаци нею —
То він буде месником за батька,
І у турків вб'є царя Мурата!»

Як те вчула Милиця-цариця,
Стала плакать і казати сину:
«Ох, мій синку, мій Степанку рідний!
Маю я дві доненьки кохані —
Лисавету і Марусю милу,
Так обидві ж ще дівчатка дрібні;
Коли їм та шлюбна доля буде,
Коли їх ще ті свати запросють?»

Незабаром збіг і час недовгий,
Як дійшли літ дві дочки хороші —
Лисавета і Маруся гарна;
Згодувала їх на лоні мати.
Стали їх свати вже оглядати,
Оглядати, милуватись оком,
Кожен просить по черзі дівчину;
Не дає цар славний ні одному,
Одбиває все сватів численних;
От прибув до його Вук Бранкович,
Запросив у Лаза старшу доню,
По прозванню Марусеньку пишну,—
І йому цар її дав за жінку:
Звів царя він, лихо його неньці!
Бранковича тричі кляте кодло
Ізчепилось з Неманича родом,
З славним родом пречесного Лаза,
Господаря над всім краєм сербським;
Бранковича тричі кляте кодло,
Бо на всяк час тільки зраду мислить...
І в те кодло забрано Марусю!

Все те бачив молодий Степанко,
Й його серцю було тяжко дуже;
Але він одно благав у бога,
Щоб в Росію його батько вивіз,
Ніж служити Бранковичу Вуку *.

Як Бранкович породнився з ними,
Незабаром, по якім там часі,
Підросла й Єлизавета-доня;
Вже й до неї ті свати вчащають,
Але цар не оддає нікому,
Одрікає всім сватам численним;
Поєднала вже її Милиця
З юнаком Милошем Обиличем.

Незабаром час короткий сплинув,
Як ушли на край сербський турки,
Звоювали Неманйича царство,
Загубили пречесного Лаза
На Косовім на широкім полі.
Там-то й зрадив його Вук Бранкович,—
Хай поб'є його година люта!
А що другий воєвода Милош,
Од початку й до остатку щирий,—
Заколов царя Мурата в турків,
Відомстив за свого господаря,
За царя преславного, за Лаза!

І справдилось розгадання сну:
Все так сталось, як казав Степанко:

БРАНКОВИЧ ЗВЕ НА КОСОВЕ ТУРКІВ

Раду радить цар-султан турецький,
Цар Мурат у городі Єдрену;
На ту раду він зібрав все панство:
Старшина вся прибула на раду,
Старшина вся — і паші, й візири.
Їм і каже цар Мурат потужний:

---

* У сербів молодші в сім'ї повинні прислуговувати старшим. Ото ж і Степану випадало служити Вукові — наливати вино, стояти перед ним і т. інше.

«Слухайте, мої паші й візири
І всі інші господарі й судці!
З того часу, як звели ми грека
І Єдрену у його забрали,
Не здобули ми нічого й досі,
Щоб було чим похвалитись навіть
І було що розказати людім:
От і йду я на Косове з військом.
Як батьки ще воювали наші,
І у греків здобували землю
Та й у серба щось урвали трохи,
Зачепили шмат землі в Країні;
А по смерті сильного Душана,
Як умер він і лишив корону,
Ми урвали ще кавалок поля,
Прихопили на Країні землі;
Але вжитку нам з того немає,
Бо не можу я зібрать данини.
У Крушеві ще лежить корона
На слузі, на сербі Неманенку,
По найменню що цар славний Лазар;
Коло його скупилися серби,
Й усі сербські воєводи славні:
А що первий — Обиленко Милош,
Юнак славний, на ввесь світ хороший,
По юнацтву над його немає,
Сам з царем він поборотись може.
Другий в його — Косовенко Йванко,
Третій лицар — то Милан Топлиця,
А четвертий — Юг-Богдан старенький,
Синів в його, Юговенків, дев'ять:
Юнаки всі, орленята сиві,
Та таких же і нема ні в кого,—
Вони держуть на Косовім царство.
Ще ж у Лаза є й Бранкович Вука,
А при Вуці сім синів дорослих,
І вони всі юнаки до бою.
Коло їх є банович Страхиня,—
Він потомок боснянського бана,
Що державив в Душановій Босні,
Й його хвалють, що добрячий юнак.
Як умер ще цар Душан потужний,
Зайняли ми всю Країну сербську,—
Так осів там знов господар сербський,

Не дає нам забирати грошей,
Брати грошей і збірать данини:
Ізібрали царя знову серби,
Ізібрали Неманича Лаза.
А чи ж може те земля терпіти,
Щоб один край мав сподарствів двоє,
Одно царство двох царів держало,
Як тепера в господаря Лаза?

Ще ж до мене надіходить чутка,
Що Косове широчезне й довге,
Що на йому є аж троє скелищ:
В однім — злото, в другім — срібло чисте,
А що в третім — добрий мармор білий,
Яким мелють і пшеницю, й жито,
І усяку ще пашницю іншу
Та якого і нема деінде;
Але з того нам дастьбі користі.

Ой чувайте ж, мої діти любі!
В нас нема з того добра нічого,
А що й єсть, то й те ціни не має;
У Єдрену, в нашім царстві славнім,
Усього того добра бракує.
Так порадьте ж ви мене тепера,
Як би нам у Лаза те здобути
І корону з його чола скинуть,
Бо не може і земля терпіти,
Щоб один край мав снодарствів двоє,
Одно царство — двох царів держало!»

Слуха тее все турецьке панство,
Але жоден не промовить слова;
Обізвавсь один паша Боядин
І цареві таке слово мовив:
«Дужий царю, наш Мурате-пане!
Коли ще в царя у Констянтина
Було ціле його грецьке царство,
Він держав і Босню болотнисту,
Рівну Босню і Герцеговіну;
Так Душан же із Тарнова дужий
Мав замірок і Стамбул відняти;
Але ж тее не вдалось Душану.
Смерть до його була ближч сорочки

І порвала сподіванки любі:
Смерть надибав, а Стамбула — годі.
Отже ми перемудрили серба,
Підвели і одурили греків
І Єдрену тим у них забрали.
Так нам треба окрутити й сербів,
Окрутити того князя Лаза
І його всіх воєводів сербських,
Які держать у Крушевці царство
На мечах та на правицях дужих.
Я тобі їх по черзі згадаю:
Що найпервий — Обиленко Милош,
Воєвода і юнак сподавній,
Найзавзятий і найдужчий, чути,—
Тому тяжко, хто з ним має стятись;
Так Милоша ж звести може другий,
Бо між ними єсть, на щастя, зрадник,
Що нам хоче запродати царство:
Сербський цар пак той преславний Лазар
Має зятя Бранковича Вука;
Той круг себе гайдуків годує,
Щоб здали йому корону й царство.
Другий юнак Косовенко Іванко —
І його знов окрутити легко,
То й нема чого боятись, царю;
Третій юнак — то Милан Топлиця,
Із Топлики, сербської паланки,—
Єсть у його там чимало роду,
І він може воювати довго;
Так Милана ж видадуть нам другі,
І його ти не лякайся, царю.
Що четвертий — Юг-Богдан, дід сивий,
А при йому Юговенків дев'ять —
Люті, хижі, мов вовки горянські;
Але й їх скрутити можуть другі;
А що п'ятий — банович Страхиня,
Цей нащадок босняньского бана
І юнак межи всьома виборний —
То й його нема чого боятись!

«Ось недавно одібрав листа я,
Одібрав од самого продавця,
Одібрав од Бранковича Вука,
Дорогого царю Лазу зятя

(Йому мило з турками братання):
Хоче Вук той свого тестя зрадить,
Продать хоче на Косовім царство;
Збира військо на Косове поле
І мене на тее поле кличе,
Щоб мені здать воєвод всіх сербських
І корону Лазареву з ними;
За те просить собі палац пишний
У Єдрену, у країні грецькій.
На цей лист списав я зараз другий,
І йому одправив на коліна,
А в листі до його так мовляю:

«Слухай бане, Бранковичу Вуче!
Вирушай ти на Косовську січу,
А як будем там ми завтра вранці,
Запродай нам Лазарево царство:
Я збудую тобі палац пишний
У Єдрену, біломурім місті,
Царський палац, за царського ліпший,—
І високий, за всі замки вищий,
І хороший, що нема й на світі!»
Ото Вук мене на тім послухав,
Мені зараз одписав лист другий
І в листі такі слова мовляє:
«Збирай військо, виряджайсь в Косове,
На Косовім здибаємось завтра.
Отже серби в боюванні дужі,
А у вірі непохибно щирі:
Тебе мають привітати люто;
Але я всіх ошукаю й зражу:
Я тепер в царя слуга найпервий,
Бо недавно поріднився з ним кревно,
Взяв дочку у пречесного пана,
Господаря славного цар-Лаза;
Що скажу — не суперечить Лазо,
Мені вірить, як своєму сину...
Але я тобі скажу по правді,
І справджу своє юнацьке слово:
Коли будем на Косовім завтра,
Заберу я найвиборне військо,
Кірасирів, бойових юнаків,
По вибору, яких краще знаю,
На яких я сподіваюсь більше,

Що вони приміли б без утоми
Воювати цілу днину з вами,
Заведу їх за планину Шару,
Заведу, як думка, тисяч двадцять
Кірасирів, бойових юнаків.
Коли стану за горою з ними,
Ти не бійся уже з тих нікого,
А йди сміло у Косовську січу —
Зломиш решту воєводів сербських,
Що жадають і юнацтва, й бою.
Коли щасна тобі вийде доля,
То ти згубиш Обилич-Милоша
І добудеш голову юнацьку,
Згубиш також його двох побратів
І царевих Юговенків дев'ять;
А як згинуть воєводи сербські
Й сивий сокіл Обиленко Милош,
То вже легко вам царя згубити
Й захопити Лазарево царство.

Одпиши ж ти дрібен листок зараз,
Коли маю на Косове вийти,
Щоб мені опорядити сербів».

Як почув те цар Мурат турецький,
Пригорнув до серця Баядина,
Пригорнув і приголубив сина,
Почоломкав у обидві щоки,
А ще потім межи чорні очі
Та й промовив таку річ до його:
«Баядине, мій ти рідний сину!
Вважай добре, що тобі скажу я:
Що мовляв ти — все мені до любу,
Хай не буде поговору потім;
Коли будем на Косовім завтра
І якщо я там загинуть мушу,
То на тебе залишаю царство:
Ти в тім разі Бранковича Вука,
І твого, і мойого порадця,
Нагородиш уже сам, як знаєш;
Якщо ж я ще царювати маю,
То вже буде вам найліпше певно!»

Кликнув потім він пашів, візирів,
І до їх таке промовив слово:

«Слухайте, мої паші й візири
І всі інші господарі й судці!
Чи насміємо ми на сербів вдарить,
Завтра рано з ними в бої стятись,
На Косовім змірятись юнацтвом,—
Чи здобути, чи загинуть чесно?
Вже нам краще по-лицарськи згинуть,
Ніж по-бабськи упустити царство,
Котре наші ще батьки здобули:
Тож-то слід, щоб ми ішли до бою
Й поновили нашу силу в царстві!»

Те почувши, все турецьке панство
Уклонилось по черзі султану
І, йому поцілувавши руку,
Обізвалось таким тихим словом:
«Ми царя всі послухати мусим:
Завтра звернем на Косове військо,
Щоб на полі в бої з сербом стятись,
На Косовім змірятись юнацтвом
На мечах та на булавах тяжких;
Чи ж твоєї не підновим сили?
З царя Лаза скинемо корону,
А твою піднесемо ще вище!»

Як почув те цар Мурат турецький,
Султан дужий пише дрібен листик,
Посилає на Косове поле,
У Крушевець до двора царського,
На коліна до царя до Лаза:
«Царю Лазе, головарю сербський!
Збирай військо, гайда на Косове:
Не помисли, що тут є омана;
Виходь просто на Косове поле,—
Там мечами ми поділим царство:
Бо не може ні земля терпіти
Та не може і зміститись вкупі,
Щоб у царстві було дві держави,
В однім краї — господарів двоє,
Щоб один люд — двом давав данину!»

БАНОВИЧ СТРАХИНЯ

Був собі колись-то бан Страхиня,
Жив собі в однім маленькім банстві,
В землі банській, край Косова поля,—
Та такого вже орла й не буде!
Раз уранці до схід сонця встав він
І гукнув, покликав слуг до себе:
«Слуги вірні! Біжіть хутко в станю,
Осідлайте румака прудкого,
Приберіть його в найкращу збрую,
Підтягніть йому міцніш попругу;
Бо я, діти, лагоджусь в дорогу:
На який час кину край свій банський
І поїду румаком далеко,
Аж у місто у Крушевець білий,
До старого Юг-Богдана, тестя,
І до любих шуряків Югенків,
Бо вони вже скучили за мною!»

Слуги зараз панську волю чинять,—
Осідлали огиря прудкого.
Бан Страхиня сам прибрався пишно,
Сам прибрався у шарлат-аксáмит:
Взяв на себе кармазову *чбху* *,
Що чистіша од води прудкої,
Червоніша од ясного сонця.
Приодягся сивий сокіл сербський,
Сів-упав на огиря-зміюку
І полинув в тестівщину птахом;
Прилетів до білого Крушевця,
Де знедавна зачалося царство.
Його любо стрів Богдан-Юг сивий
З дев'ятьма своїми соколами,
З шуряками, дорогими бану,—
Обнімають, пригортають зятя;
Взяли слуги огиря у станю,
А сам бан пішов в світлицю пишну,
Посідали за накриті столи
І розмову завели розумну.
Позбірались і слугині, й слуги,
Той слугує, той вином частує;

---

* Чоха — плащ, галунами шнурковий.

Що було там господарства-панства —
Посідали всі вино кружати;
На чолі сів сам Богдан-Юг сивий,
По праворуч, коло себе поруч,
Посадив він свого зятя бана,
За ним сіло й Юговенків дев'ять,
А ще далі — усе інше панство.
Хто молодший, слугував старійшим;
А найбільше Юговенків дев'ять
Припрошали й частували щиро
Попереду Юг-Богдана, батька,
По Богдані усе панство інше,
А найщирше дорогого зятя;
Раз у раз слуга вино розносив,
Частував всіх з золотої чаші,
Що вбирала ок, напевно, з дев'ять;
А другий приніс наїдки різні,
І павидла, й солодощі всякі,—
Ну вже, брате, був царський то бе́нкет!

От гостює, бенкетує в тестя
Бан Страхиня день по дневі довго,
Запишався, одцурався й дому.
Що було у тім Крушевцю панства.
Аж обридло Юг-Богдану, діду,
Просячи і рано й вечір Юга:
«Господарю, сильний Юг-Богдане!
Ми цілуєм твій припіл шовковий
І правицю твою білу й дужу;
Пошануй же, господарю, й ти нас,
Потруди свою царську величність:
Заверни й до нас у хату з зятем,
З дорогим бановичем Страхинем,
Хай його ми привітаєм чесно!»
І ходив по всіх дворах Юг з зятем.
А поки ж то обійшли всіх поряд,
Проминуло щось чимало часу,
І таки Страхиня-бан загаявсь;
Коли це — зненацька лихо впало!

Раз уранці, ледве сонце встало,
Листоноша лист приніс дрібненький
Із малого господарства-банства,
Од старої банової неньки,
І поклав Страхині на коліна;

Подивився той, прочитав писанне,—
Не гаразд же у листі стояло,
Повіщав він, що конає ненька:
«Де ти, синку, Страхиничу-бане?
Ой на лихо пив вино в Крушевці,
Ой на горе в тестівщині бавився!
Прочитай, яке нещастя сталось:
Із полудня встала сильна сила —
Із Єдрену цар турецький з військом,
Та й упала на Косове поле;
Наступив цар і навів візирів,
Ще лихих побічників і беїв.
Скільки є в царя країв і зе́мель,
Всю з собою зняв турецьку силу,
Всю згромадив на Косовім полі,
Захопив обидві наші річки —
І Ситни́цю, і холодну Лабу,
Та й обсів Косове поле ціле.
Кажуть люде, повідають, синку:
Що од скелі аж по явір всохлий,
Од сухого ж до Сазлії, сину,
Од Сазлії аж по міст залізний,
Од моста аж до Звечана, сину,
Од Звечана до Чечана, кажуть,
Од Чечана до планини вгору —
Все укрила геть ворожа сила,
І злічити її, сину, трудно!
Кажуть люде, у царя-невіри
Є сто тисяч з самих беїв війська,
З панів-беїв, дідичів крайових,
Що по краї розібрали землі
Й проживають на царському кошті;
Під панами сильне-дужі коні,
А при боці щось оружжа мало —
Одна шабля-дамашовка тільки;
Іще ж кажуть, що в царя-султана
Є й друге завзяте вельми військо —
Запальнії яничари-турки,
Що в Єдрену двір царський вартують;
Яничарів, кажуть, теж сто тисяч.
Повідають іще, сину, люде,
Що в турчина єсть і третє військо
Та якогось Тука і Мантука:
Що захоче, те поб'є й потопче...

Всякого є в того турка війська:
От іще є одно військо сильне —
Самовольний Влах-Алія — турчин,
Що не слуха і царя-султана,
А не то що візирів та беїв:
Їх вважа він з їхнім цілим військом
За мурашок по землі нікчемних;
Отакий-то той Валах-Алія!
Не схотів з царем іти він чесно,
Без розбою на Косове поле,
Повернув Валах шляхом ліворуч,
Та й ударив він на наше банство:
Рідну землю нашу всіяв горем,
Сплюндрував, вогнем злизав все чисто,
І каміння з будівлів розкидав,
Розігнав твою всю челядь вірну,
І зневажив твою матір сиву:
Їй конем переламав сурелі;
Силоміць взяв твою жінку вірну,
Взяв з собою на Косове поле
Й під шатром її тепер милує!
А я, бідна, тут сама лишилась,
На руїнах голосю-ридаю,
Як зозуля,— а ти п'єш-гуляєш,
Бенькетуєш у Крушевці білім:
Ой на лихо ж те гуляння вийшло!»

Коли лист той прочитав Страхиня,
Його серце обняв жаль пекучий,
І на виді лягла туга-мука:
Він насупив свої чорні брови,
Чорні вуси аж на груди впали,
Зморщив чоло, втирив в землю очі,
А в очах гірка сльоза блиснула:
Як побачив свого зятя-бана
Юг-Богдан старий таким уранці,
То спалахнув, як живе багаття,
І до зятя обізвався прикро:
«Бог з тобою, мій коханий зятю!
Ти чого схопився сьогодні рано,
Чого вид твій невеселий, смутний?
Хто тебе роздратував, образив,
На кого ти розлютився, зятю?
Чи, бува, не насміялись гостро

Шуряки в розмовоньці в тобою?
Чи своячки частували мало?
Чи чого в моїм дворі бракує?
Кажи, зятю, все по правді чисто!»

Спахнув бан і одповідав тестю:
«Ет, не те, старий Богдане-Югу!
З шуряками я в найліпшій згоді,
А своячки — господарські дочки —
І вітають, і частують добре,
Та й в дворі всього у тебе досить;
Але от що засмутило душу:
Мені лист прийшов з малого банства,
Од моєї од старої неньки».
Тут про все він розказав Богдану,
Як йому геть сплюндрували двори,
Як йому всю розігнали челядь,
Як його скалічили матусю,
Як у його і дружину вкрали:
«Ох мій тестю, Юг-Богдане сивий!
Де ж тепер моя дружина люба,
Моя жінка, твоя дочка рідна?
Нам обом і сором, і неслава!
Але слухай, мій коханий тестю:
Чим жаліть мене по смерті маєш,
Пожалій, поки живу я в світі:
Я прошу тебе, благаю щиро
І цілую твою руку білу,—
Ой пусти твоїх синів зі мною,
А моїх же шуряків Югенків:
Я поїду на Косове з ними,
Розшукаю ворога свойого,
А царського гультяя лихого,
Що добро й сім'ю мою розпудив.
Ти не бійся, далебі, мій тестю,
Й не лякайся за синів рідненьких;
Шуряків передягну я хитро,
Скину з них рідну, крайову одіж,
Приберу їх у турецьке вбрання:
Вберу чола у завої білі,
Дам на плечі долами зелені,
А на ноги — шаровари пишні,
А до боку — блискавиці-шаблі;

Ще ж до того накажу я слугам,
Щоб юнакам осідлали коней
По-турецьки, підтягли б їх міцно
І поклали б зверх ведмеді чорні:
З синів вийдуть яничари чисто!
Я ще любим шурякам пораю,
Що, коли ми на Косовім станем
І поїдем через військо турське,
Я пашу вдавати буду з себе,
А вони нехай з страхом поводять
І мене за старшину вважають;
А коли хто у царському війську
Нас спитає, заговорить з нами
По-турецьки й на мановське * зверне,
То я з турком говорити можу
По-турецьки й по-мановськи рівно,
Розумію і арапську мову,
Та утну й по-арнаутськи дрібно.
Проведу їх так Косовим полем,
Одурю усе турецьке військо.
І знайду я ворога лихого,
Дужого турчина Влах-Алію,
Що моє добро й сім'ю розпудив.
Шуряки мені в пригоді стануть,
Не дадуть турчину на поталу,
А без них я сам напевно згину,
Бо не трудно одного й потяти!»

Як зачув старий Богдан те слово,
Весь сполохнув, мов живе багаття,
Й одказав Страхині-зятю згніва:
«Любий зятю, мій Страхиню-бане!
Ти сьогодні, бачця, розум стратив,
Що прохать синів у мене зважився,
Щоб вести з собою на Косове,
Аби їх там покололи турки!
Про се більше ані слова, зятю!
Не пущу моїх синів з тобою,
Хоч би я не взрів дочки й до смерті!
Але слухай, мій Страхиню-зяте,
Та чи варт себе так гризти дуже?
Чи ти знаєш, чи не знаєш, може,
Що коли хоч одну нічку дочка

---

* Мановська — малоазійська мова.

Ночувала під шатром з турчином,
То тобі вже не годиться в жінки:
Що скарав бог, те вже кляте вічно!
Хай невірі вона краще буде;
Цур їй, пек їй! Хай з нечистим гине!
Я тобі ще висватаю кращу,
Ще нап'юся на весіллі добре
І довіку приятелем буду;
А дітей все не пущу з тобою»!

Запалився бан Страхиня гнівом,
Але й слова не промовив тестю,
Не покликав його слуг до себе,
Не покликав конюхів він навіть:
Пішов сам до огиря у станю;
Але як же осідлав доладно,
Як коня свого підпружив міцно!
Загнуздав у стальові заліза
Та й повів коня до двору з стані;
Став при ганку на біленький камінь,
Скочив з його на коня легонько
І зирнув на дев'ятьох Югенків,—
Шуряки ж спустили в землю очі;
Кинув бан на свояка ще оком,
Свояка якогось Неманича,
Так свояк похнюпив очі в землю.
Як пили вино й горілку вкупі,
Всі хвалились по-юнацьки добре,
Присягались святим богом зятю:
«Ти любіший нам, Страхиню-бане,
За все царство, за всю нашу землю!»
А тепер, коли скрутило лихо,
То нема вже й товариша бану,
Ні з ким їхать на Косове поле.
Глянув бан, що друзяка немає,
Сам поїхав сиротою з двору.

Їде просто Крушевецьким полем;
Як проїхав уже геть тим полем,
Позирнув він на Крушевець ще раз,
Чи не їдуть шуряки позаду,
Чи не стало шуряка їм шкода?
Але дарма: зрозумів він добре,
Що в біді не буде йому друга!

Тут у смутку пригадав Страхиня.
Що хорта він залишив у дворі,
І хорта ж лихого Карамана,
Що йому і за коня вірніший,
Та й гукнув він голосно та гучно
До хорта, що залишився у стані;
Ледве вчув хорт господарський голос,
Ісхопився та й чкурнув по полю,
Наздогнав мерщій коня прудкого,
Круг його став з радощів скакати,
Брязкотить лиш золотим ошийком,
В очі зорить, мов балака з баном.
Веселіше бан конем поїхав.
Пробігав і степи, й планини,
Добігав до Косова поля;
Як побачив ворогів там силу,
Аж на серці похололо в бана,—
Пом'янув він праведного бога
Та й ударився між турецькі орди.
Ото їде по Косовім полі,
Їде полем на чотири кра́ї,
Шука всюди турка Влах-Алію,
Так ніде ж його знайти не може.
От спустився бан до Ситни́ці-річки
І забачив якесь дивне диво:
Ой на кручі, край річеньки саме,
Розіп'ято там намет зелений,—
Аж півполя захопив широкий.

На наметі золотая банька,
Горить-сяє, ніби ясне сонце;
При наметі вбито спис у землю,
А до списа вороний прив'язан,
У коня на морді є торбина,
Б'є ногами він у землю люто.

Як забачив бан Страхиня тее,
Зміркував він і розмислив — певно,
Що намет той Влах-Алія, турка;
Поганя мерщій коня прудкого,
Скида з пліч на руки спис довженний
Й одкидає ним приполи на́бік,
Аби глянуть, хто сидить в наметі?
Не сидів там дужий Влах-Алія,

А сидів якийсь старенький дервіш,—
Борода йому за пояс біла;
І сидів один собі в наметі
Бідолашний дідуган той, турчин,
В самотині пив вино червоне,
Наливав сам, вихиляв сам чашу,
Аж но очі налилися крів'ю!

Як угледів бан Страхиня діда,
Поздоровкався по-турецьки з турком,
П'яний дервіш звів на його оком
І пробовкнув йому важко слово:
«Будь здоров і ти, Страхиню-бане,
Із малого банства край Косова!»

Іспалахнув, розлютився Страхиня,
Дервішеві по-турецьки гримнув:
«Брешеш, діду, лихо твоїй неньці!
Ти чого тут пропиваєш розум,
З очей п'яних біси знать що мелеш,
І гауром величаєш турка?
Про якого поминаєш бана?
Зовсім я не бан якийсь Страхиня,
А конюший при царських румáках;
От розбіглись румаки цареві
По турецьких незчисленних ордах,
То ми всі тепера і ганяєм,
Щоб царських переловити коней.
Гляди ж, діду, як твої я речі
Розкажу візиру чи цареві,
То вже лиха не минеш ти певно!»

Засміявсь, зареготався дервіш:
«Ти не хто, як бан Страхиня справді!
Знаю сам,— бодай його не знати! —
Хоч би був я на Голеч-планині
Й тебе звідти в царському війську вгледів,
То пізнав би і тебе, й коняку,
І хорта твойого Карамана,
Що тобі і над коня дорогший.
Знаєш, бане із малого банства?
Я пізнав обличчя твоє зразу,
По чолу, по очіх твоїх грізних
І по вусах довжелезних чорних.

Пам'ятаєш,— пробач тобі боже! —
Як попався я колись в неволю?
Сердюки твої мене схопили
У Сухарі, в верхів'ях планини,
Й оддали до рук твоїх залізних:
Ой закинув ти мене в темницю!
Дев'ять років я в льоху пролежав,
Дев'ять років я терпів там муки,
Наступав уже був і десятий,
Так тебе, здається, жаль взяв, бане,
Що звелів темничареві Раді
Вивести мене на світ до себе.
Пам'ятаєш чи забув, Страхиню,
Як мене тоді ти став питати:
«Гей ти, брате, лютий гаде турський!
Пропадеш ти у моїй темниці!
Чи ти зможеш одкупитись, хлопче?»
Ти спитав, я одказав по правді:
«Одкупив би з радістю я волю,
Якби ти пустив мене додому,
У мій рідний край, до батьківщини:
Є у мене там добра чимало,
І грунтів, і левів * є багато,
Ще б спромігся тобі викуп дати;
Так мені ж ти не повіриш, бане,
І не пустиш в білий двір на віру!
Тільки дві заруки є у мене —
Вічний бог та свята віра божа;
Присягаюсь, їх у свідки кличу,
Що тобі я принесу свій викуп!»
І мені поняв ти віри, бане,
Одпустив у білий двір мій зараз,
У мій край, у батьківщину рідну.

Але я, вернувшись до роди́ни,
Тільки лихо своє тяжке вгледів:
По дворах у батьківщині в мене
Перейшла якась зле-тя́жка пошесть,
Поморила і жінок, і хлопів,
Не лишила у селі ні духа;
Всі двори спустошились у мене,

---

* Л е в а — монета у 10 коп., і тепер так лічать на Подолії.

Зруйнувались на пустки негожі,
Аж бур'ян попробивався з мурів;
Що було добра і левів дома —
Захопили собі турки в спадок!

Як побачив я забиті хати,
Що нема вже ні добра, ні друга,—
Думав, думав, та одно надумав:
Ухопив пошта́рського коня я
Та й побіг ним до Єдрену-міста,
Вдарився просто до царя й візира.
Вбачив візир, розказав цареві,
Що який юнак завзятий з мене;
Одягли ото мене в убрання,
Візир дав намет крім того добрий,
А султан коня ще вороного
Та до того і оружжа добре;
Наказали візири султанські,
Щоб за те повік служив цареві.

Ти прибіг оце до мене, певно,
Щоб тобі я заплатив свій викуп?
А я, бане, і шага не маю!
Гей, Страхиню, стережися лиха,—
Щоб, бува, тут не погинув люто
На Косовім, у султанськім війську!»

Придивився бан і пізнав старого,
Зараз скочив з огиря прудкого,
Кинувсь діда пригортати щиро:
«Брате в бозі, мій старий дервішу!
Не нагадуй про колишній викуп:
Я тобі ним кланяюся, друже;
Не за грішми я сюди приїхав,
Не шукаю я твойого довгу,
А шукаю дужого Алію,
Що мені розруйнував всі двори,
Що украв-пограбив в мене жінку!
Ой скажи ж, мій сивий друже, правду,
Де б мені надибать лиходія?
Ще ж тебе благаю по-братерськи,
Ти мене не вияви пак війську,
Щоб в полон не захопили турки!»

Але дервіш став клястися богом:
«Ой ти, орле-соколе, Страхиню!
Моя вірність твердіша над камінь:
Хоч візьми ти оце зараз шаблю
Й нею витни половину війська,
А тебе я все-таки не зраджу,
Не зневажу твого хліба-солі,
Бо як був я у темниці в тебе,
Годував ти мене хлібом білим,
Напував вином червоним досить,
Вивожав на сонце грітись часто
І з неволі ще пустив на́ віру;
То й тебе я не скривджу ніколи,
Не продам, не видам тебе зроду,—
Так чого ж мене лякатись, бане?

А що ти питаєш мене, бане,
Про турчина дужого Алію,—
То ген-ген його намет біліє
На горі високій, на Ґолечі...
Отже слухай ти моєї ради:
На коня сядь і втікай з Косова,
Як не хочеш тут загинуть марно:
Не зважайся на себе, юначе,
Ні на руку, ні на шаблю гостру,
Ні на спис твій, мочений в отруті!
Хоч і дійдеш ти до Влаха вгору,
Та назад вернутись буде тяжко:
Він захопить тебе в дужі руки
Із конем, з оружжам твоїм ясним,
Твої руки назад скрутить-зломить
І живому вийме очі з лоба!»

Засміявся бан Страхиня діду:
«Брате в бозі, дервішу старенький!
Не журись іще за мене, брате,
Тільки військову не скажи, не видай!»

Одказав на це Страхині дервіш:
«Чи ти чуєш, мій Страхиню-бане!
Не зламаю я своєї віри,
Що міцніша у мене над камінь:
Хоч візьми ти розжени коня ще,
Вийми зараз свою шаблю гостру

Й в царя витни половину війська,—
Не зроблю я тобі кривди, брате,
Не продам я тебе турку словом».

На коня сів бан рушати ранком
Й обернувся на прощанні ще раз:
«Гей, мій брате, дервішу старенький!
Ти пак поїш коня рано й вечір,
Напуваєш на Ситниці-річці,
Скажи ж мені щиру правду, друже,
Де тут брід через холодні хвилі,
Щоб коня я не загнав у глибінь?»

Старий дід йому по правді й каже:
«Гей ти, бане, соколе ти сербський!
Та такому юнаку й коневі
Що не річка — то й усюди броди!»

Гикнув бан, і перебрів ту річку,
Та й полинув на коню прудкому,
Та й полинув на Голеч-планину.
Низько бан, а сонце вже висóко
З неба сяє на Косове поле,
Освіча усе цареве військо.

Але що ж тобі Алія дужий?
На планині під наметом всю ніч
Милував він Страхиневу жінку.
Вже у турків такий завжди звичай:
Любить кожен попоспати вранці,
Поки добре не угріє сонце.
Склепив очі й спить собі Алія.
Закохався у свою рабиню,
У рабиню, Страхиневу жінку,
Голову схилив їй на коліна;
А вона рукою огорнула
Свого пана дужого Алію,
Одхилила у шатрі приполи
Та й любує на Косове поле,
Озирає всю турецьку силу,
Розглядає, де які намети,
Розглядає юнаків і коней.
Тільки зирк униз Голеч-планини —
Аж летить юнак і кінь знайомий.

Ледве тее вона оком взріла,
Будить стала господаря турка,
Торка стиха по щоці рукою,
І торкає, і шепоче словом:
«Господарю, дужий Влах-Алію!
Уставай-бо, підведи голівку!
Підперізуй свій коштовний пояс,
Приберись в своє ясне оружжа,
Бо до нас біжить он бан Страхиня,—
Голову тобі він зітне, скине,
А мені обидва ока вийме!»

Влах спалахнув, мов живе багаття,
Кинувсь з гніва, поглядає оком,
Та як присне од сміху зненацька:
«Моє серце, Страхинева жінко!
Ну, тебе, знать, налякав твій сподар!
Вже нагнав жаху́ тобі, сердезі!
Як з тобою у Єдрен поїду,
То і там вбачаться буде, певно!
То не бан Страхиня, моя любко,
А то, рибко, посланець султанський;
Шле до мене його цар турецький
Або, може, Махмед, перший візир:
Щоб піддавсь я самохіть цареві,
Щоб, бува, я не розпудив війська...
Ізлякались, бач, царські візири,
Наполохав, знати, меч мій добре!
Ти не бійся, не тремти, кохана,
А поглянь своїм хорошим оком,
Як смикну я свою шаблю гостру
Й посланця опережу царського —
Хай другого вже не шлють до мене!»

Так йому ж на те коханка каже:
«Господарю, дужий Влах-Алію!
Чи не бачиш, чи осліп на очі?
Не вояка то султанський зроду,
А господар бан Страхиня певно:
По чолу я чоловіка бачу,
Я по очіх його взнала здалі
І по вусах довжелезних чорних;
Он і кінь під ним той самий, дужий,

І рудий хорт Караман зле-лютий...
Не жартуй своєю головою!»

Коли ж вчув те турчин Влах-Алія,
Затрусила його зразу трясця;
Ісхопився він на легенькі ноги,
Поясом підперезавсь коштовним,
За його заткнув кинджал стальовий,
Причепив до боку шаблю гостру,
З вороного все не зводить ока.

У ту мить і бан туди наскочив,
Та не здержав його гніву й розум:
Не сказав він туркові й добридень,
Не промовив по-турецьки «селам» *,
Але гримнув псові грізне слово:
«А! ти тут, собачий син, харцизник,
Розбишака, бунтовник султанський?
А чиї ти попустошив двори?
Чиїх слуг порабував ти хижо?
Чию жінку під шатром цілуєш?
Ну виходь тепер на герць юнацький!»

Здрігнувсь турчин, мов шалений, скочив,
Одним скоком до коня доскочив,
Другим скоком на коня плигóнув
І обидва поводи притиснув.

Не трива хвилини й бан Страхиня,
Розігнав на ворога коня він,
Швиргонув на його спис убійний;
Тут юнак наскочив на юнáка,
Але Влах розставив дужі руки,
І вхопив у руки спис Страхинів,
Та до його й покриконув слово:
«Гей гауре, гей Страхиню-бане!
Що ти це собі єси замислив?
Чи тобі ж я шумадійська баба,
Що яку ти одним оком гониш?
Я ж не хто, як дужий Влах-Алія;
Та мені візир і цар — не сила!

---

* Селам—значить по-турецьки «здоров був». Так турки завжди вітаються.

Та мені й усе султанське військо,
Хоч яка б там не зібралась сила,
Все їдно що по траві мурашки!
А ти, лихо, мене звеш до бою?!»

На цім слові й Влах двигóнув списом.
Хотів зразу простромить Страхиню,
Але бог вже захистив тут бана:
Був у бана кінь, до бою звиклий,
Він припав, мов сокіл той, додолу,
Ледве вчув, що спис загув ворожий,—
І над баном просвистів спис далі
Та й ударивсь об холодний камінь,
Аж розбився, розщепився натроє,—
На державі і на палці саме.
Погубивши свої списи довгі,
Ухопили вояки булáви:
Як ударить дужий Влах-Алія,
Як ударить по шелому бана,—
Аж його з кульбаки сіпонуло,
І схилився він до коня на шию;
Але й тут бог допоміг Страхині —
Та і кінь у його був розумний,
Не було й не буде вже такого
Ні у сербів, ні у турків, певно:
Махонув він передом і задом,
Та в кульбаку знов і вкинув пана.

От ізважився бан Страхиня знову
І лусóнув дужого Алію:
Не здолав пак вибити з кульбаки,
А коня таки угнав у землю
По коліна на усі чотири.
Поломивши перначі й булави,
Узялися вороги за шаблі —
І зчепились знов в юнацькім бої.
Ну та й шабля у Страхині-бана —
Було, глянуть,— надивитись чуду!
Ковалів два ту кували шаблю,
Ковалів два й коваленків троє,
Од неділі до неділі саме;
Викували з дорогої криці,
Вигострили на точилі страшно.
Замахнувся на Страхиню турчин,

Бан прийняв на шаблю його шаблю
І розсік турчинову надвоє;
Як побачив те, зрадів бан дуже,
Одважніше на Алію кинувсь,
Його тисне звідтіля, то звідсіль,
Йому хоче голову одтяти
Або руку урубати праву.
Юнаки два знов стялися люто;
Так біда — не подається турчин,—
Половинкою боронить себе добре,
Не дає ні голови зрубати,
Ні правиці у себе одтяти;
Затуляє шматком криці шию,
Підставляє його всюди зручно
Під банову блискавицю-шаблю,
Одбиває, її щербить щораз,
Тільки приском одлітає криця.

Як посікли ж вороги шаблюки,
Покрошили геть до перехрестя,
Кинули й недоламки на землю;
Сплигонули з сильне-дужих коней,
Учепились один 'дному в горло,
Ісплелись руками, мов гадюки,
Борючись по Голечу — планині;
І носились по планині вітром,
Поки сонце на полудні стало,
Аж у турка виступила піна,
Біла піна, немов сніг горянський,
А у бана — біла та крівава:
Покрівавив він на грудях ку́нтуш,
Покрівавив чоботи обидва;
Допекла страшенно бану мука,
Й обізвавсь він до своєї жінки:
«Карай боже тебе, жінко люта!
Ти чого на нас байдуже зориш?
Підніми поломок з шаблі краще
Та удар ним чи мене, чи Влаха:
Кого більше тобі, жінко, шкода!»

Але й турчин став її благати:
«Моє серце, Страхинева жінко!
Ти мене не бий, моя голубко,
А удар ти чоловіка-бана,

Бо йому не будеш зроду мила,—
Він тебе картатиме до смерті,
Дорікати буде рано й вечір,
Що зі мною під наметом спала;
Я ж тебе кохатиму довіку:
Повезу з собою до Єдрену,
До тебе приставлю тридцять служок.
Хай тобі приполи суконь держуть,
Хай годують цукером та медом;
Закрашу тебе усю я злотом
З голови аж до трави рясної:
Ну, удар-бо ти Страхиню-бана!»

Стать жіночу й підвести не штука:
Ісхопилась, мов скажена, зразу,
У траві знайшла поломок з шаблі,
Обвинула у шовкову хустку,
Щоб не врізав її білу руку;
Кинулась ото до перебійців,
Заміряє то звідтіль, то звідсіль —
Стереже ж но голову Алії,
А чига на свого господа́ря,
Господаря свойого Страхиню...
Як ударить його зверху в чоло,
По шлику через пірнач срібря́ний
Та по білім дорогім завбю,—
Пересікла і пірнач срібряний,
Пересікла і завій коштовний,
Зачепила навіть трохи й чола:
Кров побігла по юнацькім виду,
Заливає юнакові очі.

Здрігонувсь бан в своїм лютім горі,
Що вже має погибати марно,
Та й надумавсь про свойого друга.
Як криконе своїм білим горлом
На хорта-друзяку Карамана,
Що до вловів призвичаїв добре,
Як криконе, як присвисне вдруге,—
Вірний хорт до пана миттю кинувсь
І вхопив зрадницю жінку в зуби.
А жінки ж ті полохливі, звісно,—
Всяку жінку наляка собака.
От і ця покинула шмат шаблі,
Завищала, аж луна озвалась,

Ухопила кудлая за вухи
Й покотилась разом з ним з планини.

Глянув турчин, що таке вчинилось,
І коханки йому жалко стало,
Все зорить, що робиться там з нею;
Але в бана розпалилось серце,
Закипіла нова сила й звага,
Сюди-туди тріпонув Алію
Та й звалив його таки на землю.
Розлютивсь, посатанів Страхиня,
Не шука ніякого оружжа,
А насів невірі він на горло
І зубами перегриз горлянку,
Наче вовк той барану у лісі.

Скочив потім бан крівавий з місця,
Став гукати на хорта рудого,
Щоб покинув його жінку зараз;
А зрадниця й кинулась навтеки,
Із гори до турків простяглася,—
Так не дав їй бан Страхиня ходу,
Ухопив мерщій за праву руку
І привів до огиря прудкого.
Скочив бан тут на хребет коневі,
Потім жінку поза себе скинув
І побрався манівцем по полю,
Скоком-боком од ворожих турків,
Та й доїхав до рівнот Крушевських,
До Крушевця рідного щасливо.

Стрів його старий Богдан-Юг радо,
Й шуряків коханих дев'ять стріло,
Пригортають, у лице цілують,
Про здоров'я лицарське питають.
А коли старий Богдан-Юг вгледів,
Що в крові чоло і шлик у зятя,
Вид свій панський змив дрібними слізьми:
«Ох і горе ж нашій всій державі!
Привітали ми тебе, мій зятю!
Знати, є в турецького султана
Юнаків чимало сильне-дужих,
Що й мого соколонька підбито,
Над якого нема в цілім світі!»

И шуряки злякалися за зятя,
Так Страхиня так їм одповідав:
«Не картай себе даремне, тестю,
Не бентежтесь, шуряки кохані:
Не знайшлося юнака в султана,
Щоб мене переборов, поранив!
А сказати, хто мене скрівавив,
Од кого я дістав рани люті?
Коли я з турчином Влахом бився,
Любий тестю, старий Юг-Богдане,
То розсікла мені чоло жінка,
Моя жінка, твоя дочка люба:
Не схотіла стать за чоловіка,
А пішла невірі помагати!»

Юг спалахнув, мов живе багаття,
Крикнув грізно дев'ятьом Югенкам:
«Гей виймайте ножі гострі, діти,
Пошаткуйте на шматки зрадницю!»

Сини дужі чинять батька волю,
Посипнулись до сестри з ножами;
Так Страхиня заступив сердегу
І промовив їм такеє слово:
«Шуряки ви, Югович ів дев'ять!
Чи не сором, чи не гріх вам, браття?
На кого ви витягли кинджали?
Коли ви такі юнаки люті,
То чому з ножами і з шабля́ми
Ви не йшли зі мною на Косове?
Там було б вам з ким у бої стятись,
Там змогли б ви рятувати брата,
Од неволі, од тяжкої муки!
Не посмійте ж ви сестри й торкнути:
І без вас би я упоравсь з нею,
Так прийшлося б вас усіх тут знищить,
Не було б з ким і по чарці випить;
А я жінці сам вину дарую!»

Мало в світі є таких юнаків,
Яким був наш сокіл бан Страхиня.

КОСОВЕ ПОЛЕ

Ой блискоче блискавка з Єдрену,
Грім гуркоче з Цареграду саме,
Громовина на Косове паде,
Розгрімляє Неманича царство.
То не грім б'є блисквавками з неба,
Ох, то турків грецький цар впускає
Із Медіни у свою державу,
Щоб від сербів боронили греків,
Воювали Неманича царство!
Тільки ж тяжко грек себе одурить,
Одігріє в пазусі гадюку,
А гадюка їхнє царство згубить,
Їхню силу, їхню славу знищить!
Вражі турки взнали шлях-дорогу
У державу Констянтина славну
І в Єдрену закладають царство,
Щоб боровся віки-вічні місяць
З християнським православним миром!

Вже зброїться хан турецький Мурат,
Збира військо по своїй державі,
Бере турків і юнаків грецьких;
Триста тисяч назбирав він війська
Й веде збройно своє військо хиже
Воювати на Косовім сербів,
Добувати Лазареве царство.
Ой прибув Мурат той на Косове,
Втаборяє таборами військо
По широкім по Косовім полі,
І намет шовковий розпинає
Серед степу на траві зеленій;
Зверх намету золотая банька,
Наче сонце, миготить і сяє;
У тій баньці стримить спис стальовий
І хрестові пригрожає боєм.
Од намету аж додолу кити,—
Щирозлотих китиць тих дванадцять,
Буйний вітер їх гойда, колише,—
Аж черкаєть по траві зеленій,
Аби хан знав, звідки вітер віє.
Над наметом короговки мають,

З вітром грають, бовваніють здалі,
Аби турки-яничари знали,
Що Мурат-цар спочиває тута.

От ввіходять у намет той слуги,
Розстилають килими шовкові,
Зверху їх пухкі перини ложать,
А перини ще парчею криють:
Там-то й буде сильний хан сидіти.
Увели ото невіри й хана,
Посадили на пухких перинах:
Одпочив там собі хан помалу.
Потім взяв чорнила і паперу
Й написав лист на своїм коліні,
Посилає до Крушевця-міста,
Аж у двір до царя Лаза саме,
І в листі до його так мовляє:
-«Царю Лазе! Володарю сербський!
Ось тобі безрадісні новини —
Подивись-но, що в листі пишу я:
Край один — а два над ним державці,
І піддані не знесуть такого!
Висилай мерщій ключі од міста
І в заставу твого сина Стеця.
Та ще ха́рач за сім років часу,—
А не то, збирай на мене військо,
Найзавзятих вояків-юнаків,
Та й веди їх на Косове поле:
Там мечами покопаєм межі,
Людським трупом вистелим границі!
Я кажу без кривди і без зради,
Що тобі вже царювати годі!»
. . . . . .

Опівночі, по вечері саме,
Листоноша прибіга в Крушевець.
Забряжчало брязкало на брамі,
А цар Лазо-й обізвавсь до джури:
«Видосаве, мій ти джуро вірний!
Вийди липень на подвір'я біле,—
Хтось у браму брязкалом ударив;
Оце, мабуть, вістовник здалека
Від царя чи короля якогось».

Як зачув царське те слово джура,
Хутко збіг із башти вниз до брами
І впустив вістовника тихенько;
Зачинив за ним ворота знову,
Потім взяв його за білу руку
І повів аж до царя в світлицю.
Як царя той вістовник забачив,
Уклонився йому чóлом низько,
Почоломкав у коліно й руку
Та й поклав цареві лист в приполи;
Далі, склавши шанобливо руки,
Одійшов назад, немов од хана.

Взяв до рук цар Лазо лист од його,
Розламав печатку на листові,
Розгорнув і став читати пильно;
Лист читає, себе смутно має:
Обіймає його серце туга,
Дрібні сльози по обличчю ринуть,
Мов по вітам дощовії краплі;
Похилив він голову на руки,—
Ой гнітить її тяжка скорбота,
Журба в'ялить його серце трудне:
Жалко царства Лазарю й країни!

Поруч з ним сидять три воєводи,
Воєводи — три державці сербські:
Що один — то Косовець Іванко,
А що другий — то Милан Топлиця,
А що третій — воєвода Милош.
Ото бачать три державці славні,
Що цар в смутку дрібні сльози ронить,
То й їх серце осягнула туга,
І вони давай вмиватись слізьми.

Обізвався воєвода Милош:
«Царю Лазе, володарю славний!
Прибували й перше до нас листи,
Та таких ще не було смутливих;
Як-то жаль нам, володарю славний,
Що сумуєш, дрібні сльози рониш!»

Славний Лазар одріка журливо:
«Воєводи, мої діти любі!

Клятий ворог шле листа цього нам.
З широкостей Косового поля,
Вражий турчин, завзятущий Му́рат,
Чи ви чули, мої діти любі?
Все Косове вражі турки вкрили,
Все укрили білими шатрами,
Від криниці до грунтів планини,
Від планини до мармору-скелі,
А від скелі до Ситниці-річки.
Мене кличе на Косове Му́рат,
Кличе ворог з ним ділитись царством
Та мечами покопати межі,
Трупом нашим вислати границі;
Хоче взять у нас ключі од міста
І в заставу — мого сина Стеця
Та ще й ха́рач за сім років часу!

Що ж почати, мої діти любі?
Єсть у мене, але вельми трохи
Лицарів-завзятців проти турків.
Ось, диві́ться, вся моя держава:
Скиндирея та Уроменея,
Македонський край та Арнаута,
Уся Босня та Герцеговіна,
Срієм рівний та степи Земунські,—
Та й по всьому оце тільки й царства.
Хоч списати юнаків-завзятців
Всіх на папір одного по однім,
Так навряд чи буде й сотня тисяч.
А для нас це проти турків мало!
Ох, у турків страшна сила війська,
Триста тисяч вояків заклятих!

Що ж чинити, мої любі діти?
Тяжко-жалко край занапастити
Й Неманенка золоту корону!
Що ж робити? Воювати — годі,
Бо на серба одного — три турки;
Та хоча б усі горянські віли
Нам у поміч на Косовім стали,
То й то турків звоювать несила!
Хіба, може, додасте ви раду
На Косове оце йти покірно,
Поклонитись тому хану низько

І чоломкнуть в його ханську руку?
Тяжко-важко, Сербіє преславна,
Тебе туркам піддавать в неволю
Та ще й сина залишать в заставу:
Сонце й місяць ще я бачить буду,
Тебе ж, сину, вже повік не вбачу!
Що ж почати, соколи-орлята?
Може, зважмось воювати хана?
Не жаліймо ми своєї крові
За святий хрест, за преславну віру
Та за нашу предковічню волю!»

Розпалився з тії речі Милош
І цареві палке слово кинув:
«Царю Лазе, володарю славний!
Краще в бої лицарем вмирати,
Ніж зостатись бабієм зрадливим!
Збирай військо по усій державі
Та удармо на Косове боєм;
Його змиєм по-лицарськи крів'ю,
А не зрадим по-жіноцьки царства,
Під п'ятою в тих гадюк не будем:
Хай нас діти не клянуть довіку,
Що по зраді їх дали в неволю!»

Слуха цар палке Милоша слове
Та радіє, веселиться серцем,
Воєводам промовляє знову:
«Так! Славніше лицарем вмирати,
Аніж нашу батьківщину рідну
У неволю бусурманську дати!
Та хто ж буде в нас охочим-щирим,
Аби завтра, до схід сонця рано,
Взяв одягся у турецьке вбрання
(От що ханські одягають слуги
Або теж паші ті бусурменські)
Та й пішов би на Косове поле
Переглянуть Муратове військо:
Чи велика в того хана сила,
Чи багато лицарства-завзяття?
Та хай каже мені щиру правду!»

Обізвався воєвода Милош:
«Царю Лазе, володарю славний!

Не сумуй ти, не печалься дуже,
Не в'яли ти серденька журбою:
Як судилось та господь споможе,
То я завтра, до зорі раненько,
Туди в поле побратима вишлю,
Побратима, Косовця Івана.
Він у мене всячини навчився:
На Косовім на широкім полі
Він зуміє арнаутам мовить,
На добридень дати і оддати;
То й огляне й все турецьке військо».

Як зачув те Косовець Іванко,
Почоломкав в царя руку зараз:
«Царю Лазе, володарю славний!
Не журися, не смутися серцем:
Завтра рано перегляну турків
І всю правду розкажу тобі я.
Збирай, царю, юнаків завзятих,
Всі ми підем воювати турків.
Якщо бог дасть — поб'ємо Мурата,
Переборем бусурманську силу!»

Радіснíш царю на серці стало,
Звеселивсь, благословив юнака:
«Щасти боже тобі в справі, Йване!»

Як уранці освінув день білий,
Схопивсь Милош, пробудивсь од сону,
Став побрата споряджать в дорогу,
Побратима, Косовця Івана:
Убирає у турецьку одіж,
В ту, що ханські одягають слуги,
Що вдягають і паші турецькі;
Коня криє килимом зеленим,
Аби турки не змогли пізнати;
Ясну зброю припина до боку
Й виряджає на Косове поле.

От над'їхав до Косова Йванко,
До Косова на те поле рівне,
Зупинив прудкого вороного
Й кинув оком по Косовім полі,—
Аж там бачить незлічиме військо,

Бачить війська превелику силу...
Боже милий! — і не стямився з дива:
Та здавалось, присягнути можна,
Скільки влітку на деревах листу,
То ще більше в бусурманів війська!
Вкрили степ весь юнаками й кіньми,
Їх шатрів, мов лебедине стадо,
Коруговок,— наче хмар на небі,
Списів довгих — цілий ліс чорніє.
Коли б з неба яблуко хто кинув,
Не на землю б воно, певно, впало,
А упало б на коня, чи турка,
Чи на спис, а чи й на стяг широкий.

Огляда все Косовець Іванко,
Проміж військом конем прудко їде,
Конем добрим, килимом укритим;
Позирають там паші на Йвана
Та між себе розмовляють стиха:

«Ну та й гарні та хороші, боже,—
У султана у Мурата слуги,
Вже немає що й сказати, справді!»
А Іван все оглядає військо
Цілих три дні і чотири ночі;
Проїжджає межи військом тричі —
Від криниці до грунтів планини,
Від планини до мармору-скелі,
А від скелі до Ситниці-річки.
Ой оглянув усе сильне військо,
Та надвечір, як смеркати стало,
Й повернувся він назад додому.
Як на світ благословитись стало
І край неба запалав червінню,
А по небу блиснув ясний промінь,
До Крушевця пан Іван наблизився.
Його вгледів воєвода Милош;
Хутко скочив на легенькі ноги,
Сів на свого вороного зараз
І майнув ним по широкім полі
Побратиму Йванові назустріч,—
Пригортає і цілує щиро;
Там в степу й на одпочинок сіли.

Запитався тоді Милош стиха:
«Побратиме, Косовцю Іване!
Де ж бував ти, що видав ти, друже?
Чи ти бачив бусурменські орди,
Переглянув усі ханські сили?
Чи великі тих невірів хмари,
Чи велика Муратова сила?
Ой скажи всю правду мені щиру:
Чи багато в ворогів завзяття,
Чи здолаєм з ними в бої стятись,
Чи здолаєм ворогів подужать?»

Промовляє пан Іван смутливо:
«Воєводо Милоше, мій брате!
Ох і бачив я турецькі орди,
Переглянув Муратові сили:
Межи військом я проїхав тричі,
Від криниці до грунтів планини,
Від планини до мармору-скелі,
А від скелі до Ситниці-річки.
По степу геть з обох боків річки
Бовваніють всюди шатра білі,
Все укрито юнаками й кіньми.
Ой велике бусурменське військо!
Щиру правду повідаю, брате:
Куца одіж, а рукава довгі,—
Галасують по наметах слуги:
«Завтра рано на Косовім полі
На гаурів ми ударим боєм
І мечами покопаєм межі,
Їхнім трупом вистелим границі!»
Ох, Милоше, побратиме любий!
Та, здається, присягнути б можна,
Якби з неба й дощ пустивсь на землю,
Не упала б на траву й краплина,
А упала б на коня, чи турка,
Чи на спис, а чи й на стяг широкий.
Мій Милоше, побратиме любий!
Ой не легко воювати з ними,
Але там я перший трупом ляжу,
А Мурату не піддамсь в неволю!»

Слуха тее воєвода Милош,
Промовляє знов до побратима:

«Я тобі оце назустріч вибіг,
Щоб сказати і пораду дати:
Не кажи ти усього цареві,
А то цар ще засмутиться серцем
І не піде на Косове боєм.
Так, Іване, побратиме любий!
Не здолаю й я втримати серце:
Завтра перший на Косове вдарю,
Поламаю ту ворожу силу,
Що край рідний наш прийшла спустошить».

Змовився так Милош з побратимом;
Потім знов на вороних упали
Та й погнали до царського двору.
Перед замком позлізали з коней
Та, побравшись за рученьки білі,
Увійшли до славного цар-Лаза,—
І вітають, і цілують в припіл.

Тоді Лазар запитався тихо:
«Ну, мій джуро, Косовче Іване!
Чи бував ти на Косовім полі,
Чи видав ти бусурменський табір,
Чи багато у Мурата війська?
Чи багацько в ворогів завзяття?
Ой скажи мені всю правду щиро,
Чи здолаєм з ними в бої стятись?»

Одрікає Косовець Іванко:
«Царю Лазе, володарю славний!
Ой бував я на Косовім полі
І видав я бусурменське військо:
Небагацько там завзяття й сили,
А все зрада та омана тільки:
Страх бояться сербського лицарства,
Круги поля все з страху чатують!
Звідкіль, царю, не удариш боєм,
То й попудиш, повоюєш добре.
Я аж тричі перебіг їх військо
Від криниці до грунтів планини,
Від планини до мармору-скелі,
А від скелі до Ситниці-річки;
Небагацько в того турка війська —
Сміло з ними поборотись зможем!»

Слуха теє цар преславний Лазар,
І ті речі зворушили звагу —
Звеселивсь він серденьком болячим;
Усміхнувсь, чорнила взяв, паперу
Й сів листи державцям всім писати.
Пише перший лист до рук владики
Й посилає у Цетінню-місто;
Другий пише королеві в Босні;
Третій пише Бранковичу Вуку
Й посилає в край Герцеговіну;
Шле четвертий у Арабську землю
Та до рук Мусія Арбанаса;
П'ятий пише у Срієм, край рівний,
Богданові-воєводі в руки;
Шостий пише Павлові Орленку
Й посилає до Будима-міста;
Сьомий пише Юг-Богдану, діду,
Й посилає в Вучитерну-місто;
Восьмий пише банові Страхині
Й посилає у Баняну рівну;
Лист дев'ятий Васаєнку Стецю;
Лист десятий Мусенку Степану;
А остатні — Злотогляду Серду
Та своєму рідному Лауші.
Усім пише, заклина, благає:

«Вибирайте лицарів-завзятців,
Вибирайте юнаків найкращих,
Найхоробрих, що завзято б'ються
Не бояться полягти у бої,
Та приходьте у Крушево рівне,—
Вдарим боєм на Косове поле:
Бо Косове ціле турки вкрили,
Мурат славний веде перед війську,
Звоювати хоче край наш рідний.
Краще ляжмо у кривавім бої,
Аніж підем ворогам в неволю,
Щоб над нами та знущавсь невіра!
Хто ж не вийде на Косове поле,
Бодай бог його скарав на діти,
Хай не зна ні племені, ні роду,
Хай не грає в його дворі коло,
Хай погине в його лоском стадо,
Хай пашня в його повік не родить —

Ані біла на полях пшениця,
Ані лози-виногради в горах!»

Так цар пише лицарям-державцям,
Закликає у похід всіх сербів.
Запроша Милоша-воєводу
І його обох побратів просить:
Побратима Ко́совця Івана
Та вояку Топлицю Милана,
І дає наказ їм славний Лазар),
Щоб зібрали все хоробре військо
У Крушеві й побіля Крушева.

Незабаром стали всі з'їжджатись:
Їде перший цетинський владика,
Веде війська тисяч шість з собою
Чорногорців, як вогонь, запеклих,—
І на полі втаборяє військо;
За ним їде ось король босняцький,
Веде війська десять тисяч цілих —
Босняки все, лицарі завзяті,—
І на полі лагерями ставить;
Ось надходить зять царський Бранкович,
Веде війська Вук дванадцять тисяч,
Тяжко збройних, латників комонних,—
І на полі втаборяє військо;
Ось іде й Мусій із Арбанаса,
Веде війська він шість тисяч добрих
Арнаутів, лицарів завзятих,
І на полі лагерями ставить;
За ним зараз йде Богдан-войвода,
Веде кінно десять тисяч війська,
Юнаків комонних та завзятих,—
І на полі втаборяє військо;
А це їде і Павло Орленко,
Веде війська тисячу завзятців,
Лицарів-залізняків невразних,—
І на полі лагерями ставить;
Ось іде й старий Богдан-Юг Дука,
Веде війська аж дванадцять тисяч,
Попереду синів рідних дев'ять,
Синів дев'ять, соколів крилатих,—
І на полі втаборяє військо;
За ним зараз їде бан Страхиня,

Веде війська тисячу завзятців,
Аж земля гуде під ними й стогне,—
І на полі лагерями ставить;
Ось іде і Васаєнко Стеця,
Веде війська тисячу завзятців,
Лицарів з шаблями-блискавками,—
І на полі втаборяє військо;
Поспішає ось Степан Мусенко,
Веде війська тисячу завзятців,
На шликах їх перначів по дев'ять,—
І на полі лагерями ставить;
Надбігає й Серда Злотогляда,
Веде війська тисячу завзятців,
Брязкотять шаблюками, лопочуть,—
І на полі втаборяє військо;
Аж ось лине і Лауш-дитина,
Веде війська троє тисяч певних,
Над Лаушем в'ються віли-сестри,
В'ються вгору, соколами линуть,
В руках держать золотії стріли,
Орлів хижих попід хмари гонять,
І те військо лагерями стало;
Суне врешті воєвода Милош,
За ним їде побратимів двоє,
А за ними незлічиме військо:
Сорок тисяч лицарів-завзятців,—
У місюрках золотих аж сяють,
На конях на вороненьких грають.

Ой зібрались усі сербські сили,
І цар Лазар скликав раду радить
Воєводів і державців славних:
Як в похід із військом виступати
На Косове на широке поле
Ік Сітниці, бистроводій річці,
Як там краще втаборити військо
І куди його порозставляти?

Тоді саме Милиця-цариця
Одяглася у смуткове вбрання
І ввійшла, ридаючи, на раду:
«Царю Лазе, моє ясне сонце!
На Косове йдеш ти воювати,
А мене ж ти на кого лишаєш,

На кого тут кидаєш в Крушевці?
Хто ж мені тут стане в обороні,
Як в нас турки завоюють царство?»

Промовляє тоді славний Лазар:
«Моє серце, Милице-царице!
Оце маєш з мого пальця перстень:
Завтра рано, як у сурми вдарять
І в похід ми виступати будем,
Вийди ти ранесенько до брами,—
Там зустрінеш дев'ятьох соколів,
Братів рідних, Юговенків славних,
Покажи з руки моєї перстень:
Кого схочеш залишити дома —
Хай тобі той в обороні й стане!»
Таку раду дав цариці Лазар
І хоч трохи заспокоїв, бідну.

Вранці-рано, на світанні саме,
Виступає в похід пишне військо,
Виступає тисяч сто чотири
Та хоробрих лицарів-завзятців.
Коруговки бовваніють, мають,
Мов морські ті тумани на небі.
Конем добрим виграє цар Лазар.
Попереду пан хорунжий їде,
Пан хорунжий Юговенко Бошко;
Його вкрила корогва зелена,
А од неї золотії кити
Аж по плечіх юнакові б'ються,
Під ним добрий кінь басує, грає,
На три списи він угору скаче,
На чотири уперед виносить;
А позаду — Юг-Богданко сивий,
Поруч з ним сини всі дев'ять їдуть,—
Братів дев'ять, Юговенків славних,
Наче дев'ять соколів сивеньких;
Вигравають вороними кіньми...
Ой не кіньми вигравають тільки,
А летять на крилах віл крилатих.
Круг царя все слуги й воєводи:
Наліворуч Видосав той джура,
Направоруч бан Страхиня славний,
А за ними воєвода Милош;
В його справа Косовець Іванко,

А що зліва — то Милан Топлиця;
Юнаки вітаються між себе;
Вітрець ранній хвилить кінські гриви
І ворушить лицарські вуси.

Боже милий, що то чуда й дива!
Глянеш оком — веселиться серце:
Виступає буйне, пишне військо
З города, із білого Крушевця;
Гомонить все лицарство завзяте,
Тупотять і воронії коні;
Сльози ронять матері та сестри:
Ой жаль неньці єдинака сина,
Молодої лицарської сили,
А дівчині жаль свого коханця.
Стоять смутні та ламають руки:
Тільки чути голосіння тяжке,
Тільки чути між юнаків гомін,
Тільки чути кінський топіт в полі!

В степ широкий до схід сонця вийшла,
Вийшла пані Милиця-цариця,
Заступає шлях братам рідненьким,
Вид свій скорбний закрива руками,
Закриває та ридає слізьми,
Запрошає кожного, благає
Й дає бачить від царя свій перстень,—
Що найперш хорунжому царському,
Хорунжому Юговенку Бошку:
«Ох мій брате, Юговенку Бошко!
Бога ради я тебе благаю!
Не лишай хоч ти мене самої,
Зоставайся у Крушевці славнім,
Заступися за мене в недолі,
Як, бува, що судиться цареві
Лягти в бої на Косовім полі».

Промовляє Юговенко Бошко:
«Ой дурна ти, моя сестро люба!
Як з тобою зоставатись маю?
Хто ж нестиме корогву цареву
На Косове перед пишним військом?
Ліпше в бої під мечем вмирати,
Ніж, як баба, зоставатись дома.

Єсть у тебе іще брат найменший,
Брат найменший, найлюбіший саме,
Брат наш любий, молодий Ненада,
Хай лишиться він тобі в Крушевці!»

І погнав він вороненьким далі.
За ним їдуть його браття рідні,
То цариця кожного благає,
Так ніхто ж не хоче зоставатись.
Над'їжджає молодий Ненада —
І давай його благать цариця:
«Мій Ненадо, батьківська урода!
Ой зостанься зі мною у Крушевці,
Берегтимеш сестру рідну в горі,
Як судиться нещаслива доля
І поляжуть на Косовім браття,—
Берегтимеш ти мене від турків.
Ох, я чула, що у клятих турків
Рідний брат готує зраду брату,
Аби в його собі взяти жінку.
Де ж склонюсь я, прихилюся, бідна,
Як поляже вірная дружина?
Ох, у турків дикий, хижий звичай,—
Не бояться сорому, ні бога,
Ще лицарством величають сором,
Затлумляють усе те, що світить».

Одріка їй молодий Ненада:
«Відступися, моя сестро люба,
Щоб, бува, тебе твій брат не вдарив
І мій огир не стоптав ногами!
Не зостанусь без братів я дома:
Ліпше з ними лягти в славнім бої,
Ніж з тобою зоставатись в хаті!»
І погнав він вороного далі,
На Косове у похід послався.

Жаль болячий стиснув серце пані,
Заридала, йде назад цариця,
Розстається з господарем, бідна.
Розстається з любим сином мати,
Сестра з братом, жінка з чоловіком,
А дівчина із коханцем милим.

Йде походом на Косове військо;
Розмовляють лицарі між себе,
Гомонять про лицарську славу.
Промовляє Обиленко Милош:
«Любе браття, товари́ші славні!
Ой як бог дасть, як судила доля,—
Завтра рано ми ударим боєм
І турецький розшматуєм табір!»

Прибувають до Ситниці-річки,
До Ситниці на Косове поле,
Втаборяють все хоробре військо,
Розпинають там намети білі,
Виставляють корогви хрещаті;
Споруджують і цареві Лазу
Намет пишний на зеленій кручі.

Туди входить цар преславний Лазар,
Святкувати день свого патрона,
День пророка, день Амоса славить;
Ой склика він воєводів сербських,
Закликає у намет свій пишний
Славу славить своїому святому
Серед степу на Косовім полі.
Ой засіли воєводи сербські
Поряд всі по старшині за стбли,
Поживають всі вечерю панську
І кружають вино добре з кубків.
Вже удруге всіх обходить чаша,
Але сумно, невесело, мовчки;
Ось і третя до царя приходить:
Пом'янув він славою пророка,
Взяв у руки золотую чашу,
Повів оком на обидва боки
Й обізвався до громади словом:
«Воєводи, моє любе браття!
У чиє ж мені здоров'я пити?
По літах би випив я в здоров'я,
У здоров'я — Юг-Богдана, діда;
По любові — шуряків коханих,
Дев'ятьох соколиків Югенків;
По уроді — то Страхині бана;
По державі — Бранковича Вука;

По юнацтву — в Милоша здоров'я.
Ой здоров був, мій Милоше вірний,—
Спершу вірний, а тепера зрадник!
Завтра рано, як ударим боєм,
Мені вчиниш в боюванні зраду,
Мене зрадиш, а невірі вслужиш.
Ой зрадила б тебе ненька рідна!
Чи тобі ж не добре було в мене?
Вже, здається, всього маєш досить;
Як кохав тебе я, любий сину,
Дав тобі в подружжа дочку рідну,
А тепер ти — зрадник на Косовім!
Ой Милоше, чи тобі ж не сором?»

Ох і тяжко та образа-кривда
Уразила серденько Милошу:
Спалахнуло полум'ям обличчя,
Й страшно лютий, мов гадюка хижа,
Він зірвався із стільця на ноги,
Чашу взяв цареві на здоров'я
Й обізвався таким щирим словом:
«Ой спасибі за вітання, царю,—
Не спасибі ж за твою примову!
Ой не був я і не буду зрадник,
Поки віку і моєї слави!
Але завтра ми спізнаєм, царю,
Завтра рано, як зоря освіне,
Хто твій зрадник і хто вірник, царю!
Якщо бог дасть і судила доля,
Запевняю незломимим словом,
Що назавтра, до світання рано,
Осідлаю я свого румáка,
Переїду крізь турецьке військо
До шатра преславного їх хана,
Увійду туди в шатро до його
І Мурата зарубаю мечем,
Притопчу ногою ще, невіру,
З його пальця здійму ханський перстень,
Той, що носять на руці всі хани,
І тобі, мій царю, подарую!
Знай же, царю, володарю славний,
Хто цей Милош на Косовім полі —
А чи зрадник, а чи вірник в тебе!»

На цім слові хильнув чашу Милош,
Потім нею в стіл дубовий брязнув,
Повернувся і з намету вийшов.
За ним вийшло побратимів двоє —
За ним зараз Косовець Іванко,
За Іванком і Милан Топлиця,
До Милоша промовляють стиха:
«Погуляєм на Косовім, брате!»

Вранці-рано й світ ще не світає,
Як прокинувсь воєвода Милош,
До схід сонця, перед світом навіть,
Вороного коника сідлає.
Вже зоря зачервоні́ла небо,—
Забіліло туманами поле,—
Виводжає вороного Милош
І підводить до свого намету,
Припинає меч тяжкий до боку.
Бачать теє воєводи сербські —
Всі дивують, що замислив Милош?
А вже лицар довгогривим грає.
Як уздріли побратими теє,
Посідали вмить на дужих коней
І послались за побратом-другом.

Над'їджають до Ситниці-річки,
До Саджмії кам'яного мосту;
Перебрались через міст щасливо,
Проїжджають між турецьким військом,
Держачи високо вгору списи.
Думка в турків: піддаються серби!
Й перед ними розступатись стали,
Гомонячи проміж себе радо:
«Оце добре, оце щастя наше,
Що такі три воєводи сербські
Найзавзятші піддаються хану!»

А Милош про себе мовить стиха:
«Ох ви, турки, голови дурнії!
Ще побачим, хто кому піддасться.
Як наскочать на вас леви наші —
Поженуть, немов вовків отару,
І як вітер розміта намети,

Так розірвуть ваші всі утроби
Й понесуть, немов ті птахи хижі!»

Так Милоша ж не вчувають турки
І несуть до хана добрі вісті:
«Онде їдуть воєводи сербські
Найстрашніші, найзавзятші саме
І оце нам піддаються, хане!»
Як зачув те хан могущий Мурат,
Диван-раду заклика листами
Та й питає у її поради:
«Що ж подати їм на привітання:
Ой чи ногу, а чи руку білу?»

Диван-рада промовля до хана:
«Сором влахам * подавати руку;
Подай ногу, хай цілують в ногу,
Щоб були всі під ногами в тебе!»

Запитавсь тут Ушуглія-візир:
«Ой Мурате, ти наш світе ясний!
Чи нам треба їм назустріч їхать?»

Одрікає хан могущий Мурат:
«Ви назустріч воєводам їдьте,
Розстилайте три великі хусти:
Одну хусту розстеліть червону,
Другу білу, а третю зелену;
Коли будуть проїжджати серби
І як схочуть воювати з нами,
То потопчуть усі три ногами;
Як несуть же од царських міст ключі
Та ще й хáрач за сім років часу,
То червону переїдуть хусту
Покаляють копитами й білу,
А зелену підіймуть на списи
І поїдуть попід нею кіньми».

Їдуть беї сербам трьом назустріч,
Розстилають три великі хусти.
Над'їжджають воєводи кіньми,

---

* Влахами звали турки кожного серба, як у нас, наприклад, селян пани звуть холопами, або хохлами.

Всі три хусти попід ноги топчуть.
Бачить тее Ушуглія-візир,
Промовляє до Мурата-хана:
«Ой чи бачиш, мій султане-хане?
Топчуть хусти Лазареві слуги,
Воювати десь з тобою хочуть,
Воювати, не миритись миром!»

Промовля на те Мурат, хан славний:
«Ой не те-бо, мої діти любі!
Коли б мали вони з нами битись,
То мечами б вигравали бистро;
А то, певно, напились гаури
Та іспʼяна й потоптали хусти!»

На тім слові прибуває Милош,
Разом з ним обидва побратими,
Прибуває, із коня зсідає.
Вибігають стайничі султанські,
У Милоша щоб коня узяти,
Так Милош же не дає стайничим —
Дає його Косовцеві й каже:
«Бережи ж ти вороного пильно,
А я сам піду в намет до хана
І його там привітаю щиро,
Привітаю, як хвалився вчора».

От ввіходить у намет до хана;
Його бачить хан могущий Мурат,
По перині простягає ногу,—
Ото, думка, поцілує Милош!
Ще до його й промовляє згорда:
«Злегка, злегка, Лазаревий джуро!
Не скаляй ще черевиків в мене,
А цілуй в підошву та в остроги!»

Ой спалахнув, мов багаття, Милош,
На Мурата хижим вовком скочив,
Стальовий меч вихопив із пахвів
І давай ним шаткувати, сікти:
Добре дбає, в пень рубає турка,
Й розплатав сливе надвоє хана,
Зітхнув хан і слова не промовив...
А Милошів меч блискоче, сяє,

Кладе трупом бусурменів вражих:
Покотився Ушуглія-візир,
Біля його Мухур Саїбія,
Лягло з ними й дев'ять ханських беїв;
Не встиг Милош до коня припасти,
Як скотилось голів сотень з десять.

Побратими всі на коней впали,
Потурили по Косовім кіньми,
Січуть турків, впень рубають, вражих.
Світе-боже, господи мій милий!
Дзюрить, ллється вража кров річками,—
Страшно глянуть, подивитись страшно!
Блискавками мечі сербські сяють,
Летять на діл голóви турецькі:
Ой шаткують воєводи сербські,
Косять турків, мов траву зелену.
Гей проїхав де Милан Топлиця —
За ним шлях, що й добрий віз проїде;
Де проїхав Косовець Іванко,
Там шляхом два вози переїде;
Де ж проїхав Обиленко Милош,
То за ним і трьом возам не тісно.

Зворушилась вся турецька сила,
Воєводам заступа дорогу;
Та не здужа заступить їм проїзд,—
Пробивають шлях завзятці кіньми,
Січуть турків, впень орду рубають.
Добігають вже до річки кіньми,
Зупиняють біля хвиль Ситниці,
Щоб умити змучені обличчя
І криваві сильне-дужі руки
Та, спочивши на хвилинку тута,
Поспішати до свого сподаря.

Ой там трохи одпочинок мали,
Між собою розмовляли стиха,
Розмовляли, як-то воювали...
А це зразу як покрикне Милош:
«Ох і горе-ж, побратими любі!
Ой зостанусь зрадником я, вірний!
Я ж казав і запевняв учора:
На Косовім погуляю добре

І Мурата розітну надвоє,
Підтопчу його собі під ноги,
З його пальця зірву ханський перстень!
Я розтяв страшенного Мурата,
Та забувся про другі зароки,
Січучи тих бусурменів вражих:
Його горла не стоптав ногою,
З його пальця забув персня зняти,
Щоб цареві на гостинець дати.
Потривайте ж біля річки, браття,
Я вернусь ще у намет до хана:
Хай не топчуть мою вірність щиру!»

Побратими йому й кажуть, просять:
«Не вертайся вже назад, наш брате,—
Як завернеш, не повернеш більше!»

«Я вас, браття, слухати не буду:
Ой піду я, нехай там загину,—
Краще вмерти, як в неславі жити!»
На сім слові сів на вороного
Й повернувся у турецький табір.

Ой братам жаль покидати брата,
І собі за ним погнали кіньми;
На невірів ударяють боєм,
Пробивають собі проїзд мечем
До намету та й Мурата-хана.
Зупинивсь тут воєвода Милош,
З коня скочив, у намет вбігає,
Топче хана власною ногою,
Його перстень із руки здіймає.
Налітають бусурмени-турки
Обступають хмарою намета:
Та і сором би їм був не мститись,
Стоячи за стягом Магомета.

Витягає стальовий меч Милош,
Блисонув ним навкруги в наметі —
Й покотились голови турецькі;
Дорубавсь, на вороного скочив
І давай ним пробивать дорогу
По Косовім збученому полі.
Косить турків, як траву зелену,

Аж річками кров червона ллється.
Ой, як скель цих мечем не пробити,
То й орди так воєводам славним:
Піднялася вона вся, мов хмара,
Щоб помститись за погибель хана!
Застогнав ось та й Милан Топлиця:
«Ой Милоше! Відомстись за мене:
Умираю на Косовім в бої!»

Одрікає йому стиха Милош:
«Прощай, брате, ой прощай, Милане!
І я швидко у цім бої ляжу!»

Застогнав вже й Косовець Іванко:
«Ой прощай же, мій Милоше-брате!
Умираю на Косовім в бої,
Відомстись же, побратиме любий!»

Одрікає й йому стиха Милош:
«Ой Косовче, ти мій щирий брате!
Ой не жаль же й умирати славно:
Умираєш лицарем у славі!»

Та й ударив страшне-лютий знову,
Біля трупа, знай, конем басує,
Січе, ріже бусурменів вражих;
По Косовім пролітає змієм,
Все Косове заливає крів'ю,
Заливає чорною все поле;
Прибуває до Ситниці щасно
І от-от уже б добитись краю —
Аж йому тут горе-лихо тяжке!
Біда лине, ненадійна скрута —
З гори-скелі кричить баба-відьма:

«Безталанні, горем биті турки!
Чи ж есте ви не видали зроду?
У Милоша характерство в серці,
Лютий змій його коняку носить.
Його криють дві заслони литі —
Одна кінська, а друга лицарська;
Його куля ані меч не візьме,
Поки в його добрий кінь басує.
То ви, турки, добре учиніте,

Застроміть всі ратища у землю
Та списами поверніть угору;
Сперш коня під лицарем убийте,
То й над ним ви помститесь потому!»

Як почули бусурмени тее,
Застромляють ратища у землю.
Ой чорніють ратища борами,
Кінь басує та на гостре скаче.
Ой наскочив та й в траву звалився:
Списи гострі підломили ноги!
І безногий кінь поліг у тирсу,
Та шукає все очима пана.
А Милош од його геть одскочив,
Ухопив у руки спис довжезний,
Та й давай ним натискати турків,
Січе, коле, голови стинає.
Але ж турків превелика сила,
Добрі коні, лицарі хоробрі,—
А в Милоша вже підбиті крила:
Ні коня нема, ні побратимів.
З усіх боків налітають турки,
З усіх боків, мов та галич чорна,
На Милоша ударяють боєм.

Славний Милош, славно й в бої б'ється,
У крові ввесь по Косовім бродить
Та рубає бусурменів вражих.
З усіх боків налітають турки,
На Милоша ударяють боєм,
Нависають хмарою, хапають
І за спину йому руки в'яжуть,
Щоб вести ото в намет до хана.

Змігся Милош і промовив стиха:
«Ой ви, турки, потривайте, станьте,
Приведіть-но до мене ту бабу,
Що так дуже забажала крові;
Вона, бачця, не чужа для мене,
То нехай її вже привітаю!»

Зараз турки його волю чинять
І приводять тую бабу-відьму.
От до баби й промовляє Милош:

«Прихилися, дядино кохана!
Ти ж своя моїй матусі рідній,
То нехай тебе вже поцілую,
Може, більше я вже й жить не буду».

Нахилилась бабище погана
До Милоша-воєводи зблизька;
А в Милоша скручені пак руки,
Так він бабу ухопив зубами
Та й укинув у Ситницю-річку:
«Гинь же й ти, коли лицарство згибло!»

Шкода туркам, що вчинив їм Милош,
Ведуть в'язня до Мурата-хана.
От приводять, перед ханом ставлять,
Щоб мечем йому завдати муки;
Але ж хан не каже їм рубати,
А до них промовив мертвим гласом:
«Ой не мстіться, не рубайте мечем
За те серба, що мене звів з світа;
Ще судилась мені добра доля
Полягти од лицаря такого!
А візьміть ви, розпоріть верблюда
Та мене і положіть всередку:
Жити буду я ще три дні цілих,
Може, я ще й доживу до того,
Що вб'єте ви й Лазаря-сподаря,
Аби той гаурин у Крушевці
Не поклав *алем-капи* * на себе!»

Так мовляє хан Мурат над силу,
А все військо виступає в лавах,
Перед ним на послухання й шану.

А тим часом якийсь час минає,
І доходить царю Лазу вістка,
Що лягли три воєводи славні,
Що пан Милош зарубав Мурата,
Та дістав велику собі ясу,
Аж зв'язали йому руки дужі.

Ой заплакав цар преславний Лазар:
«Ох Милоше, воєводо вірний!

---

* Алем-капа — ханська державська шапка.

Щира правдо, вірносте правдива!
З ким я турків воювати стану?
Хто ж це військо поведе до бою?
Ох, у мене вже підбиті крила!
Мої діти, Юговенки любі!
Поліг Милош у кривавім бої,
Оце наша незаступна втрата.
Проти його я згрішив неправо,
І за те ми наше царство втратим!»

Чують тее Юговенки-браття,
Чують, плачуть, мов малії діти:
«Ой Милоше, воєводо славний!
Ти навчив нас всім лицарським справам,
Боєм битись, на коні літати;
Завтра рано, як світати стане,
З ким ударим на Косове боєм,
З ким ударим на тих клятих турків?
З ким розіб'єм бусурменський табір,
Помстимось за воєводів славних,
Що за славу лягли в бої чесно?»

Як покликне тоді гласом Лазар:
«Ой чувайте ж, орлики крилаті,
Всі хоружжі й воєводи славні!
Нехай знає все лицарство наше:
Завтра рано, як зоря засяє,
Гей ударим ми на турків боєм,
Переборем, переб'ємо, вражих.
Оглядіть же свою зброю кожен,
Гостру шаблю, й спис, і лук, і стріли...
Бог поможе — все гаразд ще буде!»

Ой порану білий світ світає,
Юговенки виїжджають тихо,
До гетьмана підступають мовчки,
Опрощення одбирають в його
І до бою од'їжджають хутко.
Зупиняє цар їх тихим словом:
«Стійте, діти, потривайте мало,
Розіставмо, розділімо військо,
З обох боків ми на турків вдармо
Й рознесім ворожі сили в бої!»

Ой скликає воєводів Лазар,
Всіх хорунжих й все лицáрство славнє,
З ними раду військовую радить,
Розставляє, розділяє військо:
Із схід сонця він владику ставить,
Ой владику й чорногорців славних,
Що ні в бої, ні в огні не гинуть;
Від заходу — Бранковенка Вука
І дванадцять тисяч його війська
Тяжко збройних ратників комонних,
Та до Вука й промовляє словом:
«Любий зятю, Бранковенку Вуче!
Веди військо за планину Шару:
Ой як брязнуть мечі й шаблі в полі,
Поспішайся нам у поміч стати;
Ти удар тим бусурменам в плечі
І розпудь їх боюванням добрим!»

Тоді Лазар Юг-Богдана ставить
Направоруч боронить одкрилля,
Коло його Арбаноса Мусу,
Біля Муси ж і Орленка Павла;
Наліворуч Страхинича-бана,
За ним Стеця Васаєнка ставить,
Біля Стеця Злотогляда Серду,
А за тими воєвод всіх поряд;
Сам цар Лазар середину держить,
Його джура, Видосав, з ним пóруч.

Ой велике Лазареве військо:
Сорок тисяч доброго лицарства,
Перед військом Лазарів хорунжий,
Пан Хорунжий Юговенко Бошко.
Розставляє своє військо Лазар
Та сідає й сам на вороного.

Стріпонулось, вшикувалось військо,
В похід стало виступати зараз;
Переходить міст великий кіньми.

Переходять лицарі завзяті
Та й упали на тих турків боєм —
Полилася кров турецька степом.

Гей літають Юговенки славні,
Січуть турків, себе добре мають,
Кладуть лоском, всіх упень рубають;
І, здається б, присягнути можна —
Де проїдуть січовими кіньми —
В крові плавлють голови турецькі,
А кров лється чорними річками.

Ой рубають Юговенки славні,
Впень рубають усіх вражих турків;
Пашів вісім вже розбили в шмаття,
Як з дев'ятим завзялися ж битись,
Аж поліг старий Богдан-Юг в бої,
Біля його Юговенків дев'ять,
Братів дев'ять, соколів крилатих.

Наступає цетинський владика,
За ним линуть чорногорці жваві,
Шумлять вітром босняки завзяті,
Січуть турків, до ноги рубають,
Пашів вісім вже розбили в шмаття,
Як з дев'ятим завзялися ж битись,
Аж ліг трупом цетинський владика,
Полягло з ним усе славне військо,—
Лягли трупом босняки завзяті.

Виступає тоді з військом Лазар,
Біля його їде бан Страхиня,
За ним військо, наче хмара, суне,
Сорок тисяч лицарів-завзятців;
Летять стріли, гудуть списи гострі,
Мечі, шаблі блискавками сяють,
Січуть добре, турків впень рубають.
Пашів дев'ять вже розбили в шмаття.
Завзялися ось з десятим битись:
Розтуряють по Косовім турків,
Розбивають всі турецькі орди,
Уганяють, немов вовки вівців;
Бан Страхиня вигравае мечем,
Січе добре, затинає зручно,
Що махоне — голов двадцять долі.
Б'ються, б'ються, вже й заходить сонце,
Оточили, притиснули турків,
Аж до річки, оступили тісно...

От-от-от розіб'є, знищить боєм,
Переломить Муратову силу
Славне військо лицарським завзяттям...

Аж тут сталось лихо тяжке, горе —
Бранковенко царя Лаза зрадив.
Запродавець, проклятущий зрадник,
Не стає братам своїм у поміч,
Ні братам, ні своєму цареві,
А супроти накладає з турком.
Як побачив з полонини добре,
Що всі турки полягають трупом,
Вивів війська Вук дванадцять тисяч,
Тяжко збройних, мов багаття, жвавих,
І у поміч став на руку турка.
Воювати та свого ж державця.

Ой лягло царськее військо трупом;
Ще зісталось із дванадцять тисяч,
Але з чим тут воювати турків?
А той клятий Вук Бранкович, зрадник,
На загин запропаща́ корону
Й сербське царство Неманичів славних
Накладає з бусурменом вражим,
Стомлених січе, упень рубає,
Ой рубає до півночі пізно.
Тут-то трупом лягло славне військо
І скотилась голова царськая,
Покотилась по траві зеленій,
Бережечком ув Ситницю-річку.
Бан Страхиня було кинувсь з мечем
В оборону до царя-державця,
Так безщасна ж голова царськая
Покотилась по березі річки.
Ой і джура Видосав ліг трупом,
Поліг трупом з царем Лазом поруч,
Боронивши, відбиваши мечем
Від гетьмана бусурменів вражих.
Стогне джура; свище шабля гостра,
Свище шабля у Страхині-бана,
Січе турків, иросіка дорогу.

Ой упала зоря ясна з неба,
А ворожий місяць * став над полем!

---

* Турецький стяг.

Як побачив бан Страхиня тее,
Того Вука став клясти страшенно:
«Ой ти, Вуче, зрадниче проклятий!
Бодай тебе не родила мати!
Та бодай вік твою душу клято
І на сьому, і на тому світі!
Запродав ти нашу всю країну,
Край наш вільний та завдав в неволю!
Бодай суд тебе побив правдивий!
Щоб із тебе голову зрубали
Степанові лицарі-завзятці,
Що зневажив ти лицарську славу
На Косовім на широкім полі!
Та бодай ти, поле, не родило,
Поки серби знов не запанують,
Поки втрату не повернуть знову!»

Повертає вороного потім,
Прибуває до Ситниці-річки,
До Саджмії, кам'яного мосту,
Знов на мості починає чвару,
Вражих турків січе, впень рубає,—
Його бог крив, що не має рани.
От пробився, до Крушевця лине
В оборону славної цариці,
В оборону Милиці-вдовиці
Та Милоша любої дружини,
Вукасави, молодої пані,
Щоб в гарем їх не забрали турки,
Безталанних молодих вдовичок
Та безпарих тих голубок сизих,
Гожих, пишних на ввесь край питимий.

От прибув бан до Крушевця-міста,
Виходжає Милиця назустріч,
Виходжає й Вукасава гожа,
Виходжає Милоша дружина,
Закували, мов зозулі в лузі:
«Ох і горе! Нещаслива доля!
Ой де ж наші лицарі завзяті?»

Розказав їм правду всю Страхиня,
Все, що сталось на Косовім полі,

Як поліг цар головою в бої,
Як впав в бої Юг-Богданко сивий
Й його дев'ять Юговенків славних,
Як впав в бої Видосав той джура,
І завзятий цетинський владика,
Та й всі славні воєводи сербські;
Як проклятий Вук Бранкович зрадив —
Повідає у Крушевці все те.

А тим часом взяли турки Лаза
Й понесли аж до Мурата-хана.
Тоді каже Баязет завзятий,
Що став в турків панувати ханом:
«Ой Мурате, володарю славний!
Перед смертю царя Лаза маєш;
Пережив ти ворога свойого,
Тільки й сам умреш ти швидко, хане,
То скажи, як вас ховати маєм?»

Одмовляє хан турецький Мурат:
«Поховайте ви мене й Милоша
Обох разом на самім переді,
А в ногах нам положіте Лаза,
Хай невольник під ногами буде!»

Обізвався тоді Милош стиха:
«Ой Мурате, бусурменський хане!
Я і ти, обидва ми конаєм,
А цар Лазар уже мертвий, вбитий;
Ой прошу ж тебе, султане, щиро,
Хай не так нас, як казав, ховають:
Ви ховайте царя й хана вкупі,
А мене ложіть в ногах цареві —
Я служив йому на сьому світі,
То нехай ще послужу й на тому!»

Зачув теє хан турецький Мурат,
Ледве-ледве промовляє сину:
«Баязете, мій ти рідний сину!
Поховай нас всіх трьох вкупі разом.
Поховай нас, як Милош благає! —
Та й до турків обернувся словом: —
Мої турки, яничари славні!
Слухайте ж ви сина Баязета,—

Він вам буде матір'ю і батьком.
Не лютуйте, яничари-турки,
А що Милош мені світа збавив...
Ой буває всякого у бої,
В тім лицарство — хто кого поборе!
Не знущайтесь над підданством вашим,
Не гнітіть невольників гаурів
І не мстіться за мене й за військо,
Що лягло тут, на Косовім полі,
А як браттю пригорніть підданих.
Тоді довго панувать вам, друзі,
Не то швидко ваше панство згине,
Ваше панство, кровію здобуте,
Через поміч Бранковенка Вука,
Що не вдарив, а споміг вам в бої».

Те промовив і спустив дух тихо.
Взяли турки Лазаря й Мурата
І поклали обох поруч вкупі,
А Милоша Лазареві в ноги;
Ой ховають, його волю волють,
Кладуть в ноги у могилу разом,
Як ховають лицарів-завзятців.

А Милиця, жалібниця смутна,
Пише лист до Баязета-хана,
І в листі його благає, просить:

«Ой дозволь мені, нещасній, хане,
На Косове бойовище вийти:
Там знайду я Лазаря могилу,
Її змию дрібними сльозами
І оплачу вірную дружину;
Там знайду я воєводів славних,
Що лягли у січі головами.
Ой дозволь їх із собою взяти
Та в Крушевці поховати чесно,
Поховати лицарів преславних,
По їх смерті справить смутний помин!»

От діходить оцей лист до хана,
Глянув він, що удовиця пише,
Прочитав і пише лист до неї,
А в листі отак мовля Милиці:

«Ой Милице, нерозважний жалю!
Ти не бійся на Косове вийти,
Пошукати вірную дружину
І всіх сербських воєводів славних,
Що лягли у січі головами;
Знайдеш там їх голови і трупи
Й поховаєш, де сама бажаєш!
Там ніхто тебе не займе, пані,
Бо нема мені користі з трупу:
Моя власність — що живе, не мертве;
З живих сербів я візьму данину,
Візьму хáрач з всякого юнака
І займу всі городи та землі».

Одібрала отой лист цариця,
Прочитала, кличе хлопця-джуру,
Йому каже витягать берлина
Й запрягати в його коней добрих.
Сіла пані у берлин злотистий,
Сіла з нею й Вукасава гожа —
Милошева вірная дружина,
Й їх слугині посідали з ними;
Виїжджають на Косове поле,
Над'їжджають до Ситниці-річки,
Аж тут яспо вияснилось сонце.

Як були вже біля річки саме,
Зустрічають молоду дівчину;
Їй цариця на добридень каже.
Як пізнала дівчина царицю,
Виходжає їй назустріч зараз
І до неї промовля сльозами:
«Куди їдеш, жалібнице смутна?
Я вбачала власними очима —
Усе поле туманами вкрите,
Все Косове кровію полите!»

Їй і каже Милиця-цариця:
«Ой дівчино, що ж сама тут робиш?
За ким тужиш, дрібні сльози рониш?
Ти ще, серце, не зазнала горя,
Бо ніхто з твоїх не згинув в бої!»

Одрікає молода дівчина:
«Єсть і в мене горе-лихо тяжке!

Брат мій, сокіл, тут поліг навіки!
Рано-вранці я пішла до річки
Та й перу тут тонкі білі хусти;
Цілий день прозора хвиля грає,
Вода рине, як скло, чиста-бистра;
Ой перу я тонкі білі хусти,
Ой перу я, своє личко мию;
Коли ж так щось по годині шостій
Як розлігся кругом гомін, топіт,
Та здається, жалібнице люба,
Що земля стогнать, трястися стала:
Бряжчать броні на Косовім полі,
Наче дзвони на дзвіниці дзвонють.
Ой Ситниця коломітна стала,
Почорніла, сплила чисто крів'ю,
Несе коні, несе труп юначий,
Шлики білі й перначі лицарські.
Коли ж гляну, жалібнице люба,
Аж пливе геть по червоних хвилях
Мого брата голова безщасна,
Та не знаю, що мені й почати?»

Запиталась Милиця-цариця:
«Ой дівчино, нещасливе серце!
Що ж іще несли Ситниці хвилі?»

«Жалібнице, пані моя люба!
Ой несла геть бистровода річка
Меч-рубанець Косовця Івана,
Стальовий спис Милоша-вояки,
Гамалію Топлиці Милана,
Ланцюг з злота Юговенків Башків
Та пернач найменшого Ненади».

Як зачула те Милиця бідна,
Спалахнула од боління-жалю,
А гіркі так по обличчю й ринуть.
Ото їздить по Косовім полі,
Воєводів-лицарів шукає,
Що лягли там в славнім бої трупом.

Боже ж милий, всемогучий боже!
Туман сивий окрив ціле поле;
Лежать трупи і лицарські, й кінські,

Чорна хмара заступає сонце,
І темнóта степ широкий криє.
Ой здавалось, якби глянув оком,
Наче гори, бовванiють купи,
Куши трупу з юнаків та коней,
Затопила чорна кров все поле,
Затопила всю траву зелену,
Ізів'ялу й збиту чисто кіньми;
Лежать в полі перебиті списи,
Без пахвів сторчать мечі щербаті
Та шаблюки зламані, погнуті,
А що стріли, немов пруття в лісі,
Усе поле всіяли, услали;
Лежать в полі тисячами коні
І юнаки, ранами покриті,
Іржуть коні, а юнаки стогнуть,
Вовки виють, гайворонння кряче...
Страшно глянуть, подивитись страшно!

Небо хмуре, степ чорніє млою,
І темніє у цариці в очіх;
Доїжджає до Ситниці-річки,
Де поліг цар Лазар головою,
Там знаходить Видосава-джуру;
Зупиня вона берлин злотистий,
Бере джуру до себе на руки:
Він живий ще на руках у неї.
Умива його в воді холодній,
Поливає дрібними сльозами
І до його промовля кохано:
«Видосаве, ти наш джуро вірний!
Ой чого ж склепив ти ясні очі?
Ой чи знаєш, на чиїм ти лоні?»

Промовляє Лазаровий джура:
«Ой у тебе, моя рідна нене,
Ой у тебе, на твоєму лоні!»

Пита знову Милиця-цариця:
«Видосаве, ти наш джуро вірний!
Ой поліг де цар наш славний Лазар,
Ой де ж наші воєводи славні?»

Одріка їй джура тихим гласом:
«Піди, пані, наперед ще трохи:

Де криниця до Ситниці рине,
Там царева голова злетіла,
Покотилась і до річки впала,
На тім місці лежить трупу сила,—
Там багато знівечених коней,
Там багато лицарів убитих!
Відтіля ще піди трохи далі:
Ой там знайдеш братів любих дев'ять,
Братів дев'ять, Юговенків славних,
Ой що трупом під мечами впали!
Там у січі плила кров річками.
Напереді, в славнім бої вбитий,
Лежить батько, Юг-Богдан старенький;
А ще трохи піди далі, пані,
Там лежать три воєводи славні:
Попереду лежить пан Топлиця,
Біля його Косовець Іванко,
А за ними зять твій, ненько, Милош,
Що уклав п'ять сот ще бусурменів,
Як під ним і вороного вбили.
Полягло тут бусурменів сила,—
Кров по степу червоніла морем!»

Те промовив Лазаревий джура,
Та на слові й оддав богу душу.
Взяла пані до берлина джуру
І по трупі їде швидко далі;
Там знаходить всі лицарські трупи,
Що лягли тут в славнім бої чесно;
Їх підводить, до берлина ложить
Та над ними дрібні сльози ронить.
Аж знаходить Милоша могилу,
Ой високо висипану в полі,
Та над нею голосити стала,
Побиватись, як зозуля сива:

«Ой Милоше, воєводо славний!
Хто ж мені ув обороні стане,
Ой хто ж стане проти турків вражих?
Все лицарство переплакать можу,
А тебе не переплачу зроду —
Ой тебе ж переболіть несила!
Ще на світі й не родився лицар,
Такий славний поміж сербським миром,

Щирий серцем, а душею правий,
Як ти, славний воєводо сербський!»

Їде далі бойовищем смутна,
Зупиняє на могилі коней,
На могилі Лазаря-дружини,
Та голосить, на все поле тужить,
А сльозами сиру землю мочить:

«Царю Лазе, володарю сербський!
Ой світив ти ясним сонцем в мене,
Ой світив ти, поки жив на світі,
А тепера затемнився вік мій,
Затемнився та окрився смутком!
Ой ти вславився, володарю славний,
І вовіки славою скрасився.
Бранковенко ж проклятий до суду
І зостався зрадником родини!»

Ой озвавсь глас з високостей неба:
«Ой Милице, Лазова вдовице!
Піди хутко до криниці-річки,
Голова там Лазарева плавле;
Візьми тую до свого біл-двору,
Поховай у православній церкві,
У могилі володарській, чесній;
Не вбивайся по дружині любій,
По своєму господа́рю славнім,
Бо цар Лазар присвятився в бога,
Що славутно поліг в славнім бої
За святий хрест, православну віру,
Та за люд і за країну рідну!»

Як те вчула Милиця-цариця,
Поспішає до криниці-річки,
Аж там чудо пречудовне бачить:
Піднялася вся вода стіною
Й не крапнула голови святої,
І сухая голова на руки
До цариці Милиці скотилась.
Бере її Милиця-цариця,
Та сідає у берлин злотистий,
І одвозить у Крушево рівне,
В православну володарську церкву.

Час по часі, день за днем минає,
Вже й три літа упливає часу;
Йде цариця з патріархом в поле,
При йому владик дванадцять світлих,
Там попи й ченці за ними рядом
І дяки з дияконами далі,
Та й приходять на Косове поле;
Відкопали Лазеву могилу,
Дух пахучий од труни полинув —
Не порушив час святого тіла,
Мов живе, лежало в домовині.
От взяли святії мощі Лаза
Й понесли аж у Крушево рівне
Та співають, панахиди правлять;
Їх поклали в православній церкві
Господаря, славного цар-Лаза:
Ним святиться гора Рушка славна
Й монастир той, Раваниця-церква.

Отаке-то, мої браття любі!
Через зраду і незгоду нашу
Впало царство й батьківщина рідна,
Наша слава й вільна воля щезла;
Та бог знає, чи й повернем знову,
Чи в неволі пропадати мусим?!

ЮРИШЕНКО ЙВАНКО

Хто то стогне у Стамбулі-місті —
Чи то гуя *, а чи віла біла?
То не гуя, то й не віла біла,
А юнак то Юришенко Йванко;
Отже й стогне він з тяжкої муки:
Бо вже Йванко аж три роки цілих
Як бідує у темниці, в склепі,
У темниці, в бусурменськім краї,

---

* Г у я — гадюка, змія. Повідають серби, ніби гуя з початку світа була красою-дівчиною і мала ноги, поки не спокусила Єви; з того часу прокляв її бог на вічне плазування. Кажуть, що ноги і тепер вона має, тільки мусить од людей ховати; також при людях вона може тільки сичати, а в глупу ніч по лісах стогне й голосить од своєї страшної кари.

У царя-невіри Сулеймана.
Допекла йому неволя тая,—
Ото й стогне він і рано й вечір,
Аж обрид уже й мурам холодним,
А не то що Сулейману злому.

От приходить Сулейман-невіра,
Приходжає до дверей темничних
І гукає Юришенку Йванку:
«Чортів сину, Юришенку Йванку!
Та яка тобі там скрута-нуда,
Що ти стогнеш у моїй темниці?
Чи бракує тобі їсти й пити,
Чи серде́ньком по дівчині нудиш,
По якійсь там молодій невірці?»

На те й каже Юришенко Йванко:
«Тобі, царю, говорити вільно!
Я не їсти і не пити хочу,
А взяла журба мене та туга,
Що попав я до тебе в темницю!
Допекла вже мені ця темниця!
Ой прошу ж тебе, на милость божу,
Бери собі, кільки хочеш грошей,
Та пусти хоч мої кістки звідси!»

Промовляє Сулейман на тее:
«Ех, бре-море! Чортів сину Йванку!
Я не хочу і шага за тебе;
Одно хочу, щоб сказав ти правду,
Хто були оті три воєводи,
Що моє розпудили все військо,
Як я йшов через Косове поле?»

Тоді й каже Юришенко Йванко:
«Тобі, царю, говорити вільно,
Як питаєш, то скажу я правду:
Що найпервий воєвода-лицар,
Що розгонив по Косовім турків
І топив їх у Ситниці й Лабі,
То не хто, як короленко Марко;
А що другий воєвода-лицар,
Що тих турків шаткував по полю,
То не хто, як недоросток Огник,

Любий се́стрич * короленка Марка;
А що третій воєвода-лицар,
Що на турках поламав і шаблю
Та низав їх опісля на списа
І турив поперед себе в Лабу,
В хвилі Лаби і Ситниці-річки,—
То не хто, як Юришенко Йванко!
Він у тебе у темниці, царю,
То й чини над ним, що твоя воля!»

На те йому Сулейман-цар каже:
«Ой бре-море, чортів сину Йванку!
Яку волиш ти прийняти муку,
То таку я тобі й смерть дарую:
Чи ти волиш утонути в морі,
Чи ти волиш на вогні згоріти,
Чи ти волиш, щоб тебе до коней
Прив'язати й розірвати в шмаття?»

Одповідав Юришенко Йванко:
«Тобі, царю, говорити вільно!
Всяка мука чоловіку тяжка!
Як мені ж що не минути смерті,
То вже, царю,— я тобі не риба,
Щоб по морю і під морем плавав,
І не древо, щоб горів на жарі,
І не ля́рво, щоб мене до коней
Ви в'язали і на шмаття рвали,
А юнак я над юнаки, царю!
Дай мені ти яку шкапу гидку,
Що стоїть вже років з тридцять марно,
І не віда ні сідла, ні бою;
Дай мені ти хоч щербату шаблю,
Що лежала років тридцять в по́хвах
І до бою не виймалась звідти,
Котру ржа посіла і поїла
Так, що й вийнять із похви не можна;
Та й пусти мене в широке поле,
А за мною яничарів двісті —
Хай вони на шаблі мене візьмуть,
Хай погину, як впада юнаку!»

---

* **С е с т р и ч** — небіг, сестрин син.

От послухав Сулейман-цар Йванка,
Дає йому якусь шкапу збиту,
Що стояла років тридцять марно
І не знала ні сідла, ні бою;
Дає йому і щербату шаблю,
Що лежала років тридцять в похвах
І до бою не виймалась звідти,
Котру ржа посіла і поїла
Так, що й вийнять із похви не можна,
Та й пускає у широке поле,
А за ним вслід яничарів двісті.

Як допався ж до коня той Йванко,
Шкапу в ребра він ударив люто,
Щоб летіла, наче вітер, прудко,—
І послався геть широким полем,
А за ним вслід яничарів двісті.
Попереду турченя вганяє,
Дума стяти голівоньку Йванку,
Щоб за те в царя дарунка взяти,—
От-от-от вже юнака нагонить...
Баче Йванко свою смерть видйму,
Поминає праведного бога:
Як потягне ж з пахвів шаблю ржаву,—
Аж блиснула, мов з ковадла знята;
Дотривався турченяти Йванко —
На правицю та на шаблю тяжку;
Як ударить по шовковім пасі —
Аж з коня дві половини впало!

Той з коня,— а цей мерщій на його,
Свою шкапу вже підбиту кида,
На коня турецького сідає;
Взяв із похвів в турченяти меча
Та й ударив на тих турків люто.
Половину покришив їх мечем,
А другу пригнав аж до султана.

І здоровий, і веселий потім
Чистим полем він майнув додому.

ВЕСІЛЛЯ КОРОЛЕНКА МАРКА

Сидить Марко з матір'ю за столом
І вечерю поживають вкупі;
От до сина й обізвалась ненька:
«Ох, мій сину, короленку Марку!
Постаріла твоя мати сива:
Вже не здужа готувать вечері,
Вже не здужа частувать червоним,
Вже не здужа скальником * світити.
Оженися, мій коханий синку,
Хай на старість мені буде втіха!»

Одрікає до старої Марко:
«Ой на бога, моя ненько сива!
Перейшов я королевств аж дев'ять
І десяте ще й турецьке царство,
Але все ще не надибав долі,
Бо для мене хоч де й є дівчина —
Там для тебе приятельство шкодить;
Де ж для тебе приятельство гоже —
Там мені дівчина не до мислі.
Тільки й є, моя старенька нене,
В однім місті, у землі Болгарській,
У дворі у короля Шипімана,
І для мене дівчина до мислі,
І для тебе приятельство гоже;
Як побачив я ту дівку, мамо,
Як побачив побіля криниці —
Аж трава пішла круг мене колом...
Спечи ж мені паляницю білу,
То й піду просити я дівчини!»

Стара мати ледве вчула тее,
Не трива, поки й світати стане,
Зараз місить калачі солодкі.
Як порану почало світати,
Спорядив себе і Шарця Марко,
Наточив собі вина баклагу,
Почепив коло сідла на Шарці,
А по той бік — булаву важенну;

---

* Скальником у Київщині й Подольщині зветься соснова або ялова скалочка, якою світять у хаті (лучина).

Потім скочив на баского Шарця
Та й простягся у Болгарську землю
До біл-двору короля Шишмана.

А король здалека Марка вгледів
І до його виходжа назустріч;
Обняли вони один другого,
Пригортають, у лице цілують,
Про здоров'я лицарське питають.
Вірні слуги одібрали Шарця,
Повели до жолоба у станю;
Король з Марком пішли в башту білу,
Посідали за столом накритим
І давай вино холодне пити.

Як вина ж потроху спорожнили,
Схопивсь Марко на легенькі ноги,
Шапку скинув, поклонився в ноги
Й попросив у короля дівчи́ну.
Король згодився на одному слові.
Дає Марко яблуко, і перстень *,
Та ще й сукню для дівчи́ни пишну,
А для тещі й своячок в дарунок —
Три торбини золотих дукатів.
Одложили самий шлюб на місяць,
Поки Марко до Прилипа зверне
І збере собі сватів там пишних.
Мати дівки так до його й каже:
«Слухай, зятю, із Прилипа Марку,
Не бери ж боярином чужого,
А рідного або в других брата,
Бо дівчина уродлива надто,—
Боїмося сорому тяжкого!»

Ночував тут одну нічку Марко,
А на ранок сів мерщій на Шарця
Та й поїхав до Прилипа-міста.

Як наблизивсь до Прилипа-міста,
Ще здалека його взріла мати,

---

* На змовинах у сербів завжди дарить молодий своїй дівчині перстень, встромлений в яблуко, що має у них якусь високу віщливу ознаку. У заможних це яблуко роблять з золота; навіть оздоблюють його самоцвітами.

Вибіга назустріч за ворота,
Пригортає, у лице цілує;
Марко матір — у рученьку білу.
Пита мати короленка Марка:
«Ох, мій сину, короленку Марку!
Чи щасливо ж ти бував в дорозі?
А чи змовив мені доню любу,
Мені доню, собі жінку вірну?»

Старій неньці одрікає Марко:
«Я щасливо пробував в дорозі
І дівчину собі змовив, мамо:
Дарував там три торбини грошей.
Але як я вирушав із двору,
Мені мати молодої й каже:
«Слухай, зятю, короленку Марку!
Не бери ж боярином чужого,
А рідного або в других брата,
Бо дівчина уродлива надто,—
Боїмося сорому тяжкого!
А у мене ж нема брата, ненько,
Ні рідного, ані в других брата!»

Стара мати промовля на тее:
«Ох, мій сипку, із Прилипа Марку!
Не турбуйся, не журись тим дуже;
Пиши зараз один дрібен листик,
До старого із *Млетака* * дожі,—
Хай іде тобі весільним батьком **,
Хай веде сватів сюди п'ять сотень;
Пиши другий Земличу Степану,—
Хай іде боярином дівчині,
Хай веде сватів сюди п'ять сотень,
То й нема що сорому боятись».

Як дослухав тії ради Марко,
Зараз чинить, як казала мати:
На коліні дрібні листи пише,
Шле один до дожа із Млетака,
А другий до Землича Степана.

---

* Млетак — назва сербська Венеції.

** По-сербськи він зветься весільним кумом. У нас тільки куми бувають при хрестинах, а у сербів і при шлюбі. Весільні куми вважаються у них за близьких кревних і молодому, і молодій.

Небагато проминуло часу,
А вже їде із Млетака дожа,
За ним є сватів п'ять сотень цілих;
Піпов дожа на високу башту,
А свати отаборились в полі.
Незабаром і Степан надходить,
За ним теж сватів п'ять сотень цілих.
От зійшлися на високій башті,
Щоб вина червоного напитись,
А напившись, рушили в дорогу,
Простяглися у Болгарську землю,
Аж до двору короля Шишмана.

Гарно й пишно стрів король той поїзд:
Казав коней повести до стані,
А юнаків до господи просить.
Цілих три дні їх вітав в гостині;
Одпочили і юнаки, й коні.
Як четвертий освінув же ранок,
Покликнули огрядні чауші:
«Час в дорогу, свати, пишно вбрати!
Дні короткі, а шляхи ж то довгі —
Треба нам хапатися додому!»

Король виніс подарунки панські:
Кому хустку, кому одіж цінну,
Кому щиро-золоту стільницю;
А коня й гаптовану сорочку
Наділя боярину в дарунок;
Оддає до рук його й дівчину
Та при тім і каже юнакові:
«Ото ж маєш і коня, й дівчину,
Аж до двору короленка Марка;
Оддай Марку там дівчину красну,
А собі лиши коня в дарунок!»

Тут знялися всі свати убраті
Й простяглися по полях болгарських.
Де є щастя, там нещастя рядом:
Дмухнув вітер у широкім полі,
З личка в панни закривало звіяв,
Показав те дивне личко світу;
Як уздрів його з Млетака дожа,—
Аж спалахнув, затрусивсь з запалу:
Жде не діжде, поки ніч настане.

Коли на ніч поїжджане стали,
Пішов зараз із Млетака дожа
До шатра боярина Степана
Та і просить його нишком-тишком:
«Ой дозволь, боярине Степане,
На одну ніч твою кралю гарну,
Хай хоч раз я намилуюсь з нею:
Ось тобі за те, Степане-друже,
Ціла торба золотих дукатів!»

На те дожі Степан Землич гримнув:
«Геть од мене, скаменій ти, доже!
Чи охоту маєш згинуть зараз?!»
Повернувсь з нічим млетацький дожа.
От як стали на ночівку вдруге,
До шатра покрався знову дожа
І Степана нишком просить знову:
«Дай-бо, Степо, твою кралю гарну,
Хоч одну ніч намилуюсь з нею!
Ось тобі за тее, мій Степане,
Аж дві торби золотих дукатів!»

Степан дожу одріка з докором:
«Геть від мене! Чи ти розум стратив,
Коли хочеш із дочкою * спати?!»
Повернувсь з нічим назад той дожа.

От як стали на ночівку втретє,
Іде ще раз до Степана дожа:
«Дай-бо, Степо, твою кралю гарну —
Хоч одну ніч намилуюсь з нею!
Ось тобі дукатів аж три торби!»

Ой поквапився Степан Землич врешті
На три торби золотих дукатів:
Дає дожі свою кралю гарну,
Бере в його три торбини грошей;
Взяв дочку за білу руку дожа,

---

* По-сербськи — з кумою, бо й молода у них зветься кумою весільного кума; а у пас би-то молода буде названою дочкою весільному батькові.

І повів аж до шатра свойого,
Та й говорить там до неї стиха:
«Сядьмо долі, моя доню мила,
Намилуймось, напестуймось за ніч!»

Обізвалась скривджена болгарка:
«Ошалів чи стуманів ти, доже?
Та на нас би ж синє небо впало
І земля б під нами розступилась,
Коли б я помилувалась з батьком!»

Осміхнувся із Млетака дожа:
«Не плети-бо, дівченятко любе!
Та я сам, моя дитино, досі
Пригортав хрещених дочок дев'ять,
А весільних двадцять і чотири;
Та на нас ще не валилось небо,
Ні разу́ й земля не розступалась...
Ну-бо, сядьмо, намилуймось любо!»

А дівчина й одрікає батьку:
«Ох і батьку, із Млетака доже!
Стара мати заклинала доню,
Аби я не цілувала зроду
Юнака якого з бородою;
Пригортала б молодого тілько
Безбородька, як жених мій Марко!»

Як почув те із Млетака дожа,
Кличе зараз голіїв до себе:
Один милить, другий голить чисто
Бороду почесну тому дожі;
А тим часом та дівчина-врода
Нахилилась, бороду збирає,
Позбирала й завинула в хустку.

Одпровадив голіїв двох дожа
Та і каже до дівчини стиха:
«Сідай долі коло мене, дочко!»

А болгарка одрікає знову:
«Ох і батьку, із Млетака доже!
Як почує короленко Марко —
Не носити нам голов з тобою!»

А красуні одно править дожа:
«Сідай долі, не плети дурниці!
Марко ген, в середці табориша,
Де нап'яте шатро біле видко;
На шатрі зверх яблуко злотисте,
А на йому самоцвітів двоє —
Аж навколо тій дружині світять.
Ну, сідай же, напестуймось мило!»

Ще таки красуня йому каже:
«Потривай хвилину, любий тату!
Я ось вийду із шатра поглянуть,
Подивитись попід хмари вгору,
Чи зорясте, чи похмуре небо?»

От як вийшла із шатра дівчина,
Кида оком, де шатро Маркове,
Та між табір як майне до його,
Наче олень молодий на вловах.

Коли вбігла до шатерця Марка,
Марко був послався уже спати;
От дівчи́на над юнаком стала
Та з обличчя йому сльози й ронить.

Тут прокинувсь короленко Марко,
Глянув, гримнув на болгарку гарну:
«Геть, гультяйко, дівчино-болгарко!
Не могла мене діждатись чесно,
По прибутті, в моїм білім дворі,
Довершивши християнський звичай?»
Та й вхопив гартованого меча.

Уклонилась дівчина-красуня
Й одрікає короленку Марку:
«Господарю короленку Марку!
Не з гультяїв я походжу, пане,
А із роду господарів чесних;
Ти ж от сам привів гультяїв справжніх,—
Як боярин та весільний батько:
Степан Землич мене спродав дожі,
Мене спродав за три торби грошей;
Як мені не ймеш на тому віри,
То поглянь на бороду дожову!»
Та із хустки й витрясла волосся.

Як те вгледів короленко Марко,
Обізвався до дівчини стиха:
«Сядь же тута, молода красуне,
А вже ранком кінця дійде Марко!»
Та і вклався собі знову спати.

Як уранці освінуло сонце,
Схопився Марко на легенькі ноги,
Байбарака собі взяв наопаш,
А у руки булаву важенну;
Пішов просто до Степана й дожі
Та обох з днем добрим і вітає:
«На добридень вам, дружко і батьку!
Ну, дружко! А де твоє подружжа?
А що, батьку? Де твоя дитина?»

Змовк боярин, не промовить слова;
Тільки дожа обізвався на тее:
«Ет, мій синку, короленку Марку!
Та й чудні ж тепер настали люде,
Що й на жарти не хотять вважати!»

Покриконув йому грізно Марко:
«Лихі жарти в тебе, пане дожо!
То не жарт, коли ти оголився,
Коли чесну бороду ти стратив!» *
Ще хотів щось одказати дожа,
Так не дав вже короленко Марко:
Блиснув мечем, голову стяв з плечей;
Степан Землич кинувсь був навтеки,
Так догнав же короленко Марко,
А догнавши, вдарив гострим мечем —
З одного аж два юна́ка впало.

---

* У народів на Сході борода вважається за найчеснішу оздобу, так що навіть і присягають на бороду. Нарушення її лічиться за тяжку образу і кривду. В одній пісні дорікає мати дочці за безчестя так:

«Нащо, доню,— бог тебе скарав! —
Осмалила бороду ти батьку,
Забрудила матері обличчя?!»

Для того-то Марко і каже, що то вже не жарт був, коли дожа зважився оголить собі бороду.

От вернувся до шатра потому,
Сам убрався, свого Шарця впорав.
Увесь поїзд вирушив в дорогу,
Й прибули всі і здорові, й щасні
Аж до міста білого Прилипа.

ОРАНКА МАРКА-КОРОЛЕНКА

Гей вино п'є короленко Марко,
А з ним разом і старенька неня
Єхросина; от як напилися
Вина досить, мати сину й каже:
«Ох, мій сину, короленку Марку!
Годі, сину, гайдамакувати,
Бо з лихого вже добра не буде!
Та огидло ж і старенькій неньці,
Перучи криваву твою одіж!
Краще от візьми волів та плуга,
Ори ними і долини, й гори,
На ріллі сій все пшеницю білу —
Тим обох нас прохарчуєш, синку!»

От послухав син своєї неньки,
Забирає і волів, і плуга,
Та не оре ж ні долин, ні пагір,—
Одно оре, знай, шляхи царськії.
А це їдуть яничари-турки,
Везуть турки аж три клунки грошей
Та й говорять короленку Марку:
«Гей бре! Марку, не заорюй шляху!»
«Гей-но! Турки, не топчіть ріллі ви!»
«Гей бре! Марку, не заорюй шляху!»
«Гей-но! Турки, не топчіть орання!»
Як же Марку досадили турки,
Ухопив він і волів, і плуга
Та й побив враз яничарів-турків;
Потім взяв собі три клунки грошей
І одніс їх своїй неньці сивій:
«Ось я, мамо, виорав що ниньки!»

ХТО НАЙКРАЩИЙ ЮНАК?

У Крушеві, у корчмі високій,
П'є, гуляє воєводів двадцять.
Як вина вже напилися добре,
Завзялися проміж себе з чарки,
Хто між ними найславніший юнак?
Учинили такий присуд врешті,
Що найкращий воєвода Янко,
А найгірший короленко Марко.

На те Марко не озвався й словом,
П'є вино собі покійно в хаті;
Далі вийшов із корчми до двору,
Щоб і Шарця напоїть червоним.
Коли гляне перед себе Марко
В поле рівне, у низи Крушеві,
Аж там їде велетень якийсь-то
На коневі воронім юнацькім;
В руках держить цілу сосну з корнем,
Холодок од вітів собі чинить.
Як те вбачив короленко Марко,
Повернувся у корчму пияцьку
Та й говорить воєводам другим:

«Онде ю́нак на Крушевім полі,
Ще такого не вбачали зроду;
Сюди їде, до господи просто.
Мусим всі ми перед ним устати,
Вшанувати те юнацтво й силу!»

А на те всі одказали Марку:
«Нема й думки перед ним вставати,
Чи підносить йому чашу в почесть!»

В ту добу прибув якраз арапин,
І обпер на корчму свою сосну,
Аж здвигнулась та будівля з грунту;
Прив'язав він до дверей румáка,
Зачинив ще за собою двері
І ввійшов сам у корчму високу.
Всі схопились воєводи зараз
І арапу дають чашу в почесть;
Підвівсь з пими й короленко Марко;

Не встав тільки Банович Секула
Й не підніс арапу тому чаші.

Те арапа уразило тяжко,
Й обізвавсь він до Секули з серця:
«Чортів сину, Банович Секуло!
Ти не хочеш преді мною встати
І вином почастувати в почесть?
Гайда зараз! Зміряємось в полі!»

Те промовив і з господи вийшов,
За ним вслід іде Банович мовчки;
Йде й на дядька покладa надію,
Що в потребі допоможе дядько.

Але й глянуть на арапа страшно!
Як вхопив того Секула в руки,
Як стиснув його за горло біле
Та й ударив об холодний камінь...
Крикнув, писнув Банович Секула!
Раз покрикнув: «Лихо ж, моя ненько!»
Вдруге крикнув: «Рятуй, дядьку Йване!»

Рад би Йван до помочі,— так страшно;
Тоді й каже короленко Марко:
«Не поможе тобі дядько й мати,
Хіба бог та ледащиця Марко!»
Витяг в тім свою шаблюку довгу
Та й одтяв геть голову арапу...

Як назад же озирнувся Марко,
Аж ті двадцять воєвод — навтеки,
Геть послались по Крушевім полі;
Завернув їх вже насилу Марко.

Увійшли знов до корчми всі разом,
Посідали, вино стали пити;
От як знову завзялись до того,
Хто між ними найславніший юнак?
Всі сказали: «Короленко Марко!»

МАРКО Й ОРЕЛ

Лежить Марко понад шляхом хворий,
Огорнувся в *доламу* * зелену,
На вид скинув сріблоткану хустку;
В головоньках застромив він списа,
Коня Шарця прив'язав до його;
Поверх списа орел, птиця сиза,
Ширить крила, холодочок чинить,
А у дзьобі носить воду свіжу
Та юнака раненого поїть.

Коли це з гір обізвалась віла:
«Ой на бога сиза птице орле!
Що там добре учинив тобі він,
Учинив цей короленко Марко,
Що крилами холодочок чиниш
І у дзьобі носиш воду свіжу
Та юнака раненого поїш?»

Одріка орел їй, птиця сиза:
«Цить-бо, віло, щоб ти вік мовчала!
Що пак добре учинив для мене,
Учинив цей короленко Марко?
Адже знаєш, пам'ятаєш, певно,
Як лягло два війська на Косовім
І царі погинули обидва —
Цар Мурат і князь преславний Лазар?
Кров стояла по стремена коням,
А юна́кам по шовковий пояс;
В їй бродили і юнаки, й коні —
Кінь при коню, при юнаку юнак...
От туди ми й налетіли, птахи,
Налетіли і голодні, й жадні:
Там людського ми наїлись м'яса
І людської напилися крові.

Мої ж крила намочились в крові;
От як вгріло ясне сонце з неба,
То мені і пошкарубли крила,
Що й летіти вже було несила.
Одлетіло товариство наше,

---

* Долама — нижня одежа у сербів, до спідниці подобна.

А я сам зостався серед поля
На стоптання юнакам та коням!
Тут приніс бог короленка Марка!
Взяв мене він із калюжі крові,
Поза себе геть на Шарця скинув,
Одвіз мене на зелену гору
Тай і скинув на ялову віту;
Незабаром дрібен дощ ударив,
Мої крила виполоскав чисто,
Що здолав я знов летіть на крилах,
Полетіти по горі зеленій,
Наздогнати товариське стадо.

Крім того, й друге добро для мене
Учинив цей короленко Марко:
Адже знаєш, пам'ятаєш, певно,
Як горіло на Косовім місто
І згоріла башта Аджагіна?
Там мої сиділи орленята.
Зрятував їх короленко Марко,
Всіх поклав за пазуху шовкову
І заніс до білого до двору;
Годував їх цілий місяць в себе,
Годував їх цілий місяць з тижнем;
Потім виніс на зелену гору,
Де й злетілись до мене орлята:
От мені що учинив той Марко!»

І згадалось короленку Марку,
Який добрий йому день той випав.

МАРКО-КОРОЛЕНКО
І БЕЙ КОСТАДИН

Їдуть верхи побратимів двоє —
Костадин-бей й короленко Марко,
Костадин-бей того Марка й просить:
«Побратиме, короленку Марку!
Приїдь з ласки восени до мене,
Восени на день святого Дмитра,
На мої пак іменини красні;
От побачиш і почестя, й шану:

Як я стріну тебе, брате, пишно
І по-панськи прийму гойно, щиро!»

На те й каже короленко Марко:
«Не хвалися гостьовитством, бею:
Як шукав я Андріаша-брата
І заходив до твойого двору
Восени, на день святого Дмитра,
На твої ж пак іменини красні;
То твоє я гостьовитство бачив
І нелюдськість твою бачив тричі!»

Костадин-бей і питає Марка:
«Побратиме, короленку Марку!
Про яку нелюдськість мені кажеш?»
Одрікає короленко Марко:
«Була перша та нелюдськість, брате:
Як прийшло сиріт до тебе двоє,
Аби з'їсти шматок білий хліба
І вина червоного напитись;
А ти й крикнув на обох сиріток:
«Гетьте звідси ви, мізерні гади!
І вина моїм панам не гидьте!»

А мені їх стало шкода, бею,
Жаль проняв за двох малих сиріток;
От я взяв обох малих сиріток
Та й пішов геть на базар до краму,—
Вдовольнив я там їх хлібом білим
І вином ще напоїв червоним;
Одяг потім у шарлат хороший,
В шарлат ясний і в єдваб зелений,
Та й послав їх до твойого двору,
А сам кинувсь підзирати збоку,
Як тепер сиріт ти привітаєш?
А ти взяв обох сиріт на руки:
Одного взяв на лівицю-руку,
А другого — на правицю-руку
Та й поніс їх в білий двір до столу:
«Їжте й пийте, господарські діти!»

Була друга ще нелюдськість, бею:
Як прийшли господарі давнішні,

Що добро й маєтки розгубили,
У потертім зношенім шарлаті,—
Посадив ти їх в кінці за столом;
Як прийшли ж господарі недавні,
Що це тільки роздобули статку,
У новім, невитертім шарлаті,—
Посадив ти їх на самім чолі,
Частував їх і вином, і медом,
Подавав їм всяку ласощ панську.

А що третя вже нелюдськість, бею:
В своїм дворі маєш батька й неньку,
Ані одне не було за столом,
Щоб у тебе першу чарку пити!»

МАРКО П'Є ВИНО В РАМАЗАН

Сулейман-цар заборону видав,
Щоб вина у *рамазан* * не пити,
Доламй зеленої не брати,
У оправі не чіпляти шаблі
І з дівоцтвом не водити кола.
Марко ж водить із дівоцтвом коло,
Марко носить у оправі шаблю,
Марко ходить в доламі зеленій
І вино у рамазан хиляє,
Ще й *хаджів* ** та *дервішів* *** нагонить,
Щоб вино з ним попивали разом.

Б'ють чолом царю-султану турки:
«Батьку й мати, Сулеймане-царю!
Чи ж не дав єси ти заборони,
Щоб вина у рамазан не пити,
Доламй зеленої не брати,
У оправі не чіпляти шаблі
І з дівоцтвом не водити кола?
Марко ж водить із дівоцтвом коло,
Марко носить у оправі шаблю,
Марко ходить в доламі зеленій

---

* Рамазан — турецький піст.
** Хаджа — турецький піп.
*** Дервіш — богомолець, чернець.

І вино у рамазан хиляє;
Та не то, що сам вино хиляє,
А й нагонить ще *хаджів* та *мечан* *,
Щоб вино з ним попивали разом!»

Як почув же цар-султан ті речі,
Посилає двох своїх чаушів:
«Біжіть духом, молоді чауші,
Та скажіть-но короленку Марку,
Що його цар до *дивану* ** кличе!»

От побігли молоді чауші,
Як дійшли ж до короленка Марка,—
Коли Марко під шатром хиляє
Вино з кухля, що в дванадцять оків...

Йому й кажуть молоді чауші:
«Гей-но, слухай, короленку Марку!
Тебе цар наш до дивану кличе,
Щоб ішов ти до султана зараз!»

Ех, розсердився короленко Марко:
Як ухопить отой кухоль повен,
Як ударить ним царських чаушів,—
Аж розпався на череп'я кухоль,
І розсілись голови чаушів,
Розлилося і вино, і крівця.
Іде Марко до дивану потім,
Сіда справа при царському коліні;
Збив на очі шлик свій соболевий,
Булаву поперед себе держить,
Шаблю гостру на плече аж скинув.

Сулейман-цар обізвавсь до його:
«Мій приймаче, короленку Марку!
Адже ж всім я заборону видав,
Щоб вина у рамазан не пити,
Долами зеленої не брати,
У оправі не чіпляти шаблі
І з дівоцтвом не водити кола.
Люди ж добрі кажуть зле про тебе,

---

* Мечани — богомольці, що ходять у Мекку.
** Диван — так зветься висока рада султанська.

Обмовляють неборака Марка —
Ніби водиш із дівоцтвом коло,
Ніби носиш у оправі шаблю,
Ніби ходиш в доламі зеленій,
І вино у рамазан хиляєш,
Ще й нагониш і хаджів, і мечан,
Щоб вони пили вино з тобою?
Чого ж зсунув ти шличок на очі?
Чого тиснеш булаву до себе?
Чого шаблю на плече здіймаєш?»

Одрікає короленко Марко:
«Мій побатьку *, Сулеймане-царю!
Що вино я в рамазан кружаю,
То я п'ю, бо не боронить віра;
Що нагоню і хаджів, і мечан,—
То для того, що знести не можу,
Щоб я пив, а ті дивились в вічі:
Хай не ходять у шинок до мене!
Що ношу я доламу зелену,—
Бо юнак я і мені до стану;
Що чіпляю у оправі шаблю,—
Бо купив її за власні гроші;
Що з дівоцтвом я танцюю коло,—
Бо іще я нежопатий, царю;
Колись, царю, був і сам ти хлопцем!
Що насунув я свій шлик на очі,—
Бо з тобою говорити душно;
А що тисну булаву до себе
І цю шаблю на плече здіймаю,
То для того, що боюся звади;
Якщо ж часом заведеться звада,
Тому лихо, хто до Марка ближче!»

Озирнувсь цар на чотири боки,
Чи не ближче хто другий до Марка?
Так при Марку ж, пріч його,— нікого:
Себто сам він, Сулейман, найближче;
От потроху одсува цар далі,
А той Марко присува до його,—
Аж до муру притиснув султана.

---

* Побатько (поочець) — названий батько; як побрат, посестра і т. п.

Так тоді цар — до кишені руку,
Витяг звідти цілих сто дукатів
Та й дає їх короленку Марку:
«На, іди вина напийся, Марку!»

ТУРКИ У МАРКА НА СВЯТІ

Бога молить короленко Марко,
Бога молить і блага щороку,
Перед святом весняного Юра,
Що коли справлятиме він храма
В чесне ймення пресвятого Юра,
То щоб турки не прийшли до його.

Як настав же день святого Юра,
Марко скликав до себе все панство,
У дворі аж три столи поставив:
За одним — владик дванадцять сіло,
За другим — то християнське панство,
А за третім — вже старці й убогі.
Марко сам вином частує добрим
Тих владик і християнське панство,
Мати служить і старцям, і вбогим,
А Єлиця ласощі всім носить.

Послав Марко сторожить Вайстина,
Сторожить і пильнувать ворота,
Аби турки не прийшли на свято,
Коли йде це три *аги* * султанські,
А за ними *яничарів* ** тридцять;
Кричать в голос три аги турецькі,
А за ними й яничарів тридцять:
«*Гаурине!* *** Одчиняй ворота,
Хай побачим, *гаурине*-дурню,
Як там Марко чесне свято славить!»

Одріка слуга їм по-турецьки:
«Ви не лайтесь, яничари-турки,

---

* А г а — турецький пан.
** Я н и ч а р и — турецьке військо.
*** Г а у р и н, г а у р — по-турецьки гяур, себто собака, нечистий; так вони узивають всіх християн.

Я не смію одчинить ворота,
Бо боюся господаря свого».

Так на тес ж не вважають турки:
Булав тридцять висмикнули разом,
Повалили геть надвірню браму
Та й давай слугу по плечах гладить
Тридцятьма й трьома ще булавами,—
Напухтили таки добре плечі.

Як юнаку припекла та бійка
І йому аж одубіли плечі,
Пішов він, ридаючи, до Марка;
Короленко і питає в його:

«Ваїстине, мій коханий синку!
Чого, сину, проливаєш сльози?
Чи голоден, чи жадобен, сину?
Як голоден — ось і страва, й ласощ;
Як жадобен — ось вино холодне!
Тільки ти не лий сліз ревних, сину,
Не смути мого чесного свята!»

Слуга Вайстин одріка на тес:
«Господарю, короленку Марку!
Не до їжі, не до питва, пане:
Мене хлібом вдовольнило лихо,
А вином начастувала скрута
У твоєму господарському дворі!
Ти послав, щоб я стеріг ворота,
Хто ж тобі їх встереже отута?
Надіходять три аги султанські,
А за ними яничарів тридцять,
Кричать в голос три аги турецькі:

«Гаурине, одчиняй ворота,
Хай побачим, гаурине-дурню,
Як там Марко чесне свято славить?»

Я й кажу їм по-турецьки добре:
«Ви не лайтесь, яничари-турки,
Я не смію одчинить ворота,
Бо боюся господаря свого!»

На те турки не дали й уваги,
Булав тридцять висмикнули разом,
Повалили геть надвірню браму
І давай мене по плечах гладить
Тридцятьма й трьома ще булавами!»

Як дослухав тії мови Марко,
Вхопив зараз пернача і шаблю
І почав перед столом клястися:

«Ой чувайте, вся чесна громадо!
Як мене пак породила мати,
Родовита королева-пані,
Так оце Прилип вам заквітчаю
Не васильком, не рожевим квітом,
А рядочком лиш голов турецьких!»

Його стала закликати мати,
Родовита королева-пані,
Закликати на матерні перса:
«Не чини так, моє чадо любе,
Бо скарає тебе пókорм неньчин!
Не лий, сину, ти сьогодні крові,
Бо сьогодні в тебе чесне свято:
Хто б до тебе не прийшов в двір неньки,
Як голодний — нагодуй до хіті,
Як жадобний — почастуй червоним
За впокой душі твойого батька,
За здоров'я і твоє, й Єлиці».

Як почув те од матусі Марко,
Шаблю кинув, булави — не хоче;
А це входять силоміццю турки
Та й сідають за трапезу рядом.

«Ваїстине, ке лишень вина їм,
Серце Єлю, піднеси їм ласощ!»
Слуга носить і вино, й горілку,
А Єлиця царську ласощ носить:
Трапезують, п'ють вино холодне.
Як під'їли й підпили вже турки,
То між себе по-турецьки й кажуть:
«Гей-бре, друзі! Гайда звідси далі,
Поки ми ще по вечері живі».

Ото мислять — не второпа Марко;
Але Марко пробував сім років
Поза морем у Сірійськім краї,
У царя турецького при дворі,
Й научився по-турецьки добре,
Що немовби рідний син туркені;
Так до турків і озвався Марко:

«Гей-бре, турки! Не вставайте, пийте!
Заплатіть-но ще слузі на ліки;
Якщо ж вам того вчинить не любо,
То ставайте,— одіб'ю і я вам
По черзі своєю булавою;
А у їй ваги не надто буде:
Сорок ок * хорошого заліза,
Двадцять ок ясного чисто срібла
І шість ок дукатового злота,
Всього разом шістдесят шість оків...
А ви, бачте, заслужили тее,
Бо звалили у мене ворота
Та й слузі моєму спину збили
Тридцятьма й трьома ще булавами!»

Отже турків ухопила трясця
Од тієї булави тяжкої:
Витягають із кишень дукати —
Всі по двадцять, а аги по тридцять,
Кладуть Марку на одежу, в запіл,
Щоб, бува, їх не спіткало лихо;
Так біда ж на тому не скінчилась!
Марко сам вина хильнув уволю,
То до турків причепитись радий:

«Гей-бре, турки! Не вставайте, пийте!
Обдаруйте й хлібоношу вашу,
Бо сестра моя вам не рабиня;
Побруднила на собі й ездваби,
Поки вам приносила вечерю!»

Бачать турки, що їм нагла скрута,
То якому вже не стало грошей,
Позича в товариша другого;

---

* Око — три хунти; вага ця вживається ще досі й у нас, по правий бік Дніпра.

Витягають ото ще дукати —
Всі по десять, а аги по двадцять,
Кладуть Марку на одежу, в запіл.
Згорнув Марко до кишені злото
Та й пішов, співаючи, в світлицю,
До своєї Єхросини-неньки:

«Єхросино, моя мати сива!
Оце, мамо, взяв дукатів з турків,
Щоб казали і співали в світі,
Що вчинив з напасним турком Марко!»

Пішли турки із подвір'я з плачем,
Ведучи розмову проміж себе:
«Скарай боже кожного турчина,
Якщо прийде до гаура в гості,
Коли той святкує своє свято!
Що дали ми за одну вечерю,
За те б можна цілий рік харчитись!»

СМЕРТЬ КОРОЛЕНКА МАРКА

Рушив рано короленко Марко,
До схід сонця у святу неділю
Понад море, на Урвин-планину.
От як став він на Урвин з'їжджати,
Почав Шарець спотикатись Марку,
Спотикатись і ронити сльози.
Це вразило юнакові серце,
То до Шарця й обізвався Марко:
«Гей, мій Шарцю, гей, мій добрий коню!
Вже мина сто шістдесят аж років
Як з тобою ми з'єднались, друже,
А ти ще не спотикавсь і разу;
Чого ж став сьогодні спотикатись,
Спотикатись і ронити сльози?
Господь віда,— то лиха ознака:
Вже одній з нас полягти голівці,
Чи моїй, а чи твоїй, Шарацю!»

Іще Марко не скінчив і річі,
Як до його з гір озвалась віла,
Покликнула короленка Марка:

«Побратиме, короленку Марку!
Знаєш, з чого спотикатись кінь став?
Шкода Шарцю господаря-пана,
Бо вже має з ним розстатись швидко!»

Білій вілі одрікає Марко:
«Бодай, віло, тобі горло стисло!
Як я маю розлучитись з Шарцем,
Коли з ним я переїхав скільки
Того світу — городів і земель,
Аж од сходу й до заходу сонця,
А не здибав ні коня над Шарця,
Ні юна́ка ліпшого над мене!
Я й не мислю розлучатись з Шарцем,
Поки в мене голова на плечіх!»

Отже віла таки править Марку:
«Побратиме, короленку Марку!
Не одніме в тебе Шарця жоден,
Не умреш ти од руки людської,
Ні од шаблі, ні од меча й списа,
Ні од криці в перначі важеннім,
Ти не бійся на землі юнака;
Але маєш, бідний Марку, вмерти
Од старого смертодавця бога.
Коли ж віри ти не ймеш на слові,
То як з'їдеш на планину вгору,
Поведи ти наліворуч оком,
Там побачиш дві тонкі ялини,—
Верхів'ями цілий шпиль укрили,
Ярим листом заступили сонце;
Поміж ними й криничина грає,
Поверни ти до ялин тих Шарця,
Злізь з коня, припни його до гілки,
Нахились сам понад ясну воду,
То й побачиш, коли вмерти маєш!»

Зробив Марко, як казала віла:
Коли з'їхав на планину вгору,
Кинув Марко наліворуч оком
І побачив дві тонкі ялини,—
Верхів'ями цілий шпиль укрили,
Ярим листом заступили сонце.
Повертає туди Шарця Марко,

З коня злазить, до ялини в'яже,
Нахилився над криницю чисту,
Оглядає у воді обличчя;
Як поглянув там на вид свій Марко,
Постеріг вже, що вмирати треба,
Вмився дрібними й обізвався стиха:
«Зрадпий світе, мій хороший квіте!
Мало часу я тобою тішився,
Мало часу, тільки триста років!
А тепер тра вже на той світ братись!»

Так промовив короленко Марко;
Далі витяг із пахівок шаблю,
Підійшов до свого Шарця близько
Та й одтяв враз голову коневі,
Аби Шарець не дістався туркам,
Щоб його не запрягли в неволю,
Возить воду у великих конвах;
Зарубавши того Шарця, Марко
Закопав коня у землю чесно,
Немов брата рідного, Андрія.
Потім ламле свою шаблю гостру,
Аби шабля та не спалась туркам,
Щоб невіра не носила спадку
Й не кляли б в тім християне Марка;
Поломивши свою шаблю гостру,
Ламле Марко на сім часток списа
Й закидає на ялові віти;
Взяв ще Марко пернача тяжкого,
Пернача взяв у свою правицю
Та й потурив із Урвин-планини
Аж у синє у глибоке море,
Обізвавшись перначеві словом:
«Коли вирне мій пернач із моря,
Тоді буде такий другий юнак!»

От як збувсь свого оружжа Марко,
Витяга каламаря з прибоку,
А з кишені — білий папір чистий
Та і пише дрібен лист на йому:
«Хто надійде на Урвин-планину,
До криниці, між ялин зелених,
Той тут знайде короленка Марка:
Хай же знає, що умер вже Марко.

А при Марку три торбини грошей,
Та яких ще — золотих дукатів!
Одну торбу хай бере за тее,
Що юнацьке поховає тіло;
Другу торбу хай оддасть на церкву,
А що третю — на сліпих та бідних,—
Хай сліпі по білім світі ходять,
Хай співають, споминають Марка!»
Написавши дрібен лист той, Марко
Його віша на ялову віту,
Аби видко було з шляху добре;
Потім кида причандали в воду,
Здійма з пліч свій *доломан* зелений
Й простилає між ялин на травці.
Охрестився, сів на його лицар,
Шлик соболій аж на очі зсунув
Та й поліг, щоб не вставати більше.

Лежав мертвий край криниці Марко
Зо дня на день цілий тиждень часу;
Хоч і йшов хто тим широким шляхом,
Хоч і бачив короленка Марка,—
Всякий думав, що ліг Марко спати,
Та й обходив манівцем далеко,
Бо боявся розбудити Марка.

Як за щастям іде лихо слідом,
Так за лихом бува й щастя часом!
От і тут накерувала доля
Сюди просто Святогорця Васа;
Той ігумен з Велиндаря їхав
З молодим своїм дяком Ісаєм.

Як ігумен запримітив Марка,
Махнув зараз на дяка рукою:
«Легше, синку, не збуди, крий боже,
Бо спросоння дуже лютий Марко,
Може двох нас погубити зараз!»

Глянув ще раз він, як спить той Марко,
Коли вгледів дрібен лист на віті;
Зняв той лист, читає його стиха,
Аж стоїть там, що вже мертвий Марко.
Зліз ігумен із коня на землю,

Доторкнувся до вояка Марка;
Але Марко не порушив чолом,
Бо давно вже, як преставився богу.
Тут заплакав проігумен Васо
Од жалю за короленком Марком.

Потім взяв він три торбини грошей,
Одв'язав і прив'язав до себе.
Думав, думав проігумен Васо,
Де б сховати неживого Марка?
Думав, думав — і надумав врешті:
На коня взяв мертве тіло Марка,
З ним спустився понад синє море,
Сів з тим тілом на байдак високий,
І поплив аж до гори святої,
Та й привіз до церкви Велиндари.
Вніс його у церкву Велиндару,
Йому справив похорон достойний,
Одспівав над тілом панахиду
Й закопав у сиру землю Марка,
Поховав посеред церкви саме.

На могилі ж не поклав ознаки,
Щоб по їй не опізнали Марка,
Щоб його там не зневажив ворог.

ПРИМІТКИ

До шеститомного зібрання творів класика української літератури, видатного театрального і громадського діяча Михайла Петровича Старицького входять його відомі на сьогодні оригінальні поезії й поема, а також вибрані поетичні переклади й переспіви (Т. 1), драматичні твори, інсценізації (Т. 2—4), повісті, оповідання, критичні статті, вибрані листи (Т. 5—6).

У межах розділів і підрозділів твори розташовано за хронологічним принципом, з урахуванням послідовності авторського розміщення при компонуванні своїх збірок.

Тексти підготовлено за друкованими та рукописними джерелами, в яких виявлена остання авторська воля. Під текстами зберігається авторська дата. Значна частина віршів М. Старицького не має датування ні в автографах, ні в публікаціях; нерідко один і той же вірш у різних редакціях (в автографах та публікаціях) має різні дати, які відбивають то час написання, то час переробки твору автором. У цих випадках нами вказується під текстами у квадратних дужках редакторська дата, яка визначається,— при відсутності авторського датування,— або за роком першодруку (напр., «Ізнов нудьга», «Останні сили дарма трачу...» та ін.), або за часом підготовки чи подання творів до цензури (напр., поезії «Дивлюсь на тебе, і минуле...», «Сльоза» тощо), або у зв'язку з присвятою їх певним подіям (напр., вірші «На смерть Н. В. Ковалевського», «Артисту М. К. Садовському. Експромт у день бенефісу», «На спомин Котляревського» тощо); при наявності різних авторських датувань тексту твору в кожному конкретному випадку вибирається найавторитетніша дата.

Подаються тексти за сучасним правописом із доцільним збереженням морфологічних особливостей авторської мови.

Авторські примітки, а також переклади іншомовних слів та виразів подаються в підрядкових виносках.

Автографи письменника зберігаються переважно у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (далі — ІЛ).

Основним джерелом текстів поетичних творів, які складають перший том даного шеститомника, є підсумкова посмертна збірка «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904», підготовлена самим автором 1903 р. і видана 1908 р. його дочкою Людмилою Старицькою-

Черняхівською (аргументацію авторитетності текстів цього видання як вияву останньої авторської волі див. у праці: З у б к о в С. Д. Посмертне видання як основне джерело текстів поезій М. П. Старицького.— Питання текстології. Поезія і проза.— К., 1980.— С. 252—301, а також у виданні: С т а р и ц ь к и й М. П. Поетичні твори. Драматичні твори.— К., 1987.— С. 520—522).

Поетичні твори М. Старицького публікувались, починаючи з 1865 р., в журн. «Нива», «Правда», «Зоря», «Товариш», «Літературно-науковий вісник», «Дзвінок», «Молода Україна», в газ. «Буковина», «Діло», «Руслан», у збірниках «Ватра», «Молот», в антологіях та альманахах «Луна», «Рада», «Вік», «Акорди», «З потоку життя», «Розчага» та ін.

Окремі поетичні збірки: «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1881.— Ч. 1; «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2; «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— К., 1908.

Цілий ряд прозових, поетичних та драматичних творів М. Старицького друкувалися під псевдонімами: Гетьманець, Карпівець, М. Петрович, Подолянин, Сіроманець, М. Стариченко та ін.

Найповніше зібрання творів письменника: С т а р и ц ь к и й М. П. Твори: У 8 т.— К., 1963—1965.

ОРИГІНАЛЬНІ ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

Ждання.— Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— К., 1908.— С. 105—106.

Подається за першодруком.

В садку (О. П. Д-вій).— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 109, з датою — 1868 р.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 97.

О. П. Д - в і й.— Ольга Петрівна Драгоманова (пізніше — Косач, мати Лесі Українки; 1849—1930), українська письменниця (виступала під псевдонімом «Олена Пчілка»), фольклорист, етнограф, член-кореспондент АН УРСР.

Ізнов нудьга.— Вперше під заголовком «Думка» надруковано в журн. «Правда».— 1868.— № 20.— С. 236, під псевдонімом «Гетьманець». У передруку в журн. «Зоря».— 1882.— № 24.— С. 380, поезія мала назву «Минулись надії».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 119. Датується за першодруком

До подруги.— Вперше надруковано в журн. «Правда».— 1868.— № 22.— С. 258—259, під псевдонімом «Гетьманець».

Подається й датується за першодруком.

Вечірня.— Вперше надруковано в журн. «Правда».— 1868.— № 28.— С. 331, під псевдонімом «Гетьманець».

Подається й датується за першодруком.

Думка.— Вперше надруковано в журн. «Правда».— 1868.— № 32.— С. 382, під псевдонімом «Гетьманець».

Подається й датується за першодруком.

На озері.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 110, з датою — 1869. Та сама дата зазначена і в автографі (ІЛ.— Ф. 15.— № 6).

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 189.

Весна («Весна іде. Сніги чорніють...»).— Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 145—146.

Подається за першодруком.

Виклик.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— 1883.— Ч. 2.— С. 111—112. В автографі зазначена дата — 1870 р.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 95—96. Датується за автографом.

До слов'ян.— Вперше надруковано в журн. «Правда».— 1872.— № 1.— С. 9—10, під назвою «Поклик до братів слов'ян», під псевдонімом «Гетьманець». Назва «До слов'ян» введена автором у збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 1—4. Тут же в текст внесено істотні зміни, які перейшли до збірки 1908 р.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 1—2.

Жижка Ян (бл. 1360—1424).— Діяч гуситського революційного руху (антифеодального, національно-визвольного й антикатолицького руху в Чехії в першій половині XV ст.), полководець, національний герой чеського народу.

До альбому (О. П. К.-ч).— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— 1883.— Ч. 2.— С. 107.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 118.

О. П. К-ч.— Ольга Петрівна Косач (Олена Пчілка). Див. приміт. до вірша «В садку».

«Як часом у тебе заграв...» — Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— 1883.— Ч. 2.— С. 23.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 156.

Мій рай.— Вперше надруковано в журн. «Правда».— 1868.— № 33.— С. 391, під псевдонімом «Гетьманець».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 125.

«Зіходить місяць, гаснуть зорі...».— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— 1883.— Ч. 2.— С. 16—18. Вдруге вірш під заголовком «Чудова ніч» друкувався в журн. «Зоря».— 1885.— № 21.— С. 246, під псевдонімом «Гетьманець». Поезія зазнавала цензурного переслідування, значної авторської переробки. Так, у тексті «Зорі» відсутні 23—28-й рядки (від «Чи й то... обридли бідкування...» до «Забула скорбний свій народ?»), які потім, у виданні 1908 р., поновлено за першодруком. Від редакції до редакції вірша зазнавало змін закінчення. Замість рядків першодруку «Не словом — ділом ти життя За брата щиро покладала...» і наступних двох рядків крапок, очевидно, спричинених втручанням цензури (вірш був заборонений Петербурзьким цензурним комітетом при розгляді першої частини збірки «З давнього зшитку»), у тексті «Зорі» маємо таке закінчення:

Не словом — ділом ти стояла
За край, за брата у ярмі...
Тепер сама, либонь, в тюрмі
Та лиха тяжкого дізнала...
Але безстрашно, до кінця
Ти донесеш свого вінця.

Для збірки «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904» письменник переробив це закінчення («Ти, певно, ціле життя...» і далі).

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 80—81. Датується за авторською датою публікації в «Зорі» — 1875 р.

Прощання («Бувай здоров, мій рідний краю...»).— Вперше надруковано в газ. «Руслан».— 1906.— 22 лют. (7 берез.).

Подається за першодруком.

До И. Я. Р-а.— Вперше надруковано в журн. «Житє і слово».— 1895.— Т. 4.— № 5.— С. 161—162, під заголовком «До І. Білика», з датою — 1876 р. У назві вірша у виданні 1908 р. вкралася помилка (очевидно, друкарська) — «До Н. Я. Р-а».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 18.

И. Я. Р-о.— Іван Якович Рудченко (літературний псевдонім — І. Білик; 1845—1905), український фольклорист, критик, письменник. Брат Панаса Мирного.

Нема правди.— Вперше надруковано в журн. «Правда».— 1876.— № 6.— С. 205—206, під псевдонімом «Гетьманець».

Подається за першодруком.

«Ох і серце нудне, серце мов трудне...» — Вперше надруковано в альманасі «Луна».— 1881.— С. 64, під назвою «Серце мое нудне, серце мое трудне...».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 191.

За лихими владарями.— Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 70—71.

Подається за першодруком.

«Не сумуй, моя зоре кохана...» — Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— 1883.— Ч. 2.— С. 20—22, під назвою «Не сумуй, моя зірко кохана...». Пізніше текст вірша зазнав переробки.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 126—127.

Не згадуй.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— 1883.— Ч. 2.— С. 114—115.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 132.

Марусі.— Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник».— 1902.— Т. 18.— № 6.— С. 130—131.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 33.

М а р у с я.— Марія Михайлівна Старицька (1865—1930) — українська драматична актриса, режисер, педагог дореволюційного і радянського театру, дочка письменника.

До Шевченка.— Вперше надруковано в збірнику «Молот».— Львів, 1878.— С. 104, під псевдонімом «St.».

Подається за першодруком.

Написання вірша пов'язане з виходом 1876 р. в Празі двотомного видання «Кобзаря» Т. Шевченка, виданого коштом київської «Старої громади».

До молоді.— Вперше під заголовком «До молодежі» надруковано в збірнику «Молот».— 1878.— С. 38, під псевдонімом «St.».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 179—180.

На проводи (М. П. Драгоманову).— Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 34—35; замість передостанньої строфи дано ряд крапок.

Подається за першодруком. Восьму строфу поновляємо за листом М. Старицького до М. Драгоманова від 30 листоп. 1876 р. (Архів Михайла Драгоманова.— Варшава, 1938.— Т. 1.— С. 180), у якому наводиться повний текст вірша.

Д р а г о м а н о в М и х а й л о П е т р о в и ч (1841—1895).— Український публіцист, історик, літературознавець, фольклорист, економіст, філософ, громадський діяч буржуазно-демократичного, потім — ліберально-буржуазного напряму. Вірш М. Старицького

написано у зв'язку з вимушеним виїздом М. Драгоманова в еміграцію за кордон.

До броні.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— 1883.— Ч. 2.— С. 8—9, з підзаголовком «На повстання болгар проти турків».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 63. Датується 1876 р.— у квітні цього року почалося «повстання болгар проти турків».

На Новий рік.— Вперше надру́ковано в журн. «Зоря».— 1893.— № 2.— С. 26.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 161. Вірш написаний у зв'язку з появою Емського акта 1876 р. про переслідування царизмом української літератури.

«Коли засну навіки в домовині...» — Вперше надруковано в альманасі «Рада».— 1883.— Ч. 1.— С. 366.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 161.

На прю! — Вперше надруковано в журн. «Зоря».— 1882.— № 24.— С. 380, під назвою «На бій!».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 28. Датується 1877 р. на підставі згадки вірша в листі М. Лисенка до М. Драгоманова від 12 берез. 1877 р. (Архів Михайла Драгоманова.— Т. 1.— С. 151).

Смерть слов'янина.— Вперше надруковано в альманасі «Рада».— 1883.— Ч. 1.— С. 366.

У вірші розробляються мотиви 139—142 строф четвертої пісні «Паломництва Чайльд-Гарольда» (1812) Дж. Вайрона. Переспів цієї частини поеми Байрона здійснено М. Лермонтовим у вірші «Умирающий гладиатор» (1836).

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 64—65.

Нива.— Вперше надруковано в журн. «Зоря».— 1885.— № 18.— С. 207, під псевдонімом «Гетьманець».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 86—87. Датується за статтею І. Франка «Михайло П[етрович] Старицький» (Франко І. Зібр. творів: У 50 т.— К., 1982.— Т. 33.— С. 255).

Пам'яті М. Ф. Л.— Вперше надруковано в журн. «Житє і слово».— 1895.— Т. 4.— С. 161, з датою — 1876 р.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 221.

М. Ф. Л.— Марія Федорівна Ліндфорс — українська культурна діячка ліберально-буржуазного напряму.

«В грудях вогонь, холодне повівання...».— Вперше надруковано в альманасі «Луна».— 1881.— С. 64. У виданні 1908 р. додано четверту строфу.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 72.

Редакторові.— Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник».— 1902.— Т. 18.— № 6.— С. 129—130, без заголовка. У виданні 1908 р. вірш має істотні відміни від першодруку.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 181.

На страстях.— Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 214.

Подається за першодруком.

Голгота (Голгофа).— Пагорб поблизу м. Єрусалима (Палестина), де, за євангельською легендою, було розіп'ято Христа. В переносному значенні — місце страти, мук, джерело страждань, тяжке ярмо.

«Тяжко, важко по світу нудитись...» — Вперше надруковано під заголовком «Тяжко дивитись» у збірнику «Ватра».— Стрий, 1887.— С. 62, під псевдонімом «Гетьманець», з датою — 1876. Пізніше текст вірша зазнав змін.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 160.

«Де мені подітись з лютою нудьгою...» — Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— 1883.— Ч. 2.— С. 117.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 170.

Край коминка.— Вперше надруковано в альманасі «Луна».— 1881.— С. 59—61, під заголовком «Зимовий вечір».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 15—16.

Прощання (Олені Пчілці).— Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 157. Поезія написана у зв'язку з виїздом М. Старицького з Києва, спричиненим загрозою репресій за зв'язок з революційно настроєними громадськими діячами.

Подається за першодруком.

Перед труною.— Вперше надруковано в альманасі «Луна».— 1881.— С. 61—62. В автографі (ІЛ.— Ф. 15.— № 6) поезія має заголовок «Край труни».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 84—85.

«Чом не весел, мій соболю...» — Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 44.

Подається за першодруком.

Непевність.— Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 164—165.

Подається за першодруком.

«Зорі, зорі, ясні очі...» — Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 120.

Подається за першодруком.

Харон.— У грецькій міфології перевізник душ померлих через річки підземного світу в царство мертвих.

«Як з тобою ми спізнались...» — Вперше надруковано в журн. «Зоря».— 1893.— № 7.— С. 131, під заголовком «На мотив з Гейне». В антології «Акорди».— Львів, 1903.— С. 95, поезія надрукована під заголовком «На мотив народної пісні».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 129.

Темрява.— Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 152—153.

Подається за першодруком.

Весна («Світить сонце; хоч тепла ще...»).— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— 1883.— Ч. 2.— С. 30—32.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 234—235.

«Сиділи ми, каганчик миготів...» — Вперше надруковано в альманасі «Луна».— 1881.— С. 62—63. Автограф датований 1871 р. (ІЛ.— Ф. 15.— № 6).

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 19.

Бажання.— Вперше надруковано в журн. «Зоря».— 1889.— № 8.— С. 132.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 168.

«Останні сили дарма трачу...» — Вперше надруковано в альманасі «Луна».— 1881.— С. 63.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 117. Датується за першодруком.

«Сумно і тьмяно. У вікна заплакані...» — Вперше надруковано в альманасі «Рада».— 1883.— Ч. 1.— С. 356—358.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 162—163.

На спомин Т. Г. Шевченка.— Вперше надруковано в журн. «Зоря».— 1889.— №№ 6—7.— С. 89.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 107—108.

Як ми батька востанне стрічали.— Тут і далі йдеться про перевезення праху Т. Шевченка (похованого спочатку на Смоленському кладовищі в Петербурзі) через Київ до Канева і поховання його на Чернечій (Тарасовій) горі. М. Старицький брав участь у процесії, яка супроводжувала труну Т. Шевченка з Києва до Канева. Похорон відбувся 10 (22) травня.

«Ночі темряві в завірюхами...» — Вперше надруковано в журн. «Зоря».— 1893.— № 18.— С. 349, з датою — 1882 р.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 137.

На морі.— Вперше надруковано в альманасі «Рада».— 1883.— Ч. 1.— С. 361—362.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 30.

Дочка Іефая.— Вперше надруковано в альманасі «Рада».— 1884.— Ч. 2.— С. 4—5, під заголовком «З британського».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 26.

Іефай.— За легендами, суддя над Ізраїлем. Перед битвою з ворогом пообіцяв принести в жертву того, хто першим зустрінеться при поверненні його додому. Першою зустріла його дочка-одиначка.

До України.— Вперше надруковано в альманасі «Рада».— 1883.— Ч. 1.— С. 1—2.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 93—94.

Учта.— Вперше надруковано в альманасі «Рада».— 1883.— Ч. 1.— С. 359—360, без трьох останніх рядків у шостій строфі.

Подається за збіркою «Поезії М П. Старицького. 1861—1904».— С. 90—91.

На роковини Шевченку (До поновлення могили).— Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 36.

У надісланій І. Франкові 1884 р. рукописній збірці вірш називався «На роковини» і мав у кінці ще таку строфу:

І ширшають стежки оті щороку,
Щирицею не заросте їх слід...
Що ж станеться, коли ріку глибоку
Не здержить більш уже підталий лід?!

Подається за першодруком.

До М. Лисенка.— Вперше надруковано в альманасі «Рада».— 1883.— Ч. 1.— С. 2—3.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 99.

Забутливі люди.— Вперше надруковано в альманасі «Рада».— 1883.— Ч. 1.— С. 3—4, з підзаголовком «З венгерського».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 24—25.

«У пишному салоні...» — Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 45.

Подається за першодруком.

Поету.— Вперше надруковано під заголовком «Боротьба» в журн. «Зоря».— 1885.— № 24.— С. 279, під псевдонімом «Гетьманець».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 138—139. Шість рядків третьої строфи, очевидно, вилучених цензурою, поновлюються за першодруком. Датується за автографом (ІЛ.— Ф. 15.— № 6).

Монолог бездольця.— Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 148—150.

Подається за першодруком. Зберігається авторська дата, поставлена М. Старицьким в остаточній редакції вірша; вміщується ж поезія серед творів 1882 р., оскільки ця дата зазначена в автографі (ІЛ.— Ф. 78.— № 566), текст якого має лише незначні відміни від остаточного.

«Ніч згори зорить очима...» — Вперше надруковано в альманасі «Рада».— 1883.— Ч. 1.— С. 181.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 182.

«Дивлюсь на тебе, і минуле...» — Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— 1883.— Ч. 2.— С. 113.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 229.

«Сльоза».— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— 1883.— Ч. 2.— С. 25—26.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 51.

Слов'янська доля.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 3, з підзаголовком «З чеського».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 22.

До Дунаю.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— 1883.— Ч. 2.— С. 4.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 23.

Остання ніч.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— 1883.— Ч. 2.— С. 18—19, з підзаголовком «З волоського».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 205.

Борцю.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— 1883.— Ч. 2.— С. 19—20, з підзаголовком «З британського».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 27.

«Ох, і де ти, віронько...» — Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— 1883.— Ч. 2.— С. 115—117.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 130—131.

«Тихо плине річка дружа...» — Вперше надруковано в альманасі «Рада».— 1883.— Ч. 1.— С. 363—365, як другу частину диптиха «На морі». У виданні 1908 р. текст поезії скорочено майже втричі, додано присвяту.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 169.

Жарт.— Вперше надруковано в газ. «Московский листок».— 1888.— 9 січ., український текст і російський переклад С. Рискіна.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 133.

«Що не день, то гірша мир трухлявий...» — Вперше надруковано в журн. «Зоря».— 1893.— № 14.— С. 270.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 236—237.

До Миколи Лисенка (На спомин 18 ст. ст. марця 1893 р.).— Вперше надруковано в журн. «Зоря».— 1893.— № 9.— С. 168.

Подається і датується за першодруком.

Були колись свята, рясніла громада.— Громади — організації ліберально-буржуазної інтелігенції в другій половині XIX— на початку XX ст. в ряді міст України (Київ, Полтава, Харків, Чернігів, Одеса та багато інших міст). Займалися головним чином культурно-просвітницькою діяльністю, відігравали певну позитивну роль у національно-визвольному русі. Царський уряд переслідував громади, звинувачуючи їх у «сепаратизмі», а після Емського акта 1876 р. заборонив їх діяльність. Чимало учасників громад було заарештовано й відправлено на заслання. Частина громадівців під загрозою репресій емігрувала за кордон. До лівого крила громадівців належали представники радикально-демократичної інтелігенції — М. Коцюбинський, М. Лисенко, М. Старицький та ін.

«Темно. Ліс. Якісь примари...» — Вперше надруковано в журн. «Зоря».— 1893.— № 4.— С. 64. У цій редакції вірш мав шосту строфу:

І що неуків владичних
Світ науки побідить
І до благ суспільних, вишніх
Правда шлях опорожнить.

Поезія передруковувалась в антології «Акорди».— 1903.— С. 95—96, під заголовком «Остання дорога».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 116.

«Хай тепера рида в мене кобза сумна...» — Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 151.

Подається за першодруком.

На смерть М. В. Ковалевського.— Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник».— 1900.— Т. 12.— № 10.— С. 121, під заголовком «На смерть друга».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 158—159.

Ковалевський Микола Васильович (псевдонім — Прихильний; 1841—1897).— Український прогресивний громадський діяч, викладач київської військової гімназії, член київської т. зв. «Старої громади»; брав участь у київських революційних гуртках. 1870 р. засланий до Сибіру під нагляд поліції на п'ять років.

«Шлях крутий... розжевріле, знай, сонце пече...» — Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 278.

Подається за першодруком.

«Парно, душно, як ніколи...» — Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 32.

Подається за першодруком.

Монологи про кохання.— Вперше падруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 140—144.

Подається за першодруком.

Едем.— За біблійною легендою, місце блаженного існування перших людей — Адама і Єви; рай.

«І гвалт, і кров... Справляв бенкет сила...» — Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник».— 1902.— Т. 20.— № 10.— С. 5—6. У виданні 1908 р. вилучено строфу:

Ви злу напасть убрали в пишні шати,
В угоду їй наставили темниць,
І вільная колись орлиця-мати
Через дітей спустила крила ниць...

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 60—61.

«Місто спить. Млою густо повиті...» — Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 112—113.

Подається за першодруком.

«Ніч. У хаті зимно, темно...» — Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 79.

Подається за першодруком.

«Згасло світло; темрява надворі...» — Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 128.

Подається за першодруком.

Зустріч.— Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник».— 1903.— Т. 23.— № 7.— С. 1—2. У виданні 1908 р. явно з цензурних причин вилучено чотири строфи соціально гострого змісту, послаблено соціальне звучання інших місць вірша.

Подається за першодруком.

Борвій.— Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник».— 1920.— Т. 20.— № 10.— С. 3—5.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 224—226.

Хрещенська ніч.— Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник».— 1906.— Т. 34.— № 5.— С. 213—214, під заголовком «Гетьман».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 199—202.

По синим волнам океана...— Перший рядок вірша М. Ю. Лермонтова «Воздушный корабль».

Богун Іван (?—1664).— Герой визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі, військовий діяч, сподвижник Б. Хмельницького.

Кривоніс Максим (?—1648).— Герой визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., полковник, один з найближчих сподвижників Б. Хмельницького.

Свого безталанного сина...— Хмельницького Тимоша Богдановича (бл. 1632—1653), діяча визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., учасника багатьох походів і битв, старшого сина Б. Хмельницького. Загинув під час героїчної оборони очолюваними ним українськими козаками та молдавським загоном міста Сучава (тепер — Соціалістична Республіка Румунія) від об'єднаного війська пападників.

На рідній попелищі.— Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник».— 1902.— Т. 20.— № 10.— С. 1—3.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 264—267.

«О, дякую, що ти прийшла-таки...» — Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 192.

Подається за першодруком.

«Не спиться... Знов чорні думи...» — Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник».— 1903.— Т. 23.— № 7.— С. 3—4.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 240—241.

«Ніч. Замовкли денні речі...» — Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник».— 1906.— Т. 35.— № 7.— С. 2, під заголовком «Ніч».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 263.

«З напасником нашого слова та правди і волі...» — Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 262.

Подається за першодруком.

«Коли ми уперве кохались...» — Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник».— 1903.— Т. 23.— № 7.— С. 2—3.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 227—228.

Артисту М. К. Садовському (Експромт у день бенефісу).— Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 270.

Подається за першодруком. Датується 1902 р. на підставі того, що саме цього року відбувся бенефіс М. К. Садовського з нагоди 20-річчя його театральної діяльності.

Садовський Микола Карпович (справжнє прізвище — Тобілевич; 1856—1933).— Український актор, режисер, діяч дожовтневого і радянського театру, письменник.

«Занадто вже! Чим дихати нема!..»— Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник».— 1902.— Т. 20.— № 10.— С. 6. У виданні 1908 р. є відміни, зумовлені, очевидно, цензурними міркуваннями: Не жди ані чудес, ні милості від того, хто катує — Не жди ані чудес, ні милості від того, хто панує; Потрухнуть геть в ярмі державнім снози — Потрухнуть геть в ярмі ворожім снози; І одітхнуть натруджені, малі Під прапором любові, правди, згоди — З відрадістю у лагідних очах І з прапором любові, правди, згоди.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 62.

Сон.— Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник».— 1907.— Т. 37.— № 3.— С. 461—462, в рубриці «З останніх віршів».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 255—256.

На спомин Котляревського.— Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 271—272.

Подається за першодруком. Датується 1903 р. за змістом.

«Ранок пахощами віє...» — Вперше надруковано в альманасі «З потоку життя».— Херсон, 1905.— С. 264, під заголовком «Весна».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 136.

«Ой внущались з мого слова...» — Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 246.

Подається за першодруком.

«Болить мов серце... холоне в грудях...» — Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 247.

Подається за першодруком.

«Як урочисто тут, замовк величний бір....» — Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 242—243.

Подається за першодруком.

«Мов бачу тихую оселю...» — Вперше надруковано в альманасі «З потоку життя».— 1905.— С. 263—264.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 135.

«Чертог сіяв... Вона на сцені грала...» — Вперше надруковано в альманасі «З потоку життя».— 1905.— С. 263.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 134.

Добраніч! — Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 190.

Подається за першодруком.

Молитва.— Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник».— 1903.— Т. 23.— № 7.— С. 4.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 230. Датується за першодруком.

«Всьому кінець... надії вже нема...» — Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник».— 1907.— Т. 40.— № 12.— С. 471, під рубрикою «З останніх поезій».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 282—283.

«О, вернись, моя музо, на мить...» — Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник».— 1907.— Т. 37.— № 1.— С. 41, під рубрикою «З останніх поезій».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 281.

Звитяга.— Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 253—254.

Подається за першодруком.

«Ох, тяжко! Під гнітом пошарпане серце холоне...» — Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 280.

Подається за першодруком.

Псалом (Переспів).— Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 100—101.

Подається за першодруком.

Гедимін, Гедиміпас (?—1341).— Великий князь литовський. Вів боротьбу проти агресії німецьких лицарських орденів.

Кантата на честь і славу М. Лисенку.— Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник».— 1904.— Т. 25.— № 1.— С. 4—5. У виданні 1908 р. (с. 469—471) внесено зміни, частина яких зумовлена явно цензурними міркуваннями.

Музику на текст М. Старицького написав А. Горілий.

Подається за першодруком.

Лорі.— Вперше надруковано в альманасі «Терновий вінок».— Вологда, 1908.— С. 121.

Подається за автографом (ІЛ.— Ф.— 15.— № 3).

Лора.— О'Коннор-Вілінська Валерія Олександрівна (1866—1930), українська культурна діячка ліберально-буржуазного напряму.

«Двері, двері замкніть! Затушкуйте вікно!..» — Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 284, в рубриці «Останні вірші М. П. Старицького».

Подається за першодруком.

Morituri (Посвята високоповажному і дорогому Володимиру Боніфатьєвичу Антоновичу. Поема).— Вперше надрукована в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 289—315.

Антонович Володимир Боніфатійович (1834—1908).— Український буржуазний історик, археолог, етнограф, археограф, член-кореспондент Російської АН, професор російської історії Київського університету. Був одним з організаторів київської Громади.

Подається за першодруком.

ПЕРЕКЛАДИ ТА ПЕРЕСПІВИ

З Й. В. Гете

«Темна ніч вершини...» — Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 122—123.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 176.

З І. А. Крилова

Гава та Лисиця.— Вперше надруковано в кн. «Байки Крилова. Вибрав і переклав М. Старицький».— К., 1874.— С. 3—4.

Подається за першодруком.

Панасові галушки.— Вперше надруковано в кн. «Байки Крилова. Вибрав і переклав М. Старицький».— К., 1874.— С. 7—9.

Подається за першодруком.

Вовки та Вівці.— Вперше надруковано в кн. «Байки Крилова. Вибрав і переклав М. Старицький».— К., 1874.— С. 9—10.

Подається за першодруком.

Мурашка та Коник польовий.— Вперше надруковано в кн. «Байки Крилова. Вибрав і переклав М. Старицький».— К., 1874.— С. 10—12.

Подається за першодруком.

Брехун.— Вперше надруковано в кн. «Байки Крилова. Вибрав і переклав М. Старицький».— К., 1874.— С. 15—17.

Подається за першодруком.

Гуси.— Вперше надруковано в журн. «Нива».— 1865.— № 20.— С. 311—312, під псевдонімом «Гетьманець».

Подається за кн. «Байки Крилова. Вибрав і переклав М. Старицький».— К., 1874.— С. 21—23.

Кіт та Кухар.— Вперше надруковано в кн. «Байки Крилова. Вибрав і переклав М. Старицький».— К., 1874.— С. 23—24.

Подається за першодруком.

Мавпа та окуляри.— Вперше надруковано в кн. «Байки Крилова. Вибрав і переклав М. Старицький».— К., 1874.— С. 32—33.

Подається за першодруком.

Білка.— Вперше надруковано в кн. «Байки Крилова. Вибрав і переклав М. Старицький».— К., 1874.— С. 25—26.

Подається за першодруком.

Мавпа та дзеркало.— Вперше надруковано в кн. «Байки Крилова. Вибрав і переклав М. Старицький».— К., 1874.— С. 36.

Подається за першодруком.

Селянин в біді.— Вперше надруковано в кн. «Байки Крилова. Вибрав і переклав М. Старицький».— К., 1874.— С. 39—40.

Подається за першодруком.

Свиня під дубом.— Вперше надруковано в кн. «Байки Крилова. Вибрав і переклав М. Старицький».— К., 1874.— С. 46—47.

Подається за першодруком.

З В. А. Жуковського

Вечір.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 32—33.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 7.

З Д. Н. Г. Байрона

Бувай здоров! — Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1881.— Ч. 1.— С. 1—4.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 273—275.

Лиши мене! — Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— 1883.— Ч. 2.— С. 26.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 195.

З Г. Гейне

«Скоро хвилею прилине...» — Вперше надруковано в журн. «Нива».— 1865.— № 19.— С. 295, під псевдонімом «Гетьманець».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 115.

«Щоку до мої щоки прихили...» — Вперше надруковано в журн. «Нива».— 1865.— № 20.— С. 313, під псевдонімом «Гетьманець».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 121.

«Мені снились сльози й палкі поривання...» — Вперше надруковано в журн. «Нива».— 1865.— № 20.— С. 312—313, під псевдонімом «Гетьманець».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 52.

«На півночі млистій, в заметах у кризі...» — Вперше надруковано під заголовком «Сосна» варіант переспіву в журн. «Нива».— 1865.— № 19.— С. 294, під псевдонімом «Гетьманець».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 98.

«В вечір хороший, ясний...» — Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1881.— Ч. 1.— С. 27—28.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 9.

«Снилась мені дівчинонька...» — Вперше надруковано в журн. «Нива».— 1865.— № 19.— С. 295, під псевдонімом «Гетьманець».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 8.

«Брати мої рідні! Як сонце сідає...» — Вперше надруковано в журн. «Нива».— 1865.— № 20.— С. 313, під псевдонімом «Гетьманець».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 29.

З А. Міцкевича

Чати.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1881.— Ч. 1.— С. 32—36.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 66—68.

Мазунятко.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1881.— Ч. 1.— С. 37.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 114.

Сон.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1881.— Ч. 1.— С. 31—32.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 69.

До Сули.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1881.— Ч. 1.— С. 36—37, під заголовком «До Сули (До Niemna)».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 21.

Спомин.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1881.— Ч. 1.— С. 38.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 10.

З О. С. Пушкіна

Село.— Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 109—110.

Подається за першодруком.

Мара.— Вперше надруковано в газ. «Буковина».— 1889.— № 62.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 88—89.

Елегія («Шаленних літ веселощі змертвілі...»).— Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 111.

Подається за першодруком.

Надгробник.— Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 73.

Подається за першодруком.

«Остання хмарина бурхливої тучі...» — Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861 — 1904».— С. 76.

Подається за першодруком.

«Чи я по торжищах блукаю...» — Вперше надруковано в газ. «Буковина».— 1899.— № 62.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 74—75.

«Святі пустельники і жони преподобні...» — Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник».— 1899.— Т. 6.— № 6.— С. 156.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 48.

Елегія («Я перебув свої бажання...»).— Вперше надруковано в газ. «Діло».— 1899.— № 120.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 20.

Зимовий вечір.— Вперше надруковано в журн. «Правда».— 1868.— № 7.— С. 76, під заголовком «Зимній вечір».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 49—50.

В'язень.— Вперше надруковано в газ. «Буковина».—1899.— № 62.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 47.

З В. Гюго

Берва на морі.— Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 122—124.

Подається за першодруком.

З Ю. Словацького

Поїзд (Кулик).— Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 56—59.

Подається за першодруком.

З Є. П. Гребінки

Коханка.— Вперше надруковано в журн. «Зоря».— 1882.— № 24.— С. 380, під назвою «Моя любка». Заголовок «Кохашка» даний у збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 1—2.

Вірш є переспівом поезії Є. Гребінки російською мовою «Признание» (1839).

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 3—4.

З М. П. Огарьова

Світова річ.— Вперше надруковано під заголовком «Заврядне оповідання» в журн. «Нива».— 1865.— № 18.— С. 279—280, під псевдонімом «Гетьманець».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 5—6.

З М. Ю. Лермонтова

Парус.— Вперше надруковано в журн. «Нива».— 1865.— № 17.— С. 262, під псевдонімом «Гетьманець».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 175.

«І нудно, і сумно, й нема де поради шукать...» — Вперше надруковано в журн. «Нива».— 1865.— № 17.— С. 262, під псевдонімом «Гетьманець».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 78.

Тамара.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 118.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 268—269.

Бескет.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 124. Вірш є перекладом поезії М. Лермонтова «Утес».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 204.

«Ой виходжу сам я на дорогу...» — Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 121.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 77.

Янгол.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 120.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 203.

«Чи пам'ятаєш, як з тобою...» — Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 125—126.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 198.

Сусіда.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 127—128.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 187—188.

Пророк.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 12—13.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 171—172.

Родовище.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 126—127. Поезія є перекладом вірша М. Лермонтова «Родина».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 186.

Демон (Поема). — Вперше надруковано в журн. «Правда».— 1875.— № 19.— С. 745—749; № 20.— С. 784—789; № 21.— С. 825—829; № 22.— С. 865—868.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 337—376.

Пісня про царя Йвана Васильовича, молодого опричника та одважного крамаренка Калашникова.— Вперше надруковано окремим виданням (К., 1875).

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 437—454.

З М. О. Некрасова

«Що ти, серце мов, побиваешся?..» — Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 45—46.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 252.

«Духота; ніч довга, сувора...» — Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 16, під заголовком «Духота, ніч довга, похмура...»

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 194.

Поету.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 15—16.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 213.

Музі.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 61.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 231.

Прощай.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 45.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 244.

З [і] н і.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 60.

Твір є перекладом поезії М. О. Некрасова «З[и]не», вперше надрукованої в збірці «Последние песни. Стихотворения Н. Некрасова».— СПБ., 1877.— С. 17.

З і н а.— Дружина М. Некрасова Фекла Онисимівна Вікторова (1851—1915), з якою він зблизився на початку 1870-х років і повінчався за декілька місяців до смерті. Знайомі та близькі називали її Зінаїдою Миколаївною. Вірш відбиває роздуми й настрої поета часу першого приступу захворювання (ракової пухлини).

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 232.

Вчуваючи страхáм війни...» — Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 44—45.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 245.

«Що не рік, то й зменшáються сили...» — Вперше надруковано в журн. «Правда».— 1876.— № 11.— С. 405, під псевдонімом «Гетьманець».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 193.

Думи при вельможних дверях.— Вперше надруковано в журн. «Правда».— 1874.— № 12.— С. 492—495, під псевдонімом «Гетьманець».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 248—251.

Сіячам.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 11.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 183.

Друзям.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 61.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 233.

Пророк.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 11—12.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 173.

Незабаром дістанусь я тліну...» — Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 57—58.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 223.

Молебень.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 58—59.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 222.

Муза.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 33—35.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 184—185.

Моральний чоловік.— Вперше надруковано в журн. «Правда».— 1874.— № 7.— С. 291—292, під псевдонімом «Гетьманець».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 217—218.

Саме в розпалі година жнив'яная...» — Вперше надруковано в журн. «Правда».— 1874.— № 6.— С. 244—245, під псевдонімом «Гетьманець».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 215—216.

«Чи їду зимою,— а ніч непрозора...» — Вперше надруковано в журн. «Правда».— 1874.— № 7.— С. 289—290, під псевдонімом «Гетьманець».

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 209—210.

Невижата риза.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 35—36.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 211—212.

Мати.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 14.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 174.

Марина, солдатська мати.— Вперше надруковано в журн. «Правда».— 1874.— № 6.— С. 242—244.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 417—423.

Мороз (Поема).— Вперше надруковано в журн. «Правда».— 1874.— № 10.— С. 409—416; № 11.— С. 447—456.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 377—415. За збіркою «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1883.— Ч. 2.— С. 62—106, відновлюються явно спричинені недоглядом видавців пропуски: підзаголовки «Частина перша», «Воєвода Мороз», рядки в розділі XXV:

Аж на долівці скака...
Прокіл мій десь по заметах путляється.

З Владислава Сирокомлі

Поштар.—Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1881.— Ч. 1.— С. 39—42.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 11—13.

Сирокомля Владислав (справжнє ім'я та прізвище Людвік Кондратович; 1823 — 1862).— Польський поет. Його вірш «Поштар» (1844) широковідомий у російському перекладі Л. Трефолєва як пісня «Когда я на почте служил ямщиком».

Про старий мій домик.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1881.— Ч. 1.— С. 66—74.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 37—43.

Божеволиці.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1881.— Ч. 1.— С. 42—49.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 257—261.

Лялька.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1881.— Ч. 1.— С. 60—63.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 102—104.

Бувало.— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1881.— Ч. 1.— С. 63—66.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 53—55.

Селянка (В чотирьох піснях. З недавнього).— Вперше надруковано в збірці «З давнього зшитку. Пісні і думи».— К., 1881.— Ч. 1.— С. 49—58.

Подається за збіркою «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 425—435.

З О. Л. Боровиковського

До судді.— Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 82—83. Вірш являє собою переспів твору О. Л. Боровиковського «К судьям». Подається за першодруком.

З С. Я. Надсона

Музі.— Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 279.

Подається за першодруком.

«Я не цілком твій — зве мене...» — Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 92.

Подається за першодруком.

«Вмерла муза моя! Ох, недовго вона...» — Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 207.

Подається за першодруком.

«І галас оргії, і співів п'яних згуки...» — Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 154—155.

Подається за першодруком.

«Друже, брате, знебулий, нужденний мій брат...» — Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 276.

Подається за першодруком.

«Співочий вірш, який скриляла мрія...» — Вперше надруковано в збірці «Поезії М. П. Старицького. 1861—1904».— С. 277.

Подається за першодруком.

Сербські народні думи і пісні

Подаються вибрані переклади з книги «Сербські народні думи і пісні».—К., 1876. Передруковуємо вступне слово М. Старицького до цієї збірки.

ОТ ПЕРЕВОДЧИКА

Между всеми европейскими народностями славяне, а между последними сербы и малороссы — особенно богаты своей народной поэзией; в их думах и песнях отразилось все бурное прошлое этих многострадальных народов, исполненное трагической борьбы за свободу. Но в то время, как малороссы, под гнетом исторической судьбы и минувшей панщины, стали забывать свои думы, заменяя их, отчасти и под влиянием культуры, лакейскими куплетами,— сербы сумели отстоять в своей памяти всю девственную прелесть эпической поэзии и языка: у них даже и до сего дня бьется прежнее богатырское сердце, они и теперь живут былой эпической жизнью, заканчивая в настоящий момент последний акт кровавой, неравной борьбы с врагом-угнетателем.

Украинцы по своему кровному родству, по своему прошлому, по типу, по многим бытовым чертам, по языку и, наконец, по симпатиям чрезвычайно близки к придунайским славянам; это сходство отразилось и в народной поэзии. А между тем, с этой

поэзией придунайских братьев наше общество знакомо очень мало; на малорусский же язык, самый удобный для передачи эпического тона этих дум, до сих пор ничего переведено не было. Вот почему я возымел смелость взять на себя почин в этом деле и познакомить земляков своих с сербской народной поэзией.

Издание свое я разделил на три части. В 1-ю часть вошли исключительно *юнацкие думы,* т. е. богатырские и исторические. При выборе я опустил те думы, в которых преобладал мифический, легендарный элемент, перемешанный с религиозным, так как он у всех народов более или менеее сходен и исключительно сербского мало содержит,— а остановился я более на исторических думах, в которых и вылилась вся жизнь сербов. Я по возможности держался хронологического порядка и выбрал наиболее характерные думы из периода дотурецкого, сравнительно бедно изображенного; но зато эпоху самой борьбы, которая ярче всего отразилась в народной поэзии сербов, я старался передать возможно полнее и потому у меня думы про царя Лазаря и Косовскую битву переведены почти все; из дум про Марка-королевича, любимого сербского героя, не вошли в перевод только наименее характерные; затем 1-я часть заканчивается немногими думами из гайдуцкого периода, который отчасти соответствует нашему гайдамацкому. Во 2-ю часть вошли все бытовые и женские песни; наконец, в 3-ю — обрядовые и исторический очерк придунайских славян. По не зависящим от переводчика обстоятельствам появляется в свет только 1-я часть, содержащая, впрочем, довольно полное целое.

При переводе дум я старался фотографически точно передать мысль подлинника, следя за ним стих за стихом, слово за словом; старался удержать тот же самый размер сербского белого стиха и употреблять в переводе исключительно народную речь, чтобы сохранить эпический букет подлинника. Насколько успела во всем этом моя слабая рука, пусть судит благосклонный читатель.

ЗМІСТ

Людмила Дем'янівська. Михайло Петрович Старицький 5

ОРИГІНАЛЬНІ ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

Ждання 40
В садку *(О. П. Д-вій)* 41
Ізнов нудьга 41
До подруги 42
Вечірня 43
Думка 44
На озері 45
Весна («Весна іде. Сніги чорніють...») 45
Виклик 46
До слов'ян 47
До альбому *(О. П. К-ч)* 49
«Як часом у тебе заграє...» 49
Мій рай 50
«Зіходить місяць, гаснуть зорі...» 50
Прощання («Бувай здоров, мій рідний краю...») 52
До И. Я. Р-А 53
Нема правди 54
«Ох і серце нудне, серце моє трудне...» 55
За лихими владарями 55
«Не сумуй, моя зоре кохана...» 56
Не згадуй 58
Марусі 58
До Шевченка 59
До молоді 61
На проводи *(М. П. Драгоманову)* 62
До броні 63
На Новий рік 64
«Коли засну навіки в домовині...» 65
На прю! 65
Смерть слов'янина 66
Нива 67
Пам'яті М. Ф. Л. 68
«В грудях вогонь, холодне повівання...» 69
Редакторові 69
На страстях 70
«Тяжко, важко по світу нудитись...» 71
«Де мені подітись з лютою нудьгою...» 71
Край коминка 71
Прощання *(Олені Пчілці)* 73
Перед труною 73
«Чом не весел, мій соболю...» 74
Непевність 74
«Зорі, зорі, ясні очі...» 75
«Як з тобою ми спізнались...» 76
Темрява 77
Весна («Світить сонце; хоч тепла ще ...») 78
«Сиділи ми, каганчик миготів...» 79
Бажання 80
«Останні сили дарма трачу...» 81
«Сумно і тьмяно. У вікна заплакані...» 81

На спомин Т. Г. Шевченка 82
«Ночі темряві з завірюхами...» 83
На морі 84
Дочка Ієфая 85
До України 86
Учта 87
На роковини Шевченку *(До поновлення могили)* 88
До М. Лисенка 89
Забутливі люди 90
«У пишному салоні...» 91
Поету 91
Монолог бездольця 93
«Ніч згори зорить очима...» 95
«Дивлюсь на тебе, і мимуле..,» 95
Вечір («Вечір. Тихо, ясно...») 96
Швачка 97
«Коли від ненáтлої муки...» 97
Сльоза 98
Слов'янська доля 98
До Дунаю 99
Остання ніч 99
Борцю 100
«Ох, і де ти, зіронько...» 100
«Тихо плине нічка дружа...» 102
Жарт 102
«Що не день, то гірша мир трухлявий...» 103
До Миколи Лисенка *(На спомин 18 ст. ст. марця 1893 р.)* 104
«Темно. Ліс. Якісь примари...» 105
«Хай тепера рида в мене кобза сумна...» 106
На смерть М. В. Ковалевського 107
«Шлях крутий... резжéвріле, знай, сонце пече» 108
«Парно, душно, як ніколи...» 108
Монологи про кохання 108
«І гвалт, і кров... Справляє бéнкет сила...» 112
«Місто спить. Млою густо повиті...» 113
«Ніч. У хаті зимно, темно...» 114
«Згасло світло; темрява надворі...» 115
Зустріч 115
Борвій 117
Хрещенська ніч *(Посвята дорогій Люді)* 119
На рідним попелищі 121
«О, дякую, що ти прийшла-таки...» 124
«Не спиться... Знов чорнії думи...» 125
«Ніч. Замовкли денні речі...» 126
«З напасником нашого слова та правди і волі...» 127
«Коли ми уперве кохались...» 127
Артисту М. К. Садовському *(Експромт у день бенефісу)* 128
«Занадто вже! Чим дихати нема!» 128
Сон 129
На спомин Котляревського 130
«Ранок пахощами віє...» 132
«Ой знущались з мого слова...» 133
«Болить моє серце... холоне в грудях...» 133
«Як урочисто тут, замовк величний бір...» 134
«Мов бачу тихую оселю...» 135

«Чертог сіяв... Вона на сцені грала...» 135
Добраніч! 136
Молитва 137
«Всьому кінець... надії вже нема...» 137
«О, вернись, моя музо, на мить...» 139
Звитяга 139
«Ох, тяжко! Під гнітом пошарпане серце холоне...» . . . 141
Псалом *(Переспів)* 141
Кантата на честь і славу М. Лисенку 143
Лорі 145
«Двері, двері замкніть! Затушкуйте вікно!» 145
Morituri *(Поема)* 146

ПЕРЕКЛАДИ ТА ПЕРЕСПІВИ

З Й. В. Гете

«Темна ніч вершини...» 168

З І. А. Крилова

Гава та Лисиця 169
Панасові галушки 170
Вовки та Вівці 171
Мурашка та коник польовий 172
Брехун 173
Гуси 175
Кіт та Кухар 176
Мавпа та окуляри 177
Білка 177
Мавпа та дзеркало 178
Селянин в біді 179
Свиня під дубом 180

З В. А. Жуковського

Вечір 181

З Д. Н. Г. Байрона

Бувай здоров! 182
Лиши мене! 184

З Г. Гейне

«Скоро хвилею прилине...» 185
«Щоку до моєї щоки прихили...» 185
«Мені снились сльози й палкі поривання...» 185
«На півночі млистій, в заметах у кризі...» 186
«В вечір хороший, ясний...» 186
«Снилась мені дівчинонька...» 186
«Брати мої рідні! Як сонце сідає...» 187

З А. Міцкевіча

Чати 188
Мазунятко 190
Сон 190
До Сули 191
Спомин 192

З О. С. Пушкіна

Село 193
Мара 194
Елегія («Шалених літ веселощі змертвілі...») 195
Надгробник 196
«Остання хмарино бурхливої тучі...» 196
«Чи я по торжищах блукаю...» 197
«Святі пустельники і жопи преподобні...» 198
Елегія («Я перебув свої бажання...») 198
Зимовий вечір 199
В'язень 200

З В. Гюго

Борва на морі 201

З Ю. Словацького

Поїзд (Ку́лик) 204

З Є. П. Гребінки

Коханка 207

З М. П. Огарьова

Світова річ 208

З М. Ю. Лермонтова

Парус 209
«І нудно, і сумно, й нема де поради шукать...» 209
Тамара 209
Бескет 211
«Ой, виходжу сам я на дорогу...» 211
Янгол 212
«Чи пам'ятаєш, як з тобою...» 212
Сусіда 213
Пророк 213
Родовище 214
Демон *(Поема)*
Частина перша 215
Частина друга 226
Пісня про царя Йвана Васильовича, молодого опричника та одважного крамаренка Калашникова 247

З М. О. Некра́сова

«Що ти, серце моє, побиваєшся?» 259
«Духо́та; ніч довга, сувора...» 259
Поету 259
Музі 260
Прощай 260
З[і]ні 260
«Вчуваючи страхам війни...» 261
«Що не рік, то й зменша́ються сили...» 261
Думи при вельможних дверях 262
Сіячам 264
Друзям 265
Пророк 265
«Незабаром дістанусь я тліну...» 266
Молебень 266
Муза 267

Моральний чоловік 268
«Саме в розпалі година жнив'яная...» 269
«Чи їду зимою,— а ніч непрозора...» 270
Нéвижата риза 271
Мати 272
Марина, солдатська мати *(Поема)* 272
Мороз *(Поема)*
Частина перша. Смерть селянина 276
Частина друга. Воєвода Мороз 289

З Владислава Сирокомлі

Поштар 307
Про старий мій домик 309
Божеволиці 314
Лялька 317
Бувало 319
Селянка. В чотирьох піснях. *(З недавнього)*
I. Заспів до неділі 321
Ранок 321
II. Поворот з торгу Івана 323
III. Лемент орандаря 325
Вечір 327

З О. Л. Боровицького

До судді 329

З С. Я. Надсона

Музі 330
«Я не цілком твій — зве мене...» 330
«Вмерла муза моя! Ох, недовго вона...» 330
«І галас оргії, і співів п'яних згуки...» 331
«Друже, брате, знебулий, нужденний мій брат...» . . . 332
«Співочий вірш, який скриляла мрія...» 333

Сербські народні думи і пісні

Будування Скадру 334
Одруження короля Вукашина 340
Радул-бей і болгарський король Шишман 349
Хворий Дóйчин 353
Смерть Івана Деспотовича 362
Одруження князя Лазаря 365
Урош і Мрлячовенки 370
Смерть молодого царенка Уроша 376
Милош у латинців 381
Остатній бенкет царя Лазаря 385
Розвідки 386
Вибір Лазарів і бой на Косові 388
Цариця Милиця і Косовська січа 390
Цариця Милиця і воєвода Владета 396
Степан Мусич 397
Смерть матері Югoвенків 402
Дівчина-косовка 404
Сон цариці Милиці 407
Бранкович зве на Косове турків 416
Банович Страхиня 423
Косове поле 443

Юришенко Іванко 480
Весілля короленка Марка 484
Оранка Марка-короленка 492
Хто найкращий юнак? 493
Марко й орел 495
Марко-короленко і бей Костадин 496
Марко п'є вино в рамазан 498
Турки у Марка на святі 501
Смерть короленка Марка 505

ПРИМІТКИ 510

Литературно-художественное издание

СТАРИЦКИЙ Михаил Петрович

СОЧИНЕНИЯ

в шести томах

Том первый

ПОЭТИЧЕСКИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Составитель *А. И. Гончар*

Автор предисловия *Л. С. Демьяновская*

Киев, издательство
художественной литературы «Днипро»
На украинском языке

Редактор *О. І. Гаврилюк*
Художнє оформлення *А. І. Клименка*
Художній редактор *Я. М. Яковенко*
Технічні редактори *Л. М. Смолянюк*,
І. І. Євграфова
Коректор *В. М. Барташ*

ИБ № 3366

Здано до складання 22.08.88.
Підписано до друку 02.12.88.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.
Гарнітура звичайна нова. Друк високий.
Умовн. друк. арк. 28,56. Умовн. фарбовідб. 28,98.
Обл.-вид. арк. 29,959.
Тираж 30 000. Зам. 8-864. Ціна 2 крб. 60 к.

Видавництво
художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова
фабрика ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Старицький М. П.

С77 Твори: В 6 т.— К. : Дніпро, 1989 — Т. 1 : Поетичні твори: Ориг. поет. твори, пер. та переспіви / Упоряд., авт. приміт. О. І. Гончар; Авт. передм. Л. С. Дем'янівська. 543 с.: портр.

ISBN 5-308-00301-7 (т. 1)
ISBN 5-308-00305-X

До першого тому творів письменника входять оригінальні поезії і поема, переспіви і переклади з Гете, Крилова, Жуковського, Байрона, Міцкевича, Пушкіна, Лермонтова, Некрасова та ін., а також більшість його перекладів сербських народних дум та пісень.

С $\frac{4702640102—229}{M205(04)—89}$ передплатне

ББК 84Укі